

IRENE
VALLEJO

Infinitul într-o trestie

*„Dragostea pentru cărți
este aerul pe care-l respiră
această capodoperă.”*

MARIO VARGAS LLOSA

PANDORA

Anansi
MENTOR

IRENE
VALLEJO

Infinitul într-o trestie

*„Dragostea pentru cărți
este aerul pe care-l respiră
această capodoperă.”*

MARIO VARGAS LLOSA

Anansi
MENTOR

IRENE
VALLEJO

Infinitul într-o trestie

*„Dragostea pentru cărți
este aerul pe care-l respiră
această capodoperă.”*

MARIO VARGAS LLOSA

Anansi
MENTOR

COLECȚIE COORDONATĂ DE **BOGDAN-ALEXANDRU STĂNESCU**

Anansi
MENTOR

IRENE
VALLEJO

Infinitul
într-o trestie

Inventarea cărților în lumea antică

Traducere din limba spaniolă și note de
Silvia-Alexandra Ștefan

editori:

Magdalena Mărculescu

Silviu Dragomir

fondator:

Ion Mărculescu, 1994

director editorial:

Bogdan-Alexandru Stănescu

redactare:

Cezar Petrilă

design:

Andrei Gamarț

director producție:

Cristian Claudiu Coban

dtp:

Daniel Eberhat

Conținutul acestei lucrări electronice este protejat prin copyright (drepturi de autor), iar cartea este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sub orice formă sau prin orice mijloc, fără consimțământul editorului, sunt interzise. Dreptul de folosință al lucrării nu este transferabil.

Drepturile de autor pentru versiunea electronică în formatele existente ale acestei lucrări aparțin persoanei juridice Pandora Publishing SRL.

Titlul original: El infinito en un junco: La invención de los libros en el mundo antiguo

Autor: Irene Vallejo

Copyright © Irene Vallejo Moreu, 2019

Copyright © Pandora M, 2022

pentru traducerea în limba română

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București

Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20

www.pandoram.ro

ISBN (print): 978-606-978-333-7

ISBN (EPUB): 978-606-978-615-4

Pandora M face parte din Grupul Editorial TREI

Mamei mele,

mână fermă de bumbac

„Par desene,
dar înăuntrul literelor sunt voci.
Fiecare pagină este o cutie infinită de voci.“

MIA COUTO,
Trilogia din Mozambic

„Semnele inerte ale unui alfabet
devin sensuri pline de viață în minte.
Scrișul și cititul ne transformă organizarea mentală.“

SIRI HUSTVEDT,
Trăiește, gândește, privește

„Îmi place să-mi imaginez cât de perplex ar fi rămas
bunul Homer, oricine ar fi fost el,
să-și vadă epopeile pe rafturile
unei ființe atât de neimaginabile pentru el cum sunt eu,
în mijlocul unui continent despre care nu se știa nimic.“

MARILYNNE ROBINSON,
Când eram mică, îmi plăcea să citesc

„Cititul este întotdeauna o strămutare, un voiaj,
o călătorie de regăsire a sinelui. Cititul,
chiar dacă e în general un act sedentar,
ne readuce la condiția noastră de nomazi.“

ANTONIO BASANTA,

Citește împotriva neantului

„Cartea este, mai ales,
un recipient în care se odihnește timpul.
O capcană minunată cu care inteligența
și sensibilitatea omenească
au învins condiția efemeră, fluidă
a experienței de a trăi
spre neantul uitării.“

EMILIO LLEDÓ,

Cărțile și libertatea

Prolog

Grupuri misterioase de bărbați străbat călare drumurile Greciei. Țăranii îi privesc cu neîncredere de pe câmpuri sau din pragul ușilor. Din experiență știu că doar cei periculoși călătoresc: soldați, mercenari și traficanți de sclavi. Se încruntă și bombăne până-i văd dispărând la orizont. Nu le plac străinii înarmați.

Călăreții galopează fără să-i bage-n seamă pe țărani. Luni de zile au escaladat munți, s-au strecurat prin defileuri, au traversat văi și râuri, au navigat de la o insulă la alta. Mușchii și rezistența lor au devenit de fier de când și-au asumat această misiune ciudată. Ca să-și îndeplinească sarcina trebuie să se aventureze prin zonele pline de violență ale unei lumi care se află aproape mereu în război. Sunt vânători porniți în căutarea unor prăzi ceva mai speciale — tăcute, inteligente, care nu lasă nicio urmă.

Dacă acești emisari ce stârnesc neliniște s-ar așeza în taverna vreunui port să bea vin, să mănânce caracatiță friptă, să vorbească și să se îmbete cu necunoscuți (ceea ce, din prudență, nu fac niciodată), ar putea înșira povești nemaipomenite din călătoriile lor. Au pătruns în zone pustiite de ciumă. Au traversat regiuni pârjolite de incendii, au văzut cenușa fumegândă a distrugerii și brutalitatea rebelilor și mercenarilor aflați pe picior de război. Cum încă nu există hărți ale acestor ținuturi întinse, s-au pierdut și au rătăcit zile întregi în bătaia soarelui ori prin stihiiile furtunilor. Au fost nevoiți să bea apă stătută, care le-a provocat pântecării înfiorătoare. Ori de câte ori plouă, căruțele și măgărițele se împotmolesc în bălțile mocirloase; cu strigăte și înjurături, au tras de ele până au căzut în genunchi și-au sărutat glodul. Când noaptea îi găsește departe de orice adăpost, numai pelerina îi mai apără de scorpioni. Au cunoscut tortura înnebunitoare a puricilor și frica nesfârșită de tâlharii care infestază drumurile. Adeseori, călărind prin pustietăți nemărginite, le îngheață sângele în vine la gândul că un grup de bandiți, fără să scoată un sunet, ascunși după vreun cot al drumului, abia așteaptă să se arunce asupra lor și să-i ucidă cu sânge-rece, să-i tâlhărească, abandonându-le

apoi, prin tufişuri, cadavrele calde încă.

E normal să le fie frică. Regele Egiptului le-a încredinţat sume mari de bani ca să-i îndeplinească ordinele pe celălalt ţarm al mării. Pe atunci, la doar câteva decenii după moartea lui Alexandru, era foarte riscant să călătoreşti având asupra ta o mare avere, aproape o sinucidere. Şi chiar dacă pumnalele tâlharilor, bolile contagioase şi naufragiile ameninţau să zădărnicească o misiune atât de costisitoare, faraonul insistă să-şi trimită agenţii din ţara Nilului, să treacă graniţe şi să străbată distanţe mari, în orice direcţie. Îşi doreşte cu ardoare, cu nerăbdare şi cu o dureroasă sete să aibă acea pradă pe care vânătorii lui secreţi o adulmecă pentru el, înfruntând pericole neştiute.

Ţăranii, care se ivesc la poartă să privească pe furiş, mercenarii şi bandiţii ar fi făcut ochii cât cepele şi ar fi rămas cu gura căscată dacă ar fi ştiut ce urmăreau călăreţii străini.

Cărţi, căutau cărţi.

Era secretul cel mai bine păzit de la curtea egipteană. Domnul celor două Regate, unul dintre cei mai puternici oameni din vremea aceea, ar fi plătit cu viaţa (a altora, se înţelege; aşa-i mereu cu regii) ca să adune toate cărţile din lume pentru Marea sa Bibliotecă din Alexandria. Voia să-şi împlinească visul de a avea o bibliotecă absolută şi perfectă, în care să se regăsească operele tuturor autorilor de la începutul timpului.

Întotdeauna mi-e frică să scriu primele rânduri, să trec pragul unei noi cărţi. După ce am vizitat toate bibliotecile, după ce caietele mele dau pe dinafară de notiţe înflăcărate, după ce nu-mi mai pot găsi niciun motiv rezonabil, nici măcar unul nebunesc, ca să mai aştept, mai amân câteva zile, timp în care îmi dau seama ce înseamnă să fii laş. Pur şi simplu nu mă simt în stare. Totul ar trebui să fie acolo — tonul, simţul umorului, poezia, ritmul, promisiunile. Capitolele încă nescrise ar trebui deja să se cam ghicească singure, luptând să se nască, în pepiniera cuvintelor alese pentru început. Dar cum se face? În clipa asta sunt plină de îndoieli. Cu fiecare carte mă întorc de unde am plecat, la inima tremurândă a tuturor începuturilor. A scrie înseamnă a încerca să descoperim ce am scrie dacă ar fi să scriem, aşa spune Marguerite Duras,

trecând de la infinitiv la conjunctiv și apoi la condițional prezent și condițional perfect, ca și cum ar simți pământul alunecându-i sub picioare.

În fond, nu e foarte diferit de toate lucrurile pe care începem să le facem înainte să știm cum se fac: să vorbești o limbă străină, să conduci, să fii mamă. Să trăiești.

După întreaga agonie a îndoielilor, după ce am epuizat toate amănările și am înlăturat toate piedicile, într-o seară călduroasă de iulie mă înfrunt cu singurătatea paginii albe. Am hotărât să încep textul cu imaginea unor vânători enigmatici ce-și pândesc prada. Mă identific cu ei, îmi place răbdarea, stoicismul lor, timpul pe care-l pierd, lentoarea și adrenalina căutării. Ani la rând am lucrat în cercetare, consultând surse, documentându-mă și încercând să cunosc materialul istoric. Dar, la momentul adevărului, istoria adevărată și documentată pe care o descopăr mi se pare atât de uimitoare, încât îmi invadează visele și capătă, fără să-mi propun așa ceva, forma unei povestiri. Simt tentația de a intra în pielea căutătorilor de cărți aflați pe drumurile unei Europe străvechi, violente și confuze. Ce-ar fi să încep povestind călătoria lor? Ar merge, poate, dar cum să țin deoparte scheletul informațional de mușchii și sângele imaginației?

Cred că punctul de plecare este la fel de fantastic precum călătoria în căutarea Minelor Regelui Solomon sau a Arcei pierdute, însă documentele ne arată că a existat cu adevărat în mințile megalomane ale faraonilor egipteni. Poate că pe atunci, în secolul al III-lea î.Hr., a fost prima și ultima oară când și-au putut vedea realizat visul de a aduna la un loc toate cărțile lumii, absolut toate, într-o bibliotecă universală. Azi pare intriga unei fascinante povești abstracte scrise de Borges — sau, cine știe, poate chiar marea lui fantezie erotică.

În epoca marelui proiect alexandrin nu exista nimic asemănător cu schimburile comerciale de cărți dintre diferitele nații. Cărțile puteau fi cumpărate în orașele cu o viață culturală intensă, dar nu și în tânăra Alexandrie. Textele spun că regii au abuzat de marile avantaje ale puterii lor absolute pentru a-și îmbogăți colecțiile. Ceea ce nu puteau cumpăra confiscau. Dacă era nevoie să capete ori să pustiască culturi întregi ca să obțină cartea mult dorită, ar fi dat ordin să se facă toate acestea, spunând că splendoarea țării lor era mai importantă decât niște scrupule minore.

Escrocheria, bineînțeles, făcea parte din repertoriul lucrurilor pe care erau dispuși să le facă pentru a-și atinge scopul. Ptolemeu al III-lea tânjea după versiunile oficiale ale operelor lui Eschil, Sofocle și Euripide, păstrate în arhivele din Atena încă din vremea reprezentațiilor lor în cadrul festivalurilor de teatru. Trimișii faraonului au cerut cu împrumut valoroasele suluri, în vederea copierii lor de către minuțioșii copişti pe care-i aveau la dispoziție. Autoritățile ateniene le-au cerut o garanție exorbitantă, de cincisprezece taleri de argint, echivalentul, astăzi, a milioane de dolari. Egiptenii au plătit suma, le-au mulțumit cu reverențe pompoase, au jurat solemn că vor înapoia cărțile împrumutate înainte să treacă — să zicem — douăsprezece luni, s-au jurat să se abată asupra lor diverse blesteme groaznice dacă nu aveau să returneze cărțile în stare perfectă, după care, evident, și le-au însușit, renunțând la bani. Conducătorii Atenei au fost nevoiți să înghită fărădelegea. Mândra capitală din vremea lui Pericle se transformase, dintr-un regat, într-un oraș de provincie incapabil să rivalizeze cu puterea Egiptului, care domina comerțul cu cereale, petrolul din vremea aceea.

Alexandria era principalul port al țării și noul său centru vital. De când lumea, o putere economică atât de mare putea să meargă oricât de departe își dorea, fără a-și face probleme. Toate corăbiile care acostau în capitala Bibliotecii, indiferent de unde ar fi venit, erau supuse imediat unor percheziții. Vameșii luau orice înscris pe care-l găseau la bord, făceau copii pe papirusuri noi, returnau copiile și păstrau originalele. Cărțile confiscate în felul acesta ajungeau pe rafturile Bibliotecii, însoțite de o scurtă notă care preciza proveniența („fonduri din corăbii“).

Când ești în vârful muntelui, nicio favoare nu-ți este refuzată. Se spune că Ptolemeu al II-lea a trimis mesageri suveranilor și guvernatorilor din fiecare țară de pe suprafața pământului. Printr-o scrisoare sigilată le cerea să aibă amabilitatea de a-i trimite pentru colecția lui cam tot ce se putea: operele poetilor și prozatorilor din regatul lor, ale oratorilor și filosofilor, ale doctorilor și prezicătorilor, istoricilor și ale tuturor celorlalți.

În plus — iar asta fost poarta mea de intrare în poveste —, regii și-au trimis pe amenințătoarele drumuri și mări ale lumii cunoscute agenți plini de bani având misiunea de a cumpăra cât mai multe cărți, precum și de a căuta, acolo unde existau, cele mai vechi copii. Acest apetit pentru cărți și sumele mari pe

care ajungeau să le plătească pentru achiziționarea lor au atras mulți escroci și falsificatori. Aceștia ofereau suluri cu texte prețioase false, cunoșteau procedee de învechire a foi de papyrus, amestecau mai multe opere într-una singură pentru a o face să pară mai mare decât era și inventau tot soiul de manipulări abile. Un înțelept cu simțul umorului s-a distrat scriind texte bine măsluite, adevărate falsuri create pentru a tenta lăcomia Ptolemeilor. Titlurile erau amuzante; s-ar putea comercializa și astăzi cu multă ușurință — de exemplu: Ce nu a spus Tucidide. Să-l înlocuim pe Tucidide cu Joyce sau Kafka, și ne putem imagina speranțele pe care le-ar provoca falsificatorul când ar apărea la Bibliotecă purtând la subraț memoriile inventate și secretele de nedezvăluit ale scriitorului.

În ciuda prudentelor suspiciuni de fraudă, cumpărătorilor de la Bibliotecă le era teamă să nu le scape vreo carte care ar fi putut fi valoroasă, riscând astfel să-l înfurie pe faraon. În mod regulat, faraonul trecea în revistă sulurile din colecția lui cu aceeași mândrie cu care-și trecea în revistă trupele militare. Îl întreba pe Demetrios din Falera, responsabilul cu ordinea din Bibliotecă, câte cărți aveau până în momentul respectiv. Iar Demetrios îi oferea cifrele la zi: „Sunt deja mai bine de două sute de mii, o, Rege; și mă străduiesc să ajungem cât mai curând la cinci sute de mii“. Foamea de cărți dezlănțuită în Alexandria începea să se transforme într-un acces de pasiune nebunească.

M-am născut într-o țară și într-o epocă în care cărțile sunt obiecte ușor de obținut. La mine în casă sunt peste tot. În perioadele de muncă intensă, când iau zeci de cărți cu împrumut de la diferitele biblioteci care-mi suportă incursiunile, am obiceiul să le las teancuri pe scaune și chiar pe podea. Le las și deschise cu fața în jos, ca niște acoperișuri în două ape aflate în căutarea unor case pe care să le acopere. Acum, ca să nu-l las pe fiul meu de doi ani să le strice paginile, le ordonez în teancuri pe spătarul canapelei, iar când mă așez să mă odihnesc le simt în ceafă atingerea colțuroasă. Dacă ar fi să raportez banii pe care i-am dat pe cărți la prețul chiriilor din orașul în care trăiesc, concluzia ar fi că sunt niște chiriași destul de costisitori cărțile pe care le am. Dar eu cred că toate, de la cărțile mari de fotografie până la exemplarele vechi de buzunar lipite cu clei, care se închid întotdeauna de parcă ar fi niște scoici, îmi fac casa mai primitoare.

Istoria eforturilor, călătoriilor și greutăților prin care au trecut oamenii pentru a vedea umplute rafturile Bibliotecii din Alexandria ne poate părea acum atractivă prin exotismul ei. Sunt întâmplări stranii, adevărate aventuri, cum au fost și fabuloasele călătorii spre Indii în căutarea mirodeniilor. Aici și acum însă, cărțile sunt atât de obișnuite, atât de lipsite de aura noutății tehnologice, încât sunt mulți cei care propovăduiesc dispariția lor. Din când în când citesc cu mahnire articole de ziar care prevestesc extincția cărților, înlocuite de dispozitive electronice, care și ele sunt puse în umbră de imensa varietate a posibilităților de distracții alternative. Cei care apar cel mai mult în spațiul public pretind că ne-am afla la un sfârșit de eră, că trecem printr-o adevărată apocalipsă a librăriilor care se închid una după alta și a bibliotecilor părăsite. Par să insinueze că în curând cărțile vor fi expuse în vitrinele muzeelor etnologice, lângă vârfurile de lance preistorice. Cu aceste imagini în minte, îmi plimb privirea peste rafturile mele interminabile pline de cărți și peste rândurile de discuri de vinil, întrebându-mă dacă, într-adevăr, o lume veche atât de dragă mie chiar e pe punctul să dispară.

Suntem siguri de asta?

Cartea a depășit cu succes proba timpului, demonstrând că e un alergător de cursă lungă. De fiecare dată când ne-am trezit din visurile revoluțiilor noastre sau din coșmarurile catastrofelor omeniești, cartea era mereu acolo. Așa cum spune și Umberto Eco, aparține aceleiași categorii din care fac parte lingura, ciocanul, roata și foarfeca. Odată inventate, nu se poate face ceva mai bun.

Bineînțeles, tehnologia este năucitoare și are destulă forță să detroneze vechile monarhii. Însă cu toții ducem dorul lucrurilor pe care le-am pierdut — fotografii, arhive, lucrări vechi, amintiri — din cauza vitezei cu care îmbătrânesc și ajung să fie depășite. Mai întâi au fost cântecele de pe casetele noastre, apoi filmele înregistrate pe VHS. Ne-am chinuit mult să colecționăm lucruri pe care tehnologia se încăpățânează să le scoată din uz. Când a apărut DVD-ul, ne-au spus că în sfârșit am rezolvat pentru totdeauna problemele pe care le aveam cu arhivarea, dar au venit imediat să ne tenteze cu alte discuri noi, cu un format mai mic, care, invariabil, presupuneau să cumpărăm noi dispozitive. În același timp, în mod surprinzător, mai putem citi un manuscris copiat cu grijă și răbdare acum mai bine de zece secole, însă nu mai putem citi o casetă video sau o dischetă de acum numai câțiva ani,

dacă nu ne-am păstrat toate computerele noastre succesive și aparatele video, ca într-un muzeu al lucrurilor expirate, în debaraua casei.

Să nu uităm că dintotdeauna cartea a fost aliatul nostru, de multe secole, într-un război care nu figurează în manualele de istorie. Lupta de a ne păstra cele mai valoroase creații: cuvintele, care abia dacă sunt o suflare de vânt; poveștile pe care le inventăm ca să dăm un sens haosului și să-i putem supraviețui; cunoștințele adevărate, false și mereu provizorii pe care le scrijelim pe stânca ignoranței noastre.

De aceea am hotărât să mă adâncesc în această cercetare. La început au fost întrebările, un roi întreg: Când au apărut cărțile? Care este povestea secretă a eforturilor depuse pentru a le multiplica sau pentru a le distruge? Ce s-a pierdut pe drum și ce s-a salvat? De ce unele dintre ele au devenit clasice? Câte au căzut victime colților timpului, ghearelor focului sau veninului apei? Ce cărți au fost arse cu furie și care au fost copiate cu pasiune? Au fost aceleași?

Această poveste e o încercare de a continua aventura căutătorilor de cărți. Mi-ar plăcea să le fiu, chiar dacă e imposibil, tovarășă de călătorie, la pândă după manuscrise pierdute, istorii necunoscute și voci pe punctul să amuțescă. Poate că acei exploratori nu erau decât zbiri în serviciul unor regi posedați de o obsesie megalomană. Poate că nu înțelegeau importanța misiunii lor, care li se părea absurdă, iar în nopțile senine, când stingeau urmele de jăratic din spuza focurilor, bombăneau printre dinți că se săturaseră să-și mai riște viața pentru visul unui nebun. Cu siguranță ar fi preferat să fie trimiși într-o misiune cu mai multe posibilități de afirmare, cum ar fi înăbușirea unei revolte în deșertul din Nubia sau inspectarea încărcăturii corăbiilor de pe Nil. Dar bănuiesc că, aflându-se în căutarea tuturor cărților ca și cum ar fi fost resturile unui tezaur împrăștiat în cele patru zări, puneau, fără să știe, temelia lumii noastre.

I

Grecia își imaginează viitorul

Orașul plăcerilor și al cărților

1

Tânăra soție a negustorului doarme singură și se plictisește. Sunt zece luni de când el a ridicat ancora din insula mediteraneeană Kos plecând spre Egipt, iar de atunci nu a mai primit nici măcar o scrisoare din țara Nilului. Are șaptesprezece ani, încă nu a adus vreun copil pe lume și nu suportă monotonia vieții izolate din gineceu, așteptând să se întâmple ceva, fără să iasă din casă, ca să evite bârfele. Nu sunt prea multe de făcut. I s-a părut amuzant la început să le tiranizeze pe sclave, dar nu a fost destul ca să-și umple zilele. De aceea îi face plăcere să primească vizitele altor femei. Nu contează cine-i bate la ușă, are nevoie disperată să se distreze ca să-și mai ușureze din povara ceasurilor de plictiseală.

O sclavă îi anunță sosirea bătrânei Gílide. Soția negustorului își promite să se distreze un pic: vechea ei doică Gílide are limba slobodă și spune obscenități cu multă grație.

— Mamă Gílide! De luni întregi n-ai mai venit pe la mine.

— Știi doar că locuiesc departe, iar acum sunt mai slabă ca o muscă.

— Bine, bine, spuse soția negustorului, dar lasă că încă mai ești în stare să dovedești vreo câțiva.

— Râzi! îi răspunse Gílide, dar numai voi, cele tinerele, mai puteți așa ceva.

După câteva zâmbete malițioase și împunsături istețe, în cele din urmă bătrâna îi dezvălui pentru ce venise. Un tânăr puternic și frumos, care câștigase de două ori premiul pentru lupte la Jocurile Olimpice, pusese ochii pe soția negustorului — se sfârșea de dorință și tânjea să-i devină iubit.

— Nu te supăra și ascultă ce-ți propune. Poartă ghimpele pasiunii înfipt adânc în carne. Oferă-ți o bucurie cu el. Ce-o să faci, ai să stai așa, să îți scaunul cald? o întreabă Gílide, ispitind-o. Până să-ți dai seama ce se întâmplă, te trezești că ai îmbătrânit, iar cenușa îți va fi mâncat frumusețea.

— Taci, taci...

— Și ce face bărbatu-tău în Egipt? Nu-ți scrie, te-a uitat, sigur și-a muțat buzele în vreun alt pocal.

Ca să învingă și cea din urmă fărâmbă de împotrivire a fetei, Gílide îi descrie cu volubilitate tot ceea ce Egiptul, și mai ales Alexandria, îi oferă soțului ingrat plecat departe: bogății, plăcerea unei clime mereu calde și senzuale, sporturi, spectacole, cohorte de filosofi, cărți, aur, vin, adolescenți și multe femei atrăgătoare, câte stele pe cer.

Am tradus liber începutul unei scurte piese de teatru grecești din secolul al III-lea î.Hr., cu o intensă aromă cotidiană. Micile opere, cum e și aceasta, sunt sigură că nu se reprezentau pe scenă, cu excepția vreunei lecturi dramatizate. Pline de umor, uneori picareschi, deschid larg ferestrele către o lume marginalizată cu sclavi biciuiți și stăpâni plini de cruzime, cu proxeneți, mame pe culmile disperării din cauza fiilor adolescenți, sau femei nesatisfăcute sexual. Gílide este una dintre primele codoașe din istoria literaturii, o pețitoare profesionistă care știe secretele artei sale și țintește, fără ezitare, punctul cel mai fragil al victimelor: teama universală de bătrânețe. Fără îndoială, în ciuda necruțătorului ei talent, Gílide eșuează de data asta. Dialogul se încheie cu ocările tandre ale fetei, care-i rămâne fidelă soțului plecat, sau poate că nu vrea să-și asume riscurile teribile ale adulterului. Ai căzut cumva în cap? o întreabă soția negustorului pe Gílide, iar pe de altă parte o consolează, oferindu-i o gură de vin.

Pe lângă umor și tonul proaspăt, textul este interesant pentru că ne revelează imaginea pe care o aveau oamenii de rând despre Alexandria acelor vremuri: orașul plăcerilor și al cărților; capitala sexului și a cuvintelor.

Legenda Alexandriei a crescut neîncetat. La două secole după ce a fost scris dialogul dintre Gílide și tânăra supusă tentației, Alexandria a fost teatrul unuia dintre cele mai mari mituri erotice din toate timpurile: povestea de dragoste dintre Cleopatra și Marcus Antonius.

Roma, care pe atunci devenise centrul celui mai mare imperiu mediteraneeen, era încă un labirint de străduțe întortocheate, întunecate și noroioase când Marcus Antonius a ajuns pentru prima oară în Alexandria. Dintr-odată, s-a trezit transportat într-un oraș îmbătător, ale cărui palate, temple, bulevarde largi și monumente iradiau grandoare. Romanii se simțeau siguri pe ei și stăpâni ai viitorului datorită puterii lor militare, dar nu puteau rivaliza cu farmecul unui trecut aurit și al luxului decadent. Cu un amestec de excitare, orgoliu și calcule tactice, puternicul general și ultima regină a Egiptului au construit o alianță politică și sexuală care i-a scandalizat pe romanii tradiționaliști. Spre și mai marea lor enervare, se zvonea că Marcus Antonius avea de gând să mute capitala imperiului de la Roma la Alexandria. Dacă cei doi ar fi câștigat războiul pentru controlul Imperiului Roman, poate că astăzi turiștii s-ar fi năpustit în număr mare în Egipt pentru a se fotografia în Cetatea Eternă, cu Colosseumul și forurile ei.

Ca și orașul ei, Cleopatra întruchipează acea fuziune specială de cultură și senzualitate alexandrine. Plutarh scrie că, de fapt, Cleopatra nu era cine știe ce frumusețe. Lumea nu se oprea chiar în loc pe stradă să o admire. În schimb, era extraordinar de atrăgătoare, inteligentă și înțeleaptă. Timbrul vocii sale avea o dulceață care înfîgea un ghimpe în inima oricui o asculta. Și se adapta, continuă istoricul, oricărei alte limbi ce se vorbea, ca un instrument muzical cu mai multe coarde. Era în stare să vorbească fără interpreți cu etiopieni, evrei, arabi, sirieni, mezi și parți. Isteață, bine informată, a câștigat mai multe asalturi în lupta pentru putere în interiorul și în afara țării, chiar dacă a pierdut bătălia decisivă. Problema e că s-a vorbit despre ea numai dinspre tabăra inamică.

Și în această poveste furtunoasă cărțile joacă un rol important. Când Marcus Antonius credea că va ajunge să guverneze lumea, a vrut să o copleșească pe Cleopatra cu un dar însemnat. Știa că aurul, bijuteriile și banchetele nu ar fi reușit să aprindă vreo licărire de uimire în ochii iubitei sale, pentru că era

obișnuită cu ele în fiecare zi. Odată, într-o dimineață de mahmureală, cu un gest ostentativ și provocator, a dizolvat în oțet o perlă de o mărime fabuloasă și a băut licoarea. De aceea, Marcus Antonius a ales un dar pe care Cleopatra nu l-ar fi putut disprețui cu o expresie plictisită: i-a pus la picioare două sute de mii de volume pentru Marea Bibliotecă. La Alexandria, cărțile hrăneau pasiunile.

Doi scriitori care au murit în secolul XX au devenit ghizii noștri în culisele orașului, adăugând mitului Alexandriei câteva straturi de patină. Konstantinos Kavafis era un obscur funcționar grec care a lucrat, fără să promoveze niciodată, în administrația britanică din Egipt, la Departamentul de Irigații al Ministerului Lucrărilor Publice. Noaptea se scufunda într-o lume cosmopolită a plăcerilor și a distracțiilor cu iz internațional. Cunoștea ca-n palmă cele câteva bordeluri alexandrine, singurul refugiu pentru homosexualitatea lui, „eroticile sale porniri/ disprețuite și interzise”¹, după cum scria el însuși. Kavafis era un cititor pasionat de cărți clasice și un poet aproape clandestin.

În cele mai cunoscute poezii ale sale trăiesc personaje reale și imaginare care au populat Ithaca, Troia, Atena sau Bizanțul. Alte poeme, aparent mai personale, scormonesc, între ironie și nerușinare, propria lui experiență de maturitate: nostalgia tinereții sale, cum a învățat plăcerea sau anxietatea produsă de trecerea timpului. Diferențierea tematică e de fapt artificială. Trecutul citit și imaginat îl emoționa pe Kavafis la fel de mult ca și propriile amintiri. Când se plimba prin Alexandria, vedea orașul absent palpitând sub orașul real. Chiar dacă Marea Bibliotecă dispăruse, ecourile, șoaptele și vuietul ei vibrau încă în atmosferă. Pentru Kavafis, acea mare comunitate de fantasmă făcea locuibile străzile reci pe care se preumblă, solitari și chinuiți, cei vii.

Personajele din Cvartetul din Alexandria, Justine, Darley și mai ales Balthazar, care pretinde că l-a cunoscut, își amintesc adesea de Kavafis, „bătrânul poet al orașului”. La rândul lor, cele patru romane ale lui Lawrence Durrell, unul dintre englezii ăia sufocați de puritanismul și clima din țara lor, amplifică și ele rezonanța erotică și literară a mitului alexandrin. Durrell a cunoscut orașul în anii tulburi ai celui de-al Doilea Război Mondial, când Egiptul era ocupat de trupele britanice și era un cuib de spioni, conspirații și,

ca întotdeauna, de plăceri. Nimeni nu a descris cu mai mare precizie culorile și senzațiile fizice pe care le trezea Alexandria. Tăcerea zdrobitoare și cerul înalt al verii. Zilele caniculare. Albastrul luminos al mării, anrocamentele, malul galben. La interior, lacul Mareotis, care apare uneori ca prin ceață, ca un miraj. Între apele portului și apele lacului, numeroase străzi pe care se învârtesc praful, cerșetorii și muștele. Palmieri, hoteluri luxoase, hașiș, beție. Aerul uscat încărcat de electricitate. Apusuri în galben și violet. Cinci rase, cinci limbi, o duzină de religii, cinci flote reflectate în apa uleioasă. În Alexandria, scrie Durrell, carnea se trezește și simte gratiile închisorii.

Al Doilea Război Mondial a ras orașul. În ultimul roman din Cvartet, Clea descrie un peisaj melancolic. Tancurile eșuate pe plaje asemenea unor schelete de dinozauri, cu tunurile lor imense asemenea unor arbori căzuți ai unei păduri pietrificate, beduinii rătăcind pe câmpurile minate. Orașul, care a fost mereu pervers, pare acum un enorm closet public, concluzionează Lawrence Durrell, care după 1952 nu s-a mai întors niciodată în Alexandria. Comunitățile milenare evreiești și grecești au fugit după Războiul Canalului Suez — era sfârșitul unei epoci în Orientul Mijlociu. Călătorii care se întorc astăzi din Egipt îmi povestesc că orașul cosmopolit și senzual a emigrat în memoria cărților.

Alexandru: lumea nu este niciodată de ajuns

3

Alexandria nu e una singură. Un șir de orașe cu același nume marchează traseul parcurs de Alexandru cel Mare din Turcia până la Ind. Diferitele limbi au deformat sunetul original, dar uneori încă se mai distinge melodia îndepărtată. Alexandretta, İskenderun în turcă. Alexandria din Carmania, actuala provincie Kerman din Iran. Alexandria din Margiana, fosta Merv și actuala Mary din Turkmenistan. Alexandria Eshate, care s-ar putea traduce

prin „Alexandria de la capătul lumii“, pe locul actualului oraș Hudjand din Tadjikistan. Alexandria Bucefalia, orașul întemeiat în amintirea calului ce l-a însoțit pe Alexandru de când era copil, numit apoi Jalalpur Jattan, în Pakistan. Războiul din Afganistan ne-a familiarizat cu alte Alexandrii antice: Bagram, Herat, Kandahar.

Plutarh povestește că Alexandru a întemeiat șaptezeci de orașe. Voia să-și marcheze drumul, precum copiii care-și scriu numele pe zidurile sau pe ușile toaletelor publice („Am fost aici“, „Am învins aici“). Atlasul este zidul imens pe care cuceritorul și-a înscris de nenumărate ori amintirea.

Ceea ce-l impulsiona pe Alexandru, motivul energiei sale debordante, capabilă să-l propulseze într-o expediție de cucerire pe o întindere de 25.000 de kilometri, era setea de faimă și de admirație. Credea cu toată ființa lui în legende cu eroi; mai mult, trăia și rivaliza cu ei. Avea o legătură obsesivă cu personajul Ahile, cel mai puternic și mai temut războinic din mitologia greacă. De mic copil și-l alesese ca model, de când maestrul său Aristotel îl învățase poemele homerice, și visa să ajungă asemenea lui. Simțea pentru el aceeași admirație plină de pasiune pe care copiii din ziua de azi o resimt pentru idolii lor sportivi. Se povestește că Alexandru dormea întotdeauna având sub pernă un exemplar din Iliada și un pumnal. O imagine care ne face să zâmbim, gândindu-ne la băiețelul care adoarme cu albumul de benzi desenate deschis pe pat și visează să câștige un campionat în aplauzele entuziaste ale publicului.

Singura diferență e că Alexandru și-a transformat în realitate cele mai sălbatice fantezii. Povestea cuceririlor sale, obținute în doar opt ani — Anatolia, Persia, Egipt, Asia Centrală, India —, l-au propulsat pe culmea faptelor de vitejie îndeplinite de războinici. În comparație cu el, Ahile, care și-a pierdut viața în timpul asedierii unui singur oraș, care a durat zece ani, pare a fi un simplu amator.

Alexandria Egiptului s-a născut, nici nu se putea altfel, dintr-un vis literar, dintr-o șoaptă homerică. În timp ce dormea, Alexandru a simțit că se apropie de el un bătrân cu părul cărunț. Când a ajuns lângă el, necunoscutul misterios i-a recitat niște versuri din Odiseea în care se spunea despre o insulă numită Pharos, înconjurată de valurile zgomotoase ale mării, în largul coastei egiptene. Insula exista, situată nu departe de câmpia aluvionară unde delta

Nilului se contopește cu apele Mediteranei. După logica acelor timpuri, Alexandru a crezut că viziunea fusese o prevestire, așa încât a întemeiat acolo orașul predestinat.

I s-a părut un loc frumos. Acolo, deșertul de nisip atingea întindere nemărginită a apei, două peisaje solitare, imense, mișcătoare, sculptate de vânt. El însuși a trasat cu făină linia exterioară de forma unui dreptunghi aproape perfect, indicând unde trebuia să se construiască piața publică, ce zei să fie puși în templu și pe unde să treacă perimetrul zidului. Cu timpul, mica insulă Pharos avea să fie unită cu delta printr-un dig lung și va adăposti una dintre cele șapte minuni ale lumii.

Când s-a început construcția, Alexandru și-a continuat călătoria, lăsând acolo o mică populație de greci, evrei și păstori care trăiseră multă vreme în satele din împrejurimi. Potrivit logicii coloniale din toate timpurile, egiptenii nativi au fost integrați drept cetățeni cu statut inferior.

Alexandru nu avea să mai vadă orașul. În mai puțin de un deceniu, doar cadavrul lui avea să se întoarcă. Însă în anul 331 î.Hr., când a întemeiat Alexandria, avea douăzeci și patru de ani și se simțea invincibil.

4

Era tânăr și necruțător. În drum spre Egipt învinsese de două ori la rând armata Regelui Regilor, conducătorul Imperiului Persan. A cucerit Turcia și Siria, declarând că le eliberează de sub jugul persan. A cucerit fâșia Palestinei și Fenicia, unde toate cetățile i s-au supus fără să opună rezistență, mai puțin două: Tyrul și Gaza. Când au căzut, după șapte luni de asediu, eliberatorul le-a aplicat o pedeapsă îngrozitoare. Ultimii supraviețuitori au fost răstigniți de-a lungul coastei — un șir de două mii de trupuri agonizând pe malul mării. Copiii și femeile au fost vânduți ca sclavi. În Gaza martirizată, Alexandru a ordonat ca guvernatorul să fie legat de un car și târât până avea să-și dea duhul, cum pățise și Hector în Iliada. Cu siguranță îi plăcea să creadă că-și

trăiește propriul poem epic, iar uneori mai imita un gest, un simbol sau vreo cruzime legendară.

Alteori i se părea mai eroic să fie generos cu cei învinși. Când a capturat familia regelui persan Darius, a respectat femeile și a renunțat să le mai țină ostatice. A dat ordin să fie lăsate să trăiască în continuare în casele lor fără să fie deranjate, păstrându-și veșmintele și bijuteriile. Le-a îngăduit și să-și îngroape morții căzuți în luptă.

Când a intrat în pavilionul lui Darius, a simțit mirosul pregnant de mirt și arome, a văzut aur, argint, alabastru, covoare decorative, mese, scrinuri, o abundență pe care nu o cunoscuse la curtea provincială din Macedonia lui natală. Le-a spus prietenilor săi: „Se pare că asta înseamnă să domnești“. I s-a arătat un cufăr, cel mai de preț și mai frumos obiect dintre bunurile lui Darius. „Ce ar putea fi îndeajuns de valoros încât să merite a fi păstrat în el?“, i-a întrebat pe oamenii lui. Fiecare și-a dat cu părerea: bani, bijuterii, esențe, mirodenii, trofee de război. Alexandru a clătinat din cap și, după o clipă de tăcere, a ordonat să se pună în cufărul respectiv exemplarul lui din Iliada, de care nu se despărțea niciodată.

5

Nu a pierdut nicicând o bătălie. A îndurat mereu, ca oricare alt soldat, fără a avea vreun privilegiu, greutățile campaniei militare. La numai șase ani după ce i-a succedat tatălui său ca rege al Macedoniei, la vârsta de douăzeci și cinci de ani, învinsese cea mai puternică armată din vremea lui și pusese stăpânire pe comorile Imperiului Persan. Dar pentru el nu era destul. A înaintat până la Marea Caspică, a străbătut teritoriile ocupate astăzi de Afganistan, Turkmenistan și Uzbekistan, a traversat trecătorile înzăpezite ale munților Hindukush, apoi un deșert de nisipuri mișcătoare până la râul Oxus, Amudaria de azi. A mers mai departe, prin regiuni în care niciun grec nu mai călcase înaintea lui (Samarkand și Punjab). Nu mai obținea victorii strălucitoare, ci doar se consuma într-un război de gherilă istovitor.

Limba greacă are un cuvânt care-i descrie obsesia: póthos. Este dorința de a avea un lucru absent sau inaccesibil, o dorință ce-i face să sufere pe cei care o resimt, deoarece nu poate fi stăvilită. Este suferința îndrăgostitului a cărui iubire nu este împărtășită, sau suferința doliului, când resimțim un dor insuportabil după o persoană decedată. Alexandru nu-și găsea liniștea în dorința lui de a merge mai departe, pentru a scăpa de plictiseală și de mediocritate. Încă nu împlinise treizeci de ani și începea să-i fie teamă că lumea nu va fi destul de mare pentru el. Ce avea să facă dacă într-o bună zi nu vor mai fi teritorii de cucerit?

Aristotel îl învățase că marginea lumii se află dincolo de munții Hindukush, iar Alexandru voia să ajungă până la ultimul hotar al umanității. Ideea de a vedea capătul lumii îl atrăgea ca un magnet. Va găsi oare marele Ocean Exterior despre care-i vorbise maestrul său? Sau apele mării se vor prăvăli în cascadă într-un abis fără fund? Sau capătul lumii va fi invizibil, doar o ceață groasă, o estompare în alb?

Însă odată intrați în India, oamenii lui Alexandru, bolnavi și agasați de ploile sezonului musonic, au refuzat să meargă mai departe. Auziseră că dincolo de Gange se află un regat indian imens și necunoscut. Lumea nu părea să se termine acolo.

Un veteran a luat cuvântul în numele tuturor: sub comanda tânărului lor rege, străbătuseră mii de kilometri, masacrând în drumul lor cel puțin șapte sute cincizeci de mii de asiatici. Fuseseră nevoiți să-și îngroape cei mai buni prieteni căzuți în lupte. Suferiseră de foame, de frig, de sete și traversaseră deșertul. Mulți dintre ei muriseră ca niște câini pe marginea drumurilor din cauza unor boli necunoscute sau fuseseră mutilați îngrozitor. Cei puțini care supraviețuiseră își pierduseră vigoarea tinereții. Acum caii șchiopătau, cu picioarele rănite, iar carele cu provizii se împotmoleau pe drumurile înnorioate din pricina musonului. Până și cataramele de la cingători erau ruginite, iar rațiile putrezeau din cauza umezelii. Erau ani de când purtau încălțări găurite. Voiau să se întoarcă acasă, să-și mângâie soțiile, să-și strângă în brațe copiii care cu greu i-ar mai fi recunoscut. Le era dor de locurile de baștină. Dacă Alexandru hotăra să continue expediția, nu trebuia să mai conteze pe macedonenii lui.

Alexandru s-a înfuriat și, la fel ca Ahile la începutul Iliadei, s-a retras în

cortul său de campanie, proferând amenințări. S-a declanșat o confruntare psihologică. La început soldații au tăcut, dar apoi au îndrăznit să-și hui due regele pentru că-și pierduse cumpătul. Nu aveau de gând să se lase umiliți după ce-i dăruiseră cei mai buni ani din viața lor.

Starea tensionată a durat două zile. După care, formidabila armată a făcut calea întoarsă, îndreptându-se spre patrie. În cele din urmă, Alexandru a pierdut o bătălie.

Prietenul macedonean

6

Ptolemeu a fost tovarăș de expediție și prieten apropiat al lui Alexandru. După origini, nu avea nici cea mai mică legătură cu Egiptul. Născut într-o familie nobilă, dar nu dintre cele mai importante, din Macedonia, nu și-a imaginat niciodată că într-o zi avea să devină faraon al bogatei țări a Nilului, unde a pus pentru prima oară piciorul când avea aproape patruzeci de ani, fără să-i cunoască limba, obiceiurile ori birocrăția complicată. Însă cuceririle lui Alexandru și urmările lor extraordinare au constituit una dintre acele surprize istorice pe care niciun analist nu le putea prezice.

Oricât de orgolioși erau macedonenii, ei știau că restul lumii credea că au o țară primitivă, tribală și neînsemnată. În mozaicul de state independente grecești existau, într-adevăr, numeroase trepte sub nivelul atenienilor ori al spartanilor. Macedonenii păstrau o monarhie tradițională, în vreme ce majoritatea orașelor-state din Elada experimentaseră forme de guvernare mai sofisticate — în plus, pentru a înrăutăți și mai mult lucrurile, vorbeau un dialect foarte greu de înțeles pentru ceilalți. Când unul dintre regii lor a vrut să participe la Jocurile Olimpice, l-au acceptat numai după ce l-au cercetat cu mare băgare de seamă. Cu alte cuvinte, erau acceptați în clubul grecesc cam

fără tragere de inimă. Pentru restul lumii, pur și simplu nu existau. Pe vremea aceea, Orientul era centrul civilizației, bine luminat de istorie; iar Occidentul, tărâmul întunecat și sălbatic unde trăiau barbarii. Pe atlasul percepțiilor și prejudecăților geografice, Macedonia se afla la periferia lumii civilizate. Probabil că puțini egipteni știau să localizeze pe o hartă țara viitorului lor rege.

Alexandru a pus capăt acelei atitudini disprețuitoare. A fost un personaj atât de puternic, încât toți grecii l-au adoptat ca pe unul de-ai lor. De fapt, au făcut din el un simbol național. Când Grecia a fost supusă secole la rând de dominația otomană, grecii au țesut legende în care marele erou Alexandru revenea la viață pentru a le elibera patria de asuprirea străină.

Și Napoleon, pe măsură ce cucerea Europa, a urcat de la statutul de provincial corsican la cel de francez get-beget: triumful este un pașaport pe care nimeni nu-l refuză.

Ptolemeu a fost mereu un apropiat al lui Alexandru. Scutier al principelui la curtea macedoneană, l-a însoțit în campania lui meteorică de cuceriri, în cadrul exclusivistului regiment de cavalerie al Însoțitorilor Regelui, și a făcut parte din garda sa personală de încredere. După revolta de pe Gange, a cunoscut greutățile călătoriei de întoarcere, care au depășit cele mai sumbre așteptări: malarie, dizenterie, la care s-au adăugat atacurile tigrilor, șerpilor și insectelor veninoase. Popoarele rebele din regiunea Indului atacau o armată sfârșită de marșul epuizant prin căldura tropicală umedă. La venirea iernii, pe drumul de întoarcere, nu mai rămăsese decât un sfert din trupele care ajunseseră în India.

După atâtea victorii, suferințe și morți, primăvara anului 324 î.Hr. a fost una dulce-amăruie. Ptolemeu și restul trupelor se bucurau de o scurtă perioadă de odihnă în orașul Susa, în sud-estul Iranului de astăzi, când imprevizibilul Alexandru a hotărât să dea o petrecere grandioasă care, în mod surprinzător, includea și o nuntă colectivă pentru el și ofițeri de-ai lui. În cadrul unor festivități spectaculoase care au durat cinci zile, a căsătorit optzeci de generali și apropiați de-ai săi cu femei, cel mai probabil copile, din aristocrația persană. El însuși a adăugat listei sale de soții — obiceiurile macedonene permiteau poligamia — pe fata cea mare a lui Darius și încă o femeie dintr-un puternic clan oriental. Cu un gest teatral și bine calculat, a extins ceremonia și

la trupele lui. Zece mii de soldați au primit dotă regală pentru a se căsători cu femeii din Orient. A fost un efort de a încuraja căsătoriile mixte la un nivel care nu a mai fost atins niciodată. În mintea lui Alexandru se înfiripa ideea unui imperiu metis.

Ptolemeu și-a primit și el partea la nunta colectivă de la Susa. I-a fost hărăzită fiica unui satrap iranian bogat. Ca majoritatea ofițerilor, poate că ar fi preferat o decorație pentru serviciile sale și cinci zile de distracție fără prea multe complicații. În general, oamenii lui Alexandru nu aveau nici cea mai mică dorință să fraternizeze, cu atât mai puțin să se înrudească cu persanii, pe care cu puțină vreme în urmă îi masacraseră pe câmpul de luptă. În noul imperiu fierbeau tensiuni mari, care aveau să izbucnească curând, între naționalisme și fuziunea culturală.

Alexandru nu a avut timp să-și impună viziunea. A murit la începutul verii următoare în Babilon, la vârsta de treizeci și doi de ani, doborât de febră.

7

În timp ce-și dictează memoriile în Alexandria, bătrânul Ptolemeu, cu trăsăturile lui Anthony Hopkins, îi mărturisește scribului său secretul care îl obsedează și-l frământă: moartea lui Alexandru nu a avut cauze naturale. El însuși și alți câțiva ofițeri l-au otrăvit. Filmul din 2004 — Alexandru, în regia lui Oliver Stone — face din Ptolemeu un om întunecat, un fel de Macbeth grec, la început războinicul loial supus ordinelor lui Alexandru, iar mai târziu asasinul său. La sfârșitul filmului, personajul își smulge masca și își dezvăluie chipul întunecat. E posibil să fi fost așa? Sau ar trebui să ne gândim că Oliver Stone își permite să le facă un semn cu ochiul, ca în JFK, adeptilor teoriei conspirației și fascinației populare pentru liderii asasinați?

Mai mult ca sigur ofițerii macedoneni ai lui Alexandru erau furioși și plini de resentimente în anul 323 î.Hr. Pe atunci, majoritatea soldaților din armata lui erau iranieni sau indieni. Alexandru le permitea barbarilor să se înroleze în

armata sa, chiar și în regimentele de elită, iar pe unii chiar îi înnobila. Fiind obsedat de exaltarea homerică a curajului, căuta să-i recruteze pe cei mai buni, indiferent de originea lor etnică. Vechii săi camarazi de arme considerau această politică jignitoare și detestabilă. Dar era oare un motiv suficient să-și încalce jurământul de profundă loialitate și să-și asume imensul pericol presupus de eliminarea regelui lor?

Nu vom ști niciodată cu certitudine dacă Alexandru a fost asasinat sau a murit din cauza unei boli infecțioase (cum ar fi malaria sau o banală gripă) care a venit de hac unui trup epuizat, grav rănit în nouă asedii diferite de-a lungul campaniilor sale și supus unei suprasolicitări aproape inumane. La vremea aceea, moartea lui subită a devenit o armă politică pe care succesorii regelui au folosit-o fără scrupule în lupta lor pentru putere, acuzându-se reciproc de presupusul asasinat. Zvonul otrăvirii s-a răspândit cu repeziciune; era cea mai șocantă și mai dramatică versiune a evenimentelor. În mijlocul acestui hățiș de pamflete, acuzații și interese succesoriale, istoricii nu pot să rezolve această enigmă, ci doar să evalueze argumentele pro și contra fiecărei ipoteze.

Figura lui Ptolemeu, prieten fidel sau poate trădător, rămâne captivă într-o zonă a clarobscurului.

8

Frodo și Sam, cei doi hobbiți, au ajuns la scările sinistre de la Cirith Ungol, din munții occidentali ai Mordorului. Ca să-și învingă frica, vorbesc despre viața lor incredibilă plină de aventuri. Totul se petrece aproape de finalul abrupt din Cele două turnuri, a doua parte din Stăpânul inelelor de J.R.R. Tolkien. Sam cel isteț, ale cărui plăceri majore în viață sunt o mâncare gustoasă și o poveste grozavă, spune: „Totuși, oare-om fi vreodată și noi puși în cântări și în povești? Bineînțeles, ne aflăm într-o poveste. Dar eu mă întreb dacă ea va fi pusă în vorbe; știți dumneavoastră, ca să fie povestită la gura sobei sau citită într-o carte mare, scrisă cu litere roșii și negre, peste ani și ani. Iar oamenii să spună: [...] «Da, asta-i una dintre poveștile cele mai

frumoase»“².

Acesta era visul lui Alexandru: să aibă propria lui legendă, să intre în cărți pentru a rămâne în amintirea tuturor. Și a reușit. Scurta lui viață este un mit în Orient și în Occident, iar Coranul și Biblia îi sunt ecou. În Alexandria, în secolele de după moartea lui s-a țesut o poveste fantastică despre călătoriile și aventurile sale, scrisă în greacă și apoi tradusă în latină, siriacă și în alte zeci de limbi. E cunoscută sub numele de Romanul lui Alexandru și a ajuns până la noi cu numeroase variațiuni și lacune. Delirantă și nebunească, unii cercetători consideră că, în afară de câteva texte religioase, a fost cea mai citită carte în lumea premodernă.

În secolul al II-lea, romanii i-au adăugat supranumele Magno („cel mare“). În schimb, adepții lui Zoroastru îi spuneau Alexandrul cel Blestemat. Nu l-au iertat niciodată pentru că a dat foc palatului din Persepolis, unde a ars biblioteca regelui. Acolo a fost distrusă, printre altele, cartea sacră a zoroastrienilor, Avesta, pe care credincioșii au fost nevoiți să o rescrie din memorie.

Ambiguitățile și contradicțiile lui Alexandru sunt reflectate chiar în scrierile istoricilor din Antichitate, care oferă o galerie de portrete diferite. Pe Arrianus îl fascina, Curtius Rufus descoperă zone de umbră, Plutarh nu poate rezista unor anecdote emoționante, fie ele obscure sau luminoase. Cu toții fantazează. Lasă ca biografia lui Alexandru să alunece spre ficțiune, cedând instinctelor lor de scriitori care adulmecă o poveste grozavă. Un călător și geograf din epoca romană a spus ironic că cine scrie despre Alexandru preferă întotdeauna miraculosul în locul adevărului.

Viziunea istoricilor contemporani depinde de gradul de idealism al fiecăruia și de epoca în care a scris. La începutul secolului XX, eroii încă se bucurau de o imagine bună; după al Doilea Război Mondial, după Holocaust, bomba atomică și decolonizare, am devenit ceva mai sceptici. Acum sunt autori care-l întind pe Alexandru pe canapea și îl diagnostichează cu megalomanie furioasă, cruzime și indiferență față de victimele sale. Unii l-au comparat cu Adolf Hitler. Iar dezbaterea continuă, nuanțată de noi sensibilități.

Mă surprinde și mă fascinează faptul că cultura populară nu renunță la el, abandonându-l ca pe o fosilă din alte timpuri. Chiar și în cele mai neașteptate

locuri dau de admiratori necondiționați ai lui Alexandru, în stare să schițeze rapid pe un șervețel mișcările de trupe din marile lui bătălii. Muzica numelui său continuă să rezoneze. Caetano Veloso îi dedică piesa „Alexandre” pe discul său Livro, în timp ce britanicii de la Iron Maiden și-au intitulat „Alexander the Great” una dintre piesele lor legendare. Entuziasmul pentru această piesă heavy metal e aproape sacru: trupa din Leyton nu o interpretează niciodată live, iar printre fani se zvonește că o vor cânta doar la ultimul lor concert. În aproape toată lumea, oamenii își botează în continuare fiii Alexandru — sau Sikander, versiunea arabă a numelui —, în amintirea războinicului. În fiecare an, efigia lui este imprimată pe milioane de produse pe care adevăratul Alexandru nici n-ar ști să le folosească, cum ar fi tricouri, cravate, huse pentru telefoane mobile sau jocuri video.

Alexandru, care a căutat nemurirea, a zămislit legenda la care visa. Cu toate acestea, dacă m-ar întreba cineva — cum spunea Tolkien — care este povestea pe care aş prefera să o spun la gura sobei, n-aş alege nici victoriile şi nici călătoriile sale, ci extraordinara aventură a Bibliotecii din Alexandria.

9

„Regele a murit”, şi-a notat pe tăbliţa lui astrologică un scrib babilonian. Din întâmplare, documentul a ajuns aproape intact până la noi. Era în ziua de 10 iunie a anului 323 î.Hr. şi nu era nevoie să citeşti în stele ca să ghiceşti că aveau să urmeze vremuri periculoase. Alexandru lăsa în urma sa doi moştenitori bicisnici: un frate vitreg, pe care toţi îl considerau pe jumătate idiot, şi un fiu încă nenăscut în pântecele Roxanei, una dintre cele trei soţii ale sale. În acea după-amiază de rău augur, scribul babilonian, cunoscător într-ale istoriei şi familiarizat cu mecanismele monarhiei, poate că stătea şi reflecta la haosul succesiunilor care declanşează războaie confuze şi crude. De asta se temeau mulţi — şi exact asta s-a întâmplat.

Vărsarea de sânge a început nu după mult timp. Roxana le-a asasinat pe celelalte două văduve ale lui Alexandru, asigurându-se astfel că fiul ei nu

avea rivali. Cei mai puternici generali macedoneni și-au declarat război unii altora. De-a lungul anilor, printr-un măcel metodic, aveau să-i ucidă pe toți membrii familiei regale: pe fratele vitreg idiot, pe mama lui Alexandru, pe soția lui Roxana și pe fiul lor, care nu împlinise doisprezece ani. Între timp, imperiul se dezintegra. Seleucus, unul dintre ofițerii lui Alexandru, și-a vândut teritoriile cucerite în India unei căpetenii din partea locului, la prețul incredibil de cinci sute de elefanți de război, pe care i-a folosit ca să lupte în continuare împotriva rivalilor săi macedoneni. Decenii la rând, armate întregi de mercenari au luat partea celui care plătea mai mult. După ani de lupte, cruzime, răzbunări și nenumărate vieți secerate, au mai rămas doar trei seniori în luptă: Seleucus în Asia; Antigonus în Macedonia; și Ptolemeu în Egipt. Dintre ei, Ptolemeu a fost singurul care nu a suferit o moarte violentă.

Ptolemeu s-a instalat în Egipt, unde avea să-și petreacă tot restul vieții. Decenii la rând a vărsat sânge și a aruncat foc asupra foștilor săi tovarăși pentru a-și păstra tronul. Iar în momentele de răgaz pe care i le permiteau războaiele civile dintre macedoneni încerca să cunoască imensa țară pe care o guverna. Totul era uluitor: piramidele; ibișii; furtunile de nisip; valurile dunelor; galopul cămilelor; ciudații zei cu capete de animale; eunucii; perucile și capetele rase; valurile de oameni adunați laolaltă în zilele de sărbătoare; pisicile sacre, pe care era o crimă să le ucizi; hieroglifele; ceremonialul de la palat; templele la scară supraomenească; puterea imensă a preoților; Nilul negru și nămolos târându-se prin delta lui spre mare; crocodilii; câmpiile unde recoltele abundente se hrănesc cu oasele morților; berea; hipopotamii; deșertul, unde nimic nu dăinuie în afara timpului distrugător; îmbălsămarea; mumiile; viața ritualizată; dragostea pentru trecut; cultul morții.

Ptolomeu se simțea probabil dezorientat, confuz, izolat. Nu înțelegea limba egipteană, era neîndemânatic în timpul ceremoniilor și-i suspecta pe curteni că-și bat joc de el. Cu toate acestea, învățase de la Alexandru să nu aibă complexe, să fie îndrăzneț. Dacă nu înțelege simbolurile, inventează altele. Dacă Egiptul te sfidează cu antichitatea lui fabuloasă, mută capitala la Alexandria — singurul oraș fără trecut — și fă din ea cel mai important centru din toată zona mediteraneeană. Dacă supușii tăi sunt suspicioși în privința noutăților, fă în așa fel încât toată îndrăzneala spiritului și a științei să se reverse pe teritoriile tale.

Ptolemeu a investit mari bogății în construirea Muzeului și a Bibliotecii din Alexandria.

Echilibru pe marginea abisului: Biblioteca și Muzeul din Alexandria

10

Chiar dacă nu au rămas dovezi, îndrăznesc să-mi imaginez că ideea de a crea o bibliotecă universală trebuie să se fi născut în mintea lui Alexandru. Proiectul este pe măsura ambiției lui, poartă amprenta setei lui de absolut. „Socotesc că Pământul îmi aparține“, a proclamat Alexandru în unul dintre primele decrete pe care le-a promulgat. Să aduni laolaltă toate cărțile existente este o altă modalitate — simbolică, mentală, pașnică — de a poseda lumea.

Pasiunea colecționarului de cărți se aseamănă cu cea a călătorului. Orice bibliotecă este o călătorie, orice carte — un pașaport fără termen de valabilitate. Alexandru a străbătut drumurile Africii și ale Asiei fără să se despartă de exemplarul său din Iliada, pe care-l citea, spun istoricii, pentru a căuta sfaturi și a-și hrăni dorința de transcendență. Lectura, ca o busolă, îi deschidea căi spre necunoscut.

Într-o lume haotică, achiziționarea de cărți este un act de echilibristică pe marginea abisului. La această concluzie ajunge Walter Benjamin în splendidul său eseu intitulat Cum mi-am despachetat biblioteca. „Reînnoirea lumii vechi: aceasta e dorința cea mai profundă a colecționarului atunci când simte impulsul de a achiziționa lucruri noi“, scrie Benjamin. Biblioteca din Alexandria a fost o enciclopedie magică ce a reunit cunoștințele și ficțiunile Antichității pentru a preveni împrăștierea și pierderea lor. Dar a fost concepută și ca un spațiu nou, din care să pornească drumuri spre viitor.

Înainte, bibliotecile erau private și specializate pe subiecte utile proprietarilor lor. Chiar și cele aparținând unor școli sau mari grupuri profesionale erau doar instrumente în slujba nevoilor lor particulare. Biblioteca de dinaintea ei cu care s-a asemănat cel mai mult — biblioteca lui Assurbanipal de la Ninive, în nordul Irakului de azi — era destinată numai pentru uzul regelui.

Biblioteca din Alexandria, variată și cuprinzătoare, conținea cărți pe toate subiectele, scrise în toate colțurile lumii cunoscute. Porțile ei erau deschise tuturor celor avizi de cunoaștere, învățaților de orice naționalitate și oricui avea aspirații literare dovedite. A fost prima bibliotecă de acest gen și care s-a apropiat cel mai mult de idealul deținerii tuturor cărților existente la vremea aceea.

În plus, s-a apropiat de idealul metis al imperiului visat de Alexandru. Tânărul rege, care s-a căsătorit cu trei femei străine și a avut copii pe jumătate barbari, plănuia, potrivit istoricului Diodorus, să transfere populații din Europa în Asia, și invers, pentru a construi o comunitate de prietenie și legături de rudenie între cele două continente. Însă moartea lui subită l-a împiedicat să-și realizeze acest proiect de deportări, un amestec ciudat de violență și dorință de fraternitate.

Biblioteca s-a deschis către vastitatea lumii exterioare. Includea cele mai importante opere scrise în alte limbi și traduse în greacă. Un autor de tratate din Bizanț scria despre acele vremuri: „Din fiecare popor se recrutau înțelepți care, mai mult decât să-și stăpânească propria limbă, cunoșteau foarte bine și limba greacă; fiecărui grup i s-au încredințat textele respective și astfel a fost pregătită o traducere a tuturor“. Acolo s-a realizat faimoasa versiune grecească a Torei evreiești, cunoscută ca Septuaginta, „Biblia celor Șaptezeci“. Secole mai târziu, traducerea textelor iranene atribuite lui Zarathustra, de mai bine de două milioane de versuri, era încă amintită ca o întreprindere memorabilă. Un preot egiptean pe nume Manethon a alcătuit pentru Bibliotecă o listă a dinastiilor faraonice și a realizărilor lor din timpuri mitice și până la cucerirea lui Alexandru. Pentru a scrie acest compendiu de istorie egipteană în greacă, a căutat, a consultat și a extras documente originale păstrate în zeci de temple. Un alt preot bilingv, Berosos, cunosător al literaturii cuneiforme, a transpus în greacă tradițiile babiloniene. Se pare că în Bibliotecă a existat și un tratat despre India scris, pe baza unor surse locale, de un ambasador grec la curtea din Pataliputra, oraș din nord-estul Indiei aflat

pe malul Gangelui. Niciodată până atunci nu se întreprinsese o muncă de traducere de o asemenea amploare.

Biblioteca a făcut să devină realitate cea mai bună parte din visul lui Alexandru: universalitatea lui, setea lui de cunoaștere, dorința lui neobișnuită de fuziune. Pe rafturile de cărți din Alexandria granițele au fost desființate, conviețuind acolo, în sfârșit în liniște, cuvintele grecilor, evreilor, egiptenilor, iranienilor și indienilor. Acel teritoriu mental a fost poate singurul spațiu ospitalier pentru toți.

11

Și Borges era fascinat de ideea de a îmbrățișa toate cărțile. Povestirea lui Biblioteca Babel ne transpune într-o bibliotecă prodigioasă, labirintul complet al tuturor visurilor și cuvintelor. Totuși, ne dăm seama imediat că locul acela e tulburător. Acolo vedem cum fanteziile noastre sunt pătate de coșmaruri, transformate în oracole ale fricilor contemporane.

Universul (pe care alții îl numesc Biblioteca), spune Borges, este un fel de stup monstruos care există dintotdeauna. E alcătuit din interminabile galerii hexagonale identice care comunică prin scări în spirală. În fiecare hexagon găsim lămpi, rafturi și cărți. La dreapta și la stânga vestibulului se află două cabinete minuscule: unul ca să poți dormi în picioare, iar celălalt este un pisoar. La asta se reduc toate necesitățile: lumină, lectură și latrine. Pe coridoare trăiesc funcționari ciudați pe care naratorul, unul dintre ei, îi definește ca fiind bibliotecari imperfecti. Fiecare e responsabil pentru un anumit număr de galerii ale infinitului circuit geometric.

Cărțile din Biblioteca conțin toate combinațiile posibile de douăzeci și trei de litere și două semne de punctuație — altfel spus, tot ce se poate imagina și exprima în toate limbile, vii sau moarte. Prin urmare, ne spune naratorul, undeva pe rafturi se află cronica morții tale. Și istoria minuțioasă a viitorului. Și autobiografiile arhanghelilor. Și catalogul fidel al Bibliotecii, precum și

mii și mii de cataloage false. Locuitorii stupului au aceleași limitări ca și noi: abia dacă stăpânesc câteva limbi, iar timpul vieții le e scurt. De aceea, șansele ca o persoană să găsească în imensitatea tunelelor cartea pe care o caută sau pur și simplu o carte pe care să o înțeleagă sunt extrem de mici.

Și acesta este marele paradox. Prin hexagoanele stupului dau târcoale căutători de cărți, mistici, distrugători fanatici, bibliotecari sinucigași, pelerini, idolatri și nebuni. Dar nimeni nu citește. Prin excesul epuizant de pagini întâmplătoare, plăcerea lecturii se stinge. Toate energiile se consumă în căutare și descifrare.

Putem înțelege textul pur și simplu ca o poveste ironică țesută din mituri biblice și bibliofile care străbat arhitecturi inspirate de închisorile lui Piranesi sau de scările nesfârșite ale lui Escher. Totuși, pe noi, cititorii de azi, Biblioteca Babel ne fascinează ca alegorie profetică a lumii virtuale, a internetului fără măsură, această gigantică rețea de informații și texte, filtrată de algoritmi motoarelor de căutare, unde ne pierdem ca niște fantome într-un labirint.

Printr-un anacronism surprinzător, Borges prefigurează lumea actuală. E adevărat, povestirea conține o intuiție contemporană: rețeaua electronică, acest concept căruia astăzi îi spunem Web, este o replică a funcționării bibliotecilor. La începuturile internetului palpita visul de a stimula o conversație mondială. Trebuiau create itinerare, bulevarde, rute aeriene pentru cuvinte. Fiecare text avea nevoie de o referință — un link — cu ajutorul căreia cititorul să-l poată găsi de pe orice computer din orice colț al lumii. Timothy John Berners-Lee, omul de știință responsabil pentru conceptele care structurează Web-ul, s-a inspirat din spațiul organizat și flexibil al bibliotecilor publice. Imitându-le mecanismele, a atribuit fiecărui document virtual o adresă unică ce permitea accesul la el de pe un alt computer. Acest localizator universal — numit în limbaj informatic URL — este echivalentul exact al unei cote de bibliotecă. Mai târziu, Berners-Lee a conceput protocolul de transfer hipertext — mai cunoscut prin abrevierea http (Hypertext Transfer Protocol) —, care acționează precum formularele pe care le completăm pentru a-i cere bibliotecarului să caute cartea dorită. Internetul este o emancipare — multiplicată, vastă și eterică — a bibliotecilor.

Îmi imaginez cum era să intri în Biblioteca din Alexandria — aveai probabil

același sentiment pe care l-am resimțit atunci când am navigat pentru prima oară pe internet: surpriza, vertijul spațiilor imense. Îmi pare că văd un călător care debarcă în portul Alexandriei și grăbește pasul spre reduta de cărți, cineva cu aceeași poftă de lectură pe care o am și eu, invadat, aproape orbit de emoționantele posibilități ale abundenței care începe să se întrevadă încă de la porțile Bibliotecii. În epoca noastră, fiecare dintre noi ar gândi la fel: nicăieri nu au mai existat atât de multe informații adunate la un loc, atât de multe cunoștințe posibile, atât de multe povești prin care să experimentăm teama și plăcerea de a trăi.

12

Dar să ne întoarcem la vremea când Biblioteca încă nu exista. Discursurile sfidătoare ale lui Ptolemeu despre marea capitală grecească din Egipt se loveau de o realitate sumbră. La două decenii de la întemeiere, Alexandria era un orașel în construcție, populat de soldați și marinari, un grup restrâns de birocrați care se luptau cu haosul și o faună mai neobișnuită de negustori vicleni, delincvenți, aventurieri și escroci cu darul vorbirii aflați în căutarea unei oportunități pe un teritoriu virgin. Străzile drepte, trasate de un arhitect grec, erau murdare și miroseau a excremente. Sclavii aveau spatele brăzdat de lovături de bici. Era o atmosferă de western, de violență, energie și depravare. Letalul hamsin, vântul din est care peste secole avea să producă mari suferințe trupelor lui Napoleon și acelora ale lui Rommel, zguduia orașul odată cu venirea primăverii. În depărtări, furtunile produse de hamsin păreau pete sângerii pe cer. Apoi întunericul îngropa totul, iar nisipul își începea invazia, ridicând ziduri de praf sufocant și orbitor care pătrundea prin crăpăturile caselor, uscau gâturile și nasurile, injectau ochii, provocau nebunia, disperarea și crima. Iar după ore întregi de vârtejuri agresive se prăvăleau în mare, cu un suspin al aerului aspru.

Ptolemeu a hotărât să se instaleze exact în locul acela, cu întreaga lui curte, și să-i atragă pe cei mai buni oameni de știință și scriitori din vremea lui în acea pustietate de la periferia neantului.

Au început să lucreze frenetic. A pus să se construiască un canal care să lege Nilul de lacul Mareotis și de mare. A proiectat un port grandios. Și a dispus să se ridice un palat pe malul mării, protejat de un dig, o imensă fortăreață în care să se refugieze în caz de asediu, un mic oraș interzis unde foarte puțini ar avea acces, căminul neașteptatului rege în orașul său improbabil.

Ca să-și vadă visul cu ochii, a cheltuit foarte, foarte mulți bani. Din imperiul lui Alexandru, Ptolemeu se alesese nu cu partea cea mai mare, ci cu cea mai succulentă. Egiptul era sinonimul bogăției. Pe malurile fertile ale Nilului creșteau recolte fabuloase de cereale, o marfă care permitea dominarea piețelor din vremea aceea, așa cum se face astăzi cu petrolul. În plus, Egiptul exporta materialul de scris cel mai folosit în epocă: papirusul.

Papirusul își cufundă rădăcinile în apele Nilului. Tulpina are grosimea unui braț de om și ajunge la o înălțime de trei până la șase metri. Din fibrele sale flexibile, oamenii săraci făceau frânghii, rogojini, sandale și coșuri. Poveștile antice vorbesc despre asta: coșul în care micuțul Moise a fost abandonat de mama sa pe apele Nilului era făcut din papirus uns cu bitum și smoală. În mileniul III î.Hr. egiptenii au descoperit că din papirus se puteau fabrica foi de scris, iar în primul mileniu deja le transmiseseră descoperirea popoarelor din Orientul Apropiat. Timp de câteva secole, evreii, grecii și apoi romanii și-au scris textele literare pe suluri de papirus. Pe măsură ce societățile mediteraneene se alfabetizau și deveneau din ce în ce mai complexe, aveau nevoie tot mai mult de papirus, iar prețurile creșteau pe măsura cererii. Planta era foarte rară în afara Egiptului și, asemenea coltanului din smartphone-urile noastre, a devenit un bun strategic. S-a dezvoltat o piață puternică ce distribuia papirusul pe rutele comerciale care străbăteau Africa, Asia și Europa. Regii Egiptului și-au însușit monopolul fabricării și comercializării foilor de scris; experții în limba egipteană sunt de părere că termenul „papirus“ are aceeași rădăcină ca și cuvântul „faraon“.

Să ne imaginăm o dimineață de lucru în atelierele faraonului. Un grup de muncitori de-ai regelui merg în zori de zi la malul fluviului ca să usuce papirusul, iar foșnetul pașilor trezește păsările adormite, care-și iau zborul din stufăriș. Oamenii lucrează încă din zori, iar la miezul zilei depozitează în atelier snopi întregi de papirus. Cu mișcări precise, îl decojesc și îi taie tulpina triunghiulară în fâșii subțiri de 30–40 de centimetri lungime. Așază pe

o masă dreaptă primul strat de fâșii verticale, apoi un alt strat de fâșii cu fibrele pe orizontală, în unghi drept față de primul. Lovesec cu un ciocan de lemn cele două straturi suprapuse, astfel încât seva care se scurge să acționeze ca un adeziv natural. Îndreaptă suprafața foilor frecându-le cu piatră ponce sau cu scoici. În cele din urmă, lipesc foile de papirus una în continuarea celeilalte cu o pastă din făină cu apă, până se formează o fâșie lungă pe care o păstrează în formă de sul. De obicei se lipesc aproximativ douăzeci de foi și se curăță cu atenție locurile în care sunt lipite una de alta, până când se obține o suprafață netedă pe care să nu se împiedice pana scribului. Negustorii nu vând foile în sine, ci sulurile; cine vrea să scrie o scrisoare ori un document scurt va tăia bucata de care are nevoie. Sulurile măsoară între 13 și 30 de centimetri lățime, iar lungimea variază de obicei între 3,2 și 3,6 metri. Dar lungimea variază și în funcție de numărul de pagini dintr-o carte. Astfel, cel mai lung sul din colecția egipteană a Muzeului Britanic, papirusul Harris, măsura inițial 42 de metri.

Sulul de papirus a constituit un progres formidabil. După ce secole la rând s-au căutat suporturi materiale pentru scrierile omenești, pe piatră, lut, lemn sau metal, limbajul și-a găsit în sfârșit adăpost în materia vie. Prima carte din istorie s-a născut atunci când cuvintele, abia niște bule de aer, și-au găsit refugiu în măduva unei plante acvatică. Și, în fața predecesorilor ei inerti și rigizi, cartea a fost de la bun început un obiect flexibil, ușor, gata de călătorie și aventură.

Sulurile de papirus adăpostesc lungi texte manuscrise, scrise cu pana și cerneala: așa arată cărțile care încep să ajungă la nou-înființata Bibliotecă din Alexandria.

13

Generalii lui Alexandru au rămas sub vraja lui chiar și după ce a murit. Au început să-i imite gesturile, vestimentația, coiful pe care obișnuia să-l poarte, felul lui de a înclina capul. Continuau să țină petreceri așa cum îi plăcea lui și

îi reproduceau chipul pe monedele pe care le băteau. Unul dintre însoțitorii regelui și-a lăsat părul să-i crească lung și ondulat, purtându-l pe spate, ca să-i semene. Comandantul Eumenes afirma că Alexandru îi apărea în vise și vorbea cu el. Ptolemeu a răspândit zvonul că era fratele vitreg al lui Alexandru pe linie paternă. La un moment dat, mai mulți moștenitori rivali au ajuns să se reunească într-un cort de campanie prezidați de un tron gol și de sceptrul regelui defunct; la deliberări, aveau senzația că cel dispărut îi ghida în continuare.

Cu toții îi duceau dorul lui Alexandru și îi prețuiau spiritul, dar în același timp erau destul de ocupați să sfârâme în bucăți imperiul pe care îl lăsase moștenire, să-i lichideze una după alta rudele cele mai apropiate și să trădeze loialitatea ce-i legase de el. La iubiri de felul acesta se gândea Oscar Wilde când a scris în Balada închisorii din Reading: „Căci toți ucidem ce ni-i drag“.

De asemenea, în lupta pentru memoria lui Alexandru, Ptolemeu a luat-o înainte cu istețime. Una dintre cele mai strălucite mișcări a fost să pună mâna pe cadavrul tânărului rege. A înțeles mai bine decât oricine inestimabila valoare simbolică a expunerii rămășițelor sale.

În toamna anului 322 î.Hr., o întreagă procesiune a plecat din Babilon spre Macedonia ca să-l îngroape pe Alexandru în țara lui natală. Trupul, îmbălsămat cu miere și mirodenii, a fost așezat într-o raclă de aur și transportat cu un car funebru pe care izvoarele îl descriu drept o emoționantă desfășurare kitsch de baldachine, perdele purpurii, pompoane, sculpturi aurite, dantele și coroane. Ptolemeu se împrietenise cu ofițerul care conducea cortegiul. Cu ajutorul acestui complice, a reușit să deturneze convoiul din drumul spre Damasc, a ieșit în întâmpinarea lui cu o armată mare și a sechestrat coșciugul. Comandantul Perdikkas, care pregătise deja mormântul regal în Macedonia, a scrâșnit din dinți când a aflat de răpire și a lansat un atac împotriva Egiptului, dar a sfârșit executat chiar de oamenii lui, după o campanie dezastruoasă. Ptolemeu a câștigat partida. A mutat cadavrul la Alexandria și l-a expus într-un mausoleu deschis publicului care, la fel ca mormântul lui Lenin din Piața Roșie a Moscovei, a devenit o atracție majoră și un punct central al turismului necrofil. Tot acolo l-a văzut și primul împărat roman, Augustus, care a depus o coroană de flori pe capacul de cristal al sarcofagului și a cerut să fie lăsat să-i atingă corpul. Gurile rele spun că

atunci când l-a sărutat i-a rupt din greșeală nasul — să săruți o mumie e destul de riscant. Sarcofagul a fost distrus în timpul uneia dintre marile revolte populare care au zguduit Alexandria și, în ciuda zvonurilor, arheologii nu au reușit să găsească vreo urmă a mormântului său. Unii cred despre cadavru că ar fi putut avea un sfârșit demn de cosmopolitismul lui Alexandru (făcut bucățele și transformat în mii de amulete împrăștiate în toată lumea pe care cândva o cucerise).

Se spune că atunci când Augustus i-a adus un omagiu lui Alexandru în mausoleul lui, a fost întrebat dacă nu voia să vadă și mormântului Ptolemeilor. „Am venit aici să văd un rege, nu oameni morți“, a răspuns el. Aceste cuvinte simbolizează drama diadohilor, succesorii lui Alexandru — toată lumea îi considera o bandă de mediocri obedienți, un appendice șters al legendarului rege. Nu erau legitimați de charismă, și numai legătura cu cel mort le putea aduce adevăratul respect. De aceea se deghizau în Alexandru în toate felurile posibile, dorind să fie confundați cu el, precum imitatorii conștiincioși ai lui Elvis din zilele noastre.

În acest joc al aparențelor și analogiilor, regele Ptolemeu și l-ar fi dorit pe Aristotel drept preceptor al copiilor săi, așa cum îi fusese învățător și lui Alexandru. Dar filosoful murise deja în anul 322 î.Hr., la doar câteva luni după decesul faimosului său elev. Un pic decepționat că trebuia să coboare ștacheta, Ptolemeu și-a trimis mesagerii la școala lui Aristotel din Atena, Lyceum, ca să le ofere de lucru în Alexandria, în schimbul unei plăți generoase, celor mai străluciți înțelepți ai vremii. Doi dintre ei au acceptat oferta: unul urma să-i educe pe prinți, iar celălalt avea să organizeze Marea Bibliotecă.

Noul responsabil cu achiziționarea și catalogarea cărților se numea Demetrios din Falera. El a inventat meseria, până atunci inexistentă, de bibliotecar. În tinerețe fusese pregătit să învețe și să conducă. Fusese elev la Lyceum, iar apoi, timp de un deceniu, a intrat în vârtejul politicii. La Atena văzuse prima bibliotecă organizată după un sistem rațional: colecția lui Aristotel însuși, poreclit „cititorul“. În mai bine de două sute de tratate, Aristotel a analizat structura lumii și a divizat-o (fizică, biologie, astronomie, logică, etică, estetică, retorică, politică, metafizică). Acolo, printre rafturile maestrului său și în liniștea clasificărilor sale, Demetrios trebuie să fi înțeles că a deține cărți

este un exercițiu de echilibristică pe o sfoară laxă. Un efort de a uni fragmentele disperate ale universului în scopul formării unui ansamblu coerent. O arhitectură armonioasă ridicată împotriva haosului. O sculptură în nisip. Vizuina în care protejăm tot ceea ce ne temem că am putea uita. Memoria lumii. Un dig împotriva valului devastator al timpului.

Demetrios a transpus în Egipt modelul de gândire aristotelic, care în epoca aceea reprezenta avangarda științei occidentale. Se spunea că Aristotel îi învățase pe alexandrini să organizeze o bibliotecă. Fraza nu poate fi luată ad litteram, pentru că filosoful nu a călătorit niciodată în țara Nilului. Influența lui a supraviețuit indirect, prin elevul lui eminent, care a ajuns în tânărl oraș fugind de neplăcerile politice. Cu toate acestea, în ciuda bunelor sale intenții, Demetrios nu a făcut față intrigilor de la curtea lui Ptolemeu. S-a implicat în conspirații, a căzut în dizgrație și a fost arestat. Însă trecerea lui prin Alexandria a lăsat urme durabile. Datorită lui, în Bibliotecă s-a instalat o fantomă protectoare, cea a lui Aristotel, pasionatul de cărți.

14

Din când în când, Demetrios trebuia să-i trimită lui Ptolemeu un raport despre felul în care progresa munca sa la bibliotecă — începea așa: „Marelui rege, din partea lui Demetrios. Supunându-mă ordinului de a adăuga colecției din Bibliotecă, pentru a o completa, cărțile care încă îi lipsesc și de a le restaura corespunzător pe cele care au fost rău tratate de împrejurimile nefavorabile, am avut mare grijă în munca mea, pe care v-o istorisesc acum“.

Și nu era deloc ușor. Abia dacă găseai cărți grecești fără să parcurgi distanțe lungi; în temple, palate și în vilele din țară se găseau suluri din abundență, dar în egipteană, iar Ptolemeu nu s-ar fi coborât până într-acolo încât să învețe limba supușilor săi. Numai Cleopatra, ultima din stirpe și, după mărturii, o poliglotă uimitoare, a ajuns să vorbească și să citească în limba faraonilor.

Demetrios a trimis agenți (cu punga plină și cu arma la cingătoare) spre

Anatolia, insulele din Marea Egee și Grecia, la vânătoare de opere în limba greacă. Tot în vremea aceea, cum am povestit deja, vameșii au primit instrucțiuni să percheziționeze toate navele care ancorau în Alexandria și să confiște orice text pe care îl găseau la bord. Sulurile recent cumpărate sau confiscate ajungeau în depozitele unde ajutoarele lui Demetrios le identificau și le inventariau. Acele cărți erau cilindri de papirus fără coperte și fără cotor — și fără supracoperte ori banderole roșii care să ne atragă atenția cât de lăudată, de vibrantă și de magistrală este opera respectivă. Era greu să-ți dai seama de conținut de la prima vedere, iar când cineva avea mai mult de o duzină de cărți și voia să le consulte pe îndelete era o adevărată corvoadă. Pentru o bibliotecă, această problemă era o mare provocare, ce se rezolva într-o manieră destul de nesatisfăcătoare. Înainte să pună cărțile teancuri pe rafturi, așezau la capătul fiecărui sul un mic indicator — care putea să cadă oricând — ce identifica autorul, opera și sursa exemplarului.

Se spune că în timpul unei vizite a regelui la Bibliotecă, Demetrios a propus să se introducă în colecție cărțile cu legile evreiești, într-o versiune îngrijită. „Și ce te împiedică să o faci?“, a întrebat regele, care-i dăduse mână liberă. „E nevoie de traducere, pentru că sunt scrise în ebraică.“

Puțini înțelegeau ebraica, chiar și la Ierusalim, unde majoritatea populației vorbea aramaica, limba în care secole mai târziu avea să predice Iisus. Evreii din Alexandria — o comunitate puternică ce ocupa un cartier întreg din oraș — au început atunci să-și traducă scrierile sacre în greacă, dar era un proces lent și fragmentat, căci cei mai credincioși dintre ei se opuneau inovațiilor. A fost o dezbatere aprinsă în sinagogile din epocă, cum s-a întâmplat și la catolici când s-a renunțat la slujba ținută în latină. De aceea, dacă responsabilul Bibliotecii voia o versiune completă și îngrijită a Torei, trebuia să plătească pe cineva ca să o traducă.

Conform tradiției, Demetrios a cerut voie să-i scrie lui Eleazar, marele preot de la Ierusalim. În numele lui Ptolemeu, i-a cerut să-i trimită la Alexandria erudiți specialiști în Lege și capabili să o traducă. Eleazar i-a răspuns cu bucurie la scrisoare și la darurile care o însoțeau. După o lună de călătorie prin nisipurile încinse din Sinai, au ajuns în Egipt șaptezeci și doi de învățați evrei, câte șase din fiecare trib, crema doctrinei rabinice, care au fost găzduiți într-o casă mare de pe insula Pharos, aproape de plajă, „cufundată într-o

liniște profundă“. Demetrios îi vizita adesea împreună cu oamenii lui, ca să vadă cum merge treaba. Stând așa, în liniște și pace, se spune că au terminat traducerea Pentateuhului în șaptezeci și două de zile, după care s-au întors în orașul lor. În amintirea acestei povești, Biblia grecească este cunoscută azi sub numele de Septuaginta, „Biblia celor Șaptezeci“.

Cel care povestește întâmplarea, un oarecare Aristeas, ne asigură că a fost martor ocular. Azi știm că documentul este un fals, dar există și date reale ascunse în frunzișul acestei legende. Lumea era în schimbare, iar Alexandria era oglinda ei. Limba greacă devenea noua lingua franca. Nu era, bineînțeles, limba lui Euripide și a lui Platon, ci o versiune accesibilă numită koiné, ceva asemănător acelei engleze de baltă cu care ne înțelegem unii pe alții prin hoteluri și aeroporturi în vacanțe. Regii macedoneni hotărâseră să impună limba greacă în tot imperiul, ca simbol al dominației politice și al supremației culturale, lăsând în seama celorlalți efortul de a o învăța dacă voiau să fie înțeleși. Cu toate acestea, ceva din universalitatea lui Alexandru și Aristotel se strecurase în capetele lor șovine și orgolioase. Știau că trebuie să-i înțeleagă pe noii lor supuși ca să-i poată guverna. Din această perspectivă se explică eforturile economice și intelectuale făcute pentru traducerea cărților, mai ales a textelor religioase, care sunt hărți ale sufletului. Biblioteca din Alexandria nu s-a născut numai pentru a oferi un refugiu trecutului și moștenirii sale. Era și avangarda unei societăți pe care o putem considera globalizată, cum este și a noastră.

15

Acea globalizare primitivă s-a numit „elenism“. Obiceiuri, credințe și forme de viață comune s-au înrădăcinat în teritoriile cucerite de Alexandru din Anatolia și până în Punjab. Arhitectura grecească era imitată și în locuri îndepărtate precum Libia sau insula Java. Limba greacă a fost folosită pentru comunicarea dintre asiatici și africani. Plutarh ne asigură că în Babilonia se citea Homer, iar copiii din Persia, Susa și Gedrosia — regiune împărțită azi între Pakistan, Afganistan și Iran — cântau tragediile lui Sofocle și Euripide.

Pe drumurile negoțului, ale educației și metisajului, multă lume a început să trăiască pe viu o asimilare culturală ieșită din comun. Din Europa și până în India, peisajul era presărat de orașe cu trăsături cunoscute tuturor (străzi largi care se intersectau în unghi drept, după un plan hippodamic, agore, teatre, gimnazii, inscripții în greacă și temple cu frontoane decorate). Erau semne distinctive ale imperialismului, cum sunt azi Coca-Cola, McDonald's, reclamele luminoase, mallurile, Hollywoodul și produsele Apple, care uniformizează lumea.

La fel ca și în zilele noastre, existau numeroase nemulțumiri. Dintre popoarele cucerite, mulți supuși se opuneau colonizării de către invadatori. Existau și greci reacționari care își aminteau de vremurile independenței aristocratice și nu se adaptau noii societăți cosmopolite. Ah, puritatea pierdută a trecutului! Dintr-odată, de prin toate colțurile lumii răsăriseră străini păduchioși. Într-o lume cu orizonturi lărgite, emigrarea creștea, în timp ce salariile muncii libere se resimțeau din cauza concurenței sclavilor orientali. A crescut teama de celălalt, de cel diferit. Un grămătic pe nume Apion comenta nemulțumit că evreii ocupau cel mai frumos cartier din Alexandria, în apropierea palatului regal, iar Hecateu, un grec care a vizitat Egiptul în vremea lui Ptolemeu, deplângea xenofobia evreiască. Au existat și fricțiuni, uneori sângeroase, între comunități. Istoricul Diodorus povestește că o mulțime furioasă de egipteni a linșat un străin pentru că omorâse o pisică, animal sacru pentru ei.

Schimbările provocau teamă. Mulți greci, care timp de secole trăiseră în orașe mici administrate de propriii cetățeni, s-au văzut dintr-odată incluși în regate imense. A început să se propage dezrădăcinarea, sentimentul de a fi fost dislocați, de a trăi pierduți într-un univers mult prea mare, guvernați de puteri îndepărtate și inaccesibile. A început să se dezvolte individualismul; s-a accentuat sentimentul de singurătate.

Civilizația elenă — anxioasă, frivolă, teatrală, convulsivă, amețită de transformările rapide — avea porniri contradictorii. Ca să-l parafrzez pe Dickens, „era cea mai bună dintre vremi, era cea mai năpăstuită dintre vremi“. Au înflorit în același timp scepticismul și superstițiile; curiozitatea și prejudecățile; toleranța și intoleranța. Unii au început să se considere cetățeni ai lumii, în timp ce în alții s-a exacerbat naționalismul. Ideile reverberau și

călătoreau dincolo de granițe, amestecându-se cu ușurință. Triumfa eclectismul. Gândirea stoică, ce s-a impus pe toată durata elenismului și a epocii imperiale romane, propovăduia evitarea suferinței prin seninătate, absența dorințelor și întărirea sufletească. Budiștii orientali s-ar fi putut identifica cu acest program de dezvoltare personală.

Eșecul idealurilor din trecut a dezlănțuit la greci o nostalgie intensă după alte vremuri și, în același timp, amuzamentul de a parodia vechile povestiri eroice. Dacă Alexandru cucerise lumea ținând strâns la piept exemplarul său din Iliada, la scurtă vreme după aceea un poet anonim a ridiculizat aceste legende într-o epopee comică, Batrhomiomahia, care povestea bătălia dintre trupele lui Față-gogonată, regele broaștelor, și Înhap-firimituri³, prințul șoarecilor. Credința în zei și în mituri se stingea, lăsând în urmă un amestec de ireverență, descumpănire și dor. Decenii mai târziu, Apollonios din Rhodos, nostalgicul bibliotecar din Alexandria, a omagiat epopeea antică în poemul său despre aventurile lui Iason și ale Argonauților. Cinefilii de azi vor descoperi aceeași tensiune în westernul crepuscular Necruțătorul al lui Clint Eastwood și ironia iconoclastă a lui Tarantino ce dinamitează genul în Django dezlănțuit. Umorul și melancolia conviețuiau într-un amalgam pe care îl putem recunoaște și în zilele noastre.

16

Ptolemeu își atinsese scopurile. Până când Roma i-a luat locul, Alexandria a fost centrul acelei civilizații care depășea orice frontieră. În plus, era capitala puterii economice. Farul modern, una dintre minunile lumii, avea aceeași funcție simbolică precum Turnurile Gemene ale World Trade Center din New York.

La sud de Alexandria, imense grânare întunecate sfârtecau linia orizontului. Acolo se depozitau recoltele celor mai bogate câmpii aluvionare scăldate de apele Nilului. Mii de saci erau transportați la docuri printr-o rețea de canale. Vasele egiptene plecau pline ochi spre principalele orașe portuare ale vremii,

care-și așteptau nerăbdătoare încărcătura pentru a alunga spectrul foamei. Marile centre urbane ale Antichității se dezvoltaseră foarte mult, în detrimentul zonelor rurale înconjurătoare. Alexandria garanta pâinea cea de toate zilele, ceea ce era sinonim cu stabilitatea și constituia condiția indispensabilă a puterii. Dacă egiptenii se hotărâau să crească prețurile sau să reducă aprovizionarea, o țară întreagă putea fi copleșită de violențe și revolte.

Deși oraș tânăr și puternic, nostalgia se ascundea chiar la temeliile Alexandriei. Regele ducea dorul timpurilor trecute pe care nu le cunoscuse, dar care îl obsedau — epoca de aur a Atenei, vremurile efervescente ale lui Pericle, ale filosofilor, marilor istorici, teatrului, sofistilor, discursurilor, concentrației de indivizi excepționali dintr-o capitală de mici dimensiuni, dar plină de orgoliu și care s-a autoproclamat „școala Greciei“. Secole la rând, macedonenii, în țara lor aproape barbară din nordul Greciei, auziseră vorbindu-se despre splendorile Atenei, iar aceste vești și zvonuri îi fascinau. L-au invitat pe bătrânul Euripide să-și petreacă ultimii ani la ei, și au reușit chiar să-l atragă și pe Aristotel la curte. Acești invitați iluștri erau speranța lor. Încercau să imite rafinamentele ateniene, voiau să se simtă culți și să piardă faima umilitoare de a fi mai puțin greci decât ceilalți. Perspectiva lor frontalieră, periferică, admirativă, alimenta și mai mult mitul.

În acest moment îmi amintesc de grădinile Finzi-Contini din romanul lui Giorgio Bassani. L-am citit și recitit de multe ori, și cred că este una dintre cărțile mele favorite. Marea vilă a evreilor bogați din Ferrara, cu grădinile ei, cu terenul de tenis și zidurile înalte care o înconjurau, reprezintă locul acela în care îți dorești să fii primit, dar, în ziua când ești invitat, te simți ca un parvenit nesigur pe el. Nu aparții acelei lumi, oricât de îndrăgostit ai fi de ea. Te vor lăsa să intri într-o singură vară magică, să te bucuri de lungi partide de tenis, să explorezi grădinile, să cazi în plasa dorinței, dar apoi ușile ți se vor închide din nou. Iar spațiul acela va rămâne pentru totdeauna legat de melancolia ta. Aproape fiecare dintre noi, într-un moment al vieții, a spionat din afară o grădină Finzi-Contini. Pentru Ptolemeu, aceasta era Atena. Cu amintirea îndurerată a orașului inaccesibil, a întemeiat Muzeul din Alexandria.

Pentru un grec, muzeul era o incintă sacră ridicată în onoarea muzelor, fiicele Memoriei, zeițele inspirației. Academia lui Platon și, mai târziu, Lyceum-ul

lui Aristotel își aveau sediul în crânguri consacrate muzelor, pentru că exercițiul gândirii și educația puteau fi înțelese ca acte metaforice și luminoase ale cultului închinat celor nouă zeițe. Muzeul lui Ptolemeu a ajuns încă și mai departe: a fost una dintre cele mai ambițioase instituții ale elenismului, o versiune primitivă a centrelor noastre de cercetare, universități ori laboratoare de idei. Erau invitați la Muzeu cei mai buni scriitori, poeți, oameni de știință și filosofi ai epocii. Cei aleși își păstrau locul pe viață, eliberați de orice preocupare materială, astfel încât să-și poată dedica toată energia gândirii și creației. Ptolemeu le oferea bani, cazare gratuită și un loc într-un refectoriu de lux. În plus, îi scutea de plata impozitelor, acesta fiind poate cel mai prețios dar într-o vreme când cuferele regale erau deosebit de vorace.

Timp de câteva secole, Muzeul a adunat, așa cum își dorea Ptolemeu, o strălucită constelație de personalități: matematicianul Euclid, care a formulat teoremele geometriei; Straton, cel mai mare fizician al vremii; astronomul Aristarh; Eratostene, care a calculat circumferința Pământului cu o precizie uluitoare; Herophilos, primul specialist în anatomie; Arhimede, inventatorul hidrostaticii; Dionisie din Tracia, care a scris primul tratat de gramatică; poeții Callimachos și Apollonios din Rhodos. În Alexandria s-au născut teorii revoluționare, cum ar fi modelul heliocentric al sistemului solar, care, fiind recuperat în secolul al XVI-lea, avea să provoace revoluția copernicană și condamnarea lui Galileo. A fost depășit tabuul disecțiilor de cadavre — și, de asemenea, spun gurile rele, pe deținuți vii din închisori —, ceea ce a dus la progresul medicinei. S-au dezvoltat noi ramuri ale cunoașterii, precum trigonometria, gramatica și conservarea manuscriselor. Tot acolo, studiul filologic al textelor a luat un puternic avânt. S-au făcut mari descoperiri, cum ar fi „șurubul fără sfârșit“, care se folosește și astăzi la pomparea apei. Și, cu șaptesprezece secole înainte de caii-putere ai lui Watt, Heron din Alexandria a descris o mașină cu aburi, chiar dacă a folosit-o doar pentru acționarea unor păpuși mecanice și a altor jucării. Activitatea lui în acest domeniu este considerată un început al roboticii.

Biblioteca ocupa un loc esențial în acel orașel al înțelepților. De puține ori în istorie s-a mai făcut un efort comparabil, conștient și deliberat, de a reuni într-un singur loc cele mai strălucite minți ale epocii. Și niciodată până atunci cei mai mari gânditori nu avuseseră acces la atât de multe cărți, la memoria

cunoștințelor de până atunci, la șoaptele trecutului care să le permită să deprindă meșteșugul de a gândi.

Muzeul și Biblioteca erau situate în incinta palatului, fiind protejate de zidurile fortăreței. Viața acelor primi cercetători profesioniști se desfășura în izolarea spațiului fortificat. Rutina lor se reducea la organizarea de conferințe, cursuri și dezbateri publice, dar, mai presus de orice, era dominată de cercetarea liniștită. Conducătorul Bibliotecii era și preceptorul copiilor regelui. La apusul soarelui, cu toții luau cina într-o sală unde uneori Ptolemeu însuși venea să asculte conversațiile, duelurile genialității lor, să le afle descoperirile și vanitățile. Poate chiar credea că reușise să-și creeze propria lui Atenă, grădina sa împrejmuată de ziduri.

Datorită unui autor satiric din epocă, cunoaștem obiceiurile membrilor Muzeului, cărturari liniștiți eliberați de orice alte griji, feriți de intemperiiile timpurilor lor. „Pe târâmurile populate ale Egiptului — spune poetul umorist — se îngrașă mulți erudiți care-și scrijelesc cărțile și se ciorovăiesc în cușca muzelor.“ Un alt poem îl făcea pe un scriitor să se întoarcă din lumea morților ca să-i sfătuiască pe locatarii Muzeului să nu mai fie atât de ranchiunoși unii față de alții. Într-adevăr, ciorovăiala era ceva obișnuit printre acei înțelepți ce duceau o viață liniștită, departe de lumea dezlănțuită. Izvoarele istorice reflectă discordii, gelozii, furii, rivalități și blesteme pe care și le aruncau unul altuia. Cam ceea ce se întâmplă și astăzi în departamentele universitare, cu nesfârșitele lor certuri meschine.

17

În zilele noastre s-a dezlănțuit o competiție înverșunată pentru construirea celui mai înalt zgârie-nori din lume. La vremea aceea, Alexandria a intrat și ea în această competiție: timp de multe secole, farul orașului a fost una dintre cele mai înalte clădiri construite vreodată. Era simbolul vanității regale, un edificiu emblematic, precum Opera din Sidney ori Muzeul Guggenheim din Bilbao, visul erotic al tuturor guvernanților. În plus, a devenit simbolul unei

epoci de aur a științei.

La început, „Farul“ (Pharos) era un loc — așa se numea insula din delta Nilului la care a visat Alexandru și unde a decis să întemeieze orașul. În Marea Baltică mai este o insuliță care poartă numele de Fărö. Acolo a turnat Ingmar Bergman — printre multe altele — filmul său Prin oglindă și tot acolo s-a retras să trăiască precum un schimnic, închis în propriile gânduri. Dar nu ne mai aducem aminte de toponimul inițial, edificiul și-a însușit numele geografic și, moștenit din greacă, cuvântul încă mai supraviețuiește în limbile actuale.

Înainte să înceapă construcția, Ptolemeu a însărcinat un inginer grec să unească insula Pharos de docuri printr-un dig lung de mai bine de un kilometru, care împărțea portul în două bazine separate pentru vasele comerciale și cele militare. În mijlocul roiului de vapoare s-a înălțat marea turn alb. Arabii care încă l-au putut vedea în picioare în epoca medievală îl descriu ca pe o structură formată din trei etaje — de forme pătrată, octogonală și cilindrică — comunicând între ele prin rampe. În vârf, cam la 120 de metri înălțime, se afla o oglindă care ziua reflecta lumina soarelui, iar noaptea, strălucirea unui foc. În liniștea nopții, sclavii urcau rampele cu încărcătura de combustibil pentru întreținerea focului.

Oglinda farului este învăluită în legendă. Pe vremea aceea, lentilele constituiau o tehnologie de ultimă oră, obiecte fascinante capabile să transforme privirea și lumea. Printre oamenii de știință de la Muzeu, care încercau să deschidă toate drumurile cunoașterii, existau și specialiști în optică, sub îndrumarea cărora s-a construit marea oglindă. Chiar dacă nu se poate ști cu certitudine ce au reușit să obțină, multe secole mai târziu, poveștile călătorilor arabi vorbesc despre lentile care permiteau supravegherea din far, de la mare distanță, a vaselor care se îndreptau spre Alexandria. Se spunea că din înaltul farului se putea vedea orașul Constantinopol reflectat pe suprafața oglinzii. Plecând de la aceste amintiri confuze — adevărate în parte, în parte exagerate —, am putea vedea în Far strămoșul telescopului, un ochi imens capabil să scruteze depărtările mării și ale stelelor.

A fost ultima și cea mai modernă dintre cele șapte minuni ale Antichității. Simbolizează ceea ce Alexandria voia să fie: orașul-far, punctul nodal,

capitala lumii extinse, semnalul luminos care ghida și direcționa drumul tuturor navigatorilor. Și, chiar dacă a fost distrus de zguduirile cutremurelor succesive începând din secolul al X-lea și până în veacul al XIV-lea, îi putem intui influența în toate farurile ulterioare, care i-au urmat modelul arhitectonic.

Biblioteca, și ea un far într-o oarecare măsură, este totuși un loc pe care niciun autor antic nu ne ajută să ni-l imaginăm. În toate textele sunt neclare detaliile cu privire la spațiu, distribuția sălilor și a grădinilor interioare, atmosferă și unghere, fiind parcă reflectate într-o oglindă întunecată.

18

Cititul este un ritual care implică gesturi, posturi, obiecte, spații, materiale, mișcări, modulații de lumină. Ca să ne imaginăm cum citeau strămoșii noștri, trebuie să cunoaștem, în fiecare epocă, acea rețea de circumstanțe care înconjoară ceremonialul intim de a pătrunde într-o carte.

Manevrarea unui rulou nu seamănă cu aceea a unei cărți cu pagini. La deschiderea unui sul, ochii întâlnesc șiruri de coloane de text, unul după altul, de la stânga la dreapta, pe fața interioară a papirusului. Pe măsură ce avansa, cititorul îl derula cu mâna dreaptă ca să ajungă la textul următor, iar cu stânga rula la loc coloanele deja citite. O mișcare domoală, ritmică, interiorizată, un dans lent. Când era terminată de citit, cartea rămânea rulată invers, de la sfârșit la început, iar politețea impunea derularea ei la loc — precum banda unei casete — pentru următorul cititor. Sunt lucrări de ceramică, sculpturi și basoreliefuri care înfățișează bărbați și femei captivați de lectură, reproducând aceste gesturi. Stau în picioare sau așezați cu cartea pe genunchi. Au ambele mâini ocupate, căci nu pot desface sulul cu o singură mână. Posturile lor, atitudinea și gesturile sunt diferite de ale noastre, dar în același timp ni le amintesc: cu spatele ușor cambrat, corpul aplecat asupra cuvintelor, cititorul, absent pentru o vreme din lumea lui, pornește într-o călătorie, transportat de mișcarea laterală a pupilelor.

Biblioteca din Alexandria a găzduit mulți asemenea călători imobili, dar nu știm cu certitudine ce cadru și ce locuri oferea pentru lectură. Abia dacă există descrieri, iar cele pe care le avem sunt extrem de vagi. Putem doar să deducem ce ar putea ascunde aceste tăceri. Informațiile decisive ne provin de la un autor născut pe actualul teritoriu al Turciei, Strabon, care a ajuns la Alexandria, de la Roma, în anul 24 î.Hr. pentru a lucra la un mare tratat geografic cu care dorea să-și completeze cercetările istorice. În cronică trecerii sale prin oraș — unde a văzut farul, marele dig, portul, străzile dispuse după un plan hippodamic, cartierele, lacul Mareotis și canalele Nilului —, spune că Muzeul face parte din imensul palat regal. Cu trecerea secolelor, palatul se lărgise, pentru că fiecare nou rege îi adăugase noi dependințe și clădiri, până ce ansamblul a ajuns să ocupe, după Strabon, o treime din oraș. În această fortăreață interzisă, în care foarte puțini aveau acces, Strabon a putut admira un microcosmos ca un furnicar. După ce l-a străbătut atent, a făcut o descriere a Muzeului și a mausoleului lui Alexandru, dar fără să spună nimic despre Biblioteca.

Muzeul — explică el — cuprinde peripato (o galerie acoperită și împodobită cu coloane), exedra (o zonă semicirculară în aer liber, cu scaune) și o sală mare în care înțelepții mănâncă laolaltă. Dețin bunuri în comun și au un preot, care este șeful Muzeului, numit înainte de suverani, iar acum de Augustus.

Și asta e tot.

Dar unde era Biblioteca? Poate că am căutat-o degeaba și, chiar dacă o avem în fața ochilor, nu o vedem pentru că nu seamănă cu ceea ce ne-am aștepta să fie. Unii specialiști presupun că Strabon nu menționează biblioteca, unde fără îndoială a lucrat, pentru că nu era o clădire independentă. Poate era un ansamblu de nișe deschise în zidurile marii galerii a Muzeului. Acolo, îngrămădite pe rafturi, se găseau sururile, la îndemâna cercetătorilor. În încăperi alăturate ar fi fost depozitate documente și cărți mai puțin folosite, cele mai valoroase și mai rare.

Este cea mai plauzibilă ipoteză în privința bibliotecilor grecești, care nu erau săli propriu-zise, ci rafturi. Nu existau facilități pentru cititori, care lucrau probabil într-un portic alăturat, însoțit și protejat de intemperii, asemenea unui clastru mănăstiresc. Dacă totul se petrecea după cum ne imaginăm, acei

cititori din Muzeul din Alexandria luau o carte și își căutau un loc în exedră. Sau se retrăgeau în camerele lor ca să se întindă. Sau citeau plimbându-se încet printre coloane, sub privirile oarbe ale statuilor. Și așa străbăteau căile invenției și ale memoriei.

19

În schimb, în zilele noastre, unele dintre clădirile cu cea mai fascinantă arhitectură contemporană sunt chiar bibliotecile, spații deschise experimentării și jocului de lumini. Să ne gândim la admirabila Staatsbibliothek din Berlin, proiectată de Hans Scharoun și Edgar Wisniewski. Acolo a filmat Wim Wenders o scenă din *Cerul deasupra Berlinului*. Camera străbate imensa sală de lectură deschisă, urcă scările și cuprinde impresionantul spațiu vertical de pe pasarelele suprapuse care plutesc precum lojele unui auditoriu. Oamenii roiesc sub lumina zenitală, printre blocurile paralele de rafturi, cărând teancuri de cărți lipite de pânțele. Sau rămân așezați, făcând diferite gesturi ce sugerează concentrarea (mâna sub bărbie, pumnul susținând obrazul, stiloul rotit între degete ca o elice...).

Fără ca nimeni să observe, în bibliotecă intră un grup de îngerii având acea înfățișare memorabilă a anilor 1980: haine lungi întunecate, bluze pe gât și, în cazul lui Bruno Ganz, părul prins la spate într-o coadă mică. Cum oamenii nu-i pot vedea, îngerii circulă liber, se așază lângă ei sau le pun o mână pe umăr. Curioși, se uită prin cărțile pe care le citesc. Mângâie creionul unui student, cântărind misterul cuvintelor care ies din acel mic obiect. Ca niște copii, imită fără să înțeleagă gestul de a atinge rândurile cu degetul arătător. Se uită în jur, curioși și uimiți, văd chipurile absorbite și privirile cufundate în cuvinte. Vor să înțeleagă ce simt cei vii în acele momente și de ce cărțile le rețin atenția cu atâta intensitate.

Îngerii au darul de a auzi gândurile oamenilor. Chiar dacă nimeni nu vorbește, când trec pe lângă fiecare surprind un murmur constant de cuvinte șoptite. Sunt silabele tăcute ale lecturii. Cititul construiește o comunicare

intimă, o singurătate sonoră care îngerilor li se pare surprinzătoare și miraculoasă, aproape supranaturală. În capetele oamenilor, frazele citite răsună ca un cântec a cappella, ca o rugăciune.

La fel ca în această secvență de film, Biblioteca din Alexandria va fi fost populată de rumoare și șoapte. În Antichitate, când ochii recunoșteau literele, limba le rostea, corpul urma ritmul textului, iar piciorul lovea podeaua ca un metronom. Se auzea scrisul. Foarte puțini își imaginau că s-ar fi putut citi și în alt fel.

Să vorbim un pic despre tine, care citești aceste rânduri. Chiar acum, cu cartea deschisă în mâini, te dedici unei activități misterioase și neliniștitoare, chiar dacă nu ești obișnuit să te uimească ceea ce faci. Gândește-te bine. Stai liniștit, parcurgând cu privirea șirurile de litere care pentru tine au un sens și îți comunică idei independente de lumea care te înconjoară în acest moment. Te-ai retras, ca să spunem așa, într-o cameră interioară în care îți vorbesc persoane absente, adică fantasme vizibile numai ție (în cazul de față, eul meu spectral), și unde timpul trece în funcție de interesul sau de plictiseala ta. Ai creat o realitate paralelă asemănătoare unei iluzii cinematografice, o realitate care depinde numai de tine. În orice moment poți să-ți îndepărtezi privirea de la aceste paragrafe și să participi din nou la acțiunea și mișcarea din lumea ta exterioară. Dar între timp rămâi la marginea ei, acolo unde tu ai ales să te afli. Toate acestea au o aură aproape magică.

Să nu crezi că a fost mereu așa. Încă din primele secole ale scrisului și până în Evul Mediu, norma era să se citească cu voce tare, pentru sine sau pentru alții, iar scriitorii rosteau frazele pe măsură ce le scriau, ascultându-le astfel muzicalitatea. Cărțile nu erau un cântec care să se intoneze cu mintea, ca acum, ci o melodie care țâșnea de pe buze și răsună cu voce tare. Cititorul devenea interpretul care îi împrumuta coardele lui vocale. Textul scris era perceput ca o partitură foarte banală și de aceea apăreau cuvintele unul după altul, într-un lanț neîntrerupt, fără spații între cuvinte și fără semne de punctuație — trebuia să le pronunți ca să le înțelegi. De obicei existau martori la citirea unei cărți. Lecturile publice erau frecvente, iar povestirile care le plăceau cel mai mult ascultătorilor circulau din gură în gură. Nu trebuie să ne imaginăm porticurile bibliotecilor antice cufundate în liniște, ci invadate de vocile și ecourile paginilor. Cu puține excepții, cititorii antici nu aveau

libertatea de care te bucuri tu acum, de a citi după bunul-plac ideile sau fanteziile înscrise în texte, de a face o pauză pentru a reflecta sau ca să visezi cu ochii deschiși atunci când vrei, să alegi și să ascunzi ce ai ales, să te întrerupi sau să abandonezi lectura ca să-ți creezi propriile universuri. Această libertate individuală, a ta, e o victorie a gândirii independente în fața gândirii captive, și a fost obținută pas cu pas de-a lungul trecerii timpului.

Poate de aceea primii oameni care au citit ca tine, în liniște, într-o conversație mută cu scriitorul, au atras atât de mult atenția. În secolul al IV-lea, Augustin a fost atât de nedumerit când a văzut această formă de lectură la episcopul Ambrozie al Milanului, încât a menționat lucrul ăsta în Confesiunile sale. Era pentru prima oară când vedea pe cineva făcând așa ceva în fața lui. Citind — ne povestește el cu uimire —, ochii lui parcurgeau paginile, iar mintea lui înțelegea ce-i spun ele, însă limba lui tăcea. Augustin își dă seama că acest cititor nu se află lângă el, în ciuda apropierii fizice, ci a evadat într-o lume mai liberă și mai fluidă, aleasă de el, călătorește fără să se deplaseze și fără să spună nimănui unde se află, ca să poată fi găsit. Acest spectacol i se părea năucitor și îl fascina.

Ești un tip de cititor foarte special și descinzi dintr-o familie de inovatori. Acest dialog tăcut între mine și tine, liber și secret, este o invenție uimitoare.

20

Înainte de a muri, Ptolemeu rezolvase incertitudinile profesionale pentru mai bine de zece generații de moștenitori. Dinastia întemeiată de el avea să dureze aproape trei sute de ani, până când romanii au anexat Egiptul imperiului lor. Toți regii dinastiei — a ajuns să aibă paisprezece — s-au numit Ptolemeu, iar autorii antici nu fac întotdeauna eforturi de a-i diferenția (uneori le și pierde șirul). Citind izvoarele, ai iluzia unui singur suveran vampir care trăiește trei secole în timp ce în jurul lui lumea elenistică — hedonistă, nostalgică și supusă — se zdruncină și trece dintr-o mână în alta.

Epoca de aur a Bibliotecii și a Muzeului coincide cu domnia primilor patru Ptolemei. În oazele de liniște dintre bătălii și conspirații de la curte, cu toții se bucurau de compania oarecum excentrică a colecției lor speciale de înțelepți. Aveau veleități intelectuale: Ptolemeu I voia să fie istoricul mării aventuri pe care o trăise și a scris o cronică a cuceririlor lui Alexandru; Ptolemeu al II-lea s-a interesat de zoologie; Ptolemeu al III-lea, de literatură; Ptolemeu al IV-lea era dramaturg în timpul său liber. Apoi, entuziasmul a scăzut puțin câte puțin, iar splendida Alexandrie a început să se fisureze ușor. Despre Ptolemeu al X-lea se povestește că s-a confruntat cu dificultăți economice și, ca să-și plătească soldații, a dispus să se înlocuiască sarcofagul din aur al lui Alexandru cu un sicriu mai ieftin, din alabastru sau cristal de stâncă. A topit metalul ca să bată monedă și a ieșit din criză, însă alexandrinii nu i-au iertat niciodată acest sacrilegiu. Pentru pumnul ăla de drahme, la puțin timp după aceea, a sfârșit asasinat în exil.

Timpurile bune au durat totuși mai multe decenii, iar cărțile au continuat să vină în valuri spre Alexandria. De fapt, Ptolemeu al III-lea a fondat a doua bibliotecă în afara zidurilor palatului, în sanctuarul zeului Serapis (Serapeum). Marea Bibliotecă a fost rezervată doar celor învățați, în timp ce biblioteca-filială a fost pusă la dispoziția tuturor. După cum a spus un profesor de retorică ce a cunoscut-o cu puțin timp înainte de a fi distrusă, cărțile din Serapeum „puneau întregul oraș în situația de a filosofa“. Poate a fost prima bibliotecă publică în adevăratul sens al cuvântului, deschisă celor bogați și celor săraci, elitelor și celor defavorizați, oamenilor liberi și sclavilor.

Filiala se alimenta cu copii de la biblioteca principală. La Muzeu ajungeau mii de suluri, din toate colțurile lumii, pe care înțelepții le studiau, comparau și corectau, pregătind pe baza lor exemplare definitive și extrem de îngrijite. Duplicata acestor ediții optime aveau să alimenteze fondurile celei de-a doua biblioteci.

Templul lui Serapis era o mică acropolă cocoțată pe un promontoriu strâmt cu vedere către oraș și mare. Ajungeai în vârf abia trăgându-ți sufletul, după ce urcai o scară monumentală. O mare galerie acoperită împrejmuia incinta, iar de-a lungul coridorului, în firide sau camere mici deschise publicului, se păstrau cărțile. Biblioteca-fiică, la fel ca mama, probabil, nu avea o clădire

proprie; era chiriaşa porticului.

Tzetzes, un scriitor bizantin, afirmă că biblioteca din Serapeum a ajuns să adune 42.800 de suluri. Ne-ar plăcea să ştim numărul exact de cărţi pe care le adăposteau împreună cele două biblioteci, un subiect pasionant pentru istorici şi cercetători. Câte cărţi erau la vremea aceea în lume? E greu să-i crezi pe autorii antici, căci cifrele variază scandalos de mult de la unii la alţii, ca şi în cazul numărului de participanţi la manifestaţiile din zilele noastre, când estimările autorităţilor diferă foarte mult de cele ale organizatorilor. Să trecem repede în revistă cifrele exacte aflate în dezacord. Despre Marea Bibliotecă, Epiphanes menţionează numărul surprinzător de exact de 54 800 de suluri; Aristeas, 200 000; Tzetzes, 490.000; Aulus Gellius şi Ammianus Marcellinus, 700 000.

Ceva tot ştim sigur: unitatea de măsură pentru calculele din bibliotecă era sulul de papirus. Era un sistem de calcul ambiguu — se repetau multe titluri şi, în plus, majoritatea operelor nu încăpeau pe un singur sul, aşa că se întindeau pe mai multe. Pe de altă parte, cantitatea de suluri era schimbătoare — creştea odată cu achiziţiile şi scădea odată cu incendiile, accidentele sau pierderile.

În bibliotecile antice — când încă nu se dezvoltaseră metode de inventariere şi nu existau mijloace de asistenţă tehnologică — nu se putea şti exact (şi poate că nici nu era aşa important) câte titluri diferite existau în fiecare moment. Cifrele care au ajuns până la noi sunt, cred, doar proiecţii ale fascinaţiei faţă de Biblioteca din Alexandria. Născută ca un vis, dorinţa de a adăposti toată cunoaşterea a ajuns la proporţii legendare.

O poveste despre foc şi tunele

Am trăit una dintre cele mai ciudate etape din viața mea într-un oraș locuit de milioane de cărți. Un oraș care, poate inspirându-se din acea comunitate ciudată de hârtie, a hotărât să existe într-un trecut inventat.

Îmi amintesc prima mea dimineață la Oxford. Cu toate documentele în ordine, mândră de bursa mea de cercetare, pretindeam să intru direct în Biblioteca Bodleiană și să-mi dedic câteva ore plăcerii de a o explora pentru prima oară. Cu toate acestea, am fost interceptată pe hol, unde un angajat al bibliotecii, după ce mi-a ascultat explicațiile, m-a invitat într-o birou separat, ca și cum comportamentul meu ar fi fost atât de suspect, iar pretențiile mele atât de dubioase, încât era cazul să le trateze cu ușile închise, fără să tulbure inocența turiștilor și a celor studioși. De partea cealaltă a unui birou stătea așezat un bărbat cu chelie, care m-a interogat fără să se uite la mine. Am răspuns la întrebări, mi-am justificat prezența și i-am arătat documentele pe care mi le-a cerut cu o politețe un pic intimidantă. A urmat o lungă tăcere, în timp ce el introducea informațiile mele în vastele baze de date, iar apoi, având încă degetele pe taste, cu un surprinzător salt în timp, s-a instalat în trecutul medieval și m-a anunțat cu mare pompă că venise momentul jurământului. Mi-a întins un mic pachet de cartele plastifiate care conțineau, fiecare într-o limbă diferită, cuvintele pe care trebuia să le rostesc. Am făcut-o. Am jurat că mă voi supune normelor. Că nu voi fura și nici nu voi strica și nici nu voi maltrata vreo carte. Că nu voi da foc bibliotecii și nici nu voi ajuta la provocarea unui incendiu pentru a admira cu o încântare diabolică cum flăcările înghit tezaurul transformându-l în cenușă. Toți pașii preliminari păreau guvernați de logica distorsionată a teritoriilor de frontieră; la fel ca în zborurile către Statele Unite, când ți se dau acele formulare de imigrare suprarrealiste în care te întreabă dacă ai de gând să atentezi la viața președintelui.

În orice caz, jurământul meu n-a fost de ajuns. A trebuit să mă supun detectoarelor de metal, să-i las să-mi inspecteze conținutul genților și să-mi predau rucsacul la garderobă înainte să trec în sfârșit prin turnichetul metalic de la intrare. În timp ce mă supuneau restului de controale, mi-am amintit de acele biblioteci din Evul Mediu unde cărțile erau legate cu lanțuri de rafturi sau de pupitre, pentru a nu fi furate. M-am gândit la blestemele fantastice lansate de-a lungul istoriei împotriva hoților de cărți, texte de un imaginar întunecat care mă atrag în mod inexplicabil, poate pentru că ideea unui

blestem bun nu e la îndemâna oricui. O antologie care încă nu s-a scris ar putea începe cu acele cuvinte amenințătoare inscripționate în biblioteca mănăstirii San Pedro de las Puellas din Barcelona, pe care le găsesc citate în Istoria lecturii de Alberto Manguel: „Pentru cel care fură sau împrumută și nu înapoiază o carte de la proprietarul ei, fie ca aceasta să se preschimbe-n șarpe în mâna lui și să-l sfâșie. Lovit fie de paralizie și toți ai lui să fie vătămați. Să zacă în dureri țipând după milă, și chinul lui să nu găsească ostoi până când în moarte se va stinge. Viermii cărților să muște în viscerele lui sub semnul Viermelui ce n-are moarte. Și când va ajunge la Judecata de Apoi, flăcările Iadului să-l distrugă pentru totdeauna”⁴.

În acea primă zi mi-au dat un card care, așa cum am aflat mai târziu, mă plasa la cel mai jos nivel pe scara de valori de la Oxford. Îmi dădea dreptul să intru în biblioteci și în colleges, dar numai prin anumite zone și în timpul programului permis; să consult cărți și reviste, dar fără să le pot lua cu împrumut; să mă uit — fără să îndrăznesc să particip — la extravagantele liturghii ale vieții academice. La scurtă vreme am aflat că Lewis Carroll a studiat și a ținut cursuri timp de douăzeci și șase de ani la Oxford. Atunci mi s-a lămurit o neînțelegere uriașă: Alice în Țara Minunilor e pur realism literar. De fapt, descrie perfect experiențele mele din acele prime săptămâni. Locurile tentante pe care le puteam întrezări prin gaura cheii, unde doar o poțiune magică mi-ar fi putut asigura accesul. Capul mi se lovea de tavane. Camere atât de sufocante, încât simțeam nevoia să scot o mână pe fereastră și să-mi vâr un picior prin coș. Tunele, anunțuri, gustări nebunești, conversații de o logică insesizabilă. Și personaje anacronice absorbite de ceremonii imprevizibile.

Am descoperit, de asemenea, că la Oxford relațiile — de prietenie, de colaborare doctorală sau de plagiat, de servitute feudală, sexuală și de altă natură — sunt sezoniere, iar ritmurile lor urmează calendarul cursurilor. Făcusem greșeala să ajung la jumătatea semestrului, când studenții deja își finalizaseră faza de tatonări și își rezolvaseră nevoile esențiale. Reședința calvinistă unde mă cazasem nu contribuia nici ea prea mult la integrarea mea. Normele ei de comportament erau la fel de lipsite de ospitalitate ca întregul oraș, iar ora de întoarcere, ca într-o mănăstire. Îmi amintesc cu tristețe de bucătăria comună la ora 19.00, cu cele opt frigidere ale sale aliniat; într-unul din ele se afla un spațiu etichetat cu numărul camerei mele, precum cota de

pe cotorul unei cărți, și până și găurile din cofrajul pentru ouă erau împărțite echitabil două câte două. Totul era dispus astfel încât fiecare să rămână în incinta sa numerotată, fără să invadeze teritoriul ori mâncarea altora. Coborai la cină, îți aduceai mica ta contribuție la coșul de gunoi comun și te întorceai în camera ta mochetată corespunzător.

Simțeam atât de mult nevoia să vorbesc, încât am început să cerșesc cuvinte. Mi-am lansat primele abordări lingvistice în biblioteca Sackler, unde era cartierul meu general. Observasem că portarul avea o față jovială și stacojie — în mod cert din cauza alcoolului — care inspira încredere. Am asaltat-o, de asemenea, atrasă de privirea ei sceptică, pe una dintre supraveghetoarele de la Muzeul Ashmolean. Le puneam întrebări despre secretele orașului, despre detaliile neștiute ale bibliotecilor, le ceream explicații despre numeroase mistere din jur și despre cele asupra cărora vegheau. Așa am auzit povești fascinante.

M-am interesat despre ritualul surprinzător care trebuia respectat pentru a solicita cărți: bibliotecarii își notau cererea și te chemau după o zi sau două, într-o anumită sală de lectură, la o anumită oră, ca să-ți predea materialul. Dacă era sfârșit de săptămână, termenul se putea prelungi cu încă trei sau chiar patru zile. Unde se află cărțile? am întrebat. Și atunci mi-au vorbit despre cele două orașe suprapuse.

În fiecare zi, mi s-a spus, bibliotecarii de la Bodleiană primesc o mie de publicații noi. Și trebuie să le găsească un loc, pentru că în dimineața următoare vor sosi, fără milă, alte o mie. În fiecare an, colecția crește cu sute de mii de cărți și două sute de mii de reviste, adică mai bine de trei kilometri de rafturi pe an. Iar statutul nu permite eliminarea niciunei foi de hârtie. La începutul secolului XX, clădirile din circuitul bibliotecar au ajuns să fie copleșite de avalanșa de cărți. Pe atunci, mi-au spus, au început să se construiască depozite subterane și o rețea de tunele prevăzute cu benzi transportoare. În timpul Războiului Rece, când au ajuns să fie la modă adăposturile antiatomice, acel labirint subteran și-a atins splendoarea sa mitică. Dar avalanșa de hârtie a inundat tunelele, amenințând cu greutatea sa sistemul de canalizare al orașului. Și atunci cărțile au început să fie transferate în alte locuri, în afara orașului — într-o mină abandonată și în clădirile industriale din apropiere. Există bibliotecari ce se ocupă de transport,

am mai aflat, chiar dacă seamănă mai curând a operatori de macarale cu costumele lor fluorescente.

Datorită acestor conversații — primele valuri de simpatie pe care le-am perceput —, am început să mă împac cu Oxfordul. Când mă plimbam singură, credeam că aud sub pașii mei ecoul benzilor transportoare ce mutau cărțile, ținându-mi de urât. Mi le imaginam acolo, în tunelele lor umede și secrete, precum creaturile din Fraggles din copilărie sau personajele din filmul Underground. M-am relaxat. Am lăsat garda jos. Am acceptat că la Oxford extravaganțele pot avea motive obiective. M-am simțit mai în largul meu, poate chiar mai liberă, pe poziția mea de străină neîndemânatică. Și, cu răbdare, am reușit să mai găsesc și alți inadaptați memorabili.

În ceața fiecărei dimineți, când mă aventuram pe străzile fumurii, simțeam că orașul întreg gravita peste o mare de cărți, ca un covor magic în plin zbor.

22

Într-o dimineață când ploua monoton și umbre de umezeală se întindeau pe ziduri, prietena mea supraveghetoarea mi-a explicat că Muzeul Ashmolean, unde lucra și unde eu mergeam să o văd, fusese primul muzeu public în sensul modern al cuvântului. M-am bucurat să aflu chestia asta. Întotdeauna sunt cuprinsă de emoții când mă aflu în locuri unde a început ceva; pe teritoriile primelor lucruri.

A fost o mică turnură istorică, aproape imperceptibilă la momentul său: în 1677, Elias Ashmole a donat orașului Oxford cabinetul său de curiozități: monede vechi, gravuri, mostre geologice ciudate, animale exotice disecate... Deja nu mai era o colecție privată, un lux de familie pe care să-l moștenească copiii și nepoții lui ca simbol al statutului lor social privilegiat — de-acum aparținea studenților și tuturor persoanelor curioase care doreau să-l viziteze.

La vremea aceea, inovațiile, care într-o lume vădit conservatoare nu erau văzute cu ochi buni, apăreau deghizate sub forma unor tradiții recuperate. Cu

dorința de a retrăi gloria de altădată, colecția publică dăruită de Ashmole, o noutate fără nume și fără precedent, a fost denumită „muzeu“. Era o manieră de a trasa o axă imaginară între Alexandria și Oxford. O Mare Bibliotecă exista deja; era nevoie și de un Muzeu. Crezând că restaurează trecutul, au creat ceva total diferit, care avea să prospere: un amestec de idei vechi și neliniști contemporane. Acest concept de muzeu ca loc de expunere a fost cel care avea să se impună în cele din urmă în Europa, iar nu modelul alexandrin al unei comunități de savanți.

În 1759 a fost inaugurat Muzeul Britanic din Londra. Iar în Franța, în 1793, Adunarea Națională revoluționară a confiscat monarhiei palatul Luvru cu toate operele sale de artă pentru a-l transforma în muzeu. A fost un simbol nou și radical. Revoluționarii voiau să desființeze ideea că trecutul ar fi proprietatea unei singure clase sociale. Lucrurile vechi nu puteau continua să fie doar un capriciu al nobilimii, așa încât Revoluția franceză a expropriat Istoria de la aristocrați. La sfârșitul secolului al XIX-lea, să mergi la o expoziție de antichități, tablouri ale vechilor maeștri, manuscrise și ediții princeps de cărți devenise pentru europeni o modalitate de petrecere a timpului liber. Și moda a traversat oceanul, spre Statele Unite. În 1870, un grup de oameni de afaceri a fondat Metropolitanul din New York, MoMA, care avea să devină primul muzeu privat de artă modernă. Un om de afaceri proprietar de mine, pe nume Solomon R. Guggenheim, și moștenitorii lui aveau să urmeze același model, care azi a dat naștere unei intense activități turistice, comerciale și chiar imobiliare. Printr-o decizie insolită a lui Elias Ashmole, moștenirea lui Alexandru a iradiat până când a format o rețea extrem de puternică. Muzeele au fost numite „catedralele secolului XXI“.

Aici se ascunde un paradox fermecător: faptul că putem cu toții să iubim trecutul este un lucru profund revoluționar.

Siria, Asia Mică și Persia —, au lansat și ele blesteme împotriva hoților și distrugătorilor de cărți.

„Celui care își va însuși tăblița prin furt sau o va lua cu forța ori îl va pune pe sclavul lui să o fure, fie ca Shamash să-i scoată ochii, Nabu și Nisaba să-l surzească, iar Nabu să-i dizolve viața ca apa.“

„Pe cel care va sparge această tăbliță sau o va pune în apă sau o va șterge până când nu se va mai putea înțelege nimic, fie ca zeii și zeițele din cer și de pe pământ să-l pedepsească cu blesteme care să nu poată fi rupe, teribil și fără milă, cât timp va trăi, pentru ca numele lui și sămânța lui să rămână șterse de pe fața pământului, iar carnea lui să fie hrană pentru câini.“

Citind aceste amenințări înfiorătoare, putem intui importanța deosebită pe care o aveau colecțiile vechi pentru proprietarii lor. În vremea aceea nu exista încă un comerț cu cărți, și le puteai obține doar copiindu-le cu mâna ta (iar pentru asta trebuia să fii scrib profesionist) sau confiscându-le de la alții ca pradă de război (iar pentru asta trebuia să-l învingi pe inamic în bătălii periculoase).

Inventate acum cinci mii de ani, cărțile despre care vorbim, de fapt strămoșii cărților — și ai tabletelor —, erau tăblițele de argilă. Pe malurile râurilor din Mesopotamia nu exista papirus, și erau foarte puține alte materiale precum piatra, lemnul sau pieile de animale, însă argilă să găsea din abundență. De aceea, sumerienii au început să scrie chiar pe pământul de sub picioarele lor. Obțineau o suprafață pentru scris modelând bucăți de argilă de aproximativ douăzeci de centimetri lungime, de formă dreptunghiulară și plată, asemănătoare tabletelor noastre de șapte inci. Și au dezvoltat un stil de scriere pe baza adânciturilor făcute cu un calamus în argila moale. Apa ștergea literele scrise pe pământ, însă focul, călăul atâtor cărți, cocea tăblițele de argilă la fel ca în cuptorul unui olar, făcându-le mai durabile. Majoritatea tăblițelor recuperate de arheologi s-au păstrat tocmai pentru că au ars în flăcările unui incendiu. Cărțile ascund incredibile povești de supraviețuire; în rare ocazii — incendiile din Mesopotamia și Micene, gropile de gunoi din Egipt, erupția Vezuviului — au fost salvate de forțele distrugătoare.

Primele biblioteci din lume au fost locuri modeste, mici depozite cu rafturi prinse de pereți și rânduri de tăblițe așezate în poziție verticală, una lângă

alta, pe polițe. De fapt, specialiștii în perioada antică a Orientului Apropiat preferă să le numească „arhive“. Acolo se păstrau facturi, bonuri de livrare, chitanțe, inventare, contracte matrimoniale, acte de divorț, acte judecătorești, coduri de legi. Și, într-o mai mică măsură, literatură, mai ales poeme și imnuri religioase. În săpăturile de la palatul din Hattușa, capitala hitită, în Turcia de azi, s-au găsit mai multe exemplare dintr-un gen literar ciudat: rugăciuni pentru combaterea impotenței sexuale.

În Biblioteca de la Hattușa — și înainte de asta la Nipur, în sudul Mesopotamiei — au apărut tăblițe conținând cataloage ale colecțiilor. Cum încă nu începuse moda de a da titluri cărților, pe acele tăblițe, fiecare operă era identificată după primul rând sau printr-un mic rezumat al conținutului. Ca să se evite dispersarea textelor foarte lungi, se menționa și numărul de tăblițe pe care era scrisă opera. Uneori apărea și numele autorului și alte date ajutătoare. Existența acestor inventare ne demonstrează că încă de atunci, din secolul al XIII-lea î.Hr., bibliotecile începuseră să ia amploare, iar cititorii deja nu le mai puteau face față cu o simplă privire aruncată pe raftul cu tăblițe. În plus, ne indică un avans teoretic important: conștientizarea caracterului unitar al unei colecții ca realizare și aspirație. Un catalog nu e un simplu appendice al unei biblioteci, ci reprezintă conceptualizarea ei, esența și împlinirea ei.

Bibliotecile din Orientul Apropiat nu au fost niciodată publice. Aparțineau școlilor elitiste de scribi, care aveau nevoie de texte ca model pentru învățatură, sau erau apanajul exclusiv al regilor. Monarhul asirian Assurbanipal, care a trăit în secolul al VII-lea î.Hr., a fost cel mai mare colecționar de cărți dinaintea lui Ptolemeu. Pe o tăbliță se spune că Assurbanipal a creat Biblioteca de la Ninive pentru „contemplarea și lectura sa regală“. Avea un talent nemaiîntâlnit pentru monarhiile din vremea lui, cu care îi plăcea să se mândrească: stăpânea arta de a scrie, „chiar dacă dintre regi, strămoșii mei, nu a învățat-o niciunul“. În biblioteca sa, arheologii au dezgropat în jur de 30 000 de tăblițe, dintre care doar 5 000 conțin texte literare. S-a găsit amestecul obișnuit de documente de arhivă, cărți de prevestiri, religie și magie, împreună cu cele mai celebre opere literare din Orientul Apropiat.

Biblioteca mândrului rege Assurbanipal, cel mai apropiat predecesor al Marii

Biblioteci din Alexandria, nu a avut universalitatea celei din urmă. Era un ansamblu de documente și texte folosite pentru ceremonii și ritualuri publice. Chiar și operele literare își aveau locul acolo din motive practice, pentru că regele trebuia să cunoască miturile fondatoare ale poporului său. Fără excepție, toate bibliotecile din Orientul Apropiat au dispărut, cufundându-se în uitare. Scrierile acelor mari imperii au rămas îngropate în nisipurile deșertului împreună cu orașele distruse, iar rămășițele descoperite din scrierile lor erau indescifrabile. Uitarea a fost atât de mare încât, atunci când călătorii au găsit inscripții cuneiforme în ruinele orașelor ahemenide, mulți s-au gândit că erau doar simple ornamente pe stâlpii de la uși și de la ferestre. După secole de tăcere, pasiunea cercetătorilor a fost cea care le-a dezgropat vestigiile și a reușit să descifreze limbile uitate de pe tăblițele lor.

În schimb, cărțile din Atena, Alexandria și Roma nu au tăcut niciodată pe vecie. De-a lungul secolelor au păstrat o conversație șoptită, un dialog despre mituri și legende, dar și despre filosofie, știință și legi. Într-un fel, poate fără să știm, și noi participăm la această conversație.

24

Biblioteca din Alexandria avea și strămoși egipteni, însă ei apar cel mai estompat în fotografia de familie. De-a lungul secolelor faraonice au existat biblioteci private și biblioteci în temple, dar cunoștințele noastre despre ele sunt destul de vagi. Izvoarele menționează case ale cărții, arhive în care se păstra documentația administrativă, și case ale vieții, depozite cu tradiții milenare, unde se copiau, interpretau și protejau textele sacre. Detaliile cele mai precise despre o bibliotecă egipteană sunt relatate de un călător grec, Hecateu din Abdera, care, pe vremea lui Ptolemeu I, a beneficiat de un tur ghidat al templului lui Amon din Teba. El descrie ca pe o experiență exotică traseul său prin labirintul de săli, curți interioare, holuri și camere ale edificiului. Într-o galerie acoperită spune că a văzut biblioteca sacră deasupra căreia era scris: „Loc pentru îngrijirea sufletului“. Dincolo de frumusețea acestei idei — biblioteca văzută ca o clinică a sufletului —, abia dacă știm

ceva despre colecțiile de cărți egiptene.

La fel ca și în cazul scrierii cuneiforme, hieroglifile au rămas uitate mai bine de un mileniu. Cum s-a putut întâmpla așa ceva? De ce s-a transformat scrisul din trecut într-un amestec de desene de neînțeles? De fapt, în Egipt foarte puțini știau să citească și să scrie (numai membrii castei scribilor, cel mai puternic grup din țară după rege și familia lui). Ca să ajungi scrib trebuia să stăpânești sute, iar cu trecerea timpului mii de semne. Era un lung proces de învățare pe care și-l puteau permite doar cei mai bogați, în școli exclusiviste, asemănătoare masteratelor de azi, pentru formarea înaltelor cadre de conducere. Dintre scribii formați acolo se alegeau înalții funcționari și preoții din regat, care apoi interveneau în luptele succesoriale ale faraonilor și profitau pentru a-și impune criteriile și propriile interese. Nu pot să nu amintesc un text egiptean foarte vechi și, cu toate acestea, ciudat de familiar. În el, un domn matur bogat, Dua-Hety, cu o atitudine tipic paternală, îi reproșează fiului său Pepy că este prea leneș la școala de scribi, care-l costa cât ochii din cap: „Apleacă-te asupra cărților. L-am văzut pe fierar la munca lui. Degetele îi sunt precum ghearele unui crocodil. Barbierul muncește până la sfârșitul amiezii și tot trebuie să mai bată strada să vadă dacă mai găsește clienți. [...] Tăietorul de trestie trebuie să umble prin deltă, după ce a făcut mult mai mult decât pot face brațele lui, țânțarii l-au distrus, iar muștele l-au omorât. [...] Vezi, nu există profesie în care să nu existe un șef, în afara profesiei de scrib. Acolo el e șeful. Dacă știi să scrii, îți va merge mai bine decât în meseriile despre care ți-am vorbit. Fă parte dintre acești oameni deosebiți“.

Nu știm dacă Pepy a luat în serios cuvintele tatălui său și, bombănind, s-a pus cu burta pe carte ca să-și croiască un drum spre elita socială egipteană. În acest caz, după câțiva ani grei, plini de încercări, și după ce a îndurat loviturile profesorilor, cunoscuți pentru asprimea lor, Pepy își va fi câștigat dreptul de a se afișa cu distinsele ustensile de scrib: pensule cu peri de diferite mărimi, o paletă cu canelură, pungi cu pigmenți, o carapace de țestoasă în care să-i amestece, o tablă din lemn de esență nobilă ca suport pentru papirus, pentru că nu se obișnuia să se folosească mese de scris, ci lucrau așezați, cu picioarele încrucișate.

Știm, în schimb, povestea ultimilor scribi egipteni, care au fost martorii

naufraziului civilizației lor. Odată cu edictul lui Teodosie I din anul 380, în Imperiul Roman, creștinismul a devenit religie de stat, unică și obligatorie, și au fost interzise cultele păgâne. Toate templele vechilor zei au fost închise, mai puțin templul lui Isis de pe insula Philae, la sud de prima cataractă a Nilului. Acolo s-a refugiat un grup de preoți care știau secretele scrierii lor sofisticate și cărora li s-a interzis să-și transmită cunoștințele. Unul dintre ei, Nesmet-Akhom, a scrijelit pe un zid al templului ultima inscripție hieroglifică scrisă vreodată și care se încheie cu aceste cuvinte: „pentru totdeauna, pe vecie“. Câțiva ani mai târziu, împăratul Iustinian a recurs la forța armată ca să închidă templul unde preoții lui Isis rezistau, făcându-i prizonieri pe rebeli. Egiptul și-a îngropat vechii zei, cu care conviețuise de-a lungul mileniilor. Și odată cu zeii și-a pierdut obiectele de cult și limba. Într-o singură generație a dispărut totul. Și a fost nevoie de paisprezece secole pentru a se redescoperi cheia aceluia limbaj.

La începutul secolului al XIX-lea a început o cursă incitantă pentru descifrarea hieroglifelor egiptene. Cei mai buni orientaliști europeni s-au confruntat cu provocarea recuperării limbii pierdute, spionându-se unii pe alții. Au fost decenii de exaltare și suspans în lumea științifică, dar și de invidii și sete de glorie. Startul competiției s-a dat la patruzeci și opt de kilometri de Alexandria, în iulie 1799. Cu un an înainte, Napoleon, care visa să-i calce pe urme lui Alexandru, își dusesse trupele să se pârljească în deșertul egiptean cu intenția sănătoasă de a-i enerva pe dușmanii săi britanici. Expediția a fost un fiasco, dar le-a permis europenilor să se îndrăgostească de antichitățile din timpul faraonilor. În apropierea portului Rashid, căruia francezii îi spun Rosetta, un soldat a găsit — în timp ce lucra la construcția unei fortărețe militare — o piatră cu niște inscripții ciudate. Când lopata i s-a lovit de acea bucată de bazalt închis la culoare și scufundată în noroi, soldatul a tras cu siguranță o grămadă de înjurături. Nu știa că e pe cale să descopere ceva extraordinar. Acea bucată de bazalt avea să fie cunoscută mai târziu de toată lumea sub numele de „piatra de la Rosetta“.

Această piesă memorabilă este un fragment dintr-o veche stelă egipteană pe care faraonul Ptolemeu al V-lea ordonase să se inscripționeze un decret sacerdotal transcris cu trei tipuri de scriere — hieroglifică, demotică (ultima fază a scrierii egiptene) și greacă —, asemănătoare publicării în zilele noastre a unei legi în cele trei limbi oficiale dintr-o regiune. Un căpitan din corpul de

ingineri care lucra la Rosetta a înțeles că acea stelă spartă era o descoperire prețioasă și a dispus transferarea celor 760 de kilograme, cât cântărea, la Institutul Egiptean din Cairo, întemeiat recent de grupul de savanți și arheologi care însoțeau trupele expediționare franceze. Ei au realizat copii în cerneală, pe care apoi le-au distribuit cercetătorilor atrași de provocare. Când amiralul Nelson a expulzat armata napoleoniană din Egipt, a confiscat piatra de la Rosetta și, în ciuda protestelor francezilor, a transportat-o la British Museum, unde constituie astăzi una dintre cele mai mari atracții.

Asta se întâmpla în anul 1802. Atunci a început un duel al inteligențelor.

Cine încearcă să descifreze o limbă necunoscută pătrunde într-un haos de cuvinte, urmărește umbre. Este o întreprindere aproape imposibilă dacă nu se descoperă un sens cât de mic, dacă nu se cunoaște nici măcar chestiunea la care se referă frazele enigmatice. În schimb, atunci când există o traducere a textului misterios într-o limbă cunoscută, cercetătorul nu se mai simte pierdut, pentru că are la îndemână o hartă a teritoriului neexplorat. De aceea, lingviștii au intuit imediat că fragmentul grecesc al pietrei de la Rosetta le va deschide porțile spre limba pierdută a Egiptului antic. Aventura descifrării sale a trezit un interes nou pentru criptografie, care, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, va înfierbânta imaginația lui Edgar Allan Poe în povestirea sa Cărbușul de aur și pe cea a lui Arthur Conan Doyle în Omuleții dansatori.

În primii ani din secolul al XIX-lea, enigma egipteană a rezistat asalturilor lingviștilor, dezorientați de mutilarea inscripțiilor. În condițiile în care lipseau începutul textului hieroglific și finalul textului în greacă, era practic imposibil să se stabilească corespondențe clare între textul egiptean și traducerea lui. Dar la începutul anilor 1820 piesele au început să se potrivească, iar numele proprii ale regilor macedoneni au constituit cheia. Pe inscripția hieroglifică, mai multe semne apăreau sculptate în interiorul unor inele ovale pe care experții le numeau „cartușe“. Primul pas înainte a fost să se presupună că acele cartușe conțineau chiar numele faraonilor. Britanicul Thomas Young a reușit să descifreze numele lui Ptolemeu, iar mai târziu, francezul Jean-François Champollion l-a citit pe cel al Cleopatrei. Datorită acestui prim grup de sunete descoperite, Champollion, un poliglot fabulos, a descoperit asemănări între enigmaticul idiom egiptean și limba coptă, pe care o cunoștea

foarte bine. Plecând de la această intuiție, după mai mulți ani în care a lucrat obsesiv, comparând inscripții și făcând efortul de a le traduce, a elaborat un dicționar de hieroglife și o gramatică a limbii egiptene. A murit la scurtă vreme după aceea, la 41 de ani, cu sănătatea distrusă de zeci de ani de austeritate, frig, sărăcie și lungi zile de studiu.

Numele lui Ptolemeu a fost cheia care a deschis încuietoarea. După secole de încătușare, papirusurile și monumentele egiptene au început din nou să vorbească.

În zilele noastre există o inițiativă numită Proiectul Rosetta care își propune să prevină dispariția limbilor omenești. Lingviștii, antropologii și informaticienii responsabili de acest proiect al cărui sediu se află la San Francisco au conceput un disc de nichel pe care au reușit să înregistreze la scară microscopică același text tradus într-o mie de limbi. Chiar dacă ar fi să moară și ultima persoană în stare să-și amintească una dintre acele o mie de limbi, traducerile paralele ar permite salvarea acelor semnificații și sonorități pierdute. Discul este o piatră de la Rosetta universală și portabilă, un act de rezistență în fața uitării irevocabile a cuvintelor.

Pielea cărților

25

Înainte de inventarea tiparului, fiecare carte era unică. Pentru crearea unui nou exemplar, cineva trebuia să-l reproducă literă cu literă, cuvânt cu cuvânt, într-un exercițiu epuizant al răbdării. Pentru majoritatea operelor existau puține copii, iar posibilitatea ca un anumit text să dispară cu totul era o amenințare foarte reală. În Antichitate, în orice moment, ultimul exemplar dintr-o carte putea să dispară pe un raft, devorat de termite sau distrus de umezeală. Și în timp ce apa sau mandibulele unei insecte acționau, o voce era

redușă la tăcere pentru totdeauna.

De fapt, asta chiar s-a întâmplat de mai multe ori. În acele timpuri, cărțile erau fragile. De la bun început, toate aveau mai multe șanse să dispară decât să supraviețuiască. Supraviețuirea lor depindea de hazard, de accidente, de cât de mult erau prețuite de proprietarii lor și, mult mai mult decât în ziua de azi, de materia primă din care erau făcute. Erau obiecte fragile, fabricate din materiale care se deteriorau, se rupeau sau se dezagregau. Inventarea cărții este istoria unei lupte contra timpului pentru ameliorarea elementelor concrete și practice — longevitatea, prețul, rezistența, greutatea — legate de suportul fizic al textelor. Cu fiecare pas înainte, oricât de mic ar fi părut, creștea speranța de viață a cuvintelor.

Piatra este durabilă, bineînțeles. Anticii și-au gravat cuvintele pe ea, așa cum facem și noi acum cu acele plăci, lespezi, blocuri și pedestale care ne înfrumusețează orașele. Dar o carte nu poate fi din piatră decât metaforic. Piatra de la Rosetta, cu cele aproape opt sute de kilograme ale ei, este un monument, nu un obiect. Cartea trebuie să fie portabilă, trebuie să permită intimitatea celui care scrie și citește, trebuie să-i însoțească pe cititorii săi și să le încapă în bagaje.

Strămoșul cel mai apropiat al cărților a fost tăblița. Am vorbit deja despre tăblițele de argilă din Mesopotamia, care s-au răspândit apoi pe actualele teritorii din Siria, Irak, Iran, Iordania, Liban, Israel, Turcia, Creta și Grecia, iar în unele zone au continuat să fie folosite până la începutul erei creștine. Tăblițele se întăreau, precum chirpiciul, uscându-se la soare. Dacă li se înmuia suprafața, se puteau șterge liniuțele și se putea scrie din nou pe ele. Rareori se coceau în cuptor, precum cărămizile, pentru că atunci argila nu mai putea fi refolosită. Se păstrau, ferite de umezeală, puse în teancuri pe rafturi de lemn, precum și în coșuri de răchită și urcioare. Erau ieftine și ușoare, dar și casante.

Până în zilele noastre s-au păstrat tăblițe de mărimea unui card de credit sau a unui telefon mobil, și există o întreagă gamă de dimensiuni crescătoare până la cele mai mari exemplare, de 30–35 de centimetri. Nici dacă s-ar fi scris pe ambele fețe, tot nu ar fi încăput texte prea lungi. Asta era cel mai mare inconvenient: atunci când o operă era împărțită în mai multe fragmente, exista un risc destul de mare să se piardă tăblițe și, odată cu ele, părți din

poveste.

În Europa s-au folosit încă și mai mult tăblițele din lemn, metal sau fildeș acoperite cu un strat de ceară și rășini. Se scria pe suprafața de ceară cu un instrument ascuțit din os sau metal, la care cealaltă extremitate avea forma unei spatule, pentru ștergerea cu ușurință a greșelilor. Aceste piese cerate au păstrat majoritatea scrisorilor din Antichitate și, de asemenea, ciornele, adnotările și toate textele ei efemere. Cu ele își începeau copiii exercițiile de scris, la fel cum făceam și noi în neuitatele noastre caiete liniate.

Tăblițele dreptunghiulare au fost o invenție de ordin formal. Dreptunghiul produce o plăcere ciudată privirii. Delimitează spațiul în mod echilibrat, concret, abordabil. Sunt dreptunghiulare majoritatea ferestrelor, vitrinelor, ecranelor, fotografiilor și tablourilor. La fel și cărțile, după căutări și încercări succesive, au ajuns să fie în cele din urmă dreptunghiulare.

Sulul de papirus a presupus un progres nemaivăzut în istoria cărții. Evreii, grecii și romanii l-au adoptat cu atât de mult entuziasm, încât au ajuns să-l considere o trăsătură culturală proprie. În comparație cu tăblițele, foile de papirus sunt un material fin, ușor și flexibil și, atunci când se rulează, mare parte din text se păstrează într-un spațiu foarte mic. Un sul de dimensiuni obișnuite putea să conțină o tragedie greacă completă, un scurt dialog al lui Platon sau o evanghelie. Ceea ce constituia un progres prodigios în efortul de a conserva operele gândirii și imaginației. Sulurile de papirus au condamnat tăblițele la un uz secundar (adnotări, ciorne, texte efemere). Erau precum foile respinse de imprimantă — așa-numitele „ciorne” — pe care le folosim pentru a întocmi liste de obiective care vor rămâne neîndeplinite sau pe care le dăm copiilor ca să deseneze pe ele.

Cu toate acestea, papirusul avea și dezavantaje. În clima uscată din Egipt își păstra flexibilitatea și albeața, dar umezeala din Europa îl înnegrea, făcându-l fragil. Dacă se umezesc și se usucă de mai multe ori la rând, foile de papirus se destramă. În Antichitate, cele mai prețioase suluri se păstrau protejate în urcioare, în cutii de lemn sau în pungi de piele. În plus, se scria numai pe o parte a sulului, pe fața unde fibrele vegetale erau orientate pe orizontală, în paralel cu rândurile scrierii. Pe partea cealaltă, filamentele verticale nu permiteau înaintarea calamusului. Fața scrisă rămânea în interiorul sulului, protejată de lumină și de atingeri.

Cărțile din papirus — ușoare, frumoase și transportabile — erau obiecte delicate. Lectura și uzul îndelungat le consumau. Frigul și ploaia le distrugneau. Fiind materie vegetală, trezeau lăcomia insectelor și ardeau cu ușurință.

Așa cum am spus deja, sulurile se fabricau numai în Egipt. Erau produse de import susținute de o structură comercială înfloritoare care a continuat să existe, chiar și sub dominația musulmană, până în secolul al XII-lea. Faraonii și regii egipteni, stăpânii monopolului, decideau prețul și cele opt varietăți de papirus care circulau pe piață. Și, la fel ca țările exportatoare de petrol, suveranii egipteni aplicau după bunul lor plac măsuri de presiune sau de sabotaj.

Ceva de genul acesta, cu consecințe neașteptate pentru istoria cărții, a avut loc la începutul secolului al II-lea î.Hr. Regele Ptolemeu al V-lea, ros de invidie, căuta o cale de a distruge o bibliotecă rivală întemeiată în orașul Pergam, pe teritoriul Turciei de azi. Fusesse fondată de un rege elenist de cultură greacă, Eumenes al II-lea, care copiasse, la un secol distanță, aviditatea și metodele lipsite de scrupule aplicate de către primii Ptolemei pentru obținerea cărților. S-a lansat și în vânătoarea de genii intelectuale, atrăgând un grup de înțelepți care formau o comunitate asemănătoare cu cea de la Muzeu. Din capitala sa, Eumenes încerca să eclipseze strălucirea culturală a Alexandriei într-un moment în care puterea politică a egiptenilor era în declin. Ptolemeu, conștient de faptul că vremurile bune trecuseră, s-a înfuriat în fața acestei sfidări. Nu era dispus să suporte afrontul adus Marii Biblioteci, care simboliza mândria stirpei lui. Se povestește că l-a trimis la închisoare pe bibliotecarul său, Aristofan din Bizanț, când a descoperit că plănuia să se instaleze la Pergam sub protecția regelui Eumenes. Primul a fost învinuit de trădare, al doilea, de furt.

După ce l-a închis pe Aristofan din Bizanț, riposta lui Ptolemeu împotriva lui Eumenes a fost viscerală. A oprit furnizarea de papirus spre regatul lui Eumenes, pentru a îngenuchea biblioteca rivală privând-o de cel mai bun material de scriere existent. Măsura ar fi putut fi devastatoare, dar — spre frustrarea răzbunătorului rege — embargoul a stimulat o descoperire care avea să immortalizeze și numele orașului inamic. Pergamul a reacționat perfecționând vechea tehnică orientală de scriere pe piei de animale, o

practică a cărei utilizare fusese până atunci secundară și locală. În amintirea orașului care a dus la răspândirea lui, produsul îmbunătățit a fost numit „pergament”. Câteva secole mai târziu, această invenție avea să schimbe fizionomia și viitorul cărților. Pergamentul se fabrica din piei de vițel, oaie, berbec sau capră. Meșteșugarii puneau pieile într-o baie de var timp de mai multe săptămâni, după care le întindeau la uscat pe un cadru de lemn. Faptul că erau întinse făcea ca fibrele pielii să se alinieze, formând o suprafață netedă, care apoi era șlefuită până se ajungea la albeața, frumusețea și grosimea dorite. Rezultatul acestui îndelung proces de elaborare erau niște foi moi, subțiri, utilizabile pe ambele părți și, mai ales — ceea ce era esențial —, rezistente.

Scriitorul italian Vasco Pratolini a spus că literatura constă în a face exerciții de caligrafie pe piele. Chiar dacă nu se gândea la pergament, imaginea este perfectă. Când a triumfat noul material de scris, cărțile s-au transformat chiar în așa ceva: trupuri locuite de cuvinte, gânduri tatuate pe piele.

26

Pielea noastră este o mare pagină albă; trupul nostru, o carte. Timpul își scrie încet-încet povestea pe fețele noastre, pe brațe, pe pânțele, pe sexe, pe picioare. Abia ajunși pe lume, ne și imprimă un mare „O” pe burtă, ombilicul. Apoi, ușor-ușor, încep să apară și alte litere. Liniile din palme. Câte o aluniță, ca un punct și de la capăt. Tăieturile pe care le lasă medicii când îți deschid carnea și apoi o cos la loc. Cu trecerea anilor, cicatricile, ridurile, petele și ramificațiile varicelor trasează silabele care ne povestesc viața.

Am recitat Recviemul minunatei poete Anna Ahmatova, unde descrie șirurile lungi de femei din fața închisorii din Leningrad. Anna a cunoscut din plin nefericirea: primul ei soț a fost împușcat; al doilea a murit de epuizare într-un lagăr de muncă din gulag; singurul ei fiu a fost arestat de mai multe ori și a petrecut zece ani în închisoare. Într-o zi, privindu-și în oglindă trăsăturile emaciate și brazdele pe care suferința i le adâncise pe chip, și-a amintit

imaginea vechilor tăblițe mesopotamiene. Și a scris versuri triste, de neuitat: „Cum suferința-i scrijelită-n pagini crude / În semne de cuneiformă pe obraji”⁵. Și eu, în anumite ocazii, am găsit oameni ale căror fețe păreau de argilă scrijelită de durere. Și, după ce am citit poemul Annei Ahmatova, n-am mai putut să-mi scot imaginea asta din minte: tăblițele asiriene îmi sugerează chipuri de oameni care au trăit — și au suferit — mult.

Însă nu doar timpul scrie pe piele. Unele persoane își tatuează fraze și desene ca să se împodobească precum pergamentele inluminat. Eu n-am făcut-o niciodată și, cu toate acestea, înțeleg acest impuls de a-ți dori să lași o urmă, de a colora și a-ți transforma în text propriul corp. Îmi amintesc de săptămânile de extaz pe care le-am trăit cu o prietenă adolescentă când s-a hotărât să-și facă primul tatuaj. Și-a ridicat în fața mea compresa care-l acoperea. Am privit cu atenție literele încă fragede și pielea înroșită a brațului; când mușchiul se încorda, cuvintele păreau că tremură cu o mișcare proprie foarte subtilă. Eram fascinată de acea frază capabilă să palpate, să transpire, să sângereze (o carte vie).

Întotdeauna m-a intrigat să știu ce scriu oamenii pe cartea pielii lor. Odată am cunoscut un tatuator și am vorbit despre meseria lui. Majoritatea, mi-a spus, se tatuează din dorința de a-și aminti pentru totdeauna de o persoană sau de un eveniment. Problema e că de multe ori aceste „pentru totdeauna” sunt efemere, iar asemenea tatuaje provoacă, din punct de vedere statistic, cele mai mari regrete. Alți clienți aleg fraze pozitive, versuri din cântece pop, poezii. Chiar și când textele sunt niște clișee, traduceri proaste ori texte fără prea multă semnificație, să le aibă înscrise pe trup îi face să se simtă unici, speciali, frumoși și plini de viață. Cred că tatuajul este o formă prin care supraviețuiește gândirea magică, urma unei credințe ancestrale în aura cuvintelor.

Pergamentul viu nu este doar o metaforă, pielea umană poate transporta mesaje scrise și poate fi citită. În situații excepționale, trupurile servesc drept canale oculte de transmitere a informațiilor. Istoricul Herodot ne spune o poveste nemaipomenită — bazată pe fapte reale — despre tatuaje, intrigi și spioni din Antichitate. Într-o epocă marcată de mari turbulențe politice, un general atenian pe nume Histiaios dorea să-l instige pe ginerele său, Aristagoras, tiranul Miletului, să stârnească o rebeliune împotriva Imperiului

Persan. Era vorba despre o conspirație extrem de periculoasă în care ambii riscau să-și piardă viața. Drumurile erau păzite și era de așteptat ca mesagerii lui Aristagoras să fie percheziționați înainte să ajungă la Milet, pe teritoriul Turciei de azi. Unde să ascundă scrisoarea care-i condamna la tortură și la o moarte lentă în cazul în care ar fi fost descoperită? Generalul a avut o idee ingenioasă: a pus să fie ras capul celui mai loial dintre sclavi, i-a tatuat un mesaj pe scalp și a așteptat să-i crească părul la loc. Cuvintele tatuate erau: „Histiaios către Aristagoras: ridică Ionia“. Când părul a crescut, acoperind consemnul subversiv, l-a trimis pe sclav la Milet. Pentru mai multă siguranță, sclavul nu știa nimic despre complot. Primise ordin doar să se radă în cap în casa lui Aristagoras și să-i spună acestuia să se uite pe țeasta lui. În taină, precum un spion din vremea Războiului Rece, mesagerul a plecat în călătorie, a rămas calm cât timp l-au percheziționat, a ajuns la destinație fără să fie descoperit complotul, iar acolo s-a ras în cap. Planul a funcționat. Iar sclavul nu a știut niciodată — nimeni nu-și poate citi propriul scalp — ce spuneau cuvintele incendiare tatuate pentru totdeauna pe capul lui.

Misterioasa rețea pe care o țeș timpul, pielea și cuvintele se află în centrul thrillerului *Memento* regizat de Christopher Nolan. Protagonistul lui năuc, Leonard, suferă de amnezie anterogradă cauzată de un traumatism cranian. Nu poate avea amintiri recente; conștiința tuturor actelor sale se risipește în scurt timp fără să lase urme. În fiecare dimineață se trezește fără să-și amintească nimic din ziua de dinainte, din lunile anterioare, de tot timpul care s-a scurs de la tragicul accident care i-a provocat traumatismul. În ciuda bolii sale, Leonard intenționează să-l găsească pe bărbatul care i-a violat și omorât soția și să se răzbune. A creat un sistem care îi permite să se miște într-o lume care i se șterge din amintire, presărată de intrigi, manipulări și capcane: își tatuează pe mâini, pe brațe și pe piept informațiile esențiale despre el, și în fiecare zi își redescoperă astfel propria istorie. Cu o identitate amenințată de uitare, numai lectura tatuajelor sale îi permite să-și continue căutarea și să-și atingă obiectivul. Adevărul poveștii ne scapă în hățișul de minciuni spuse de personaje, inclusiv de Leonard, pe care ajungem să le bănuim. Filmul e construit după modelul unui puzzle fragmentar, precum mintea protagonistului și la fel ca însăși lumea contemporană. Indirect, el este și o reflecție asupra naturii cărților: extensii ale memoriei, singurii martori — imperfecti, ambigui, dar de neînlocuit — ai timpurilor și locurilor de unde nu mai poate veni nicio amintire vie.

De mai multe ori pe lună, intram în Plazzo Medici Riccardi printr-o ușă din spate de pe Via de' Ginori, chiar în continuarea zidului crenelat al grădinii. Fațada avea culoarea vaniliei, atât de tipică Florenței. Simțeam nevoia să respir simplitatea acelor case și acelor grădini înainte să înfrunt agresiunea barocă și sufocanta cascadă de elemente aurite care mă așteptau înăuntrul Bibliotecii Riccardiene. Acolo am ținut pentru prima oară în mână un manuscris pe pergament cu adevărat prețios.

În timpul lungilor mele ore de studiu în luxoasa sală de lectură, am reușit să pun la punct fiecare detaliu al planului meu de a prinde prada. Adevărul e că nu aveam nevoie să consult niciun manuscris pentru cercetarea mea, dar am adoptat cea mai convingătoare mină de onestitate academică în fața responsabililor de la bibliotecă. Țelul incursiunii mele era unul pur hedonist: voiam să ating și să mângâi cartea aceea, doream să simt acea bucurie senzuală atât de sever ținută în frâu de gardienii patrimoniului. Mă excita să ating o operă de artă născută pentru plăcerea unui aristocrat și a găștii lui de prieteni privilegiați; era delicioasa transgresiune a unei fete sărace care abia reușea să-și plătească chiria în Florența. Nu voi uita niciodată cele câteva minute de intimitate — aproape erotică — cu un Petrarca din secolul al XIV-lea. În timp ce-mi îndeplineam ritualul accesului la manuscrise de o valoare inestimabilă — predând rucsacul bibliotecarilor, păstrând o singură foaie de hârtie și un creion, punându-mi mânușile de bumbac, supunându-mă supravegherii gardienilor tezaurului —, mărturisesc că am simțit câteva plăcute împunsături ale conștiinței pentru deranjul pe care îl provoca extravagantul meu fetiș livresc. Uneori îmi imaginam că, drept pedeapsă, una dintre alegoriile care, în picturile din tavan, pluteau printre nori și scuturi heraldice avea să se prăvălească peste mine. Mi se părea amenințătoare mai ales femeia blondă și rotofeie care levita cel mai sus; dacă nu mă înșel, era Înțelepciunea, care agita globul terestru.

M-am putut delecta cu roadele imposturii mele timp de aproape o oră, iar

notițele pe care mi le-am luat — jucând rolul unui paleograf studios — descriau doar fericitele mele impresii senzoriale. Când întorceam pagina, pergamentul trosnea. Șoapta cărților, m-am gândit, este diferit de la o epocă la alta. M-au impresionat frumusețea și uniformitatea scriiturii trasate de o mână de expert. Am văzut urmele timpului, acele pagini presărate cu pete gălbui, precum mâinile pistruiate ale bunicului meu.

Poate că impulsul de a scrie acest eseu s-a născut chiar atunci, la căldura acelei cărți a lui Petrarca ce susura precum un foc domol. După aceea, am mai ținut în mâini și alte manuscrise pe pergament, și am învățat să mă uit mai bine la ele, dar amintirea cea mai frumoasă rămâne, ca întotdeauna, cea a primei dăți.

Când am mângâiat paginile codexului, mi-a trecut prin minte gândul că acel pergament minunat fusese cândva pielea de pe greabănul unui animal care mai apoi a fost jupuit. În doar câteva săptămâni, de la viața lui pe pajiște, în staul sau în cocină, animalul putea să devină pagina unei Biblii. În perioada cea mai documentată, Evul Mediu, mănăstirile cumpărau piei de vacă, oaie, miel, capră sau porc, alese încă de pe vremea când animalul era în viață, ca să poată aprecia calitatea exemplarului. Ca și în cazul oamenilor, calitatea pieii de animal variază în funcție de vârstă și specie. Pielea unui miel este mai netedă decât cea a unei capre de șase ani. Unele vaci au pielea mai deteriorată, pentru că le place să se frece de coaja copacilor sau pentru că le înnebunesc insectele, înțepându-le. Toate aceste aspecte, împreună cu abilitățile meșteșugarului, erau importante pentru rezultatul final. Ca să fie curățată și să se îndepărteze carnea de pe viitorul pergament, pielea era întinsă, fixată strâns ca pe o tobă, și se răzuia de sus în jos cu mare grijă, folosindu-se un cuțit cu lama curbată. Așa întinsă până la refuz pe cadru, o tăietură de cuțit prea adâncă, un folicul de păr prost cicatrizat sau orificiul minuscul al unei vechi înțepături puteau să crească până la a deveni găuri de mărimea unei mingi de tenis. Copiștii își puneau la încercare imaginația ca să repare aceste imperfecțiuni ale materiei prime, iar uneori ingeniozitatea lor înfrumuseța încă și mai mult manuscrisul. O gaură în pergament se putea transforma într-o fereastră prin care să se vadă capul unei miniaturi de pe pagina următoare. De asemenea, știu cazul ciudat al unei spărturi reparate de călugărițele dintr-o mănăstire suedeză cu o igliță cu care au țesut între litere o sită superbă.

În timp ce țineam acel pergament delicat în mâinile înmănușate, ca să nu-l stric, m-am gândit la toate aceste cruzimi. La fel cum în vremea noastră puii de focă mor loviți cu bâtele pe zăpadă ca să ne putem încotoșmăna noi în haine de blană călduroase, tot așa cele mai luxoase manuscrise medievale presupuneau o doză destul de mare de sadism. Au existat exemplare superbe fabricate din pielea de un alb profund și cu o textură mătăsoasă, numită „velină”, provenind de la pui nou-născuți sau chiar de la embrioni avortați și smulși din pânțele mamei lor. Îmi imaginez gemetele animalelor și sângele lor vărsat timp de secole pentru ca să ajungă la noi cuvintele din trecut. În spatele rafinamentului pergamentului și al cernelii se ascund, ca niște frați gemeni respinși, pielea sfâșiată și sângele — barbaria care pândește din unghiul mort al civilizației. Preferăm să ignorăm faptul că progresul și frumusețea presupun durere și violență. În consonanță cu această ciudată condiție umană, multe dintre aceste cărți au servit la diseminarea în lume a unui torent de cuvinte înțelepte despre iubire, bunătate și compasiune.

Un manuscris mare putea cauza moartea unei turme întregi. De fapt, azi nici n-ar mai fi suficiente animale pe lume, având în vedere masacrul imens pe care l-ar presupune publicațiile noastre. După calculele făcute de istoricul Peter Watson, dacă presupunem că fiecare piele ar ocupa o suprafață de jumătate de metru pătrat, o carte de o sută cincizeci de pagini ar necesita sacrificarea a zece–douăsprezece animale. Alți experți spun că ar fi fost nevoie de sute de piei pentru un singur exemplar din Biblia lui Gutenberg. Reproducerea în pergament a exemplarelor unei opere, singura formă de a-i favoriza supraviețuirea, presupunea o cheltuială enormă, pe care foarte puțini și-ar fi putut-o permite. Nu e de mirare că posesia unei cărți, chiar și a uneia obișnuite, a fost multă vreme un privilegiu exclusiv al nobilimii și al ordinilor religioase. Pe o Biblie din secolul al XIII-lea, scribul, sătul de insuficiența materialelor, notează pe margine: „Oh, de-ar fi cerul din pergament, iar marea din cerneală!”

Timp de un an am locuit la Florența. Era ciudat să merg în fiecare dimineață la lucru protejându-mi laptopul de coatele și înghiontelile mulțimii de turiști. Pe drum, mă eschivam de isteria fotografică a sute de persoane care pozau cu zâmbete înghețate. Vedeam rânduri nesfârșite — miriapozi umani unduitori — în fața acelorași muzee. Așezați pe jos, în stradă, oamenii își mâncau pachetele. Ghizii își conduceau turmele, vociferând la microfon în toate limbile posibile. Uneori mulțimea bloca trecerea, precum hoardele de fani în așteptarea unei vedete pop. Toată lumea era cu telefonul în mână. Strigăte. Trebuia să-mi fac loc printre trăsurile trase de cai apatici. Miros de transpirație, de balegă, de cafea, de sos de roșii. Da, era ciudat să mergi la lucru în mijlocul acestui festival al aglomerației omenești și al selfiurilor. Când mă apropiam de clădirea universității și vedeam de departe zidul cu reproducerea murală a picturii Guernica, respiram cu ușurarea celui care iese, un pic strivit, dintr-o stație de metrou la oră de vârf.

Liniștea și izolarea sunt posibile la Florența, dar trebuie să ieși să le cauți, evitând circuitele turistice cele mai frecventate: trebuie să ți le câștigi. Eu le-am găsit pentru prima oară într-o dimineață luminoasă de decembrie, la Mănăstirea San Marcos. Pe la parter se învârteau câțiva vizitatori tăcuți, dar la etajul întâi m-am trezit singură, nevenindu-mi să cred, ca și cum tocmai aș fi scăpat de năvala unor animale feroce din savană. Liniștită de ambianța străvezie, am vizitat una câte una chiliile călugărilor, unde Fra Angelico a pictat fresce de o dulceață franciscană ce par o declarație de iubire făcută ființelor modeste, inocenților, celor plini de speranță, celor blânzi, celor plini de iluzii. Se povestește că tocmai acolo, înconjurat de o asemenea paradă de săraci cu duhul, Cosimo, capul familiei Medici, se retrăgea să-și ispășească penitența pentru nelegiurile pe care le comitea ca să-și sporească averea și să-și extindă filialele bancare prin toată Europa. Marele om de afaceri își rezervase o chilie dublă; cei puternici, se știe, au nevoie de mai mult comfort decât restul lumii, chiar și în orele lor de ispășire.

Între două chilii, la capătul unui coridor lung, am descoperit un colț extraordinar al mănăstirii. Specialiștii consideră că acel loc a adăpostit prima bibliotecă modernă. Acolo au fost adunate cărțile splendide pe care umanistul Niccolò Niccoli le-a lăsat moștenire orașului „pentru binele comun, pentru serviciul public, ca să rămână la îndemâna tuturor, unde cei însetați de educație să poată culege din ele, ca de pe câmpuri fertile, bogatul fruct al

învățăturii“. La rândul său, Cosimo a finanțat construirea unei biblioteci renascentiste, proiectată de arhitectul Michelozzo, care a înlocuit camerele întunecate și cărțile prinse cu lanțuri din lumea medievală cu emblema unor timpuri noi: o sală mare, scăldată în lumină naturală, proiectată ca să ușureze studiul și conversația. Izvoarele istorice descriu cu admirație aspectul original al bibliotecii: o arcadă aeriană susținută de două rânduri de coloane delicate, ferestre pe ambele laturi, pietra serena, pereți în acvamarin, pentru a inspira liniște, polițe încărcate cu cărți și șaiszeci și patru de bănci din lemn de chiparos pentru călugării și vizitatorii care veneau să citească, să scrie și să copieze texte. Deschiderea către exterior făcea ca visul lui Niccolò să devină realitate: colecția lui de patru sute de manuscrise rămânea accesibilă tuturor pasionaților de litere, fie ei florentini sau străini. Inaugurată în 1444, a devenit, după distrugerea predecesoarelor sale elenistice și romane, prima bibliotecă publică de pe continent.

Am pășit încet prin sala aceea imensă. Au dispărut mesele, înlocuite de vitrine în care sunt expuse manuscrise valoroase. Nu mai vine nimeni să citească în acest spațiu renascentist al luminii și al tăcerii, transformat în muzeu; și totuși, între pereții lui se respiră atmosfera caldă a spațiilor locuite. Poate că aici s-au refugiat fantomele, care, așa cum știe toată lumea, sunt creaturi sperioase care preferă locurile solitare pentru că se tem de hordurile terifiante ale celor vii.

O muncă de detectiv

29

Realizarea manuală a unei copii fidele a unui text nu e un lucru așa simplu. Necesită o serie de operațiuni repetitive și epuizante. Copistul trebuie să citească în cartea ce-i servește drept model o bucată din text, să o memoreze, să o reproducă cu o caligrafie frumoasă, iar apoi să se întoarcă la original,

fixându-și privirea exact în punctul în care s-a oprit. Era nevoie de un nivel extraordinar de concentrare ca să ajungi un scrib bun. Chiar și oamenii cei mai antrenați și atenți pot greși (erori de lectură, lapsus cauzat de oboseală, traduceri mentale, interpretări greșite și corecturi inutile, înlocuiri de cuvinte și omisiuni din text). De fapt, personalitatea copistului se reflectă în greșelile pe care le face. Chiar dacă mâna care a copiat o carte a fost anonimă, prin greșelile comise ne putem da seama unde s-a născut scribul, ce nivel de cultură avea; agilitatea sa mintală, gusturile și chiar și profilul său psihologic reies din omisiunile pe care le face și cuvintele schimbate.

E un fapt verificat că orice copie e plină de erori strecurate în textul pe care îl reproduce. O copie a unei copii va reproduce greșelile modelului său și va adăuga mereu altele noi, din propria recoltă. Produsele artisanale nu sunt niciodată identice. Numai mașinile sunt capabile de producție în serie. Cărțile manuscrise variau pe măsură ce se multiplicau, ca la telefonul fără fir, unde o poveste trece de la o persoană la alta, spusă la ureche, ajungând la sfârșit, după ce a trecut din gură în gură, să fie o poveste diferită de original.

Competiția fanatică și nebunească dintre regii colecționari transformase Alexandria în cel mai mare arsenal de cărți cunoscut vreodată. În Marea Bibliotecă se puteau găsi multe opere copiate, în special ale lui Homer. Înțelepții Muzeului au avut ocazia să compare mai multe versiuni și să constate diferențe alarmante între ele. Au observat că procesul de copiere succesivă altera pe ascuns mesajele literare. În multe pasaje nu se înțelegea ce voia să spună autorul, iar în altele se spuneau lucruri diferite, în funcție de copie. Dându-și seama cât de acută era problema, au înțeles și că, odată cu trecerea secolelor, textele vor fi erodate prin forța tăcută a failibilității umane — așa cum rocile sunt erodate de asaltul permanent al valurilor —, iar poveștile aveau să ajungă din ce în ce mai de neînțeles, până când își vor fi pierdut iremediabil sensul.

Gardienii Bibliotecii s-au angajat atunci într-o muncă aproape detectivistică, comparând toate versiunile pe care le aveau la dispoziție din fiecare operă, pentru a reconstrui forma originală a textelor. Căutau fosilele cuvintelor pierdute și straturile de semnificații ascunse sub lipsa sensului din straturile de deasupra. Acest efort a făcut să avanseze metodele de studiu și de cercetare și a servit drept antrenament unei întregi generații de critici.

Filologii alexandrini au pregătit exemplare corectate și extrem de îngrijite ale operelor literare pe care le considerau a fi cele mai valoroase. Aceste versiuni optime se aflau la dispoziția publicului ca matrice pentru copiile succesive și chiar pentru piața de cărți. Edițiile pe care le citim azi și le traducem sunt fiicele detectivilor de cuvinte din Alexandria.

În afară de faptul că a restaurat textele care se aflau în circulație, Muzeul din Alexandria — numit și cușca muzelor — a produs o cantitate imensă de scrieri erudite, discursuri și tratate de literatură. Contemporanii lor respectau imensul efort al alexandrinilor, dar în același timp le făcea plăcere să-i ia pe acei înțelepți peste picior, pentru că erau uneori comici fără să vrea. Ținta preferată a glumelor a fost un învățat pe nume Didymos, care a ajuns să publice un număr fantastic de trei sau chiar patru mii de monografii. Didymos a lucrat neobosit la Bibliotecă în secolul I î.Hr., scriind comentarii și glosare, în timp ce lumea din jurul lui se destrăma din cauza războaielor civile de la Roma. Didymos era cunoscut cel puțin sub două porecle: Mațe-de-bronz (Chalkénteros), pentru că aveai nevoie de măruntaie metalice ca să poți scrie nenumăratele lui comentarii prolixes despre literatură; și Uită-cărți (Biblioláthas), pentru că la un moment dat a declarat în public că o teorie era absurdă și chiar atunci cineva i-a arătat unul dintre eseurile lui în care, mai demult, apăruse teoria respectivă. Fiul lui Didymos, pe nume Apion, a moștenit neobosita meserie paternă, și se spune că împăratul Tiberius îl numea Tamburina Lumii. Filologii alexandrini — pasionați, minuțioși, culti, uneori pedanți și confuzi — au inaugurat o traiectorie pe care, cu succesele și excesele ei, am parcurs-o și noi: în timpul elenismului și pentru prima oară în istorie, scrierile despre literatură au început să umple mai multe cărți decât literatura însăși.

Homer, enigmă și crepuscul

Marea Bibliotecă cumpăra tot, de la poeme epice la cărți de bucate. În mijlocul acelui ocean de litere, erudiții trebuiau să aleagă autorii și operele care meritau efortul. Nu exista niciun dubiu asupra marelui protagonist al literaturii grecești, și în scrierile lui s-au specializat. Alexandria a devenit capitala homerică.

Homer rămâne învăluit în mister. Este un nume fără biografie, sau poate doar porecla unui poet orb — „Homer“ se poate traduce prin „cel care nu vede“. Grecii nu știau mai nimic sigur despre el și nici măcar nu se puneau de acord atunci când încercau să-l situeze în timp. Herodot credea că trăise în secolul al IX-lea î.Hr. („acum patru secole, nu mai mult“, scria el), în timp ce alți autori și-l imaginau contemporan cu Războiul Troian, din secolul al XII-lea î.Hr. Homer era o amintire vagă, fără contur, umbra unei voci căreia i se atribuia muzica din Iliada și din Odiseea.

Toată lumea acelei epoci cunoștea Iliada și Odiseea. Cine știa să citească învățase acest lucru la școală cu ajutorul lui Homer, iar ceilalți auziseră povestite cu glas tare aventurile lui Ahile și Ulise. Din Anatolia și până la porțile Indiei, în lumea elenistică extinsă și metisată, a fi grec nu mai ținea de locul nașterii ori de genetică; ci avea mai degrabă legătură cu dragostea pentru poemele homerice. Cultura cuceritorilor macedoneni se rezuma la o serie de trăsături distinctive, pe care popoarele autohtone erau obligate să le adopte dacă voiau să avanseze pe scara socială: limba, teatrul, gimnaziul — unde bărbații făceau exerciții complet dezbrăcați, spre exasperarea altor popoare —, jocurile atletice, simpozionul — o formă rafinată de reuniune dedicată beției — și Homer.

Într-o societate care nu a avut niciodată cărți sacre, Iliada și Odiseea erau percepute cum este astăzi Biblia. Fascinați de Homer sau enervați de el, dar fără să fie supravegheați de o castă preoțească, scriitorii, artiștii și filosofi greci se simțeau liberi să exploreze, să pună la îndoială, să satirizeze ori să extindă orizonturile homerice. Se povestește că Eschil a spus cu modestie că tragediile lui erau numai „firimituri de la marele banchet homeric“. Platon a dedicat multe pagini atacului asupra presupusei înțelepciuni a poetului și l-a expulzat din republica lui ideală. La un moment dat a debarcat în Alexandria un înțelept rătăcitor pe nume Zoilos, care-și promova prelegerile declarând subversiv că este „biciuitorul lui Homer“, iar faraonul Ptolemeu a asistat în

persoană la spectacolul său ca să-l „acuze de paricid“. Nimeni nu rămânea indiferent în fața epopeilor lui Ahile și Ulise. Papirusurile dezgropate în Egipt confirmă că Iliada a fost de departe cartea grecească cea mai citită în Antichitate, și s-au găsit pasaje din poeme în sarcofagele mumiilor greco-egiptene — au fost persoane care și-au luat cu ele, pe drumul spre eternitate, versuri homerice.

Poemele homerice constituiau mai mult decât o formă de distracție pentru un public vrăjit — ele exprimau visele și mitologia popoarelor din vechime. Din cele mai vechi timpuri, din generație în generație, oamenii și-au povestit evenimentele istorice care au rămas în memoria colectivă, dar avem și mania recurentă de a le transforma în legende. În secolul XXI, inventarea unor fapte eroice poate părea un mecanism primitiv și depășit. Cu toate acestea, lucrurile nu stau chiar așa: fiecare civilizație își alege episoadele sale naționale și își consacră eroii pentru a se mândri cu un trecut legendar. Poate că ultima țară care și-a făurit un univers mitic a fost Statele Unite ale Americii, cu westernul ei, și a reușit să exporte fascinația exercitată de acest mit în lumea contemporană globalizată. John Ford a reflectat asupra mitificării istoriei în Omul care l-a ucis pe Liberty Valance, unde directorul unui ziar, referindu-se la articolul solid documentat al jurnalistului său de investigație, concluzionează: „Acesta-i Vestul, domnule. Iar în Vest, când faptele devin legendă, publică legenda“. Nu contează că epoca mult iubită (cu genocidul indienilor, războiul civil, febra aurului, puterea cowboyilor sălbatici, orașele fără legi, apologia puștii și a sclaviei) a fost în realitate prea puțin glorioasă. Ceva asemănător s-ar putea spune — și au fost greci care au avut curajul să o spună — și despre marele eveniment întemeietor elen, sângerosul Război al Troiei. Dar, așa cum cinematograful ne-a învățat să ne îndrăgostim de peisajele prăfuite și grandioase ale Vestului Îndepărtat, de teritoriile de graniță, de spiritul de pionierat și de dorința de a cuceri pământul, Homer îi emoționa pe greci cu povestirile lui violente și emoționante de pe câmpul de luptă și din timpul întoarcerii veteranilor la vatră.

La fel ca în cele mai bune westernuri, opera lui Homer este mai mult decât un simplu pamflet patriotic. E adevărat că poemele lui înfățișau lumea aristocratică fără să se revolte împotriva nedreptăților ei și fără să o pună la îndoială, dar Homer știa și să capteze părțile întunecate din ceea ce povestea. Putem recunoaște în poeme o anumită mentalitate și niște conflicte nu foarte

îndepărtate de ale noastre — sau, ca să fim mai exacti, două mentalități, pentru că Odiseea e mult mai modernă decât Iliada.

Iliada spune povestea unui erou obsedat de faimă și onoare. Ahile poate să aleagă între o viață lipsită de strălucire, lungă și liniștită, dacă rămâne în țara lui, și o moarte glorioasă, dacă se îmbarcă spre Troia. Iar el se hotărăște să plece la război, chiar dacă profețiile îl avertizează că nu se va mai întoarce. Ahile aparține marii familii de personaje orbite de idealuri, curajoase, hotărâte, melancolice, nemulțumite, îndărătnice și înclinate să se ia foarte în serios. Alexandru a visat încă din copilărie să fie ca el și s-a inspirat din Iliada de-a lungul fulgurantei sale campanii militare.

În crudul univers al războiului, tinerii mor, iar părinții le supraviețuiesc fiilor. Într-o noapte, regele Troiei se aventurează singur până în tabăra inamică, pentru a se ruga să-i fie returnat trupul fiului său mort, ca să-l îngroape. Lui Ahile, asasinul, mașina de ucis, i se face milă de bătrân și, în fața imaginii îndurerate și demne a acestuia, își amintește de propriul său tată, pe care nu avea să-l mai revadă niciodată. Este un moment impresionant, în care învingătorul și învinsul plâng împreună și își împărtășesc certitudini: dreptul de a-și îngropa morții, universalitatea doliului și frumusețea stranie a acelor scânteieri de umanitate care iluminează pentru o clipă catastrofa războiului. Totuși, chiar dacă Iliada nu o spune, știm că armistițiul va fi scurt. Războiul va continua, Ahile va muri în bătlie, Troia va fi rasă de pe fața pământului, oamenii săi, trecuți prin tăișul sabiei, iar femeile, trase la sorți ca sclave între învingători. Poemul se încheie pe marginea prăpastiei.

Ahile este războinicul tradițional, locuitorul unei lumi severe și tragice; în schimb, vagabondul Ulise — o creatură literară atât de modernă încât l-a sedus și pe Joyce — se lansează cu plăcere în aventuri fantastice, imprevizibile, amuzante; uneori erotice, uneori ridicole. Iliada și Odiseea explorează opțiuni de viață diferite, iar eroii lor înfruntă încercări și pericole ale existenței cu temperamente opuse. Homer sugerează cât se poate de clar că Ulise prețuiește intens viața, cu imperfecțiunile ei, cu momentele ei de extaz, cu plăcerile și savoarea ei dulce-amară. El este strămoșul tuturor călătorilor, exploratorilor, marinarilor și piratilor fictivi — capabil să înfrunte orice situație, mincinos, seducător, colecționar de experiențe și mare povestitor. Îi este dor de casa și de soția lui, dar pe drum se distrează după

bunul plac. Odiseea este prima reprezentare literară a nostalgiei, care conviețuiește, fără prea multe conflicte, cu spiritul de navigație și aventură. Atunci când corabia lui eșuează pe insula nimfei Calypso cea cu cosițe superbe, Ulise rămâne alături de ea timp de șapte ani.

În acest mic rai mediteraneeen unde înfloresc violetele și aroma lor suavă scaldă plajele paradiziace, Ulise face sex cu o zeiță, desfătându-se alături de ea, de nemurirea și tinerețea ei eterne. Totuși, după mai mulți ani de plăceri, atâta beatitudine îl nefericește. Se plictisește de monotonia vacanței perpetue și plânge la malul mării amintindu-și de ai săi. Pe de altă parte, Ulise știe destul de bine cum sunt zeii, așa încât se gândește de două ori înainte să-i mărturisească puternicei sale prietene că s-a cam plictisit de ea. Calypso va fi cea care va aborda dificila problemă:

Spiță-a lui Zeus, Laertiade, încercate Odysseu,
Vrei așadar către casă acuma, în țara ta dragă,
Iar să pornești, de îndată?! Norocul te poarte și astfel!
Dar dac-ai ști,-n gândul tău, ce te paște și care ți-e soarta,
Grele necazuri să-nfrunți ca s-ajungi până-n țara ta dragă,
Zău că aicea pe loc ai rămâne, păzind casa asta,
Și-ai fi și nemuritor, chiar de dorul te-ncearcă întruna
Soața să-ți vezi, după care de tot te topești fără preget.
Dar eu mă țin că nu sunt mai prejos cu nimic decât dânsa,
Nici la făptură, ori trup — și apoi, nicidecum nu se cade
Ca muritoarele nemuritoarelor sfadă să cate!⁶

Era o ofertă foarte tentantă: să trăiești pe veci ca amant al unei nimfe voluptuoase, în deplinătatea puterilor trupești, fără bătrânețe, fără boală, fără momente proaste, fără probleme de prostată sau demență senilă. Ulise îi răspunde:

O, tu, zeiță, stăpână, să nu-mi porți tu pică! Știi bine

Toate acestea, și cum că-nțeleapta Penelopeia

Mult mai firavă-i la trup și la chip, cum arată, ca tine:

Ea este doar muritoare, iar tu — făr' de vârstă și moarte!

Însă și-așa îmi doresc și mi-e dor să o văd, fără preget,

Casa din nou să mi-o văd și s-ajung a întoarcerii clipă.

Dar de m-abate vreun zeu, rătăcind peste marea ca vinul,

Am de-ndurat cu tărie, având eu un suflet puternic.

Căci am pățit câte toate și multe le-am dus pân-acuma-n

Valuri și grele războaie: mai vină și asta deasupra!⁷

Și după ce hotărârea să se despartă — spune poetul cu o naturalețe încântătoare — soarele a apus, a sosit amurgul, iar cei doi s-au dus să se desfate cu iubirea și compania reciprocă. Cinci zile mai târziu, el a plecat de pe insulă, fericit să-și desfășoare velele în bătaia vântului.

Istețul Ulise nu visează, precum Ahile, la un destin grandios și unic. Ar fi putut fi zeu, dar alege să se întoarcă în Ithaca, mica insulă stâncoasă unde locuiește, să se întâlnească cu decrepitudinea tatălui său, cu adolescența fiului și menopauza Penelopei. Ulise este o creatură luptătoare, trecută prin ciur și prin dârmon, care preferă tristețile autentice unei fericiri artificiale. Darul pe

care i-l oferă Calypso seamănă prea mult cu un miraj, cu o fugă, cu visul unui drogat care halucinează, cu o realitate paralelă. Decizia eroului exprimă o nouă înțelepciune, îndepărtată de codul de onoare strict care îl mână în luptă pe Ahile. Această înțelepciune ne șoptește că viața omenească modestă, imperfectă și efemeră merită efortul, în ciuda limitărilor și nefericirilor ei, chiar dacă tinerețea trece ca un fum, carnea devine flască și ajungem abia să ne târâm picioarele.

Lumea pierdută a oralității: o tapiserie de ecouri

31

Primul cuvânt din literatura occidentală este „mânie“ (în greacă, ménin). Așa începe hexametru inițial al Iliadei, cufundându-ne dintr-odată, fără ceremonie, în vacarm și furie. Cu mânia lui Ahile începe drumul care ne duce pe tărâmurile lui Euripide, Shakespeare, Conrad, Faulkner, Garcia Lorca, Rulfo.

Totuși, mai mult decât un început, Homer este un sfârșit. De fapt, este vârful aisbergului cufundat aproape complet în uitare. Când îi scriem numele alături de cele ale scriitorilor literaturii universale, amestecăm două universuri incomparabile. Iliada și Odiseea s-au născut într-o lume diferită de a noastră, în timpurile dinaintea expansiunii scrisului, când limbajul era efemer (gesturi, expresii și ecouri). O epocă a „cuvintelor înaripate“, cum le numește Homer, cuvinte purtate de vânt și pe care numai memoria le putea reține.

Numele lui Homer e asociat cu două texte epice provenind dintr-o perioadă în care nu prea are sens să vorbim despre calitatea de autor. În timpurile oralității, poemele se recitau în public, perpetuându-se un obicei moștenit de la triburile nomade, când bătrânii recitau împreună în jurul focului vechile povești ale strămoșilor și faptele de vitejie ale eroilor lor. Poezia era

socializată, era a tuturor și nu aparținea nimănui în mod concret. Fiecare poet folosea liber miturile și cânturile tradiționale, modificându-le, descotorosindu-se de tot ceea ce considera irelevant, introducând nuanțe, personaje, aventuri inventate și alte versuri pe care le auzise la tovarășii de breaslă. În spatele fiecărei povești era o adevărată galaxie de poeți care n-ar fi înțeles conceptul de „drepturi de autor“. De-a lungul secolelor de oralitate, poemele eroice grecești s-au modificat și s-au dezvoltat, strat după strat, generație după generație, fără ca textele să ajungă vreodată la o versiune finală și definitivă.

Poeții analfabeți au creat sute de poeme care s-au pierdut pentru totdeauna. Unii dintre ei și-au lăsat o oarecare amprentă asupra scriitorilor antici, și prin aluziile lor — rezumate și mici fragmente — ne dăm seama care era tema principală. În afară de ciclul troian a mai existat cel puțin unul despre orașul Teba, unde s-a născut nefericitul Oedip. Un cântec foarte vechi, anterior Iliadei și Odiseei, îl avea ca protagonist pe războinicul Memnon, născut în Etiopia. Dacă sunt adevărate conjecturile referitoare la vechimea lui, ar însemna că, în mod surprinzător, cel mai vechi cântec de gestă pe care-l cunoaștem în Europa relatează isprăvile unui erou negru.

În societatea orală, barzii se manifestau la marile petreceri și la banchetele nobililor. Când un profesionist al cuvintelor înaripate își interpreta repertoriul de povești în fața unei audiențe, oricât de mică ar fi fost ea, el nu făcea, practic, decât să-și „publice“ opera. Dacă vrem să ne imaginăm această modalitate de a spune și de a asculta povești — care nu sunt încă literatură, pentru că nu cunosc nici literele, nici scrisul —, avem două surse de informații. Iliada și Odiseea ne oferă câteva date despre viața, meșteșugurile (și lipsurile) aezilor greci. În plus, antropologii au studiat și alte culturi în care epopeea orală a supraviețuit — coabitând cu tiparul și noile tehnologii ale comunicației — până în timpurile noastre. Chiar dacă ne par niște vizitatori din trecut, cânturile tradiționale refuză să moară, iar în unele colțuri ale planetei servesc la relatarea noilor războaie și a vieții periculoase din prezent. Specialiștii în folclor au înregistrat cântecul unui bard cretan care povestește atacul parașutiștilor germani asupra Cretei în 1941; și se emoționează atât de tare amintindu-și de prietenii căzuți pe front, încât vocea îi cedează dintr-odată, îi tremură și apoi amuțește.

Să ne imaginăm o scenă din viața de zi cu zi din micul palat al unui senior local din secolul al X-lea î.Hr. Ocazia este un banchet și, pentru a înveseli seara, amfitrionul a angajat un cântăreț ambulant. În prag, locul cerșetorilor, străinul așteaptă până când este invitat să se așeze în salonul unde cei mai bogați oameni ai locului se îndoapă cu fripturi și beau, în timp ce picăturile de grăsime li se scurg pe bărbie. Când privirile se ațintesc asupra lui, se rușinează de tunică lui uzată și nu foarte curată. Își acordează instrumentul în liniște, o țiteră, în timp ce se pregătește pentru spectacol. Este un mare povestitor, a practicat încă din copilărie meseria împletirii cuvintelor. Cu vocea clară acompaniată de coardele instrumentului, stând singur, ca un cantautor cu chitara lui, îi învăluie pe toți în magia unei povești captivante cu aventuri și lupte. Invitații la banchet dau din cap, aprobă, bat ritmul cu piciorul. Sunt pe loc vrăjiți. Povestea îi captivează, privirea le strălucește și încep să zâmbească fără să-și dea seama. În această privință, grecii antici și martorii moderni ai recitalurilor din satele slave sunt la fel: cântul epic îi captivează și îi fascinează pe cei care-l ascultă.

Însă istețul bard nu se bazează doar pe farmecul povestirii sale — are și un întreg repertoriu de trucuri. Când a ajuns în localitate, s-a informat despre strămoșii familiei care l-a angajat, le-a aflat numele și particularitățile, pentru a-i introduce în poveste, unde-și vor da coate cu eroii legendari. El strecoară mereu în narațiune, ca din întâmplare, un episod în care îi glorifică pe compatrioții clienților lui. Scurtează sau lungește cântecul în funcție de starea și atmosfera din sală. Dacă ascultătorii apreciază descrierile de lux, împodobește armura războinicului, harnașamentele cailor și bijuteriile prințeselor — și nu se zgârcește cu asemenea descrieri, căci sunt, firește, bogății pe care nu le plătește din banii lui. Stăpânește arta pauzelor și a suspansului și oprește mereu povestea într-un moment bine calculat, pentru a fi invitat să continue și în ziua următoare. Recitalul continuă nopți la rând, uneori o săptămână și mai bine, până când interesul amfitrionilor începe să scadă. Și atunci, muzicianul călător o pornește iar la drum, la viața de vagabond, în căutarea unui nou refugiu.

În vremea cuvintelor înaripate, literatura era o artă efemeră. Fiecare reprezentare a acestor poeme orale era unică și avea loc o singură dată. Ca un muzician de jazz care, pornind de la o melodie populară, se lasă pradă unei improvizații pasionante fără partitură, barzii se jucau cu variațiuni spontane

plecând de la cântecele învățate. Și chiar dacă recitau același poem, povestind aceeași legendă cu aceiași eroi, poemul nu era niciodată identic cu cel de data trecută. Datorită antrenamentului precoce și disciplinat, învățau să folosească versul ca pe un limbaj viu, maleabil. Cunoșteau temele câtorva sute de mituri, stăpâneau schemele limbajului tradițional, aveau la dispoziție un arsenal de fraze și glume pregătite pentru a completa versurile, iar cu aceste materiale țeseau pentru fiecare recitare un cânt deopotrivă fidel originalului și diferit. Dar nu aveau nicio dorință de a se considera autori: poeții iubeau moștenirea trecutului și nu vedeau de ce ar fi fost originali, dacă versiunea tradițională era frumoasă. Expresia individualității aparține epocii scrisului; până atunci, prestigiul originalității artistice nu avea să fie unul prea mare.

Bineînțeles, ca să-și stăpânească meșteșugul trebuia să aibă o memorie extraordinară. Etnologul Mathias Murko — care a deschis drumul continuat apoi de Milman Parry și Albert Lord — a studiat la începutul secolului XX cantautorii bosniaci musulmani care știau pe de rost treizeci sau patruzeci de cânturi orale; unii mai bine de o sută, iar alții chiar și o sută patruzeci. Cânturile puteau să dureze șapte–opt ore — ca și în cazul poemelor grecești, de fiecare dată erau versiuni diferite ale aceleiași povești —, și era nevoie de mai multe nopți întregi (până în zori) ca să le recite integral. Când Murko i-a întrebat de la ce vârstă au început să le învețe, i-au răspuns că puteau cânta la instrument încă dinainte să învețe să meargă și că povesteau legende încă de la opt ani. Erau copii-minune, mici Mozart ai narațiunii. Unul dintre ei își amintea că la zece ani își însoțea familia în cafenelele din bazar, de unde a învățat toate cântecele; nu putea să doarmă până nu repeta poveștile ascultate, iar când adormea îi rămâneau întipărite în memorie. Uneori, barzii călătoreau ore întregi ca să-și asculte un coleg de breaslă. O singură audiție a unui cânt — două, dacă erau prea beți — le ajungea ca să-l poată interpreta ei înșiși. Așa supraviețuia moștenirea poemelor.

Probabil că în Grecia s-a întâmplat ceva asemănător. Poeții epici păstrau memoria trecutului pentru că încă din copilărie creșteau într-o lume dublă — lumea reală și cea a legendelor. Când vorbeau în versuri, se simțeau transportați în lumea din trecut, pe care o cunoșteau numai prin magia poeziei. Ei — ca niște cărți în carne și oase, vii și palpitând, în vremuri fără scris și, de aceea, fără istorie — au făcut ca toate experiențele, viețile și știința acumulate să nu piară în neantul uitării.

O nouă invenție a început să transforme în tăcere lumea în a doua jumătate a secolului al VIII-lea î.Hr., o revoluție liniștită care avea să transforme memoria, limbajul, actul creator, modul de organizare a gândirii, relația noastră cu autoritatea, cu știința și cu trecutul. Schimbările au fost lente, dar extraordinare. După alfabet, nimic nu a mai fost la fel ca înainte.

Primii cititori și primii scriitori au fost pionieri. Lumea oralității se încăpățâna să nu dispară — nici astăzi nu s-a stins de tot —, iar cuvintele scrise au suferit la început un anume stigmat. Mulți greci preferau să fie cântate cuvintele. Inovațiile nu le plăceau foarte mult, bombăneau și scrâșneau din dinți când se loveau de ele. Spre deosebire de noi, oamenii lumii vechi credeau că noul tindea să provoace mai degrabă degenerare decât progres. Ceva din reticența aceea a dăinuit în timp; toate marile descoperiri — scrisul, tiparul, internetul... — au fost nevoite să se confrunte cu detractori apocaliptici. Cu siguranță unii arțăgoși au spus chiar și despre roată că ar fi un instrument al decăderii și au preferat să-și care menhirele în spate până la moarte.

Totuși, era greu să rezisti promisiunilor noii invenții. Orice societate își dorește să dăinuie și să nu fie uitată. Actul de a scrie prelungea viața memoriei, împiedica trecutul să se dizolve pentru totdeauna.

La începuturi, poemele încă se nășteau și călătoreau pe cale orală, dar unii barzi au învățat scrierea literelor și le-au transcris pe foi de papirus (sau le-au dictat) ca într-un fel de pașaport spre viitor. Poate că atunci unii au început să-și dea seama de implicațiile neașteptate ale acelei îndrăzneli. Să scrii poeme însemna să imobilizezi textul, să-l fixezi pe vecie. În cărți, cuvintele se cristalizează. Trebuie să alegi o singură versiune a cânturilor, cea mai frumoasă posibil, care să le supraviețuiască celorlalte. Până atunci cântul era un organism viu, care creștea și se schimba, dar scrisul avea să-l pietrifice. Să optezi pentru o singură versiune a poveștii însemna să le sacrifici pe toate

celelalte și, în același timp, să o salvezi pe aceea de la distrugere și uitare.

Datorită acestei fapte îndrăznețe, aproape temerare, au ajuns până la noi două opere memorabile care ne-au format viziunea asupra lumii. Cele 15 000 de versuri din Iliada și cele 12 000 din Odiseea pe care le citim acum ca și cum ar fi două romane se află, de fapt, în spațiul de graniță dintre oralitate și lumea nouă. Un poet, în mod cert învățat cu fluiditatea recitărilor, în contact cu scrisul, a înșirat mai multe cânturi tradiționale pe firul unei relatări coerente. Să fi fost Homer personajul aflat în pragul celor două universuri? Nu vom ști niciodată. Fiecare cercetător și-l imaginează pe Homer în felul său: un bard analfabet din vremuri de demult; poetul responsabil de versiunea definitivă a Iliadei și a Odiseei; un poet care le-a dat doar tușa finală; un copist studios care a semnat manuscrisul cu numele lui; sau un editor sedus de această năstrușnică invenție, cartea — aer scris. Mă va fascina mereu faptul că un autor atât de important pentru cultura noastră e doar o fantasmă.

Cu puținele date pe care le avem la dispoziție, ne este practic imposibil să elucidăm misterul. Umbra lui Homer dispare în tărmurile crepusculare. Ceea ce face ca Iliada și Odiseea să fie și mai fascinante — documente excepționale care ne permit să ne apropiem de momentul poveștilor înaripate și al cuvintelor pierdute.

33

Tu, care citești această carte, ai trăit câțiva ani într-o lume a oralității. Încă de la bolboroselile tale de mic copil și până când ai învățat să citești, cuvintele au existat numai în vocea ta. Găseai peste tot desenele mute ale literelor, dar ele nu însemnau nimic pentru tine. În schimb, oamenii mari care controlau lumea citeau și scriau. Nu înțelegeai prea bine ce însemna asta, și nici nu-ți păsa prea tare, pentru că îți ajungea să poți vorbi. Primele povești din viața ta ți-au pătruns prin pavilionul urechii; ochii tăi încă nu știau să te asculte. Apoi a venit școala: bastonașele, cerculețele, literele, silabele. În tine s-a împlinit la o scară mai mică același traseu pe care l-a urmat umanitatea de la oralitate la

scris.

Mama îmi citea din cărți în fiecare seară, așezată pe marginea patului. Ea era rapsodul; eu, publicul vrăjit. Locul, ora, gesturile și tăcerile erau mereu aceleași, liturghia noastră intimă. În timp ce ochii ei căutau locul în care abandonase lectura și apoi se întorcea cu câteva fraze în urmă ca să recupereze firul poveștii, briza delicată a textului lua cu ea toate grijile zilei și fricile nopții. Acea perioadă de lectură mi se părea un paradis mic și provizoriu — mai târziu am învățat că toate paradisurile sunt așa, modeste și tranzitorii.

Vocea ei. Îi ascultam vocea și sunetele poveștii pe care ea mă ajuta să le aud cu ajutorul imaginației: clipocitul apei izbindu-se de carena unei corăbii, scârțâitul delicat al zăpezii, ciocnirea a două săbii, şuieratul unei săgeți, pașii misterioși, urletele de lup, șoaptele din spatele unei uși. Ne simțeam foarte unite mama și cu mine, împreună în două locuri în același timp, mai legate ca oricând, însă scindate în două dimensiuni paralele, în afară și înăuntru, cu un ceas care ticăia în dormitor o jumătate de oră, timp în care în poveste treceau ani întregi, singure și în același timp înconjurate de multă lume, și spioane și prietene ale personajelor.

În anii aceia am început să-mi pierd dinții de lapte, unul câte unul. Gestul meu favorit în timp ce mama îmi spunea povești era să-mi mișc cu degetul dintele care se clătina, să-l simt cum se desprinde din rădăcină, cum dansează din ce în ce mai liber și, când în sfârșit se rupea, eliberând firișoare de sânge sărat, să mi-l pun în palmă ca să mă uit la el — copilăria se destrăma, lăsându-mi găuri în corp și presărându-mi cioburi albe în drum, iar timpul poveștilor avea să se termine curând, deși încă nu știam lucrul ăsta.

Când ajungeam la episoadele emoționate — o persecuție, iminența unui asasinat sau a unei descoperiri, semnul unei trădări —, mama își dregea glasul, se prefăcea că o ustură gâtul, tușea; era semnalul convenit al primei întreruperi. Nu mai pot să citesc. Atunci era rândul meu să o implor cu disperare: nu, nu te opri tocmai acum, mai citește un pic. Sunt obosită. Te rog, te rog. Jucam această mică comedie, după care ea continua. Eu știam că o făcea anume, desigur, dar întotdeauna mă speriam. În cele din urmă, una dintre întreruperi avea să fie reală, iar ea închidea cartea, mă pupa și mă lăsa singură în întuneric, retrăgându-se în viața aceea secretă pe care o duc

oamenii mari noaptea, nopțile lor pasionante, misterioase, dorite; țara aceea străină și interzisă copiilor. Cartea închisă rămânea pe noptieră, tăcută și plictisită, expulzându-mă din taberele de corturi din Yukon sau de pe malurile fluviului Mississippi, sau din Chateau d’If, din hanul „Amiralului Benbow“, de pe Muntele Sufletelor, din jungla din Misiones, de pe lacul Maracaibo, din cartierul lui Benia Krik, din Odessa, din Ventimiglia, de pe Bulevardul Neva, de pe insula Barataria, din Torech Ungol, bârlogul lui Shelob de la granița cu Mordor, din mlaștina de lângă conacul Baskerville, din Nijni Novgorod, din pădurea Sherwood, din sinistrul laborator de anatomie din Ingolstadt, din copacul baronului Cosimo din Ombrosa, de pe planeta baobabilor, din misterioasa casă a lui Yvonne de Galais, din vizuina lui Fagin, de pe insula Ithaca. Și, chiar dacă deschideam cartea la locul potrivit, indicat de semnul de carte, nu-mi ajuta la nimic, pentru că vedeam numai rânduri pline de picioare de păianjeni care refuzau să-mi adreseze măcar un cuvânt. Fără vocea mamei, magia nu devenea realitate. Să citești era o vrajă, da; să reușești să faci să vorbească acele insecte negre din cărți, care pe atunci mi se păreau doar niște imense mușuroaie de hârtie.

34

În mod obișnuit ne imaginăm culturile orale ca fiind primitive, rudimentare și tribale. Dacă azi măsurăm dezvoltarea unei țări în funcție de gradul de alfabetizare a populației, nu e de mirare că proiectăm asupra acelei etape istorice concepția noastră despre o lume înapoiată și pe cale de dispariție. Cu toate acestea, știm că nu a fost așa — sau cel puțin nu întotdeauna. Cultura incașă peruană, de exemplu, a cucerit și a guvernat un imperiu puternic fără ajutorul scrierii (exceptând un sistem de mesaje transmise prin noduri de sfoară, quipus), și a fost capabilă să creeze o artă proprie și o arhitectură titanică ce atrage în fiecare an mase de turiști până pe înălțimile de la Cuzco și Machu Picchu.

Desigur, absența scrierii era un inconvenient cultural. Cu cât era mai mare complexitatea la care ajungeau societățile orale, cu atât mai constantă și mai

anxioasă devenea pentru locuitorii ei amenințarea uitării. Trebuia să-și păstreze legile, credințele, descoperirile, cunoștințele tehnice — identitatea. Dacă nu-și transmiteau mai departe reușitele, fiecare generație trebuia să ia totul de la capăt. Dar puteau comunica doar printr-un sistem de ecouri, ușoare și trecătoare ca aerul. În fragila memorie umană, ei își aflau singura speranță de persistență în timp. De aceea, își antrenau memoria până când îi extindeau capacitatea la maximum, erau atleți ai amintirilor în lupta cu propriile lor limite.

În efortul lor de a-și asigura continuitatea, oamenii lumii orale și-au dat seama că limbajul ritmic era mai ușor de ținut minte, și pe aripile acestei descoperiri s-a născut poezia. Când se recită versuri, melodia cuvintelor ajută la repetarea textului fără a-l altera, deoarece muzica se frânge dacă se pierde o secvență. Cu toții am fost nevoiți să învățăm poezii pe de rost la școală, iar acum, peste ani, după ce am uitat atât de multe lucruri, ne dăm seama că încă le ținem minte cu o acuratețe uimitoare.

Nu întâmplător în mitologia greacă muzele erau fiicele zeiței Mnemosine (de unde și cuvântul „mnemotehnică”), personificarea memoriei ca activitate: amintirea și evocarea. În epoca aceea — ca și în toate epocile —, nimeni nu putea să creeze fără să fie capabil să țină minte. În ciuda diferențelor radicale, dacă bardul oral și scriitorul postmodern au ceva în comun, ei bine, acel lucru este înțelegerea operei ca pe o versiune, nostalgie, traducere și reciclare constantă a trecutului.

Ritmul nu este doar un aliat al memoriei, ci și un catalizator al plăcerilor noastre — dansul, muzica, sexul se joacă cu repetiția, ritmul și cadența. Și limbajul posedă infinite posibilități ritmice. Poemul epic grecesc curge în hexametri, care creează un ritm acustic deosebit prin intermediul combinațiilor de silabe lungi și scurte. Versul ebraic, în schimb, preferă ritmurile sintactice: „Pentru orice lucru este o clipă prielnică și vreme pentru orice îndeletnicire de sub cer. Vreme este să te naști și vreme să mori; vreme este să sădești și vreme să smulgi ceea ce ai sădit. Vreme este să rănești și vreme să tămăduiești; vreme este să dăruiești și vreme să zidești...”⁸. S-ar putea spune că aceste fraze din Ecclesiastul par să cânte. De fapt, muzicianul Pete Seeger chiar a compus un cântec, inspirat de ele — Turn! Turn! Turn! (To everything there is a season), care a ajuns în top în anul 1965. Aflându-se la

originea poeziei, plăcerea ritmului a fost pusă în serviciul continuității culturale.

Alături de muzicalitatea lingvistică, s-au descoperit și alte strategii pentru păstrarea amintirilor. Poemele orale își transmiteau învățătura prin acțiuni, sub formă de povestiri, nu prin reflecții; frazele abstracte sunt mai degrabă proprii limbajului scris. Niciun poet nu i-ar fi spus publicului său ceva atât de puțin captivant precum: „minciuna subminează încrederea“. În schimb, ar fi preferat să spună povestea unui cioban pus pe farse care se amuza alarmând lumea din sat cu zbireretele lui („Vine lupul!“). În perioada oralității, mereu se întâmpla câte ceva, iar personajele greșeau și sufereau, în pielea lor ficțională, consecințele, pentru ca grupul comunitar să învețe o lecție din asta. Experiența avea sens și se transmitea sub forma unei povești — legendă, basm, fabulă, caz, glumă, ghicitoare sau amintire. Lumea himerică a oralității imagina povești pline de vitalitate și mișcare în care cei vii își dădeau coate cu morții, oamenii cu zeii, trupurile cu fantomele, și în care legătura dintre cer, pământ și infern permitea un drum al eternei reîntoarceri. De fapt, poveștile tradiționale umanizează chiar și animalele, râurile, copacii, luna sau zăpada, ca și cum natura întreagă ar vrea să se alăture bucuriei și vârtejului narațiunii. Literatura pentru copii păstrează încă vie acea încântare străveche pentru acțiunile exuberante și conviețuirea veselă dintre animalele vorbitoare și copii.

Iliada și Odiseea — ca mai toate poemele pierdute din epoca lor — erau pentru greci, potrivit lui Eric A. Havelock, enciclopedii orale ce reuneau înțelepciunea populară moștenită. Povesteau, într-un ritm pasionant și energic, mitul Războiului din Troia, urmat de dificila întoarcere acasă a cuceritorilor greci. Intriga, dramatismul și aventura captau atenția publicului. Și, în interiorul poveștii, camuflate de curgerea rapidă a episoadelor, se înlănțuiau mici învățături în grupaje de versuri făcute special pentru a fi memorate. Cine asculta învăța noțiuni de navigație și agricultură, cum să construiască corăbii și case, cum să se înarmeze pentru luptă și să pregătească o înmormântare. Învăța cum trebuie să se comporte un războinic în lupte, cum să i te adresezi unui preot, cum să lansezi o provocare și cum să reperi o jignire adusă cuiva, cum să te porți acasă, ce așteaptă zeii de la oameni, ce spun legile, obiceiurile și codul de onoare. În versurile homerice nu vorbește un individ rebel și boem care-și exprimă originalitatea,

ci vocea colectivă a unui trib.

Printre învățăturile moștenite găsim și o valoroasă doză de înțelepciune antică, dar și expresii ale unei ideologii opresive. În primul cânt din Odiseea, Telemah îi poruncește mamei lui, Penelopa, fără menajamente, să tacă:

Mergi dar în casă și vezi de-ale tale măiestre priceperi,

Pe la război și la furcă: la slujnice dă-le poruncă

Munca să-și facă! Povestea rămâne-va-n grijă doar nouă,

Pentru bărbați, dară mai ales mie, puterii din casă!⁹

Citind azi acest episod, ne irită asprimea adolescentului care începe să se simtă bărbat și vrea să preia frâiele casei trimițând-o pe mama lui la muncă. Dar poetul aprobă această expresie precoce a dominației masculine prin gura tânărului fiu al lui Ulise, pe care-l dă publicului ca exemplu. Pentru greci, dreptul de a vorbi le aparținea bărbaților; era privilegiul lor. În Iliada, însuși Zeus o ceartă pe soția lui, Hera, în timpul unui banchet, pentru că a încercat să-i iscodească intențiile, și o umilește public cu un mitocănesc „șezi, dar, și taci!”¹⁰, exprimat în solemnii hexametri epici. Prin acțiunile și cuvintele lor, personajele homerice oferă constant modele de comportament domestic, unde capul familiei se erija în domn și senior.

Mai departe, Iliada ne oferă un exemplu de discriminare socială, asociată de asemenea chestiunii arzătoare a luării de cuvânt. Atunci când un om din popor, pe nume Thersites — singurul plebeu care apare în poem, descris ca fiind cel mai urât dintre grecii care au luptat la Troia —, îndrăznește să intervină în adunarea războinicilor, Ulise îl împinge cu sceptrul și îi spune pe un ton imperativ să nu li se mai adreseze celor care sunt mai buni decât el, adică regilor și generalilor. În ciuda ieșirii lui Ulise, răzvrătitul Thersites are destul curaj încât să se lanseze într-un discurs revendicativ criticând lăcomia regelui Agamemnon:

Mare Atride, au ce mai învinui și cauți vreo dobândă?!

Plin ți-e sălașul de-aramă și multe femei, pe alese,

Ai pe la tine prin corturi [...]

Dar vezi, nu se cade

Cel ce-i fruntaș să îi bage pe-Ahei în bucluc, și oștirea!¹¹

Poemul descrie cum Ulise cum îl rănește pe Thersites cel șchiop și cu limba ascuțită, în timp ce grupul de soldați care erau de față aplaudă, aclamă și izbucnesc în hohote de râs:

Astfel grăi, iar cu sceptrul în ceafă și-n spatele-i gârbov

Bine-l croi, de Thersit se piti și bufni doar în lacrimi,

Iar un cucui sângerând îi făcu după ceafă, o boalfă,

Sceptrul de aur, mărit — de șezu doar în mută tăcere,

Îndurerat, fără țință în ochi, și-o grea lacrimă-și șterse¹².

În timp ce ne delectăm cu epopeea homerică, cu puterea ei de fascinație și momentele sale de o frumusețe năucitoare, trebuie să rămânem în gardă ca cititori, conștienți că provine dintr-o lume dominată de aristocrația patriarhală greacă, căreia autorul îi promovează valorile fără să i le pună la îndoială. Posibilitatea de a spune o poveste liberă și care să încalce normele era străină unor vremuri în care poezii erau gardienii tradiției. A trebuit să așteptăm inventarea scrierii și a cărților pentru ca unii scriitori — mereu în

minoritate — să înceapă să facă auzită vocea rebelilor, a răzvrătiților, a celor umiliți și obidiți, a femeilor reduse la tăcere sau a plebeilor urâți și bătuți cum era Thersites.

35

Este un mare paradox: ne tragem dintr-o lume pierdută, pe care o putem întrezări doar după ce a dispărut. Imaginea noastră despre oralitate ne vine din cărți. Cunoaștem cuvintele înaripate prin intermediul opusului lor, cuvintele imobile ale scriiturii. Odată transcrise, aceste narațiuni și-au pierdut pentru totdeauna fluiditatea, elasticitatea, libertatea improvizației și, de cele mai multe ori, limbajul caracteristic. Salvarea acelei moșteniri a necesitat rănirea ei de moarte.

Rănită și totuși fascinantă, marea bogăție a imaginarului auroral al culturii noastre a supraviețuit fără să se risipească cu totul la hotarele timpului. Îi auzim ecourile îndepărtate în transcrierile mitologice, fabule, saga, cânturi folclorice și basme tradiționale. Transformată, reformată și reinterpretată, o găsim în Iliada și Odiseea, în tragediile grecești, în Tora — și în Vechiul Testament —, în Ramayana, în Edda, în O mie și una de nopți. Și tocmai aceste povești exilate — refugiați literari în țara străină a textelor scrise — constituie coloana vertebrală a culturii noastre.

Atunci când muza a învățat să scrie — potrivit cuvintelor lui Havelock —, s-au dezlănțuit schimbări uimitoare. Noile texte au putut începe să se multiplice într-o varietate infinită, pentru că nu mai erau supuse economiei memoriei. Depozitul de cunoaștere n-a mai fost doar acustic, ci a devenit o arhivă materială și de aceea i se puteau lărgi limitele. Astfel, literatura a câștigat libertatea de a se extinde în toate direcțiile, deja nu mai trebuia să gestioneze cu parcimonie capacitatea redusă a memoriei. Iar această libertate a influențat și temele și perspectivele poveștii. Față de oralitate, care favoriza formele și ideile tradiționale, pe care auditoriul le putea recunoaște, discursul alfabetizat se putea deschide spre orizonturi necunoscute, pentru că cititorul avea timp să

asimileze ideile noi și să le analizeze în liniște. În cărți încap și abordări excentrice, voci ale unor identități individuale, sfidări ale tradiției.

Odată cu abandonarea oralității, limbajul a experimentat reajustări arhitecturale: sintaxa și-a dezvoltat noi structuri logice, iar vocabularul a devenit mai abstract. În plus, literatura a găsit noi căi în afara disciplinei versului. Asemenea burghezului gentilom al lui Molière, care într-o bună zi a înțeles că de mai bine de patruzeci de ani vorbea în proză fără s-o știe, autorii greci au descoperit că personajele lor puteau să nu mai dialogheze în hexametri.

Proza a devenit vehiculul unui surprinzător univers de fapte și teorii. Enunțurile inovatoare au lărgit spațiul și gândirea. Această amplificare a perspectivelor s-a aflat la originea istoriei, a filosofiei și a științei. Pentru a se referi la opera lui intelectuală, Aristotel a ales cuvântul *theoría* și verbul corespunzător *theoreîn*, care în greacă se referă la actul de a privi ceva. Această alegere este revelatoare: efortul de a gândi lumea există datorită cărților și lecturii. Adică există atunci când putem vedea cuvintele și ne gândim în liniște la ele imaginându-ne ce spun, în loc să le urmărim doar pronunțate în fluxul rapid al discursului.

Toate aceste transformări au avut loc într-un ritm lent. De obicei ne imaginăm că invențiile noi șterg rapid vechile obiceiuri, dar aceste procese nu se măsoară în ani-lumină, ci mai curând în ani-„stalactite“. Puțin câte puțin, precum picăturile care alunecă pe piatră și lasă în urmă fire delicate de calcit, literele au creat noi conștiințe și mentalități. Abandonarea oralității în Grecia antică a fost o etapă de durată, care a cuprins perioada dintre secolele al VIII-lea și al IV-lea î.Hr. Aristotel, care a adunat o colecție mare de cărți — sursă de inspirație pentru ambițioasa Bibliotecă alexandrină —, a fost cu siguranță primul om de litere european, în sensul strict al cuvântului.

De fapt, nu ar trebui să vorbim despre o înlocuire, ci despre o legătură interesantă între oralitate și limbajul scris, despre o împletire delicată a celor două. Pare paradoxal, de exemplu, că în școlile grecești copiii au învățat să citească cu Iliada și Odiseea. Homer și-a păstrat mereu locul central în procesul de învățare; ca și în vremea enciclopediei orale, a fost maestrul indiscutabil al întregii Elade. Pe de altă parte, este neîndoielnic că marii povestitori și indivizii pricepuți în a compune discursuri au continuat să-i

încântă pe greci, așa cum demonstrează pasiunea lor inepuizabilă pentru retorică. În general, liderii politici ai orașelor-state grecești erau persoane înzestrate cu elocință. Acolo nu a existat niciodată diviziunea caracteristică lumii medievale între seniori feudali cu mușchi, dar puțin creier și literați culți care să le redacteze documentele. Grecii adorați oratoria eficientă, presărată cu o anume grație expresivă. Stereotipul umoristic al Antichității îi prezintă mereu umflându-se în pene, pălăvrăgind, băgându-se în seamă. Din cauza acestei imense iubiri pentru cuvinte și a freneziei dezbaterilor, romanii care au cucerit Grecia i-au considerat niște șarlatani fără leac.

Dacă ne ascuțim auzul, încă mai putem auzi rezonanța cuvintelor înaripate în corurile din tragedii, în imnurile lui Pindar, în istoria încărcată de povești pe care a scris-o Herodot, în dialogurile lui Platon. În același timp, toate aceste opere au o direcție înnoitoare în ceea ce privește limbajul și conștiința individuală. Așa cum se întâmplă de obicei, n-a fost nici o ruptură totală, nici o continuitate absolută. Chiar și textul literar cel mai inovator conține întotdeauna fragmente și rămășițe din nenumărate texte anterioare.

Cazul lui Socrate este un amalgam izbitor între nou și vechi. Socrate, un mic meșteșugar, și-a petrecut viața prin gimnazii, prin ateliere și prin agora din Atena pentru a stârni discuții filosofice cu oricine dorea să se oprească să vorbească cu el. Acest gust pentru plimbare și pălăvrăgeală și dezinteresul lui pentru casă, pe lângă faptul că i-au atras nefericirea în căsnicia lui cu Xantipa, i-au atras și o faimă de excentric. A fost un formidabil maestru al conversației, care a refuzat mereu să-și treacă în scris învățăturile. Acuza cărțile că sunt un obstacol pentru dialogul de idei, cuvintele scrise neștiind să răspundă la întrebările și obiecțiile cititorului. Sigur s-ar fi simțit mult mai apropiat de barzii din vechime, cu viața lor în aer liber, decât de scriitorii încercănați și cu tenul palid. Cu toate acestea, muza filosofiei, care l-a sedus pe Socrate și i-a inspirat minunatul său absentism profesional, era fiica scrisului. În lumea tradițiilor, un personaj ca el, cu originile lui modeste și urâtenia lui cutremurătoare — era mic de statură, cu un nas turtit și o burtă impunătoare —, nu ar fi trebuit să aibă dreptul să ia cuvântul în public, având mai degrabă soarta lui Thersites. Cu toate acestea, în Atena cea luminată din vremea lui, aristocrații nu numai că au renunțat la obiceiul de a-l bate în public, dar l-au și respectat și l-au plătit pentru activitatea lui filosofică peripatetică.

Socrate nu a fost singurul mare gânditor care, la răscrucea comunicării, s-a abținut să scrie. Asemenea lui, Pitagora, Diogene, Buddha și Iisus din Nazaret au optat și ei pentru oralitate. Totuși, ei toți știau să citească și să scrie. În Evanghelia după Ioan, Iisus se apleacă și scrie cu degetul pe nisip, chiar înainte de a-și lansa faimoasa lui sfidare: „Cel fără de păcat dintre voi să arunce cel dintâi piatra”¹³. Ioan nu ne dezvăluie ce scria el pe nisip — poate că vântul a șters o maximă la fel de memorabilă precum cea dinainte, sau poate doar o listă de cumpărături —, dar esențialul e că astăzi putem citi întreaga scenă. Discipolii și-au asumat rolul pe care mentorii lor l-au ignorat și, datorită cronicilor apostolilor, rămâne o urmă clară a trecerii lor prin lume. Chiar dacă acei maestri au fost adepții oralității, cărțile au constituit vehiculul decisiv prin care și-au răspândit mesajul. Când memoria era singurul depozitar al cuvintelor, discursurile disidente aveau foarte puține șanse de a se perpetua dincolo de cercul restrâns al unor adepți.

E important să nuanțăm acest lucru: în noua civilizație a scrisului, oralitatea și-a pierdut monopolul asupra cuvintelor, dar nu s-a stins de tot și, de fapt, încă rămâne vie printre noi. Până în secolul XX, cei care știau să citească erau minoritari în toate societățile, și încă există și azi în lume sute de milioane de analfabeți. Așa cum bine știu antropologii, vocea cânturilor și a miturilor nu a tăcut niciodată de tot. În perioada dintre cele două războaie mondiale, Milman Parry, cercetător la Universitatea Harvard, a călătorit în Balcani pentru a fi martorul unor recitări epice în stilul lui Homer și a încerca să rezolve enigma homerică. Spre marea lui uimire, povestea călătoriei sale științifice a devenit o nouă epopee în stil vechi. Un bard analfabet a interpretat în 1933 un cântec prin care îl ridică pe filolog la neașteptatul rang de erou mitic: „Un șoim cenușiu a zburat de la frumoasele hotare ale Americii, peste mări și țări, până a ajuns la malul mării noastre. Istoria noastră își va aminti de asta peste timp”. Un alt cercetător american, Hiram Bingham, care acum câteva decenii a descoperit ruinele de la Machu Picchu, avea să intre în imaginarul popular ca un fel de Indiana Jones agitându-și faimosul său bici. Pentru o scurtă perioadă de timp, unii profesori universitari și-au câștigat un loc în panteonul eroic al universului epic.

Chiar dacă în aparență poate părea paradoxal, oralitatea datorează foarte mult progresului tehnologic. Din cele mai vechi timpuri, puterea vocii umane era resimțită numai de către persoanele prezente fizic. Radioul și telefonul au

spulberat aceste limite — sunetul discursurilor solemne, precum și cel al pălăvrăgelii de zi cu zi poate să ajungă la întreaga populație a lumii. Odată cu proliferarea telefoanelor mobile, a sateliților și a rețelei telefonice, cuvintele noastre călătoresc dintr-un capăt în celălalt al globului pământesc, cu aripi mai mari ca oricând.

Cinematograful, care a început ca un spectacol mut, și-a urmărit cu tenacitate trecerea la lumea sunetului. În perioada filmului mut, sălile de spectacol au dat de lucru unor personaje ciudate, explicatorii, care aparțineau vechiului trib al rapsozilor, trubadurilor, păpușarilor și naratorilor. Treaba lor era să citească cuvintele din filme pentru publicul analfabet și să dea viață spectacolului. La început, prezența lor era liniștitoare, pentru că lumea se speria când vedea pentru prima oară o proiecție. Nu înțelegeau cum putea să apară o stradă — o fabrică, un tren, un oraș, lumea — dintr-un cearșaf. Explicatorii ajutau la acceptarea ciudățeniei cinematografului atunci când imaginile în mișcare au intrat în viețile noastre. Veneau pregătiți cu tot felul de gadgeturi, cum ar fi claxoane sau moriști și coji de nucă de cocos pentru a reproduce sunetele sugerate de imaginile de pe ecran. Arătau personajele cu un băț indicator. Răspundeau la exclamațiile publicului. Improvizau monologuri expresive urmând firul acțiunii. Interpretau, dădeau personalitate intrigii tăcute. Stârneau hohote de râs. În fond, încercau să umple golul neliniștitor pe care îl crea absența vocilor. Explicatorii cei mai amuzanți și mai elocvenți au ajuns să fie trecuți în programul cinematografului, pentru că mulți spectatori veneau la film atrași mai mult de ei decât de filmul în sine.

Heigo Kurosawa a fost un benshi admirat, narator de filme mute pentru publicul japonez. A devenit o stea; lumea mergea în grupuri mari să-l asculte. L-a introdus pe fratele său mai mic, Akira, care pe atunci își dorea să fie pictor, în ambianța cinematografelelor din Tokyo. În jurul anului 1930, odată cu vertiginoasa instaurare a sunetului, benshi și-au pierdut locul de muncă, faima lor a fost eclipsată, iar ei au fost uitați. Heigo s-a sinucis în 1933. Akira și-a dedicat toată viața regizării unor filme precum cele pe care a învățat să le iubească prin vocea fratelui său mai mare.

În timp ce eram cufundată în capitolul anterior, concentrată asupra vocilor îndepărtate din timpuri de demult, m-a ajuns din urmă valul expansiv al actualității noastre agitate. De cum am primit vestea, s-a descătușat concertul zgomotos al comentariilor, indignărilor și ironiilor pe neliniștitele rețele sociale. Sunt pline de „cum e posibil așa ceva?” și „cam era timpul!”, iar polemica ajunge la efervescentă. Ziarele și emisiunile radio își consultă experții obișnuiți. Sunt neobosite. Twitter își varsă penultima noutate fără precedent: academia suedeză a decernat Premiul Nobel pentru Literatură lui Bob Dylan.

Asist amuzată la cacofonia mediatică a apocalipticilor și integraților. Entuziaștii sărbătoresc faptul că ierarhiile și snobismul literar au sărit în sfârșit în aer. Indignații nu au încredere în avangardismul artificial al vetustului comitet suedez. Consideră că aici nu e vorba de o intenție de a profana sau de a extinde conceptul de scriitor, nici de o înfrângere a vameșilor în uniformă care supraveghează frontierele literaturii și solicită viză de intrare; ei văd în alegerea asta un simplu oportunism și o sete de repercusiuni publice. Cei mai exaltați preferă să o numească o formă de banalizare și se întrebă scandalizați care va fi următorul pas după o asemenea nechibzuință. În urma cantautorului vor năvăli oare în sancta sanctorum-ul academiei o haită de bastarzi ai cuvântului — scenariști de film și televiziune, autori de benzi desenate, umoriști, creatori de jocuri video și proiecte transmedia, epigramiști de Twitter? Ei constituie triburile viitorului?

Eu, acaparată de cartea pe care o scriu, mă gândesc la Homer. Mă gândesc la mulțimea de barzi itineranți ascunși în spatele numelui său. Ei au fost primii. Cântau ca să-i amuze pe cei bogați în palatele lor și pe cei săraci în piețele publice de prin localități. În acele timpuri, să fii poet însemna să umbli cu încălțările scâlciate prin praful drumurilor, cu instrumentul în spinare, să ții recitaluri la căderea nopții și să ai un anume ritm al corpului. Acei artiști ambulanți, trimișii zdrențăroși ai muzelor, înțelepții boemi care explicau lumea prin cântecele lor, pe jumătate enciclopediști și pe jumătate bufoni, sunt strămoșii scriitorilor. Poezia lor a existat înaintea prozei, iar muzica lor, înaintea lecturii în tăcere.

Un Nobel pentru oralitate. Cât de vechi poate ajunge să fie viitorul!

În copilărie credeam că toate cărțile fuseseră scrise pentru mine, că singurul exemplar din lume din fiecare titlu se afla în casa mea. Eram absolut convinsă de asta: părinții mei, care în perioada aceea din viața lor erau niște giganți splendizi și atotputernici, se ocupaseră, în clipele lor libere, să inventeze și să fabrice poveștile pe care mi le dăruiau. Istoriile mele favorite, cu care mă desfătam în pat, cu plapuma până-n bărbie, prin vocea inconfundabilă a mamei mele, existau, evident, numai și numai pentru ca eu să le ascult. Și își îndeplineau unica lor misiune pe lume chiar atunci când îi ceream gigantei povestitoare: „Mai vreau!“

Am crescut, dar încă mai am o relație foarte narcisistă cu cărțile. Când mă simt invadată de o poveste, când ploaia ei de cuvinte se revarsă peste mine, când înțeleg într-o manieră aproape dureroasă ce spune, când am certitudinea — intimă, solitară — că autorul ei mi-a schimbat viața, atunci încep să cred din nou că eu, în special eu, sunt cititorul căutat de cartea aceea.

Nu am întrebat niciodată pe nimeni dacă simte ceva asemănător. În cazul meu, totul a început în țara copilăriei, și cred că există un motiv esențial pentru asta: primul meu contact cu literatura a fost sub forma lecturii cu voce tare; ca o răscruce în care converg toate timpurile — prezentul scrisului și trecutul oralității; ca un mic teatru cu un singur spectator, ca un prieten fidel, ca o rugăciune eliberatoare. Dacă cineva citește pentru tine, vrea să-ți facă o plăcere; este un act de iubire și un armistițiu în mijlocul bătăliilor vieții. În timp ce ascuți cu atenție visătoare, naratorul și cartea se contopesc într-o singură prezență, într-o singură voce. Și, precum cititorul tău își modulează pentru tine inflexiunile vocii, surâsurile voalate, tăcerile și privirile, la fel povestea este a ta printr-un drept inalienabil. Nu vei uita niciodată persoana care ți-a spus o poveste bună în penumbra nopții.

O femeie își ascultă iubitul adolescent citind la fiecare dintre întâlnirile lor erotice. Mă fascinează să-mi imaginez acele momente descrise în Cititorul de

Bernhard Schlink. Totul începe cu Odiseea, pe care băiatul o traducea la orele lui de greacă din liceu. Citește-mi-o, îi spune ea. Ai o voce așa de plăcută, băiete. Când el încerca să o sărute, ea se ferea: mai întâi trebuie să-mi citești ceva. Începând din ziua aceea, ritualul întâlnirilor dintre ei include mereu lectura. Timp de o jumătate de oră — înainte de duș, sex, odihnă —, în intimitatea dorinței, el însuflețește povești în timp ce femeia, Hanna, le ascultă cu atenție, uneori râzând sau luându-le peste picior cu dispreț, sau exclamând indignată. De-a lungul lunilor și cărților — Schiller, Goethe, Tolstoi, Dickens —, băiatul cu vocea nesigură deprinde abilitățile de narator. Când vine vara și zilele se lungesc, își dedică încă și mai mult timp lecturii. Într-o după-amiază toridă de vară, când tocmai terminaseră o carte, Hanna refuză să înceapă alta. Este ultima lor întâlnire. După câteva zile, băiatul ajunge la ora obișnuită și sună la sonerie, dar casa este goală. Ea a dispărut dintr-odată, fără explicații — finalul lecturilor a marcat și sfârșitul poveștii lor. Ani întregi, el nu mai poate să vadă nicio carte fără să se gândească să o împărtășească cu Hanna.

La ceva vreme după aceea, în timp ce studia dreptul la o universitate germană, descoperă întâmplător povestea întunecată a fostei sale iubite: fusese gardiană într-un lagăr de concentrare nazist. Și acolo le pune pe prizoniere să-i citească cărți, nopți de nopți, înainte de a le arunca în trenul care le ducea la Auschwitz, la o moarte sigură. După anumite indicii, făcând diverse legături, înțelege că Hanna este analfabetă. Și reconstruiește povestea unei tinere plecate de la țară, fără educație, obișnuită cu munca de jos, care se îmbată cu puterea funcției încredințate în cadrul unui lagăr de femei din apropierea Cracoviei. În această nouă lumină se explica duritatea Hannei, care uneori atingea cruzimea, mușenia ei, reacțiile ei de neînțeles, setea de lectură cu voce tare, marginalizarea ei, eforturile de a se ascunde, izolarea ei. Deși oroarea îi maculează amintirile amoroase, tânărul student decide să înregistreze Odiseea pe casete și să i le trimită în închisoare, pentru a-i ușura singurătatea. În timp ce Hanna își ispășește lunga condamnare, el îi tot trimite înregistrări cu Cehov, Kafka, Max Frisch, Fontane. Prinși în capcana labirintului lor de vinovății, spaime, aminturi și iubire, cei doi își păstrează vechiul refugiu în lectura cu voce tare. Anii aceia de narațiuni împărtășite reînvie cele o mie și una de nopți în care Șeherezada l-a domolit cu poveștile ei pe sultanul asasin. Naufragiați ai catastrofei celui de-al Doilea Război Mondial și cu rănilor europene încă deschise, protagonistul și Hanna se întorc

la poveștile vechi în căutarea iertării, a vindecării și a păcii.

Revoluția pașnică a alfabetului

38

Noi, locuitorii secolului XXI, luăm de bun faptul că toată lumea învață să scrie și să citească încă din copilărie. Ni se pare că sunt cunoștințe accesibile, la îndemâna oricui. Nici măcar nu ne imaginăm că ar putea exista printre noi analfabeți precum Hanna.

Și totuși există (670 000 în Spania, în 2016, conform datelor Institutului Național de Statistică). Am cunoscut și eu unul. Am fost martora neputinței sale în fața unor situații cotidiene, cum ar fi să se orienteze pe stradă, să găsească peronul corect într-o gară, să descifreze factura la energie electrică — deși mă întreb dacă vreunul dintre cei care știu să citească reușește să se descurce în hățișul tarifelor la electricitate —, să aleagă în mod corect buletinul de vot sau un fel de mâncare într-un restaurant. Numai locurile cunoscute și rutina îi liniștesc anxietatea într-o lume în care nu se poate descurca la fel ca toți ceilalți. Încerca din răspuțuri să-și disimuleze condiția de analfabetă — mi-am uitat ochelarii acasă, îmi puteți citi ce scrie aici? —, iar în cele din urmă, această nevoie de a se preface o marginaliza în relațiile normale cu cei din jur. Îmi amintesc, mai ales, cât de neajutorată era, repertoriul de mici minciuni necesare pentru a solicita sprijinul unor necunoscuți fără să-i fie rușine, ca într-o copilărie nesfârșită. În Ceremonia, cineastul Claude Chabrol a surprins partea întunecată și neliniștitoare a acestei excluderi tăcute, dezvăluind violența reprimată a protagonistei, numită ironic Sophie. Filmul este adaptarea romanului negru al lui Ruth Rendell *A Judgement in Stone* (O judecată în piatră), care descrie obsesia disperată — și în cele din urmă sângeroasă — a unei femei analfabete de a-și proteja secretul.

Citim mai mult ca oricând. Suntem înconjurați de afișe, panouri, reclame, ecrane, documente. Străzile sunt pline de cuvinte, de la graffiti pe pereți și până la reclamele luminoase. Pâlpâie pe telefoanele mobile și pe ecranele computerelor. Texte în diferite formate conviețuiesc împreună cu noi în casă, ca niște animale de companie liniștite. Niciodată nu au fost așa de multe. Zilele ne sunt străbătute de rafale continue de litere scrise și de notificări care ne anunță sosirea lor. Dedicăm mai multe ore pe zi, atât la muncă, cât și în timpul liber, pentru a scrie pe diverse tastaturi. Când ni se cere să completăm un formular în fața unui ghișeu, nimeni nu mai are bunul-simț elementar să ne întrebe dacă știm măcar să citim. Chiar și în cele mai obișnuite situații, am fi excluși dacă nu am fi în stare să scriem rapid.

Ana María Moix mi-a povestit odată că prin anii 1970, într-o după-amiază, a rămas să ia masa cu prodigioasa gașcă a boom-ului latino-american: Vargas Llosa, Gabriel García Márquez, Bryce Echenique, José Donoso, Jorge Edwards... Au intrat într-un restaurant din Barcelona unde trebuia să noteze pe o hârtie comanda și să o dea în scris chelnerului. Dar ei, bând și stând de vorbă, au ignorat meniul și întrebările insistente ale chelnerilor. În cele din urmă a venit șeful de sală, enervat de atâta vorbărie pasionată și de o asemenea indiferență gastronomică. S-a apropiat de ei și, fără să-i recunoască, a întrebat pe un ton supărat: „Dar chiar nu știe nimeni să scrie la masa asta?”

Azi presupunem că în jurul nostru imensa majoritate a lumii scrie și citește. Însă până să ajungem aici am parcurs un drum lung, de secole. Ca și informatica, scrisul a fost la început apanajul câtorva inițiați. Simplificări succesive au permis ca milioane de oameni să folosească aceste instrumente în viața de zi de zi. Pentru a reuși acest progres — care în cazul computerelor s-a împlinit în doar câteva decenii —, a fost nevoie de mii de ani de istorie a scrisului. Mai ales că rapiditatea schimbărilor nu era chiar una dintre trăsăturile definitorii ale trecutului îndepărtat.

Acum șase mii de ani, primele semne scrise au apărut în Mesopotamia, însă originile acestei invenții sunt învăluite în tăcere și mister. Ceva timp după aceea, și în mod independent, scrierea și-a făcut apariția și în Egipt, India și China. Potrivit celor mai recente teorii, arta de a scrie a avut o origine practică: listele de proprietăți. Aceste ipoteze afirmă că strămoșii noștri au

învăţat mai întâi să calculeze şi abia apoi să scrie. Scrisul a rezolvat o problemă a proprietarilor bogaţi şi a administratorilor de palate, care aveau nevoie să facă însemnări, deoarece le era greu să ţină contabilitatea oral. Momentul transcrierii legendelor şi povestirilor avea să vină după aceea. Suntem fiinţe mercantile şi simbolice. Am început prin a scrie inventare, şi abia apoi invenţii (întâi bilanţul, şi abia apoi basmul).

Primele însemnări au fost reprezentări schematice (un cap de bou, un copac, un urcior cu ulei, un omuleţ). Cu aceste liniuţe, vechii proprietari de pământuri îşi inventariau turmele, pădurile, proviziile şi sclavii. La început, imprimau aceste forme în argilă cu mici sigilii, iar mai târziu le trasau cu calamusul. Desenele trebuia să fie simple, şi mereu aceleaşi, ca să poată fi învăţate şi descifrate. Următorul pas a fost reprezentarea unor idei abstracte. Pe primele tăbliţe sumeriene, două linii încrucişate însemnau duşmănie; două linii paralele, prietenie; o raţă şi un ou, fertilitate. Îmi place să mi-i imaginez pe strămoşii noştri savurând emoţia de a-şi exprima pentru prima oară gândurile; când au descoperit că dragostea, ura, teroarea, descurajarea şi speranţa puteau fi scrise.

Curând a apărut o problemă: nu erau suficiente simboluri pentru a exprima lumea exterioară şi cea interioară — de la purici la nori, de la durerea de măsea la frica de moarte. Numărul semnelor creştea încontinuu, încercând memoria până la refuz. Soluţia a fost una dintre cele mai geniale invenţii ale minţii omenesti, originală, simplă şi cu urmări incalculabile: să nu se mai deseneze lucruri şi idei, care sunt infinite, ci să se deseneze sunetele cuvintelor, care constituie un repertoriu limitat. Astfel, după simplificări succesive, au apărut literele. Şi combinând literele, am obţinut perfectă partitură a limbajului, şi cea mai durabilă. Dar literele nu au renunţat niciodată la trecutul lor de reprezentări schematice. „D” reprezenta iniţial o poartă, „M” — mişcarea apei, „N” era un şarpe, iar „O” — un ochi. Şi astăzi, textele noastre sunt peisaje în care pictăm — fără să ştim — valurile mării, unde pândesc animale periculoase şi priviri neclintite.

Sistemele primitive erau adevărate labirinturi de simboluri. Amestecau desene figurative — pictograme și ideograme —, semne fonetice și mărci de diferențiere care ajutau la rezolvarea ambiguităților. Stăpânirea scrisului impunea să cunoști până la o mie de simboluri și complicatele lor combinații. Această cunoaștere — dificilă și minunată — era disponibilă doar unei minorități restrânse de scribi care exercitau o meserie privilegiată și secretă. Învățăceii, de origine nobilă, trebuiau să facă față unei învățături necruțătoare. Un text egiptean spune următoarele: „Urechea băiatului se află pe spatele lui; ascultă doar dacă îl lovești!” În școlile de scribi, băieții, cu spatele brăzdat de cicatrici, erau căliți de-a lungul anilor prin bății și o disciplină violentă. Nu era voie să trândăvești, iar elevii leneși puteau fi pedepsiți chiar și cu închisoarea. Totuși, dacă îndurau cruzimea și monotonia învățaturii, aveau să ajungă în vârful ierarhiilor religioase. Maeștrii scrisului formau o aristocrație uneori mai puternică decât cea a curtenilor analfabeți și chiar decât suveranul însuși. Consecința acestui sistem de învățământ a fost că, timp de multe secole, scrisul a dat glas doar puterii instituite.

Inventarea alfabetului a dărâmat zidurile și a deschis ușile, astfel încât mulți oameni, nu doar un conclav de inițiați, să poată avea acces la gândirea scrisă. Revoluția a germinat în rândul popoarelor semitice. Plecând de la complicatul sistem egiptean, au ajuns la o formulă de o simplitate uluitoare. Au păstrat doar semnele reprezentând consoanele simple, arhitectura de bază a cuvintelor. Cele mai vechi vestigii ale alfabetului s-au găsit pe un zid din piatră plin de graffiti, aproape de o șosea aridă din Wadi el-Hol („Valea Groazei”), care străbate deșertul între Abydos și Teba, în Egiptul de Sus. Aceste inscripții simple ale emigranților, datate în anul 1850 î.Hr., au legătură cu vechea scriere alfabetică din Peninsula Sinai și teritoriul canaanit din Siria–Palestina. În jurul anului 1250 î.Hr., fenicienii — canaanii care locuiau în orașe de coastă precum Byblos, Tyr, Sidon, Beirut și Ashkelon — au ajuns la un sistem cu douăzeci și două de semne. Au fost abandonate scrierile vechi care presupuneau o încărcătură epuizantă pentru memorie și o specializare îndelungată la care puteau ajunge doar mințile privilegiate. Să folosești mai puțin de treizeci de litere ca să reprezinți toate cuvintele din limbă îi părea o metodă foarte grosolană unui scrib egiptean, obișnuit să folosească sute de semne. Cu siguranță ar fi strâmbat din nas și ar fi ridicat din sprâncene în fața

anodinei noastre litere „E“, derivată dintr-o frumoasă hieroglifă egipteană — un om ridicându-și brațele — care avea următoarea semnificație poetică: „aduci bucurie prin prezența ta“. În schimb, pricepuții navigatori fenicieni priveau chestiunea dintr-o perspectivă foarte diferită. Scrierea alfabetică simplificată îl elibera pe neguțator de puterea scribului. Datorită ei, fiecare putea să-și țină propriile registre și să-și conducă afacerile.

Valul expansiv al invenției nu i-a afectat doar pe neguțători, ci a ajuns și la foarte mulți alții care, dincolo de cercurile guvernamentale și ale colegiilor sacerdotale, departe de gardienii ortodoxiei, au putut pentru prima oară să ajungă la istoriile tradiției scrise, să se distanțeze de magia oralității și să înceapă să se îndoiască de ele. Așa a luat naștere spiritul critic și literatura scrisă. Unii indivizi au îndrăznit să lase urme ale sentimentelor lor, ale îndoielilor pe care le aveau și ale propriei lor viziuni asupra vieții. Cărțile au devenit treptat un vehicul al expresivității individuale. În Israel, vocile profeților virulenți, care nu erau neapărat scribi ori sacerdoți, au irupt în Biblie; în Grecia, oameni fără origini aristocratice au devenit curioși căutători de răspunsuri care să explice lumea înconjurătoare. Chiar dacă rebelii și revoluționarii ajungeau să fie masacrați ca și înainte, idealurile lor aveau noi șanse de a le supraviețui și a se răspândi. Datorită alfabetului, unele cauze pierdute au avut de câștigat odată cu trecerea timpului. Chiar și atunci când majoritatea textelor au continuat să protejeze puterea regilor și a seniorilor, au apărut diverse nișe pentru vocile neîmblânzite. Tradițiile au pierdut ceva din soliditatea lor de nezdruncinat. Noi idei au clătinat vechile structuri sociale.

În jurul anului 1000 î.Hr., găsim scrierea feniciană într-un poem gravat în mormântul lui Ahirom, rege al Byblosului (numit astăzi Jubayl), oraș renumit pentru activitatea sa comercială în domeniul exportului de papyrus, și de unde vine cuvântul grecesc care desemnează cartea: biblîon. Din acest sistem al fenicienilor se trag toate tipurile ulterioare de scriere alfabetică. Cea mai importantă a fost scrierea aramaică, din care provin, la rândul lor, familiile ebraică, arabă și indiană. Din aceeași matrice provine și alfabetul grecesc, și mai târziu cel latin, care s-a răspândit pe teritoriile ce se întind din Scandinavia și până la Mediterana, precum și în marile spații colonizate odinioară de occidentali.

Grecii au adoptat scrierea feniciană cu toată libertatea, fără nicio constrângere. Au adaptat invenția la nevoile lor și, în ritmul lent al unei schimbări dorite, au trecut în scris tradițiile orale pe care le iubeau cel mai mult, salvându-le de fragilitatea memoriei. S-au bucurat de aceeași independență și în epoca oralității, și în viața lor alfabetică. E un caz excepțional; căci multe culturi orale au sfârșit, dimpotrivă, într-o coliziune violentă, încercuite sau invadate de popoare care le-au impus cu forța limba lor și cuvântul scris. Antropologii și etnologii au reușit să găsească martori vii ai acestei treceri la scris în țările colonizate unde apariția alfabetului, împreună cu trauma invaziilor, este jalonată de urme de violență.

Romanul *În impas* al scriitorului nigerian Chinua Achebe reflectează asupra acelei iubiri conflictuale față de literele invadatorilor. După venirea occidentalilor și primele semne de distrugere a lumii milenare în care s-au născut, personajele acestei povești descoperă fascinate scrierea. În același timp sunt martorii durerii cu care, în mâinile colonizatorilor, acest instrument magic avea să le răpească propriul lor trecut. Civilizația străină posedă vraja de a se perpetua; între timp, universul indigen se destramă. „Simbolul puterii omului alb era cuvântul scris, sau și mai bine zis, cuvântul tipărit. Cândva, înainte ca Obi să plece în Anglia, îl auzise pe tatăl lui profund impresionat vorbindu-i unei rude analfabete despre misterul cuvântului scris.

— Femeile noastre își făceau niște semne negricioase pe trupuri cu suc de la copacii uli. Erau frumoase, dar se ștergeau repede. Dacă țineau două săptămâni de târg, era mult. Dar uneori bătrânii noștri povesteau că suc de uli niciodată nu se șterge, deși nimeni nu-l văzuse cum arăta. Azi îl vedem în scrisul omului alb. Dacă mergi la tribunalul nostru și te uiți la cărțile pe care niște funcționari le-au scris cu douăzeci de ani în urmă, sau chiar mai mult, ai să vezi că ele au rămas la fel ca atunci când au fost scrise. Nu exprimă un lucru astăzi și altul mâine, ori un lucru în anul ăsta și altul în anul viitor. Okoye Akazi în carte astăzi nu poate deveni Okonkwo mâine. În Biblie, Pilat

a spus: «Ce este scris, scris rămâne». Este uli care nu se șterge niciodată.“¹⁴

41

Nu-i știm numele, nici unde s-a născut, nici cât a trăit. Am să-i spun „el“, pentru că mi-l imaginez ca fiind un bărbat. Grecoaicele din vremea aceea nu aveau libertate de mișcare, le era interzisă independența și inițiativa de a face așa ceva.

El a trăit în secolul al VIII-lea î.Hr., acum douăzeci și nouă de secole. Mi-a schimbat lumea. În timp ce scriu aceste rânduri, îi sunt recunoscătoare acestui necunoscut uitat de lume care, cu inteligența lui, a realizat o descoperire minunată, deși poate că nu era conștient de importanța ei. Îmi imaginez că era un călător, poate un insular. A fost mai mult ca sigur prieten cu negustorii fenicieni experimentați, cu chipul bronzat. Sigur a băut împreună cu ei în tavernele din porturi, noaptea, inhalând mirosul de salpetru în aerul amestecat cu fumul emanat de o farfurie cu mâncare de sepie așezată pe masă, în timp ce asculta poveștile mării. Corăbii înfruntând vijelii, valuri ca niște lanțuri muntoase, naufragii, țărături străine, misterioase voci de femei în noapte. Dar cel mai mult îl fascina talentul aparent simplu și lipsit de strălucire al marinarilor. Cum puteau scrie așa repede niște bieți neguțători?

Grecii cunoscuseră scrierea în epoca apogeului cretan și a regatelor miceniene, cu constelațiile lor de semne ezoterice folosite în serviciul contabilității de la palat. Sisteme silabice de mare complexitate și uz limitat, elitist. Vremurile jafurilor și invaziilor, împreună cu sărăcia din ultimele secole aproape că îngropaseră în uitare acele labirinturi de semne. Pentru el, pentru care arta scrisului era simbolul puterii, liniile rapide trasate de marinarii fenicieni au fost o adevărată revelație. A simțit uimire, vertij, dorința de a le afla secretul. S-a hotărât să descifreze misterele cuvântului scris.

A reușit să cunoască unul sau mai mulți informatori educați, poate plătindu-i

chiar din propriul buzunar. Locul unde au avut loc întâlnirile trebuie să fi fost o insulă (cele mai bune candidate sunt Thera, Melos și Cipru) sau poate chiar coasta libaneză (cum ar fi portul El-Mina, unde negustorii din Evia făceau mereu negoț cu fenicienii). A deprins de la maeștrii lui improvizați folosirea instrumentului magic care-i permitea să capteze amprenta cuvintelor infinite cu numai douăzeci și două de desene simple. A știut să aprecieze îndrăzneala acelei invenții. În același timp, a descoperit că scrierea feniciană conținea și anumite mistere: erau notate doar consoanele fiecărei silabe, lăsându-l pe cititor să ghicească vocalele. Fenicienii sacrificaseră acuratețea urmărind o mai mare ușurință în scriere.

Și plecând de la modelul fenician, a inventat, pentru limba lui greacă, primul alfabet din istorie fără ambiguități — la fel de precis ca o partitură. A început să adapteze în jur de cincisprezece semne feniciene consonantice, în aceeași ordine, cu un nume asemănător (aleph, bet, gimel... au devenit „alfa“, „beta“, „gama“...). A luat literele care nu-i erau utile pentru limba lui, așa-numitele consoane slabe, și a folosit semnele lor pentru cele minim cinci vocale necesare. A inovat numai acolo unde s-a văzut în stare să îmbunătățească originalul. Rezultatul a fost extraordinar. Datorită lui, s-a răspândit în Europa un alfabet îmbunătățit, cu toate avantajele invenției feniciene și o nouă trăsătură adăugată: lectura n-a mai fost supusă coniecturii și, de aceea, a devenit mai accesibilă. Să ne imaginăm cum ar fi să citim această frază fără vocale: S n mgnm cm r f s ctm cst frz fr vcl. Să ne gândim o clipă la dificultatea identificării cuvântului „idee“ plecând de la consoana „d“, sau „aerian“ doar de la „rn“.

Nu știm nimic despre acest necunoscut; ne-a rămas de la el numai fantasticul instrument pe care ni l-a dăruit. Identitatea lui este o urmă ștearsă de valuri, dar nu există niciun dubiu că a existat. Experții consideră că inventarea alfabetului grecesc nu a fost un proces anonim realizat de o colectivitate fără nume și fără chip. A fost un act individual, deliberat și inteligent care a necesitat o mare sofisticare sonoră pentru identificarea particulelor de bază — consoanele și vocalele — care compun cuvintele. Un eveniment unic care s-a realizat într-un anumit moment și într-un singur loc. În istoria scrierii grecești nu există indicii despre o trecere graduală de la un sistem incomplet la unul desăvârșit. Și nici nu există urme de forme intermediare, probe, șovăieli sau recidive. A fost cineva — și nu vom ști niciodată cine —, un înțelept anonim,

un obișnuit al tavernelor până în zori, prieten cu navigatorii străini într-un loc scăldat de apele mării, care a îndrăznit să forjeze cuvintele viitorului dând formă tuturor literelor noastre. Iar noi continuăm să scriem, în esență, în același fel în care și-a imaginat creatorul acestui splendid instrument.

42

Datorită alfabetului, scrisul s-a schimbat. În epoca palatelor miceniene, un grup redus de experți și scribi au înregistrat pe tăblițe de lut contabilitatea palatului. Monotonele inventare de bunuri sunt singura urmă scrisă din acea epocă. În schimb, în Grecia secolului al VIII-lea î.Hr., noua invenție a revelat un peisaj diferit. Primele vestigii alfabetice pe care le cunoaștem au apărut pe vase din ceramică sau pe piatră. Cuvintele pe care olarii și pietrarii le-au inscripționat nu mai vorbesc despre vânzări și posesiuni — de sclavi, bronz, arme, cai, ulei sau vite. Ele immortalizează momente speciale din viața unor oameni obișnuți care participau la petreceri, dansau, beau și-și celebrau plăcerile.

Au supraviețuit cam douăzeci de inscripții datate între anii 750 și 650 î.Hr. Cea mai veche se află pe vasul Dipylon, găsit într-un vechi cimitir din Atena. Cel mai vechi exemplu de scriere alfabetică, deși incomplet, este un vers senzual și evocator: „Acela dintre dansatori care dansează cu cea mai mare pricepere...”. Aceste cuvinte simple ne transpun într-un simpozion sărbătorit într-o reședință grecească, cu râsete, jocuri, vin și un concurs de dans pentru invitați, al cărui premiu este vasul însuși. Homer a descris în *Odiseea* acest tip de competiții festive, care erau frecvente la banchete, iar pentru greci făceau parte din conceptul lor de viață bună. Judecând după termenii inscripției, tipul de dans trebuie să fi fost acrobatic, energic, încărcat de erotism. De aceea, ne imaginăm că trebuie să fi fost tânăr câștigătorul concursului, capabil să realizeze acel efort fizic important, piruetele și salturile pe care le presupunea dansul. S-a simțit atât de mândru, încât a păstrat amintirea acelei zile fericite și, mulți ani mai târziu, a cerut să fie îngropat cu trofeul victoriei sale. În mormântul lui, după douăzeci și șapte de secole de tăcere, a fost descoperit

vasul și, înscris pe el, acest vers care conservă ecourile muzicii și urmele câtorva frumoși pași de dans.

A doua inscripție, ceva mai recentă — din jurul anului 720 î.Hr. —, a fost descoperită tot într-un mormânt, pe insula Ischia, în extremitatea occidentală a lumii grecești. Spune așa: „Eu sunt cupa lui Nestor, numai bună de băut. Cine mă va goli iute până la fund, de îndată va fi cuprins de dorul Afroditei cu frumoasă cunună“. Este un omagiu adus Iliadei, scris în hexametri. Cupa lui Nestor demonstrează că și pe o insulă îndepărtată, într-o lume de navigatori și comercianți, cunoașterea lui Homer era impecabilă. Și ne revelează că magia literelor transforma mici obiecte cotidiene, cum era o cupă sau un vas de ceramică, în bunuri prețioase care-i însoțeau pe proprietarii lor până dincolo de mormânt. Începea o nouă eră. Alfabetul a scos scrisul din atmosfera închisă a depozitelor palatului și l-a făcut să danseze, să bea și să se lase pradă dorinței.

Voci care ies din negură, timpuri confuze

43

În copilăria nedeslușită a scrierii, vocile care spuneau povești au abandonat negura anonimatului. Autorii voiau să fie ținuți minte, să învingă moartea prin forța poveștilor lor. Știm cine sunt. Ne spun numele lor ca să-i salvăm de la uitare. Uneori sparg șabloanele povestirii ca să vorbească la persoana întâi, o îndrăzneală pe care nu și-o permite niciodată naratorul invizibil din Iliada și Odiseea.

Percepem schimbarea citindu-l pe Hesiod, care și-a creat principalele opere la începutul secolului, adică în jurul anului 700 î.Hr. Hexametrii lui păstrează savoarea oralității, dar conțin și un ingredient nou: germenul a ceea ce astăzi numim autoficțiune. În felul lui abrupt și dezinhibat, Hesiod — autor, narator

și personaj — ne oferă detalii despre familia sa, despre experiențele lui și stilul său de viață. Aproape că ai putea spune că este primul individualist din Europa și un strămoș literar îndepărtat al lui Annie Ernaux sau Emmanuel Carrère. Hesiod povestește că tatăl lui a emigrat din Asia Mică până în Beoția „De sărăcie fugind, pe care-o dă omului Zeus,/ Nu de avere sau de bogăție ori stare mai bună”¹⁵. Cu un simț al umorului foarte acid, vorbește despre cătunul murdar, Askra, unde s-a stabilit familia lui: „De Elicon el aproape se-opri în nemernicul Ascrei,/ Sat cu ierni grele, cu vară ce bună nu fu niciodată”¹⁶.

Describe cum s-a născut vocația lui poetică. Hesiod era un tânăr păstor care-și petrecea zilele în singurătatea muntelui, dormind pe pământ laolaltă cu vitele tatălui său. În timp ce hălăduia pe pășuni vara, și-a construit o lume imaginară din versuri, muzică și cuvinte. O lume interioară deopotrivă cerească și periculoasă. Într-o zi, mergând cu turma la poalele muntelui Helicon, a avut o viziune. I s-au înfățișat cele nouă muze, l-au învățat un cântec, i-au insuflat harul și i-au pus în mâini o ramură de laur. Când l-au adoptat, i-au spus o frază tulburătoare: „Minciuni aidoma cu adevărul/ Știm să rostim, dar când vrem știm să vestim adevărul”¹⁷. Este una dintre cele mai vechi reflecții despre ficțiune — acea minciună sinceră — și, poate, și o confesiune intimă. Îmi place să cred că Hesiod, copilul poet înconjurat de liniște, behăituri și bălegar, la fel ca secole mai târziu Miguel Hernández, ne destăinuie aici obsesia lui pentru cuvinte. Cuvintele pe care le iubește și îl îngrozesc prin puterea pe care o au în lume, prin felul în care pot fi folosite greșit.

În Munci și zile, acest păstor poet ne relatează prezentul său, nu faptele din trecut. Describe un fel diferit de eroism: lupta dură pentru supraviețuire în condiții dificile. Folosește hexametri homerici solemni pentru a vorbi despre însămânțări și recolte, despre castrarea porcilor și țipătul cocorilor, despre spice și stejari, despre pământul murdar, despre vinul care încălzește nopțile reci de la țară. Făurește mituri, fabule cu animale și maxime ale ursuzei înțelepciuni populare. Se repede la fratele său Perses, cu care s-a luptat pentru moștenire. Dă în vileag fără rușine scabroasele certuri familiale pentru împărțirea averii și nu-i pasă că e perceput ca un tip avar; dimpotrivă, e un muncitor mândru că știe valoarea pământului. Ne explică că leneșul și nerușinatul lui frate l-a dat în judecată și, neajungându-i răutatea asta îngrozitoare, încearcă să-l mituiască pe judecător. În continuare, denunță

rapacitatea micilor bogătași și intriganților din tribunale. Se folosește de expresii savuros de caustice, cum e „judecători înghiteșunci“. Furios și sumbru, în stilul profeților, amenință cu pedeapsa divină autoritățile care, pentru a-și umple buzunarul, îi favorizează mereu pe cei puternici și fură de la țăranii săraci. Hesiod deja nu mai cântă idealurile aristocrației. Este moștenitorul urâtului Thersites, care în Iliada îl acuza pe regele Agamemnon că-și sporește averile pe seama eforturilor tuturor într-un război din care numai el avea de câștigat.

Mulți greci din epoca lui doreau niște baze mai drepte pentru viața în comun și o împărțire mai echitabilă a bogățiilor. Munci și zile le vorbea despre valoarea muncii răbdătoare și sânguincioase, despre respectul față de celălalt și despre setea de dreptate. Timpul alfabetului a făcut posibil ca protestul acid al lui Hesiod să dureze. În ciuda — sau poate datorită — cuvintelor lui jignitoare împotriva regilor, poemul a devenit o carte indispensabilă, iar mai târziu a intrat în manualele școlare. Acolo, printre brazdele unei mici ferme disputate din Askra cea murdară, în nord-vestul Atticii, începe genealogia poeziei sociale.

44

Potrivit lui Eric A. Havelock, la început, alfabetul era un intrus fără statut social. Elita societății continua să recite și să pună în scenă opere pe care le considera valoroase. Folosirea scrierii s-a extins cu pași mici, ritmici, delicați. La început și vreme de secole, povestirile prindeau contur pe pagina goală a minții și deveneau publice când erau citite cu voce tare. Încă erau concepute, într-un anumit sens, pentru comunicarea orală. Versiunile scrise ale cărților erau doar un fel de asigurare împotriva uitării. Textele cele mai vechi serveau drept partituri muzicale ale limbajului, pe care numai specialiștii — autori și interpreți — le foloseau și le citeau. La public, muzica cuvintelor ajungea prin intermediul auzului, nu al văzului.

În jurul secolului al VI-lea î.Hr. a apărut proza și, odată cu ea, scriitorii

propriu-ziși, care nu-și mai construiau opera pe culoarele misterioase ale memoriei, ci se așezau să traseze linii pe tăblițe sau papirusuri. Autorii înșiși au început să-și scrie textele sau să le dicteze secretarilor. Puținele copii care se făceau, dacă se făcea vreuna, abia dacă circulau. De aceea, nu există urme ale industriei sau comerțului cu cărți în epoca arhaică.

Cu toate acestea, oralitatea însăși s-a transformat la contactul cu alfabetul. Odată scrise, cuvintele au început să rămână ancorate în ordinea lor, ca notițele într-o pentagramă. Melodia frazelor a rămas aceeași pentru totdeauna; torentul spontan, agilitatea răspunsurilor și libertatea limbajului vorbit s-au risipit. În epoca miceniană veche, aezii itineranți obișnuiau să-și cânte legende eroice acompaniați de un instrument și lăsându-se purtați de spiritul improvizației; dar, odată cu apariția cărților scrise, au fost înlocuiți de rapsozi, care recitau texte învățate pe de rost — mereu identice și fără acompaniament muzical —, dând lovituri de metronom cu un baston pentru a marca ritmul.

În vremea lui Socrate, textele scrise încă nu erau un instrument obișnuit și suscitau neîncredere. Erau considerate un înlocuitor pentru vorba spusă — ușoară, înaripată, sacră. Chiar dacă în Atena secolului al V-lea î.Hr. exista deja un comerț cu cărți incipient, abia un secol mai târziu, în vremea lui Aristotel, obiceiul de a citi va fi adoptat fără rezerve. Pentru Socrate, cărțile erau ajutoare ale memoriei și cunoașterii, dar el considera că adevărații înțelepți ar face bine să nu se bazeze pe ele. Această chestiune a inspirat dialogul platonician Phaidros, care se desfășoară la câțiva pași de zidurile Atenei, la umbra unui platan înfrunzit de pe marginea râului Ilisos. Acolo, la ora caldă a siestei, pe fondul sonor al cicadelor, se înfiripă o conversație despre frumusețe care se îndreaptă în mod misterios spre darul ambiguu al scrierii.

Cu secole în urmă, îi spune Socrate lui Phaidros, zeul Thot din Egipt, inventatorul zarurilor, al jocului de table, al socotitului, geometriei, astronomiei și literelor, l-a vizitat pe regele Egiptului și i-a oferit aceste invenții ca să le răspândească printre supușii lui. Citez cuvintele lui Socrate: „Regele [Thamus] l-a întrebat atunci asupra folosului pe care l-ar aduce fiecare dintre artele acestea [...]. Au ajuns, iată, la litere, și Theuth a spus: «Privește, rege, știința aceasta îi va face pe egipteni mai înțelepți și mai cu

ținere de minte; găsit a fost leacul uitării și, deopotrivă, al neștiinței». La care regele a răspuns: «Preapricepute meșter Theuth, [...] ca părinte al literelor, și de dragul lor, le-ai pus în seamă tocmai contrariul a ceea ce pot face ele. Căci scrisul va aduce cu sine uitarea în sufletele celor care-l vor deprinde, lenevind-le ținerea de minte; punându-și credința în scris, oamenii își vor aminti din afară, cu ajutorul unor icoane străine, și nu dinlăuntru, prin caznă proprie. [...] Cât despre înțelepciune, învățăceilor tăi tu nu le dai decât una părelnică, și nicidecum pe cea adevărată. După ce cu ajutorul tău vor fi aflat o grămadă de prin cărți, dar fără să fi primit adevărata învățătură, ei vor socoti să sunt înțelepți nevoie mare, când de fapt cei mai mulți n-au nici măcar un gând care să fie al lor. Unde mai pui că sunt și greu de suportat, ca unii ce se cred înțelepți fără de fapt să fie¹⁸».

După ce a ascultat exoticul mit egiptean, Phaidros spune că este de acord cu maestrul său. Așa se întâmplă de obicei cu respectuoșii discipoli ai lui Socrate, care niciodată nu îndrăznesc să-l contrazică. De fapt, în dialogurile lui Platon, discipolii spun fără încetare fraze cum ar fi: „Așa este, Socrate“, „Îți dau dreptate, Socrate“, „Văd că și de data asta ai dreptate, Socrate“. Și chiar dacă interlocutorul său deja s-a dat bătut, filosoful mai aruncă o ultimă împunsătură: „Ai putea crede că ele [gândurile scrise] vorbesc, însuflețite de spirit. Dar dacă le pui o întrebare, vrând să te lămurești asupra vreunei afirmații, ele nu îți răspund decât un singur lucru, mereu același. Și de îndată ce a fost scrisă, o dată pentru totdeauna, fiecă cuvântare [...] nu e în stare nici să se apere, nici să își vină în ajutor“¹⁹.

Lui Socrate îi era teamă că, din cauza scrierii, oamenii vor abandona efortul propriei gândiri. Bănuia că, ajutându-se de litere, vor avea mai multă încredere în texte și, fără să se încăpățâneze să le înțeleagă în profunzime, le va fi de ajuns să le aibă la îndemână. Și astfel, nu va mai fi vorba de înțelepciunea personală, încorporată nouă înșine și imposibil de șters, ca parte a bagajului fiecăruia, ci de un apendice străin. Argumentul este subtil, și încă ne influențează. Chiar acum suntem cufundați într-o tranziție la fel de radicală cum a fost alfabetizarea grecească. Internetul ne modifică utilizarea memoriei și însuși mecanismul de a învăța. Un experiment realizat în 2011 de D.M. Wegner, pionier al psihologiei sociale, a măsurat capacitatea de memorare a mai multor voluntari. Numai jumătate dintre ei știau că datele pe care trebuie să le țină minte erau salvate și într-un computer. Cei care au știut

că informațiile erau și în formă digitală s-au relaxat și nu au depus prea mare efort pentru a le învăța. Oamenii de știință numesc „efectul Google” acest fenomen de relaxare a capacității de memorare. Mai bine ținem minte unde anume sunt păstrate datele decât datele în sine. Evident, cunoștințele pe care le avem la dispoziție sunt mai multe ca oricând, dar aproape toate sunt depozitate în afara minții noastre. Apar întrebări tulburătoare: sub această avalanșă de informații, unde se mai află cunoașterea? Oare memoria noastră leneșă ajunge să fie o agendă de adrese unde putem căuta o informație, dar fără a avea informația în sine? Suntem de fapt mai ignorați decât strămoșii noștri cu memorie bună din timpurile străvechi ale oralității?

Marea ironie e că Platon a explicat disprețul maestrului față de cărți chiar într-o carte, reușind astfel să păstreze criticile lui împotriva scrisului și pentru noi, cititorii lui din viitor.

45

Dincolo de anumite limite, singura posibilitate de a ne extinde memoria depinde de tehnologie. Aceste transformări sunt deopotrivă periculoase și fascinante. Linia care ne separă creierele de internet devine din ce în ce mai puțin clară. Avem impresia că știm tot ceea ce se poate ști apelând la Google. Când se adună un grup de oameni, mereu se găsește câte unul care să verifice o informație pe smartphone-ul său. Se aruncă cu capul în ecran ca o pasăre acvatică și, după o consultare rapidă, revine cu peștele în cioc, clarificând toate îndoielile cu privire la numele vreunui actor sau care sunt zilele desăvârșite pentru a prinde peștii-banană.

În urma experimentelor pe care le-a desfășurat în anii 1980, Wegner crede că dacă ținem minte unde se găsesc informațiile importante, chiar dacă nu reținem cunoștințele concrete, ne lărgim oricum granițele universului mental. Aceasta este baza teoriei lui despre memoria transactivă. Potrivit lui Wegner, nimeni nu ține minte tot. Stocăm informații în mintea altora — persoane pe care le putem întreba —, în cărți și în gigantica memorie cibernetică.

Alfabetul a fost o tehnologie și mai revoluționară decât internetul. El a construit pentru prima oară memoria noastră comună, extinsă și la îndemâna tuturor. Nici știința, nici toată literatura nu încapă într-un singur creier, dar, datorită cărților, fiecare dintre noi găsește ușile deschise către toate povestirile și toate cunoștințele. Am putea crede, după cum a prezis Socrate, că am devenit o gașcă de încrezuți ignorați. Sau că, datorită literelor, facem parte din cel mai mare și mai inteligent creier din câte au existat vreodată. Borges, care făcea parte din al doilea grup, a scris: „Dintre numeroasele instrumente ale ființei omenеști, cel mai uluitor este, fără putință de tăgadă, cartea. Celelalte sunt prelungiri ale trupului. Microscopul, telescopul sunt prelungiri ale privirii; telefonul este o prelungire a glasului. Mai apoi avem plugul și spada, prelungiri ale brațului. Însă cartea e altceva: cartea e o prelungire a memoriei și imaginației”²⁰.

46

În acea splendidă după-amiază petrecută în afara Atenei, Socrate i-a spus lui Phaidros, despre cuvintele scrise, că sunt semne moarte și fantomatice, copii nelegitimi ai singurului discurs viu: vorbirea orală.

Poetul Friedrich Hölderlin, născut douăzeci și trei de secole mai târziu, a vrut să călătorească în timp până în acea zi îndepărtată și pe acea pajiște liniștită, „la umbra platanilor, unde Ilisos curgea printre flori, unde Socrate cucerea inimile și Aspasia se plimba printre mirți, în timp ce agora răsună zgomotoasă și Platon al meu făurea edenuri“.

Se întâmplă frecvent așa: vremurile pe care unii le consideră decadente în timpul vieții lor sunt contemplate de alții cu nostalgie. Hölderlin se credea un atenian din Antichitate teleportat într-o Germanie ostilă. Adevărata lui patrie era acel secol de aur împotriva căruia Socrate tuna și fulgera, considerând că a distrus adevărata înțelepciune.

La doar treizeci de ani, poetul german a început să sufere de tulburări

mentale. Se spune că suferea de accese de furie, de agitație și de logoree pe care nu le putea controla. Declarat bolnav incurabil, părinții lui l-au internat într-o clinică. În vara anului 1807, un ebenist pe nume Ernst Zimmer, entuziasmat de cartea lui Hyperion, i-a făcut o vizită lui Hölderlin și a hotărât să-l adăpostească în casa lui, pe malul râului Neckar. Poetul a rămas acolo până la moarte, în 1843, îngrijit de familia cititorului său.

Fără ca măcar să-l cunoască, Zimmer a decis să-l ia, să-l hrănească și să-l îngrijească, așa nebun cum era, pe autorul romanului la care ținea atât de mult. Timp de patru decenii, cuvintele tăcute ale unei cărți au creat între doi străini o legătură mai puternică decât rudenia. Poate că literele sunt într-adevăr doar niște semne moarte și fantomatice, copii nelegitimi ai cuvintelor rostite, dar noi, cititorii, știm cum să le dăm viață. Mi-ar plăcea să-i spun povestea asta bătrânului și morocănosului Socrate.

47

Fahrenheit 451 este temperatura la care ard cărțile, dar și titlul ales de Ray Bradbury pentru fantezia lui futuristă. Sau poate că nu așa de futuristă.

Povestea se desfășoară într-o epocă sumbră, într-o țară în care cititul este interzis. Pompierii nu se mai ocupă cu stingerea incendiilor, ci cu arderea cărților pe care unii cetățeni rebeli le ascund în casele lor. Guvernul a decretat ca toată lumea să fie fericită. Cărțile sunt pline de idei nocive și, în plus, lectura solitară îndeamnă la melancolie. Populația trebuie să fie protejată de scriitori, care răspândesc gânduri rele.

Disidenții sunt persecutați. Ei se refugiază în pădurile din jurul orașelor, pe drumuri, la malurile râurilor poluate, pe căile ferate abandonate. Călătoresc mereu, sub lumina stelelor, deghizați în vagabonzi. Au învățat pe de rost cărți întregi și le păstrează în mintea lor, unde nimeni nu le poate vedea și nici nu le poate bănuși existența. „La început n-a fost nimic planificat. Fiecare om avea o carte pe care dorea să și-o amintească și și-o amintea. Apoi, în vreo

douăzeci de ani, tot călătorind, ne-am întâlnit unii cu alții, am creat rețeaua și am elaborat un plan. Vom transmite oral cărțile copiilor noștri și le vom spune să le facă și ei celorlalți acest serviciu. [...] Într-o bună zi, într-un an, când se va sfârși războiul, cărțile vor putea fi rescrise, oamenii vor fi chemați să redea ceea ce știu și vom transpune totul în cuvinte tipărite, până la o nouă Epocă a Întunericului, când poate va trebui să luăm totul de la început.”²¹ Acești fugari, care au văzut cum era distrus ceea ce iubeau, sunt nevoiți să parcurgă un drum lung în fuga lor, mereu înspăimântați, fără nicio altă certitudine în afara cărților arhivate în spatele ochilor lor liniștiți.

Romanul pare o distopie, dar nu e așa. Ceva foarte asemănător s-a întâmplat de-adevăratelea. În anul 213 î.Hr., când un grup de greci încerca să adune toate cărțile din lume la Alexandria, împăratul chinez Shi Huangdi a dat ordin să fie arse toate cărțile din regatul său. A cruțat numai tratatele de agricultură, de medicină și profețiile. Voia ca istoria să înceapă cu el. Căuta să abolească trecutul, pentru că opozanții lui îl invocau, regretând perioadele împăraților din vechime. Conform unui document din epocă, planul a fost dus la bun sfârșit fără milă. („Cei care se folosesc de vremurile din vechime pentru a denigra prezentul vor fi executați împreună cu familiile lor. Cei care ascund cărți vor fi însemnați cu fierul roșu și condamnați la muncă silnică”). Ura lui Shi Huangdi a provocat distrugerea a mii și mii de cărți — printre altele, toate scrierile confucianismului. Zbirii împăratului au mers din poartă în poartă, luând cărțile și aruncându-le în foc. Mai bine de patru sute de învățați răzvrătiți au fost îngropați de vii.

În anul 191 î.Hr., în timpul unei alte dinastii, s-au putut rescrie multe dintre acele cărți pierdute. Asumându-și riscuri incredibile, profesioniștii literelor au păstrat în memorie opere întregi, în secret, la adăpost de război, persecuții și ruguri.

Nu a fost singura dată când s-a întâmplat așa ceva. Când Alexandru a ocupat orașul Persepolis și i-a dat foc, au ars toate exemplarele cărții sfinte a zoroastrismului. Credincioșii au reconstituit-o datorită faptului că și-o aminteau cuvânt cu cuvânt. În timp ce Bradbury își imagina fantezia lui distopică, în anii cruzimii staliniste, unsprezece prieteni ai Annei Ahmatova memorau poemele din sfâșietoarea ei carte *Recviem*, pe măsură ce o scria, pentru a le feri de orice nenorocire care i s-ar fi putut întâmpla autoarei.

Scrierea și memoria nu sunt adversare. De fapt, de-a lungul istoriei, s-au salvat una pe cealaltă: literele protejează trecutul; iar memoria, cărțile persecutate.

În Antichitate, când încă mai dăinuiau licăriri ale culturii orale, când existau mai puține cărți și se recitea mai mult, nu de puține ori cititorii învățau pe de rost opere întregi. Știm că rapsozii recitau în mai multe etape cele cincisprezece mii de versuri din Iliada și cele douăsprezece mii din Odiseea. De asemenea, oamenii obișnuiți erau capabili să repete cu fidelitate texte literare lungi. Augustin de Hippona își amintește într-una dintre cărțile lui de tovarășul său de studiu Simplicius, care recita discursuri întregi ale lui Cicero și toate poemele lui Vergiliu — adică mii și mii de versuri — în ordine inversă, de la coadă la cap. În timp ce citea, grava frazele care îl emoționau pe „tăblițele de ceară ale memoriei“ pentru a și le aminti și a le recita oricând voia, ca și cum ar fi privit paginile unei cărți. Un medic roman din secolul al II-lea, pe nume Antilus, a ajuns și mai departe, afirmând chiar că să memorezi cărțile e bine pentru sănătate. Avea o teorie amuzantă și ciudată pe tema asta. Cei care nu au făcut niciodată efortul de a memora o poveste, niște versuri, un dialog — spunea el — au dificultăți mai mari în a elimina anumite fluide nocive din corpul lor. În schimb, cei care pot recita texte lungi din memorie elimină fără probleme aceste substanțe toxice, prin respirație.

Poate fără să știm, și noi — ca fugarii lui Bradbury, literații chinezi, discipolii lui Zoroastru și prietenii Annei Ahmatova — păstrăm în siguranță în mintea noastră anumite pagini care ne interesează. „Eu sunt Republica lui Platon“, spune un personaj din Fahrenheit 451. „Ai vrea să citești Marcus Aurelius? Domnul Simmons este Marcus. [...] Capitolul întâi din Walden de Thoreau, la Green River, capitolul doi se află la Willow Farm, Maine. Există un orașel în Maryland cu numai douăzeci și șapte de locuitori, [...] aici se găsesc eseurile complete ale unui scriitor pe nume Bertrand Russell. Ia orașul, frunzărește-i paginile, atâtea pagini de persoană.“ Unul dintre rebelii zdențăroși, cu părul slinos și unghiile murdare, glumește: „Nu judeca o carte după coperti“²².

Într-un anume sens, toți cititorii poartă în sinea lor biblioteci intime clandestine de cuvinte care și-au pus amprenta asupra noastră.

Cărțile au fost nevoite să-și creeze un public. Și, făcând acest lucru, au transformat și stilul de viață al grecilor.

Alfabetul a început să prindă rădăcini într-o lume a războinicilor. Primeau învățătură — militară, sportivă și muzicală — numai fiii aristocraților. În copilărie erau educați de dascăli la palatele lor. Când ajungeau la adolescență, între treisprezece și optsprezece ani, deprindeau arta războiului de la iubii lor adulți — pederastia greacă avea funcție pedagogică. Societatea aceea consimțea iubirea între combatanții maturi și tinerii lor protejați, întotdeauna de rang înalt. Grecii considerau că tensiunea erotică sporea valoarea fiecăruia dintre ei: războinicul veteran dorea să strălucească în fața tânărului său favorit, iar cel iubit încerca să se ridice la înălțimea războinicului prestigios care îl sedusese. Cu femeile exilate în ginecee, cetățile-state erau cluburi ale bărbaților care se observau unii pe alții, stimulându-se și îndrăgostindu-se, obsedați de eroismul războinic. Între două bătălii se dedicau banchetelor, turnirurilor și vânătorii. Puneau în practică idealurile lor cavaleriești în cele mai sângeroase măceluri. Istoricul Tucidide povestește cum toți locuitorii Greciei aveau mereu asupra lor arme, pentru că nimeni nu se simțea în siguranță nici în orașe, nici pe drumuri. Spune și că atenienii au fost primii care au început să-și lase armele acasă și să se comporte mai puțin politicos.

La un moment dat, în secolul al VI-lea î.Hr., educația a încetat să mai fie în esență militară și athletică. Chiar și așa, pregătirea pentru război nu a dispărut, evident, pentru că locuitorii orașelor antice trăiau luptându-se în permanență cu statele vecine, înfigându-și sulițele în cei care locuiau chiar dincolo de granițe. Dar, încetul cu încetul, a început să câștige teren deprinderea cititului și socotitului. Numai câteva redute, precum învechita Spartă, și-au păstrat cei treisprezece ani obligatorii de înrolare și disciplină militară.

Și atunci s-a întâmplat ceva neașteptat. Febra alfabetului s-a extins dincolo de cercurile nobiliare, care considerau educația unul dintre privilegiile lor. Orgolioșii aristocrați au fost nevoiți să suporte un număr din ce în ce mai mare de parveniți care, cu o îndrăzneală insuportabilă, pretindeau să-și inițieze fiii în secretele scrierii și erau dispuși să plătească pentru asta. Așa a apărut școala. Învățământul privat oferit de un instructor sau un iubit deja nu mai era suficient pentru a acoperi nevoile tuturor, așa încât a devenit o practică minoritară. Din ce în ce mai mulți tineri — liberi, dar fără origini nobile — își reclamau dreptul la educație și, sub presiunea aspirațiilor lor, au apărut primele locuri colective dedicate învățaturii.

Ca să datăm acest eveniment decisiv, ar trebui să dăm de urma unor texte antice care să ofere niște piste. S-a aflat astfel de existența uneia dintre primele școli dintr-un text de o actualitate tulburătoare. Este vorba despre relatarea unei întâmplări de cronică neagră din îndepărtata insulă Astypalea. Scriitorul Pausanias povestește în Călătorie în Grecia despre o crimă în masă care i-a șocat pe locuitorii Arhipelagului Dodecanez în anul 492 î.Hr. Crima mai dăinuia încă în amintirea locuitorilor insulei în secolul al II-lea d.Hr., când scriitorul călător a auzit vorbindu-se despre ea. Povestea lugubră pare o încrucișare între Bowling for Columbine și legenda lui Samson. Pausanias spune că un tânăr răzvrătit împotriva lumii și cu antecedente violente a năvălit într-o școală și, pentru a-și descărca ura, a masacrat mai mulți copii: „Se spune că pugilistul Cleomedes din Astypalea și-a omorât în luptă adversarul, pe Icos din Epidaur. Din cauza brutalității sale, judecătorii olimpici i-au retras victoria. Cleomedes a înnebunit de furie. Când s-a întors în Astypalea, a intrat în școală, unde se aflau șaiszeci de copii, și a dărâmat cu forța brațelor lui coloana care susținea tavanul. Clădirea s-a prăbușit peste capetele lor și i-a omorât pe toți“.

Dincolo de finalul ei întunecat, povestea ne spune că în mica insulă din Marea Egee, de nici 13 kilometri lățime, la începutul secolului al V-lea î.Hr. se găsea o școală unde, într-o zi obișnuită, studiau șaiszeci de elevi. Și alte mărturii par să confirme adevărul acestor date. Pe vremea aceea, alfabetul impregna stilul de viață grecesc chiar și în cele mai îndepărtate localități care ies din culisele istorie doar atunci când sunt lovite de o catastrofă naturală sau în cazul în care constituie scena unei crime înfiorătoare.

Mama voia să mă învețe să citesc, dar am refuzat. Îmi era frică. La școală aveam un coleg pe nume Alvarito, copil de învățători, care învățase acasă. Când noi ceilalți abia ne chinuiam cu cartonașele cu silabe, el citea la perfecție, fără nicio problemă. Cu o ușurință uluitoare, foarte greu de suportat. Răzbunarea s-a dezlănțuit în recreație, la locul de joacă. Îl fugăreau, strigându-i: aragaz cu patru ochi, balenă... I-au călcat ghiozdanul în picioare, i-au atârnat hanoracul de ramurile unui smochin, de unde nu și-l putea recupera pentru că nu era agil la cățărat. Alvarito încălcase codul școlar; făcuse pe deșteptul. Părinții lui au fost nevoiți să-l mute la altă școală.

Mie nu mi se va întâmpla așa ceva, m-am gândit cu mândrie. În plus, chiar nu aveam nevoie să o iau înaintea celorlalți. Mama îmi citea povești seara. Micul nostru teatru nocturn nu era în pericol câtă vreme nu știam să citesc. Însă îmi doream cu adevărat să învăț să scriu. Nu-mi dădeam seama că cele două mergeau mână în mână și aveau nevoie una de alta.

Într-o bună zi, m-am trezit cu un creion între degete. E greu să-l ții bine, trebuie să-l domesticești. Îl apăs cu putere pe foaia de hârtie ca să nu-mi scape, dar uneori se revoltă, rupându-și nasul de caiet. Și atunci am nevoie de o ascuțitoare, ca să-i ascut din nou vârful. Mă și văd; sunt așezată împreună cu alți copii la o masă rotundă de culoarea vanilie. Aplecată în față, desenez liniuțe, puncte, cerculețe, curbe. Cu vârful limbii printre dinți, urmăresc deplasarea mâinii. Rânduri de m-uri prinse unele de altele. Rânduri de b-uri cu burtica lor. Nu-mi place bara transversală a lui t (îmi complică treaba).

După ceva timp, progrez: deja pot lega litere. M își întinde codița spre a. La început totul pare o încâlceală, o încurcătură de liniuțe. Insist. Cum sunt stângace, strâng pumnul peste rânduri pe măsură ce avansez și le șterg. Las o urmă gri. Cu mâna înnegrită, continui. Până ce, într-o dimineață, fără să-mi dau seama, spre surprinderea mea, am prins secretul scrierii. Fac magie. Mama. Bastonașele și cerculețele cântă în liniște. Am prins realitatea într-o

rețea de litere. Nu mai sunt doar linii; este chiar ea cea care apare dintr-odată pe hârtie: vocea ei așa de frumoasă, valurile părului ei castaniu, privirea caldă, zâmbetul care-i dezvăluie niște incisivi proeminenți și de aceea, pentru că îi este rușine de dinții ei dezordonați, sfârșește mereu cu un gest timid. Am chemat-o cu creionul meu și este acolo: Mama! Tocmai am scris și am înțeles primul meu cuvânt.

În toate societățile care folosesc scrierea, să înveți să citești are ceva dintr-un ritual inițiativ. Copiii știu că sunt mai aproape de oamenii mari când pot să înțeleagă literele. Este întotdeauna un pas emoționant spre vârsta adultă. Pecetluiește o alianță, rupe o perioadă depășită a copilăriei. Se trăiește cu fericire și euforie. Totul pune la încercare noua putere. Cine să bănuiască că lumea întreagă era împodobită cu ghirlande de litere, ca la un mare festival? Acum trebuie să descifrăm strada: far-ma-ci-e, bru-tă-ri-e, de în-chi-riat... Silabele explodează în gură ca un foc de artificii, aruncând scântei. Acasă, la masă, din toate părțile suntem asaltați de mesaje. Începe rafala de întrebări: ce înseamnă cumaipuținecalorii?, și apămineralănaturală?, aseconsumadepreferință?

În societatea evreiască medievală se sărbătorea cu o ceremonie solemnă momentul învățării, când cărțile îi implicau pe micuți în memoria comunitară și a trecutului împărtășit de toți. La sărbătoarea Cincizecimii, învățătorul își așeza în poală copilul pe care urma să-l inițieze. Îi arăta o tablă pe care erau scrise semnele alfabetului ebraic, iar apoi un pasaj din Scriptură. Învățătorul citea cu voce tare, iar elevul repeta. Apoi ungea tabla cu miere, iar copilul o lingea, pentru ca acele cuvinte să-i intre simbolic în trup. Se scriau litere și pe ouă fierte tari curățate sau pe fursecuri. Alfabetul devenea dulce sau sărat, se mesteca și se înghițea. Ajungea să facă parte din corp.

Cum să nu fie magic alfabetul, dacă descifrează lumea și ne dezvăluie gândurile? Și grecii antici simțeau vraja lui. În acele timpuri, literele se foloseau ca să reprezinte, în afară de cuvinte, cifre și note muzicale. Fiecare dintre cele șapte vocale simboliza una dintre cele șapte planete și unul dintre cei șapte îngeri care le prezidează. Se foloseau la vrăji și amulete.

În acele îndepărtate școli grecești — după-amiezi cenușii, ploaie mărunță, monotonie dincolo de ferestre —, copiii cântau literele în cor: „Sunt alfa, beta, gama și delta, și epsilon, și zeta...“. Apoi silabele: beta cu alfa, ba.

Învățătorul le desena și apoi, luând mâna elevului în mâna sa, i-o trecea peste desen. Copiii repetau de o mie de ori modelul. Copiau și scriau după dictare mici maxime de un rând. Ca și noi, învățau poezii pe de rost — un fel de „Cu zece tunuri la fiecare trupă”²³ și „Se miră un portughez”²⁴ de-ale lor — și rânduri de cuvinte rare. Îmi amintesc unul dintre cântecele copilăriei: brujir, grujir, desquijerar²⁵; niciodată nu m-am mai lovit de verbele astea hârâitoare.

Predarea era obsesivă și obositoare. Învățătorul-îmblânzitor recita, iar elevii repetau. Învățarea avansa lent (nu de puține ori, copii de zece sau doisprezece ani încă învățau să scrie). De cum erau în stare, începeau să citească, să repete, să facă rezumate, să comenteze și să copieze o selecție de texte fundamentale, aproape mereu aceleași. Mai ales din Homer, dar și din Hesiod. Și altele indispensabile. Anticii, care-i vedeau pe copii ca pe un soi de adulți în miniatură fără gusturi și competențe proprii, le ofereau aceleași cărți pe care le citeau și oamenii mari. Nu exista ceva asemănător literaturii pentru copii sau adolescenți, și nicio metodă de a le face învățarea mai ușoară. Încă nu se inventase copilăria, nu venise încă Freud să atribuie o importanță crucială primilor ani din dezvoltarea omului. Și atunci, tot ceea ce puteai să faci pentru un copil era să-l arunci cu capul înainte în lumea oamenilor mari și să-i îndepărtezi inocența cu peria, ca pe murdărie.

Alfabetul o fi fost el magic, dar metoda de învățare era de-a dreptul sadică. Pedepsele corporale erau nedespărțite de rutina școlară a copiilor greci, așa cum fusese și pentru scribii egipteni și evrei. Într-o comedie a scriitorului Herodas, învățătorul urlă: „Unde-i cureaua, coada de bou cu care-mi biciuiesc copiii neascultători? Dați-mi-o înainte să izbucnesc de furie!”

Succesul cuvintelor zburdalnice

Timp de secole, alfabetul s-a extins lent, iar grecii au reușit să cânte poeme în continuare, dar deja nu o mai făceau la fel. Unele voci au îndrăznit să spună ceea ce niciun text antic nu mai cutezase vreodată. Din nefericire, ne-au rămas doar câteva fragmente din acele versuri. Până în anul 500 î.Hr., nu s-a păstrat nicio carte de filosofie sau de poezie întreagă, iar poemele întregi sau fragmentele din autori de proză sunt doar o excepție. Dar acele mici fragmente care s-au păstrat sunt atât de puternice încât, deși incomplete, ne emoționează.

Acea a fost marea epocă a liricii, când poeziile — scurte în comparație cu Iliada —, scrise pentru a fi cântate, nu mai priveau spre trecut, precum legende din timpurile străvechi. Acum vorbeau despre greutatea prezentului, agățându-se de senzațiile pe care le exprimau. Acum. Aici. Eu.

Pentru prima oară, scrierea devenise aliatul cuvintelor zburdalnice, ireverențioase, șocante față de valorile epocii lor. Acest curent uluitor a început cu Arhiloh — fiul bastard al unui nobil grec și al unei slave barbare —, mercenar și poet. În timpul scurtei sale vieți (680–640 î.Hr.), a fost nevoit să se descurce singur, fără avere sau privilegii, luptând ca mercenar, pentru bani, în războaiele altora. Așa cum a spus și el, lancea îi dădea zilnic un colț de pâine și îi servea vinul pe care-l bea. Aventurier la granița dintre cultură și barbarie, a cunoscut sordida realitate din spatele idealurilor de război.

Conform codului de onoare, trebuia să reziste pe câmpul de luptă fără să dea înapoi și nici să fugă. Într-o încăierare împotriva armatelor trace, Arhiloh a fost nevoit să aleagă între a muri la fața locului, în spatele scutului său mare și greu, sau să-l dea la o parte și să o ia la sănătoasă ca să supraviețuiască. Exista în Grecia antică o jignire foarte gravă, să fii un „aruncă-scuturi“, rhípsaspis. Se spune că mamele spartane, atunci când își luau rămas-bun de la fiii lor înaintea unei lupte, îi avertizau să se întoarcă „ori sub scut, ori pe scut“, adică fie să și-l poarte pentru că au luptat cu curaj, fie să zacă întinși pe el, morți.

Ce a hotărât Arhiloh? Să o ia la goană și, în plus, să proclame în versurile lui: „Scutul pe care l-am aruncat în ciudă într-un tufiș, unul minunat, acum îl vântură un trac. Dar mi-am salvat pielea. Ce mai contează un scut? Ducă-se. Am să-mi iau altul la fel de bun“. Niciun războinic de-ai lui Homer nu ar fi

cutezat să accepte așa ceva, și nici nu ar fi avut simțul umorului pentru asta. Dar pe Arhiloh îl amuza să se prezinte drept un antierou și să ridiculizeze cu nerușinare aceste convenții. Chiar dacă era curajos — că altfel nu și-ar fi putut câștiga zeci de ani traiul din război —, iubea viața „care nu mai poate fi recuperată sau cumpărată după ce ultima suflare trece de palisada dinților“. Știa că soldatul care fuge la timp e bun pentru alte bătălii, și pentru a mai scrie și alte poezii. Tocmai datorită sincerității sale sfidătoare, îmi vine greu să mi-l imaginez ca fiind laș — și cred că era mai degrabă realist și răutăcios.

În versurile lui, limbajul este direct, fără ocolișuri, aproape brutal. Odată cu el irumpe în lirica grecească un realism clar. Deschide porțile noii poezii insolente. Nu-și ascunde temperamentul răzbunător, pasional, zeflemitor. Pentru dorința lui sexuală găsește cuvinte explicite: „Mi-aș dori să pot atinge mâna Neobulei... și să mă năpustesc, gata de acțiune, pe pielea ei și să-mi potrivesc pântecul pe pântecul ei și coapsele mele pe coapsele ei“. Un fragment foarte scurt păstrat până azi demonstrează că nu s-a ferit să vorbească nici despre sexul oral în poeziile lui: „ca un trac sau un frigian care sughe berea cu trestia, ea, plecând capul, trudea“. Arhiloh a murit pe câmpul de luptă precum Ahile, dar a spus destul de limpede că promisiunea gloriei postume i se părea o fanfaronadă: „Nimeni, după moarte, nu mai primește onoruri de la compatrioții lui. Preferăm, vii, lauda celor vii“. Richard Jenkyns, profesor la Oxford, îl consideră „primul obraznic al Europei“. Cred că acest epitaf l-ar fi făcut să râdă în hohote.

Prima carte

51

N-a mai rămas nimic din cele mai vechi cărți din Europa. Papirusul este un material perisabil și fragil care nu supraviețuiește în clima umedă mai mult de două sute de ani. Azi mai putem găsi doar în textele grecești mențiuni despre

cărți concrete, adevărate, pe care cineva le-a văzut și atins într-un loc de al cărui nume voia să-și aducă aminte. Căutarea asta m-a condus la trecerea dinspre secolul al VI-lea spre secolul al V-lea î.Hr. Se spune că în vremea aceea filosoful Heraclit a depus un exemplar din opera lui Despre natură la templul Artemisei din Efes.

Efesul era un oraș-stat situat în Anatolia, vechea Asie Mică, azi Turcia. Ceea ce noi numim filosofie a apărut la începutul secolului al VI-lea î.Hr., dintr-odată, fără vreun motiv vizibil, în acea fâșie îngustă de coastă ocupată de greci, la marginea lumii asiatice. Primii filosofi au fost copii de graniță, ai amestecului de sânge și ai pragurilor. În timp ce Grecia continentală rămânea ancorată în trecut, locuitorii periferiei metise s-au aventurat spre inovații radicale.

Nașterea filosofiei grecești a coincis cu tinerețea cărților, și nu întâmplător. Față de comunicarea orală — bazată pe povestiri tradiționale, cunoscute și ușor de reținut —, scrierea a permis crearea unui limbaj complex pe care cititorii îl puteau asimila și la care se puteau gândi în liniște. În plus, dezvoltarea spiritului critic este mai ușoară pentru cel care are o carte în mână — și care își poate întrerupe lectura, poate relua un fragment și se poate opri să cugete — decât pentru ascultătorul captivat de un rapsod.

Heraclit a fost supranumit „enigmaticul“, iar mai târziu „obscurul“. În opera lui, opacitatea vieții și uimitoarele ei contradicții par să se infiltreze în text, impregnându-l. Cu el începe literatura dificilă, în care cititorul trebuie să depună efort pentru a smulge înțelesurile frazelor. Este părintele lui Proust, cu frazele lui labirintice pline de dedesubturi; al lui Faulkner, cu monologurile lui confuze, adesea decontextualizate; al lui Joyce, care în *Finnegan's Wake* lasă impresia că scrie în mai multe limbi deodată — unele inventate de el. Nu vreau să spun prin asta că între ei ar exista legături de rudenie pentru că li s-ar asemena stilurile în vreun fel. În realitate, de la Heraclit au ajuns până la noi doar câteva scurte maxime, stranii și cu un impact puternic. Nu, ceea ce ei au în comun este atitudinea față de cuvinte: dacă lumea este criptică, limbajul lor, adecvat pentru a o reprezenta, va fi dens, misterios și greu de descifrat.

Heraclit credea că realitatea poate fi explicată ca o tensiune permanentă. El o numea „război“ sau luptă între contrarii. Zi și noapte, veghe și somn, viață și

moarte se transformă una în cealaltă și există doar prin opoziția dintre ele; sunt, de fapt, cele două fețe ale aceleiași monede („Boala face ca sănătatea să fie dulce și plăcută; foamea, îndeestularea; efortul, odihna... Nemuritori muritori, muritori nemuritori, viața unora este moartea altora, iar viața acestora — moartea celor dintâi“).

Heraclit moștenise rangul onorific de rege în orașul lui. I-a cedat-o fratelui său mai mic, o funcție care, odată cu instaurarea democrației, era mai degrabă sacerdotală. Se pare că-i considera simpli „traficanți de mistere“ pe magi, predicatori și prevestitori. Se povestește că a refuzat să facă legi pentru efeseni, preferând să se joace cu copiii la templu. Se spune și că a ajuns să fie foarte încrezut și disprețuitor. Nu contau pentru el nici onorurile, nici puterea, era obsedat să găsească logos-ul universului, ceea ce însemna „cuvânt“ și „sens“. De fapt, în prima frază din a patra evanghelie — „La început era Cuvântul“ — vorbește Heraclit.

Pentru el, cheia tuturor lucrurilor era schimbarea. Nimic nu dăinuie. Totul curge. Nu ne scăldăm de două ori în același râu. Această imagine acvatică a lumii într-o continuă schimbare, care îl impresionase deja și pe Platon, face parte din noi. Am scris-o și reformulat-o de mii de ori. De la Manrique — „viețile noastre sunt râuri / ce-au să se verse în mare,/ care-i murire“²⁶ — și până la Bauman și modernitatea lui lichidă. Fascinat de râul lui Heraclit, Borges i-a dedicat printre altele și acest poem: „Prin Efes merge-agale Heraclit / Spre înserat. Îl lasă înserarea,/ Iar el se lasă-n voia înserării, / La mal tăcut de apă curgătoare;/ [...] / Iar glasul său rostește:/ A doua oară nimeni să se scalde-n / Același râu nu poate. Înțelege, / Cuprins de-nfiorarea spaimei sacre, / Că e și el un râu și-o alergare. / Să se întoarne-ar vrea în zorii zilei / Și-n noaptea dinainte și-n ajun./ Nu poate“²⁷.

Cred că straniile fraze ale lui Heraclit prind în mreje însuși misterul și uimirea din care trebuie să se fi născut filosofia. Și prezentul. Ca să scriu acest capitol, am recitat cele câteva fragmente care au ajuns până la noi din gândurile sale abrupte. Mi s-a părut că explică foarte bine actualitatea care ne scutură ca un cutremur. În pragul violenței, ne zbatem între extreme: globalizarea și legea granițelor; metisajul și frica de minorități; impulsul de a primi cu brațele deschise și furia de a expulza; dorința de libertate și visul de a construi refugii fortificate; nevoia de schimbare și nostalgia după măreția

pierdută.

Tensiunea acestor contradicții poate deveni aproape insuportabilă. Din acest motiv, ne simțim prinși în capcană. Dar, potrivit tezei lui Heraclit, o mică modificare a echilibrului dinamicii forțelor poate schimba totul. Tocmai de aceea, speranța de a transforma lumea e întotdeauna legitimă.

52

Vrea să fie faimos cu orice preț. Niciodată nu a ieșit în evidență cu nimic, dar se revoltă împotriva ideii de a fi ca toți ceilalți. Visează în secret ca lumea să-l recunoască pe stradă, să șușotească și să-l arate cu degetul. O voce interioară îi șoptește că într-o bună zi va deveni o celebritate, precum campionii olimpici sau actorii care lasă publicul cu gura căscată.

A hotărât că va face ceva măreț; mai rămâne doar să descopere ce anume.

Într-o zi, pune în sfârșit la cale un plan. Incapabil de fapte de vitejie, poate oricând să rămână în istorie ca un mare distrugător. În orașul său se află una dintre cele șapte minuni ale lumii, pe care vin să o viziteze regi și călători din ținuturi foarte îndepărtate. Pe un promontoriu stâncos, cățarat printre nori, templul lui Artemis domină toate cartierele din Efes. A fost nevoie de o sută douăzeci de ani pentru a fi construit. Intrarea este o pădure deasă de coloane. În interior, placată cu aur și argint, se odihnește imaginea sacră a zeiței care a căzut din ceruri, pe lângă valoroasele sculpturi ale lui Policlet și Fidias și alte bogății de neimaginat.

În noaptea fără lună din 21 iulie a anului 365 î.Hr., în timp ce în depărtata Macedonie se năștea marele Alexandru, el alunecă printre umbre și urcă treptele care duc la Artemisa. Gardienii de noapte dorm. În tăcerea întreruptă numai de sforăiturile lor, ia o lampă, varsă uleiul și dă foc pânzelor care împodobesc interiorul. Flăcările ling țesătura și urcă până în tavan. La început, incendiul înaintază lent, dar când reușește să cuprindă grinzile de lemn începe rapidul dans al focului, ca și cum clădirea ar fi visat de secole să

ardă.

Privește hipnotizat vâlvătăile care urlă, învârtindu-se. Apoi iese tușind din clădire ca să o vadă cum luminează noaptea. Acolo, gardienii l-au prins cu ușurință. L-au aruncat în lanțuri într-o temniță, unde rămâne fericit mai multe ore în singurătate, inspirând mirosul de fum. Când este torturat, mărturisește adevărul: plănuise să incendieze cea mai frumoasă clădire de pe pământ, pentru a deveni cunoscut în întreaga lume. Istoricii povestesc că toate orașele din Asia Mică au interzis, sub pedeapsa cu moartea, să i se dezvăluie numele, dar nu au reușit să-l șteargă din istorie. Figurează în toate enciclopediile, chiar și în cele virtuale. Scriitorul Marcel Schwob a fost biograful lui într-un capitol din *Vieți imaginare*. Sartre i-a dedicat și el o nuvelă. I-a împrumutat numele tulburării psihologice a celor care, doar pentru a apărea câteva minute la televizor sau pentru a-și spori numărul de vizualizări pe YouTube, sunt capabili de orice barbarie gratuită. Exhibiționismul cu orice preț nu este un fenomen exclusiv contemporan.

Numele său blestemat era Erostrat. În amintirea lui, dorința patologică de popularitate a ajuns să fie numită sindromul lui Erostrat.

Incendiul pe care l-a provocat pentru a-și atinge scopul a redus la cenușă acel sul de papirus pe care Heraclit i-l dăruise zeiței. Ca o ironie, filosoful credea că, într-o manieră ciclică, focul anihilează universul, iar în opera lui vorbea despre o conflagrație cosmică finală. Nu știu cum e cu universul, dar cărțile — care în toate formele lor ard foarte bine — au o tristă istorie a distrugerii în flăcări.

Librăriile ambulante

Câte cărți existau în epoca de aur a Greciei? Ce procent din populație le putea citi? Ne lipsesc informațiile. Avem date întâmplătoare, firicele de iarbă care zboară prin aer și ne permit să calculăm întinderea câmpului. În plus, majoritatea se referă la un loc excepțional, orașul Atena. Restul rămâne în penumbră.

Căutând urmele acelei alfabetizări invizibile, ajungem la imaginile cititorilor reprezentați în picturile pe ceramică. Începând cu anul 490 î.Hr., urciurile cu figuri roșii sunt decorate cu scene reprezentând copii învățând să scrie și să citească la școală, sau oameni așezați pe un scaun cu un sul desfăcut pe genunchi și citind. Adesea, artistul trasează litere și cuvinte mărite pe papyrusurile pe care le desenează, uneori atât de minuțios, încât pot fi citite — sunt versuri din Homer, Sappho... În aproape toate cazurile, cartea conține poezie. Apare și o carte de mitologie. Surprinzător este faptul că protagoniștii obișnuiți ai acestor mici tablouri sunt femeile, dar, în mod paradoxal, în scenele școlare nu apar fete. Această contradicție ne plasează în fața unui mister. Poate că femeile cititoare aparțineau unor familii de rang înalt și erau educate acasă. Sau poate că e mai mult un motiv iconografic decât o realitate cotidiană. Nu vom ști niciodată.

Pe o lespede datată între anii 430 și 420 î.Hr. apare sculptat un tânăr din profil, absorbit de cuvintele scrise pe un sul pe care-l desface pe genunchi, cu capul ușor înclinat, picioarele încrucișate în dreptul gleznelor, exact în poziția în care scriu chiar în acest moment. Sub ridicătura care sugerează scaunul se vede o umflătură de piatră uzată de forma unui câine refugiat acolo. Imaginea reflectă liniștea orelor petrecute printre cărți. Acel ateniian decedat iubea atât de mult lectura, încât a luat-o cu el în mormânt.

La cumpăna secolelor al V-lea și al IV-lea î.Hr., apar în scenă, pentru prima oară, personaje până atunci necunoscute: librarii. În epoca aceea, în textele poezilor comici atenieni, apare un cuvânt nou, *bybliopólai* („vânzători de cărți”). După cum povestesc ei, în agora erau tarabe la care se vindeau suluri cu literatură printre tarabele de zarzavat, usturoi, tămâie și parfumuri. Pentru o drahmă, spune Socrate într-un dialog al lui Platon, oricine putea să-și cumpere de la piață un tratat de filosofie. E surprinzător faptul că exista deja o asemenea disponibilitate a cărților și, cu atât mai mult, lucrări filosofice dificile. Judecând după prețul lor scăzut, sigur era vorba de copii în format

mic sau de mâna a doua.

Știm foarte puține despre prețurile cărților. Costul sulurilor de papirus ne sugerează că, de regulă, oscilau între două și patru drahme pentru un exemplar — echivalentul salariului mediu al unui zilier. Sumele mari menționate în cazul exemplarelor rare — Lucian din Samosata vorbește despre o carte care valora în jur de 750 de drahme — nu sunt reprezentative pentru prețurile cărților obișnuite. Pentru clasele prospere, chiar și pentru cei mai modești, cărțile erau o marfă relativ accesibilă.

La sfârșitul secolului al V-lea î.Hr. începe tradiția imemorială a ridiculizării șoarecilor de bibliotecă, al căror arhetip avea să fie Don Quijote. Salutând cu ironie apariția intertextualității, Aristofan își râde de scriitorii care „pregătesc un fel de sos cu mirodenii, vorburi scoase din tot felul de cărți”²⁸. Alt autor de comedii a folosit o bibliotecă privată ca decor pentru o scenă. În ea, un învățător îi arată cu mândrie faimosului erou Heracle rafturile pline cu cărți de Homer, Hesiod, autori tragici și istorici. „Ia ce carte vrei și apoi citește-o; în liniște, privește titlurile.” Heracle, care în comedii grecești apare mereu înfățișat ca un gurmand, alege o carte de bucate. Știm, este adevărat, că la acea vreme circulau manuale tratând cele mai diverse subiecte pentru a satisface curiozitatea cititorilor, dintre care manualul prin excelență era cartea cu rețete culinare a unui bucătar sicilian la modă.

Librarii atenieni aveau clienți și dincolo de mări. Așa a început exportul de cărți. Restul lumii grecești căuta literatura creată la Atena, în special librete de tragedii, care constituiau marele spectacol al vremii. Teatrul atic îi captiva chiar și pe cei care urau imperialismul atenian, așa cum se întâmplă azi cu puternica industrie cinematografică americană. Xenofon, care a scris în prima jumătate a secolului al IV-lea î.Hr., povestește că pe coasta periculoasă a Salmydessosului, azi turcească, a găsit litoralul presărat cu rămășițe ale naufragiilor. Erau „paturi, lăzi, foi de papirus scrise și alte obiecte pe care navigatorii le luau cu ei, în butoaie de lemn”²⁹.

Trebuia să existe o anumită organizare pentru a furniza produse pieței de cărți, și persoane care conduceau ateliere de copiere. Dar, cum nu avem date pentru a reconstitui anvergura fenomenului și felul în care funcționa totul, ne afundăm în nisipurile mișcătoare ale supozițiilor. Cu siguranță atelierele făceau copii ale cărților cu permisiunea acelor autori care își doreau un public

mai larg decât cercul lor de prieteni. Dar se reproduceau și texte fără consultarea autorilor lor. În Antichitate nu exista noțiunea de drepturi de autor.

Un discipol al lui Platon a comandat să i se copieze operele maestrului și s-a îmbarcat spre Sicilia cu scopul de a le vinde. A fost suficient de isteț încât să-și dea seama că acolo exista o piață bună pentru dialogurile socratice. Contemporanii lui dau de înțeles că această inițiativă i-a atras o reputație extrem de proastă la Atena, dar nu pentru că și-a însușit copyright-ul maestrului său, ci pentru că se băgase în afaceri, ceea ce era o îndeletnicire de plebeu și nepotrivită pentru un om de familie bună și care, în plus, făcea parte și din cercul lui Platon.

Academia platoniciană a avut, fără îndoială, o bibliotecă proprie, însă colecția Lyceum-ului aristotelic trebuie să le fi depășit cu mult pe toate predecesoarele sale. Strabon spune despre Aristotel că a fost „primul, din câte știm, care a adunat cărți”³⁰. Se povestește că Aristotel a cumpărat toate sururile aflate în posesia unui alt filosof pentru imensa sumă de 3 talanți (18 000 de drahme). Mi-l imaginez adunând ani în șir, cheltuind întruna, textele esențiale pentru a acoperi întreg spectrul științelor și artelor din vremea aceea. Nu ar fi putut să scrie tot ceea ce a scris fără o lectură constantă.

Un mic colț din Europa începea să fie devorat de febra cărților.

54

Aristotel vorbește despre autorii de tragedii care scriau mai mult pentru cititori decât pentru publicul care venea la teatru. În plus, cărțile lor aveau o „mare circulație”. Oare ce putea să însemne o „mare circulație” pentru acea epocă incipientă?

O altă frază atribuită lui Aristotel ne revelează o lume absconsă. El povestește

că librarii transportau mari cantități de cărți în căruțe. Poate că se referă la vânzătorii ambulanți de literatură, care băteau drumurile din sat în sat.

În realitate, după cum spune Jorge Carrión, librăriile stabile sunt o anomalie modernă într-o tradiție în esență nomadă și poetică. Călătorii au fost cei care au alimentat Biblioteca din Alexandria cu manuscrise; negustorii de cerneală și hârtie au fost cei care au făcut să circule ideile pe Drumul Mătăsii; iar vânzătorii ambulanți de cărți uzate (printre alte mărfuri) se instalau în hanuri și târguri, chiar până de curând, după ce străbăteau distanțe mari încărcăți de cufere, cutii voluminoase și tarabe mobile. Astăzi, vechiul obicei al cărților itinerante e menținut în viață de bibliobuze și „bibliomăgari“ — în funcție de zona geografică.

The Haunted Bookshop (Librăria bântuită) de Christopher Morley descrie această existență nomadă. În Statele Unite, în anii 1920, domnul Mifflin străbate lumea rurală nord-americană într-o căruță stranie asemănătoare cu un tramvai, trasă de un cal alb. Când ridică părțile laterale, lungul vagon se dovedește a fi un stand de cărți — rafturi peste rafturi, toate pline. Din interiorul rulotei nu lipsesc cele necesare unui trai comod: o sobă cu ulei, o masă pliantă, o laviță de dormit, un scaun de răchită și mușcate pe pervazurile minuscule ale celor două ferestre.

Ani la rând, domnul Mifflin fusese învățător într-o școală de la țară, „rupându-și spatele pentru un salariu de mizerie“. Din motive de sănătate, se hotărăște să trăiască la țară. Își construiește cu mâna lui hărăbaia — pe care o botează „Parnasul ambulant“ — și cumpără mai multe cărți dintr-o prăvălie de mâna a doua din Baltimore. Chiar dacă nu-i lipsesc nici istețimea, nici vâna de comerciant, Mifflin se consideră predicator itinerant, menit să divulge evanghelia cărților bune. Își poartă marfa din fermă în fermă, pe drumuri pline de praf pe care trec și căruțe de lemn, și primele automobile fabricate în serie. Când ajunge în dreptul casei unor țărani, coboară dintr-o săritură de pe capră, traversează curtea unde găinile scurmă pământul și, îndreptându-se spre o femeie care curăță cartofi, încearcă să o convingă de importanța cititului. Încearcă să-i convertească pe fermieri la crezul lui entuziast. „Când vinzi o carte cuiva, nu îi vinzi doar douăsprezece uncii de hârtie, cerneală și clei. Îi vinzi o viață cu totul nouă. Dragoste, prietenie, umor și vapoare navigând în noapte. Într-o carte încap tot, cerul și pământul, într-o

carte adevărată, vreau să spun. Fir-ar să fie! Dacă în loc de librar aş fi brutar, măcelar sau vânzător de măhuri, lumea ar alerga să mă întâmpine, abia aşteptând să-mi ia marfa. Şi iată-mă, cu încărcătura mea de mântuire veşnică. Da, mântuire pentru sufletele lor mici şi chinuite. Şi nici nu-ţi imaginezi cât mi-e de greu să-i fac să înţeleagă.“

Oamenii cu feţele tăbăcite şi mâinile învineţite de frig nu au avut niciodată ocazia să cumpere literatură, şi cu atât mai puţin să le explice cineva ce înseamnă asta. Mifflin a observat că, cu cât pătrunde mai adânc în zona rurală, cu atât cărţile sunt mai puţine şi din ce în ce mai proaste. Cu elocinţa lui deosebită, el spune că ar fi nevoie de o armată de librari asemenea lui, dispuşi să meargă pe la gospodăriile ţăranilor, să le spună poveşti copiilor lor, să vorbească cu învăţătorii de la şcoli şi să insiste pe lângă editorii revistelor agricole pentru a asigura circulaţia cărţilor pe drumurile ţării; pe scurt, să ducă Sfântul Graal până la fermele îndepărtate din Maine.

Dacă asta era situaţia în America de Nord la începutul secolului XX, cum o fi fost în cazul negustorilor menţionaţi de Aristotel, printre plantaţiile de măslini scaldate în soare, când cărţile constituiau o noutate şi totul se întâmpla pentru prima oară?

Religia culturii

55

Alexandru dezlănţuise vârtejul şi teroarea globalizării. Până atunci, majoritatea grecilor fuseseră cetăţeni ai unor naţiuni mici cuprinzând ceva mai mult de o localitate şi zonele din jur. Fiecare dintre aceste ţări mici se mândrea cu propria politică şi cultură, era cât se poate de independentă şi se lupta frecvent cu vecinii în numele iubirii de libertate. Când oraşele Greciei au fost anexate noilor monarhii, locuitorii lor au rămas orfani în masă.

Mândrele comunități s-au clătinat când n-au mai fost centre independente și s-au transformat într-o vastă periferie imperială. Cei care înainte fuseseră cetățeni erau acum supuși. Au continuat să se lupte unii cu alții, distrându-se cu alianțe, tratate, arbitraje și declarații de război, dar, după pierderea independenței, bătăliile nu mai aveau aceeași savoare. În fața vidului, noile structuri statale — incipiente, autoritare și răsturnate prin lupte dinastice — nu ofereau niciun ancoraj. Aflați în derivă, grecii au căutat alte elemente de susținere. Au îmbrățișat crezuri orientale, ritualuri exotice, filosofii salvatoare. Unii s-au refugiat într-o religie nou apărută: religia culturii și a artei.

În fața declinului vieții cetățenești, unii oameni au hotărât să-și dedice energia învățaturii; să se educe sperând să-și păstreze libertatea și independența într-o lume supusă; să-și dezvolte cât mai mult toate talentele; să ajungă să fie cea mai bună versiune a lor înșiși; să-și modeleze interiorul ca pe o statuie; să-și transforme propria viață într-o operă de artă. Această estetică a existenței l-a impresionat foarte mult pe Michel Foucault atunci când i-a studiat pe greci pentru Istoria sexualității. În ultimul interviu acordat, fascinat de această idee antică, Foucault a spus: „Mă uimește faptul că în societatea noastră arta a devenit ceva legat de obiecte, nu de viață, nici de indivizi. De ce un om oarecare n-ar putea să facă din viața lui o operă de artă? De ce o lampă sau o casă pot fi opere de artă, iar viața mea nu?”

Chiar dacă ideea nu era nouă, în epoca elenistică ea a devenit un refugiu pentru dezorientații orfani ai libertăților pierdute. În această perioadă, paideía — în greacă, „educație” — devine pentru unii singura sarcină căreia merită să-și dedice viața. Sensul cuvântului se îmbogățește și, când romanii Varo sau Cicero trebuie să-l traducă în latină, aleg termenul humanitas. Acesta este punctul de plecare al umanismului european și al tuturor iradiațiilor lui ulterioare. Ecourile acestei constelații de cuvinte nu s-au stins încă. Enciclopedia ilustrată — derivată din expresia en kýklos paideía — a salvat vechiul termen paideía, care se reflectă și azi în experimentul global și poliglot numit Wikipedia.

Uneori uităm că această veche credință în cultură a apărut ca o credință religioasă, cu latura sa mistică și promisiunea mântuirii. Credincioșii credeau că, în viața de dincolo de moarte, sufletele celor aleși vor locui pe pajiști verzi

scăldate de izvoare răcoroase, unde ar exista teatre pentru poeți, grupuri de dansatori, concerte și colocvii în jurul meselor unor veșnice banchete — cu vin din abundență. Ar fi un loc divin pentru cei mai vorbăreți filosofi: acolo nimeni nu s-ar supăra pe ei și nici nu le-ar cere să-și închidă gura.

De aceea regăsim în atâtea monumente funerare — epitafuri, basoreliefuri și statui — memoria culturii celor decedați. Se despart de existența pământească în ipostaza de oameni de litere, oratori, filosofi, iubitori de artă sau muzicieni. Aceste morminte nu aparțin, așa cum se credea la început, intelectualilor de meserie, profesorilor sau artiștilor. Acum știm că, în majoritatea cazurilor, erau negustori, medici sau funcționari. Dar doreau să rămână în amintire pentru un singur motiv: că s-au inițiat în cultul inteligenței și minunilor artei, inițierea protejată de muze.

„Singurul lucru care merită efortul este educația — scrie în secolul al II-lea un adept al acestui cult. Toate celelalte bunuri sunt omenești și mărunte și nu merită căutate cu prea mare încrâncenare. Titlurile nobiliare aparțin strămoșilor. Bogăția este un dar al norocului, care o ia și o dă. Gloria e instabilă. Frumusețea este efemeră; sănătatea, inconstantă. Forța fizică e supusă bolilor și bătrâneții. Educația este singurul lucru nemuritor și divin. Pentru că numai inteligența întinerește odată cu anii și cu trecerea timpului, care distruge totul, adăugând bătrâneții înțelepciunea. Nici măcar războiul care, ca un torent, rade totul de pe fața pământului nu-ți poate lua ceea ce știi.“

Vechile credințe se prăbușiseră, în schimb nemurirea ajungea să fie la îndemâna tuturor prin cultură, cuvânt și cărți. Să nu uităm că Muzeul din Alexandria, căruia îi aparținea Marea Bibliotecă, era un templu în care un sacerdot oficia ritualurile muzelor. E înduioșător să ne gândim la acei greci care visau să bată la porțile raiului ținând în mâini sulurile lor de papirus.

Din secolul al III-lea până în secolul I î.Hr., peisajul s-a transformat, iar cărțile și-au găsit adăpost în noile orizonturi. Papirusurile egiptene ne arată că, fără să ajungă să fie generalizată, în epoca elenistică alfabetizarea s-a extins foarte mult, chiar dincolo de clasa conducătoare. Desigur, bogații erau primii care intrau la școală și ultimii care o alegeau. Totuși, cel puțin în Grecia europeană, copiii de condiție liberă aveau mai multe opțiuni decât în oricare altă epocă pentru a primi o educație primară — cel puțin așa sugerează legile școlare de la Milet sau Teos. Legislația din Teos indică faptul că învățământul de bază se adresa în mod egal băieților și fetelor, ceea ce constituia, se pare, o practică obișnuită. Mai mult, în numeroase orașe de pe țărmul Mării Egee și din Asia Mică a existat o ofertă înfloritoare pentru educația fetelor din familiile bogate — deschizându-se în sfârșit breșe care ne permit să întrezărim intrarea elevelor în sălile de curs și primele generații de cititoare.

Accesul la educație se extindea în zone geografice tot mai întinse. S-ar putea face o listă lungă de intelectuali născuți în orașe neînsemnate cu nume sonore și îndepărtate precum Cotyaion, Eukarpia, Rhodiapolis, Amasya, Seleucia din Eules... Nu numai că s-au înființat biblioteci în capitale — biblioteca din Alexandria și rivala ei din Pergam —, dar instituții culturale mai modeste au apărut și la periferie. O inscripție din secolul al II-lea î.Hr. descoperită pe mica insulă Kos menționează donațiile mai multor mecena privați făcute pentru biblioteca locală.

De-a lungul și de-a latul celor două noi continente invadate de macedoneni — Africa și Asia —, teatrele, gimnaziile și cărțile exprimau conștiința identității lor grecești. Pe localnici, stăpânirea limbii guvernanților prin citirea lui Tucidide și a lui Platon îi ajuta să avanseze în poziții privilegiate ale societății. Desigur, cuceritorii își impuneau cultura convinși fiind că civilizează niște barbari. Într-un loc îndepărtat precum Ai-Khanoum, în Afganistan, se păstrează texte grecești gravate în piatră, ajunse acolo, fără îndoială, prin intermediul cărților — care călătoreau din ce în ce mai mult.

Dar să observăm un aspect: scriitorii acestui spațiu geografic întins citeau și citau aceiași autori, de la Homer până la Aristotel și Menandru. A învăța să scrie și să citească cu ajutorul acestor cărți era aproape singurul lucru pe care îl aveau în comun un grec născut în Iranul de azi și unul născut în Egipt, aflați

amândoi atât de departe de casă.

Salvarea și păstrarea acestei literaturi nu puteau fi lăsate la voia întâmplării. Și de acest lucru s-au ocupat înțelepții care populau fantasticul labirint de cărți ridicat în Alexandria.

Un bărbat cu memorie prodigioasă și un grup de fete avangardiste

57

A fost cândva, în Marea Bibliotecă, un bărbat cu o memorie prodigioasă. Zi de zi se dedica citirii sulturilor în ordinea lor, raft după raft. Iar cuvintele mângâiate de ochii lui i se întipăreau în minte, transformând-o încetul cu încetul într-o arhivă magică a tuturor cărților.

Numele lui era Aristofan din Bizanț. Tatăl său era comandant de mercenari și îl pregătise pentru munca lui periculoasă și plină de aventuri. El a preferat însă călătoriile imobile, multiplele vieți imagine ale cititorului. Pe fruntea lui, dincolo de şuvițele de păr sur ca lichenii, se desenau niște riduri paralele ce păreau rândurile unui text indescifrabil, de parcă omul acela slab și acoperit de mușchi, mereu tăcut, dar locuit de infinite fantasmе șoptitoare, semăna din ce în ce mai mult cu cărțile pe care le devora.

Într-o zi, în Alexandria s-a desfășurat un concurs de poezie. Regele a ales ca judecători literari șase personaje ilustre din oraș. Mai lipsea unul ca să aibă un număr impar, și cineva l-a propus pe Aristofan. Cei șapte i-au ascultat pe poeți recitând, dar, în timp ce ceilalți aplaudau, Aristofan tăcea cu o figură inexpresivă. I-a lăsat pe ceilalți să delibereze fără să intre în discuție. Numai la sfârșit a cerut permisiunea să vorbească, și a spus că toți candidații, mai puțin unul, erau niște șarlatani. S-a ridicat, a intrat pe sub arcadele bibliotecii și, folosindu-se de memoria lui, a scos o grămadă de suluri din mai multe

rafturi. Acolo erau, cuvânt cu cuvânt, ascunse bine, poemele pe care scriitorii mincinoși și le însușiseră. Hoții de cuvinte nu l-au putut înșela pe Aristofan. Pentru el, fiecare vers era de neconfundat, precum un chip, și își amintea locul fiecăruia pe rafturi, așa cum alții știu exact unde se află fiecare stea pe cerul nopții.

Legenda spune că regele Egiptului l-a numit pe loc la conducerea Bibliotecii pe acel cititor cu așa o memorie fabuloasă.

Această anecdotă, relatată de Vitruviu, arată că plagiatul și scandalurile sunt la fel de vechi ca și concursurile literare — poate de aceea, în spaniolă, același cuvânt, fallo, desemnează și decizia unui juriu, și un eșec. În plus, povestea lui Aristofan din Bizanț ne arată ritmul de dezvoltare a Marii Biblioteci, care, la un secol după întemeiere, nu mai putea să încapă decât într-o minte prodigioasă. Venise vremea cataloagelor și a listelor.

În realitate, așa cum explică și eseistul Philipp Blom, orice colecționar are nevoie de un inventar. Lucrurile pe care se străduiește să le adune se pot risipi într-o bună zi, vândute sau furate, fără a lăsa nicio urmă despre pasiunea și cunoștințele care l-au determinat pe fostul lor proprietar să le colecționeze. Chiar și cei mai modești colecționari de timbre, cărți sau discuri suferă la gândul că, în viitor, acele obiecte alese unul câte unul din motive intime se vor întoarce în harababura și talmeș-balmeșul prăvăliilor de vechituri. Numai în catalogul ei colecția supraviețuiește propriului naufragiu. Este dovada faptului că a existat ca un întreg, ca un plan bine pus la punct, ca o operă de artă.

În catalog se manifestă puterea numărului. Am povestit mai devreme că, potrivit izvoarelor, din când în când regele Ptolemeu trecea în revistă rafturile Bibliotecii și îl întreba pe responsabil: „Câte cărți am adunat până acum?” Cifra rostită de bibliotecar rezuma succesul sau eșecul planului său grandios. Această scenă seamănă oarecum cu un episod al cărui protagonist este Don Juan Tenorio, care ar putea fi considerat arhetipul literar al colecționarului avid. În opera Don Giovanni, Mozart și libretistul Da Ponte au inclus faimoasa „Arie a catalogului”, în care servitorul Leporello recită un inventar de cuceriri: „Iată catalogul femeilor pe care stăpânul meu le-a iubit, pe care eu însumi l-am întocmit. Ia să citim. În Italia, șase sute patruzeci, în Germania, două sute treizeci și una, o sută-n Franța, nouăzeci și una în

Turcia, dar în Spania sunt deja o mie trei!“ Ptolemeii, ca și Don Juan, aveau nevoie de contabili-servitori care să le garanteze că numărul reușitelor lor era în creștere și că aveau dreptul să se simtă din ce în ce mai importanți și mai puternici. În același fel, rețelele sociale sunt un soi de Leporello al lumii noastre virtuale. Alimentând narcisismul și pulsunile de colecționar care sălășluiesc în fiecare dintre noi, ele țin socoteala numărului de prieteni, de followers și de like-uri pe care suntem în stare să îl obținem.

Biblioteca din Alexandria, care a încercat să atingă infinitul, a avut și ea un mare catalog. Știm că se întindea cel puțin pe 120 de suluri, de cinci ori mai mult decât Iliada lui Homer. Chiar și numai această informație ne este de ajuns pentru a ne forma o idee despre acea magnifică colecție pierdută. Și ne arată că, la vremea aceea, marea de cărți depășise deja digurile memoriei umane. Niciodată totalitatea cunoștințelor, poeziei și narațiunilor scrise nu va putea fi adăpostită într-un singur cap — cum se spune că s-ar fi întâmplat în cazul lui Aristofan.

58

De marele catalog s-a ocupat, în secolul al III-lea î.Hr., un poet născut pe teritoriul libian, Callimachos din Cirene, primul cartograf al literaturii. În galeriile, porticurile, sălile interioare și holurile Bibliotecii din Alexandria, cu rafturile ei pline până la refuz, te puteai pierde. Era nevoie de o hartă a teritoriului, o ordine, o busolă.

Callimachos este considerat părintele bibliotecarilor. Mi-l și imaginez completând primele fișe bibliografice din istorie — care vor fi fost tăblițe, cu siguranță — și inventând cel mai îndepărtat precedent al cotelor de bibliotecă. Poate că a cunoscut secretele bibliotecilor babiloniene și asiriene și s-a inspirat din metodele lor de organizare, dar a ajuns mult mai departe decât oricare dintre predecesorii lui. A întocmit un atlas al tuturor scriitorilor și al tuturor operelor. A rezolvat probleme de autenticitate și de false atribuiri. A găsit suluri fără titlu care trebuiau identificate. Când doi autori aveau același

nume, cerceta identitatea fiecăruia pentru a-i diferenția. În unele cazuri se confundau numele cu poreclele. De exemplu, adevăratul nume din naștere — azi uitat — al lui Platon era Aristocles. Astăzi îl știm doar după ceea ce pare să fi fost porecla lui din gimnaziu, Platon, care în greacă însemna „lat în spate“ — filosoful trebuie să fi fost foarte mândru de abilitățile lui pugilistice în arenă.

Pe scurt, noul geograf al cărților a fost nevoit să facă față numeroaselor probleme cu răbdare și atenție la detalii. Pentru fiecare autor, Callimachos a redactat o scurtă biografie, a cercetat mai multe date personale — numele tatălui, locul nașterii, porecla — și a elaborat o listă completă a operelor lor în ordine alfabetică. Titlul fiecărei cărți era urmat de un citat din prima frază a textului — dacă se păstra —, pentru a facilita identificarea lui.

Ideea de a folosi alfabetul pentru ordonarea și arhivarea textelor a fost marea contribuție a înțelepților alexandrini. În viața de zi cu zi, ne-am asumat ceva atât de obișnuit, de clar și de util, încât nici nu ne mai dăm seama că la un moment dat a fost un lucru inventat de cineva. Și totuși, este un instrument — la fel ca umbrela, șireturile de la pantofi sau cotorul cărților — pe care cineva l-a gândit într-un moment de inspirație precedat de o căutare intensă. Unii cercetători cred că această mică scânteie de geniu a fost exact ceea ce Aristotel i-a învățat pe bibliotecarii din Alexandria. Ipoteza este atrăgătoare, chiar dacă imposibil de verificat. În orice caz, sistemul s-a impus datorită intelectualilor de la Muzeu. Noi, cu un alt alfabet, continuăm să le imităm gesturile.

Catalogul lui Callimachos — numit *Pínakes*, „tablouri“ — nu s-a păstrat, dar în textele din secolele ulterioare au apărut suficiente referințe și aluzii pentru a ne forma o oarecare idee. Au ajuns și la noi liste care au fost cu siguranță copiate din *Pínakes*. De exemplu, titlurile a șaptezeci și trei de piese de teatru ale lui Eschil în ordine alfabetică, și mai bine de o sută ale lui Sofocle. Aceste enumerări constituie un adevărat inventar al pierderilor — azi putem citi doar șapte tragedii complete din fiecare dintre cei doi autori.

Una dintre cele mai decisive hotărâri ale lui Callimachos a fost aceea de a organiza literatura pe genuri. A clasificat — pentru totdeauna — cărțile în două mari teritorii: versuri și proză. Apoi a divizat fiecare dintre aceste teritorii literare în provincii: epopee, poezie lirică, tragedie, comedie, istorie,

oratorie, filosofie, medicină, drept, urmate de o ultimă secțiune de opere diverse care nu se încadrau în niciunul dintre genurile principale. Acolo figurau, de exemplu, patru cărți de patiserie. Ordonarea alfabetică pe genuri, care a ajuns până în bibliotecile noastre de azi, respecta criterii strict formale, utile, însă arbitrar. De atunci, cărțile mixte, experimentale, de graniță și care nu respectau legile genurilor — au existat și în Antichitate — au purtat cu ele inconvenientul de a fi neclasificabile.

În ciuda formalismului lor, Pínakes au devenit un instrument esențial de căutare, prima mare hartă a literaturii, un portulan pentru a naviga pe marele ocean al Bibliotecii din Alexandria. Și, pe urmele lui Aristotel, o taxonomie îndrăznească a cunoașterii și invențiilor. De-a lungul întregii Antichități, catalogul lui Callimachos era consultat și actualizat în permanență. A avut un succes enorm și a pus bazele științei bibliografice și enciclopedice, ramuri ale cunoașterii care se află în serviciul tuturor celorlalte.

Callimachos visa probabil să salveze de la uitare toate micile lumi încapsulate în interiorul cărților, chiar și în cele mai ascunse, și de aici trebuie să-și fi extras forța și răbdarea necesare pentru acest efort imens. La urma urmei, el însuși era un scriitor îngrijorat de viitorul cuvintelor. Ca o ironie a destinului, propria lui operă s-a pierdut aproape în totalitate.

Din câte știm, a fost un poet transgresiv, care apăra din toate puterile experimentarea creativă. Îl plictiseau imitatorii fideli ai unui trecut literar irecuperabil. Îi plăceau concizia, ironia, inteligența, fragmentarea. Uneori, cel mai bine e să-i cunoști pe clasici dacă vrei să știi unde pot fi deschise noi drumuri.

59

În tăcere, bibliotecile au invadat lumea.

Între anii 1500 și 300 î.Hr. au existat 55 de biblioteci, doar pentru un public restrâns, în câteva orașe din Orientul Apropiat și nici una în Europa. Potrivit

datelor din anul 2014, în Spania, 97% din populație are la dispoziție cel puțin o bibliotecă publică în zona în care locuiește — în total sunt 4 649 de biblioteci în toată țara. Aceste cifre ne spun povestea unei schimbări enorme și a unei fantastice multiplicări. Chiar dacă a trecut aproape neobservată, este una dintre realitățile antice care ne-a colonizat cu cea mai mare eficiență. Dacă ne-am întreba, precum acei membri ciudați ai Frontului Popular din Iudeea din Viața lui Brian, „Ce au făcut grecii și romanii pentru noi?“, am răspunde fără ezitare: drumuri, canalizare, legi, democrație, teatru, apeducte. Poate că am pune pe listă și epopeea gladiatorilor, acea gloată zgomotoasă de luptători pe jumătate dezbrăcați care îi fascinează atât de mult pe scenariștii de la Hollywood, sau conducătorii de cvadrigă, dar nici pe departe nu ne-am gândi la succesul discret al bibliotecilor publice, azi mai vii ca oricând.

Nu pot să uit prima bibliotecă din copilăria mea. De când eram mică știam că în toate poveștile există o pădure; odată intrat pe misterioasele ei cărări, protagonistul dă mereu peste ceva magic și ajunge să descopere o minune. Și eu mă plimbam printre copaci, de mână cu tata, în lungile după-amiezi de iulie. Mergeam de obicei împreună la o mică bibliotecă din Parque Grande. Era o căsuță care, prin înfățișarea și acoperișul ei, îmi părea scoasă dintr-un basm sau poate dintr-un peisaj alpin. Intram în penumbră, alegeam o carte cu benzi desenate și ieșeam cu comoara în brațe la lumina parcului, până când găseam o bancă pe care să stau și să citesc. Și o citeam conștiincioasă, de la prima până la ultima literă, sorbind desenele și cuvintele, în timp ce se lăsa încet seara și se auzea muzica metalică a bicicletelor care treceau pe acolo. Când o terminam, duceam înapoi cartea cu benzi desenate care-mi fusese pradă preț de mai multe ore, ieșeam din pădure și ne întorceam acasă cu imaginația clocotind în răcoarea înserării.

Minunile acelui parc promovat de privirea mea inocentă la categoria de pădure erau, bineînțeles, fantezie pură; cărțile și eroii care le populau; murmurul plopilor care, cu șoaptele lor misterioase, păreau să promită o poveste; biblioteca. Devenisem o dependentă de benzi desenate, cerând în fiecare după-amiază doze din ce în ce mai mari.

Cei peste zece mii de bibliotecari care muncesc în Spania — sute de mii în lumea întreagă — ne alimentează dependența de cuvinte. Sunt gardienii drogului. Lor le încredințăm toate cunoștințele și visurile noastre, de la

poveștile cu zâne până la enciclopedii, de la opusculе erudite la cele mai nenorocite benzi desenate. Acum, când multe edituri își distrug fondurile pentru a evita cheltuielile de stocare, găsim acolo un depozit de cuvinte care nu mai sunt în cataloage; un cufăr cu comori.

Fiecare bibliotecă este unică și, așa cum mi-a spus cineva odată, seamănă întotdeauna cu bibliotecarul ei. Îi admir pe acei sute de mii de oameni care încă mai cred în viitorul cărților sau, mai bine spus, în capacitatea lor de a abolі timpul. Care dau sfaturi, încurajează, urzesc activități și creează pretexte pentru ca privirea cititorului să trezească cuvintele adormite, uneori ani la rând, ale unui exemplar pus pe un raft. Acei oameni știu că acest act atât de cotidian este, în esență, resurecția unei lumi întregi — Scoală-te, Lazăre!

Bibliotecarii au o lungă genealogie care începe în Cornul Abundenței din Mesopotamia, dar abia dacă știm câte ceva despre acei îndepărtați strămoși ai breslei. Primul care ne vorbește cu propria sa voce este Callimachos, pe care ni-l putem imagina, cu un profil bine conturat, cufundat în munca lui răbdătoare de catalogare și în lungile sale nopți dedicate scrierii. Potrivit lui Callimachos, mulți scriitori au lucrat o vreme ca bibliotecari, între ziduri de cărți care invită și paralizează în același timp. Goethe, Casanova, Hölderlin, frații Grimm, Lewis Carroll, Musil, Onetti, Perec, Stephen King. „Dumnezeu m-a făcut poetă, iar eu am devenit bibliotecară“, scria Gloria Fuertes.

La fel și Borges, bibliotecarul orb care aproape că a devenit el însuși un gen literar. Un prieten al scriitorului povestește că odată a făcut împreună cu el un tur al Bibliotecii Naționale din Buenos Aires. Borges se deplasa printre rafturi de parcă ar fi fost la el acasă. Îmbrățișa cu privirea fiecare raft, chiar și fără să-l poată vedea clar. Știa unde se afla fiecare carte și, deschizând-o, găsea imediat pagina pe care o căuta. Pierzându-se prin coridoarele înțesate cu cărți, alunecând prin locuri aproape invizibile, Borges își făcea drum prin întunericul bibliotecii cu precizia delicată a unui echilibrist; ca Jorge din Burgos, acel paznic orb — și asasin discret — al bibliotecii abației din Numele trandafirului, pe care Umberto Eco, între omagiu și ireverență, l-a creat inspirat de el.

La începutul secolului XX, această meserie exercitată de bărbați încă din vremea orașului Ninive, a Babiloniei și a Alexandriei a început să devină un

teritoriu invadat pașnic de femei. În 1910, 80% dintre bibliotecari erau femei. Și, cum numai femeile singure aveau voie să lucreze, imaginarul colectiv a creat imaginea bibliotecarei ca fată bătrână, acră, antipatică, cu un coc cărunt, ochelari, haine demodate și care bombăne tot timpul. Potrivit mentalității din vremea aceea (nu foarte îndepărtată), o femeie care lucra printre cărți nu putea decât să-și plângă de milă din cauza iubitului care nu i-a pus niciodată verigheta pe deget și a odraslelor pe care nu le va avea. În filmul *O viață minunată*, care a avut premiera nici mai mult nici mai puțin decât în 1946, găsim o reflectare a acestui stereotip. Există o scenă pentru mine extrem de parodică, dar care, din păcate, a fost filmată fără nicio urmă de ironie. Personajul principal, George Bailey, interpretat de James Stewart, este pe punctul de a se sinucide în ajunul Crăciunului. Atunci intervine îngerul lui păzitor, care-i arată cum ar fi fost lumea dacă el nu s-ar fi născut, încercând astfel să-l convingă că viața lui nu este chiar o banală absurditate. După ce a văzut că toți prietenii și rudele sale ar fi fost mult mai nefericiți fără el, George întreabă de soția lui: Unde e Mary? Îngerul ezită: Nu... nu-mi cere asta. George, tulburat, imaginându-și ce e mai rău, îl prinde pe înger de reverele hainei. Dacă știi unde e soția mea, spune-mi. Nu-ți pot spune. Te rog. N-o să-ți placă, George. Unde e, unde e? întreabă George, în pragul disperării. A rămas singură, George... Tocmai închide biblioteca. George îi dă drumul îngerului și aleargă spre bibliotecă. Atunci apare pe ecran Mary, care într-adevăr închide ușa Bibliotecii Publice din Pottersville. Poartă uniformă completă: haine ca de călugăriță, coc, ochelari cu dioptrii mari. Merge pe jos cu geanta strânsă la piept, complexată și nefericită. Banda sonoră a filmului creează o atmosferă lugubră. Și, în fața expresiei îngrozite a lui George, se așteaptă ca spectatorul, punându-și mâinile în cap, să se gândească: Nu, nu bibliotecară!

După cum a demonstrat cercetătoarea Julia Wells, aceste clișee sunt în continuare prezente în cinematograful contemporan. Multe bibliotecare fictive continuă să apară ca femei arțăgoase care reped câte un șșșșt! furibund către oricine îndrăznește să vorbească pe teritoriul ei. Și aici dau peste o tristă ironie a istoriei. În anii imediat dinaintea turnării filmului lui Frank Capra, în Spania de după război, majoritatea bibliotecarelor care și-au exercitat meseria în timpul Republicii au fost considerate revoluționare periculoase și supuse unor procese de epurare. În general, erau opusul imaginii lui Mary din *O viață minunată*: fete moderne, avangardiste, pioniere în universitățile

spaniole. Autoritățile franchiste le-au cercetat activitățile publice, viața profesională și comportamentul privat. Cele care și-au putut păstra locul de muncă în Corpul public al Bibliotecarilor și Arhivarilor au suferit reduceri de salariu umiltoare, detașări forțate și li s-a interzis accesul la funcțiile de conducere. Mă gândesc la María Moliner, care a fost retrogradată optsprezece posturi în ierarhie, fiind și exclusă pentru toată cariera ei de la exercitarea unor funcții de conducere sau de răspundere. Trimisă mai întâi la Arhiva Ministerului de Finanțe din Valencia și ulterior la Școala de Ingineri din Madrid, și-a elaborat singură prestigiosul dicționar. Biblioteca din copilăria mamei mele nu era o căsuță vrăjită din pădure, ca a mea; era clădirea unde munceau două femei victime ale represaliilor.

Bibliotecile și bibliotecarii au propria lor istorie universală a infamiei: atacuri, bombardamente, cenzură, epurări, persecuții. Au inspirat o galerie de personaje fantastice, ca Jorge din Burgos din Numele trandafirului, capabil să transforme o carte de Aristotel într-o armă a crimei; sau ca Mary, care trăiește simultan în două dimensiuni spațio-temporale, ca mamă de familie fericită și ca bibliotecară chinuită (și nu știu, de fapt, pe care dintre cele două vieți o preferă). Dar cel mai uimitor dintre toate este drumul parcurs de la originile orientale — cu breslele de scribi și castele de sacerdoți care-și păstrau secretă cunoașterea — și până la bibliotecile de azi, deschise oricui vrea să citească și să învețe.

Pe rafturile lor stau laolaltă cărți provenind din țări inamice, chiar aflate în război unele cu altele. Manuale de fotografie și de interpretare a viselor. Eseuri care vorbesc despre microbi și despre galaxii. Autobiografia unui general alături de memoriile unui dezertor. Opera optimistă a unui autor neînțeleș și opera sumbră a unui autor de succes. Notele de călătorie ale unei scriitoare lângă cele cinci volume de care a avut nevoie un scriitor sedentar ca să-și descrie cu lux de amănunte iluziile. Cartea ieșită ieri din tipografie alături de una care tocmai a împlinit douăzeci de secole. Într-o bibliotecă nu există granițe temporale sau geografice. Și, în fine, suntem invitați să intrăm cu toții: străini și localnici, oameni cu ochelari, cu lentile de contact sau urduroși, bărbați cu coc și femei cu cravată. Ai zice că-i o utopie.

În secolul al XIX-lea, Mallarmé scria: „Mâhnită-i toată carnea, iar cărțile, citite”³¹. Probabil că poetul făcea aluzie la plictiseala unei existențe saturate și ofilite. Totuși, în vremea Amazonului și a tabletelor Kindle, cuvintele lui ne amintesc cu ironie că aspirația de a cunoaște toate cărțile este doar visul imposibil al celor mai nebuni bibliofili. Omenirea publică o carte la fiecare jumătate de minut. Dacă fiecare carte ar costa douăzeci de euro și ar avea grosimea de doi centimetri, ar fi nevoie de mai bine de douăzeci de milioane de euro și de douăzeci de kilometri de rafturi pentru extinderea anuală a bibliotecii lui Mallarmé.

Catalogul lui Callimachos a fost primul atlas complet al cărților cunoscute până la el. Continentul cartografiat era enorm, iar grecii s-au simțit cel puțin la fel de copleșiți ca și noi. Nimeni nu ar fi putut citi vreodată toate sulurile păstrate la Biblioteca din Alexandria. Nimeni nu ar fi putut să știe totul. Din ce în ce mai mult, cunoașterea fiecăruia ar fi un arhipelag în incommensurabilul ocean al ignoranței sale.

Și atunci a apărut anxietatea selecției: ce să citesc, ce să văd, ce să fac înainte să fie prea târziu? Din același motiv, azi suntem în continuare obsedați de liste. Cu doar câțiva ani în urmă, Peter Boxall a publicat a n-a listă de cărți — în acest caz, 1 001, precum nopțile Șeherezadei — pe care ar trebui să le citească cineva înainte de a muri. Astăzi proliferază selecțiile de discuri pe care merită să le asculți, de filme pe care e bine să nu le pierzi sau de locuri pe care trebuie să le vizitezi. Internetul este marea listă a zilelor noastre, fragmentară și ramificată la infinit. Orice manual de dezvoltare personală care se respectă, menit să te facă milionar, să te ajute să obții succesul sau să te scape de obezitate, include sfatul elementar de a face liste. Vei persevera în atingerea obiectivelor inventariate, iar viața ți se va îmbunătăți. Enumerările au legătură cu ordinea ca anxioasă, adică cu sistemul nostru defensiv pentru neutralizarea expansiunii haosului. Au legătură și cu anxietatea, cu frica, cu dureroasa convingere că zilele ne sunt numărate. De aceea încercăm să reducem lucrurile care ne copleșesc la zece, cincizeci, o sută.

Parcurgând cu privirea imensul catalog, e limpede că înțelepții de la Marea Bibliotecă au fost infectați de același virus contagios al listelor. Care erau cărțile esențiale din cadrul fiecărui gen? Ce povestiri, ce versuri, ce idei ar merita să ajungă la generațiile viitoare?

În epoca reproducerii manuscrise, supraviețuirea unei cărți vechi necesita un efort imens, deoarece materialul se deteriora și se impunea recopiarea sa din când în când. Aceste copii succesive impuneau și o revizuire a ediției și însoțirea ei de comentarii, pentru ca trecerea timpului să nu-i întunece înțelesurile. Înțelepții Bibliotecii, ale căror zile erau numărate, nu puteau acorda aceeași atenție tuturor cărților din catalog. Erau nevoiți să aleagă. Listele lor erau, la fel ca ale noastre în majoritatea cazurilor, un program de lucru, dar au creat în plus și un sistem de referințe care a ajuns până la noi. În Vertigo. Lista infinită, Umberto Eco susține că listele constituie de fapt originea culturii noastre, parte din istoria artei și a literaturii. Și adaugă că în enciclopedii și dicționare găsim forme elaborate de liste. Și toate — repertorii, bibliografii, indici, tabele, cataloage, dicționare — fac ca infinitul să ne fie mai ușor de înțeles.

Grecii aveau un cuvânt pentru autorii incluși pe liste: enkrithéntes, „cei care au trecut prin sită, cei cernuți”. Cuvântul ales sugerează metafora rurală a sitei, care separă și face diferența dintre bobul de grâu și pleavă. La o scară mai mică decât cea din timpurile noastre, și în Antichitate abundau listele de autori enkrithéntes, pe care trebuia să-i citești înainte de a muri. Cunoaștem titluri ale unor manuale din epoca imperială care sună la fel de actual ca nouățile contemporane: Cunoașterea cărților de Telephus din Pergam, Despre alegerea și cumpărarea cărților de Herennius Philon sau Bibliofilul de Damophilus din Bithynia. Aceste tratate îi îndrumau pe cititori în alegerea cărților, semnalându-le operele esențiale. Unele dintre aceste liste vechi au ajuns până la noi și, deși sunt diferite între ele — selecțiile sunt actualizate constant —, își mențin un fond comun. După ce le-am căutat și le-am comparat, cred că toate au legătură cu înțelepții din Antichitate și catalogul lui Callimachos. Și mă gândesc că sensul inițial al acelor selecții a fost să-și concentreze eforturile pentru a evita ca o serie de cărți minunate, preferate, să nu cadă pradă uitării.

Să alegi înseamnă, într-un fel, să salvezi. Azi continuăm să elaborăm liste de

peisaje și monumente, declarându-le Patrimoniu al Umanității, încercând să le protejăm de valurile de distrugere.

Alexandria este un punct de plecare. Acolo banii regilor și tenacitatea învățaților au susținut mare parte din munca de conservare și salvare. Poate pentru prima oară, grecii au înțeles că fragilele cuvinte din cărți erau o moștenire de care copiii lor și copiii copiilor lor aveau nevoie ca să-și explice viața; că ceva atât de efemer — desenul unui suflu de aer, vibrația muzicală a gândurilor noastre — trebuia păstrat cu gândul la generațiile viitoare; că vechile istorii, legende, povești și poeme sunt mărturia unor aspirații și a unei forme de a înțelege lumea care refuza să moară.

Cred că marea originalitate a înțelepților Bibliotecii din Alexandria nu are nicio legătură cu dragostea lor pentru trecut. Ceea ce i-a făcut vizionari a fost faptul că au înțeles că Antigona, Oedip și Medeea — acele ființe din cerneală și papirus amenințate de uitare — trebuiau să călătorească de-a lungul secolelor; că nu puteau fi privați de ele milioane de oameni care urmau să se nască; că ne vor inspira revoltele, că ne vor aminti cât de dureroase pot fi anumite adevăruri, că ne vor dezvălui cele mai ascunse laturi ale noastre; că ne vor pălmui ori de câte ori ne vom mândri prea mult cu statutul nostru de copii ai progresului; că ne va păsa de ele în continuare.

Pentru prima oară, cineva a ținut seama de drepturile generațiilor viitoare — de drepturile noastre.

61

În timp ce scriu aceste rânduri, s-a încheiat și luna decembrie, cu nevroza obișnuită a listelor — de la cele mai vândute obiecte la cele mai bine îmbrăcate persoane ale anului. Ultimele douăsprezece luni se rezumă la aceste liste-podium care sunt publicate în toate ziarele și se revarsă prin rețele. Realitatea se transformă într-un mare turnir și vrem cu pasiune să știm cine sunt câștigătorii.

O dată pentru totdeauna, vina acestor impulsuri nu e a internetului. Grecii au fost pionierii clasificărilor cu faimoasele lor liste: cei șapte înțelepți și cele șapte minuni. Invadați ca noi de febra culinară, au anticipat Ghidul Michelin elaborând propriul lor palmares gastronomic. Găsim lista celor Șapte Mari Bucătari Greci într-un eseu ciudat din secolul al II-lea intitulat Deipnosophistai (Banchetul filosofilor). În el, un bucătar erudit îi învață pe ucenicii săi numele celor șapte cei mai faimoși bucătari și specializarea fiecăruia: Agis din Rhodos, cu minunatul său pește fript; Nereu din Chios, care gătește un țipar-de-mare demn de zei; Cariades din Atena, maestrul ouălor în sos alb; Lamprias și supa lui neagră; Aphtonetos, inventatorul cârnaților; Euthynos, marele bucătar al mâncărurilor de linte; Ariston, inventatorul a numeroase tocănițe și a gătirii la aburi — ceea ce azi am numi bucătărie de autor. Și concluzionează: „Ei au ajuns să fie cei șapte înțelepți ai artei noastre“. Nu lipsesc trăsături ironice foarte actuale: în același eseu, un artist faimos al cuptoarelor afirmă cu mare fală că „dintre toate condimentele, cel mai important în bucătărie este fanfaronada“.

Scriitorii, sigur, au fost incluși pe liste și înainte de ridicarea Bibliotecii din Alexandria. Încă din secolul al IV-lea î.Hr., marile nume ale tragediei constituiau un repertoriu închis: Eschil, Sofocle și Euripide. Jumătate de secol după moartea ultimului dintre ei, punerea în scenă a pieselor lor celebre a devenit ingredientul principal al programelor scenice. Atrăgeau mai mult public decât descendenții lor în viață. Guvernul atenian a decis să creeze o arhivă de stat pentru a proteja — ca pe un bun public — versiunile originale ale tragediilor lui Eschil, Sofocle și Euripide, și numai ale lor.

Tragicii greci aveau să fie, pentru totdeauna, un trio. Sigur așa s-a întâmplat la Marea Bibliotecă, unde s-au stabilit și alte liste faimoase — cei nouă poeți lirici, cei zece oratori. Din acele timpuri îndepărtate, listele preferă anumite numere dotate cu o aură magică (trei, șapte, nouă, zece).

Există, fără îndoială, o plăcere a enumerării. O știu; am trăit-o. În ultimele luni ale vieții sale, tata și-a dedicat multe ore și puținele puteri care îi mai rămâneau navigatului pe paginile sportive de pe internet. Căuta fotografii din partidele de fotbal din perioada bună — a lui, evident —, de la sfârșitul anilor 1950 și începutul anilor 1960. Pentru tata, tot fotbalul de altădată era mai bun. Dacă îl emoționa ceva, era să găsească componența vreunei vechi

echipe, pe care o memorase când era mic. Mai întâi o intona cu voce tare, citind numele pe ecran, savurând ordinea precisă a cuvintelor. Apoi și-o nota într-un caiet de matematică cu spirală pe care îl păstrez și acum. Îmi arăta cu mândrie acele liste, echipe fantomice, rânduri și rânduri de nume notate cu scrisul lui frumos de mână, deja puțin mai tremurător, din cauza ravagiilor provocate de boală. Strofele acelor cântece — unsprezece nume învățate ca pe apă și apoi uitate — aveau puterea să-i aducă înapoi copilăria. Listele sunt și o parte intimă din autobiografia unui om.

Scrisul, spun experții, s-a născut pentru a face contabilitate, adică pentru liste de capre, spade și amfore cu vin. Poate de aceea literatura a continuat mereu să inventeze maniere de a inventaria. În cântul al II-lea din Iliada se desfășoară o enumerare foarte lungă a navelor grecești care luptă împotriva troienilor. Biblia nu ar mai fi aceeași fără cele zece porunci și fără infinitele ei genealogii. O scriitoare japoneză din secolul al X-lea, Sei Shōnagon, a introdus 164 de liste în Cartea pernei. Nota tot ceea ce se putea cataloga în ordine descrescătoare și în scris. Își intitula enumerările sugestiv — de pildă: „Lucruri care-ți înveselesc inima“, „Lucruri care s-ar cuveni să fie mici“, „Lucruri care își pierd din farmec dacă-s pictate“, „Lucruri depărtate și totuși apropiate“, „Oameni care-și dau importanță“, „Nori și lucruri care îmi plac în mod deosebit“³².

În penultimul capitol din Ulise, Joyce detaliază o listă complexă cu ustensilele care se pot găsi într-un sertar din bucătăria lui Leopold Bloom. Am o slăbiciune pentru cele șase propuneri pe care le face Italo Calvino pentru următorul mileniu. Și pentru enumerările lui Borges, în special din ale sale poeme ale darurilor. Și pentru încercarea lui Perec, așezat într-o cafenea din piața Saint-Sulpice, de a epuiza un loc parizian.

Joe Brainard a publicat în 1975 cartea I Remember, în care, pe o sută cincizeci de pagini, își înșiră amintirile într-o listă emoționantă. „Îmi amintesc de vremea când credeam că nimic din ceea ce este vechi n-ar putea fi și valoros.“ „Îmi amintesc cum citeam douăsprezece cărți în fiecare vară ca să primesc o diplomă de la biblioteca municipală. Nu dădeam doi bani pe cititul în sine, dar mă încânta să primesc diplome. Îmi amintesc că-mi alegeam cărți scrise cu litere mari și având multe desene.“ „Îmi amintesc că aveam o listă în care-mi notam țările pe care le vizitasem.“ „Îmi amintesc

cum mă imaginam citind o enciclopedie întreagă și cum ajungeam să știu totul.“

Nu pot omite „contribuția la statistică“ a lui Wisława Szymborska: „La o sută de oameni, / știu totul mai bine / — cincizeci și doi; // nesiguri pe pașii lor / — aproape toți ceilalți; // gata să ajute, / dacă nu durează prea mult, / — chiar patruzeci și nouă; // buni întotdeauna, / pentru că nu pot altfel, / — patru, poate cinci; // [...] capabili de fericire / — cel mult douăzeci și ceva; // mielușei când sunt singuri, / sălbatici în mulțime / — cu siguranță peste jumătate; // cumpliți când îi obligă împrejurările / — dar mai bine să nu știm câți, / nici măcar cu aproximație; // [...] muritori — sută la sută. / Număr care până acum n-a suferit nicio schimbare“³³.

Ne petrecem viața făcând liste, citindu-le, memorându-le, rupându-le, aruncându-le la gunoi, tăind de pe ele obiectivele îndeplinite, urându-le și iubindu-le. Cele mai bune sunt cele care acordă importanță elementelor pe care le enumeră și încearcă să le dea un sens. Cele care sunt atente la detalii și la unicitatea lumii ne împiedică să pierdem din vedere ceea ce este valoros. Chiar dacă acum, la sfârșit de an, când ne bombardează din plin, ne vine cheful să le punem pe lista neagră.

Țesătoarele de povești

62

Există o singură prezență feminină în canonul literar grecesc: Sappho. E tentant să atribuim acest dezechilibru jalnic faptului că femeile nu scriau în Grecia antică. E adevărat, dar numai în parte. Chiar dacă pentru ele era mai greu să se educe și să citească, multe au învins acest obstacol. De la unele au rămas câteva fragmente de poeme; de la majoritatea, doar un nume. Aceasta este lista mea provizorie de scriitoare aproape uitate: Corinna, Telesilla,

Myrtis, Praxilla, Eumetis (numită și Cleobulina), Boios, Erinna, Nossis, Moiro, Anyte, Moschina, Hedyle, Philinne, Melinno, Caecilia Trebulla, Julia Balbilla, Damo, Theosebeia.

Mă intrigă versurile scrise de fiecare dintre ele, pe care nu le vom putea citi niciodată, fiindcă pentru mine greaca a început cu vocea unei femei — vocea profesoarei mele din liceu. Îmi amintesc cum, la început, orele ei nu mă prea impresionau — ce mult ne ia să-i recunoaștem pe cei care ne schimbă viața. Pe atunci eram o adolescentă hotărâtă să admir foarte greu pe cineva. Mă așteptam de la profesori să fie charismatici, siguri de ei, din acei care — îi văzusem prin filme — intră în clasă cu un aer rebel, își trântesc fundul pe marginea catedrei și încep să vorbească, sunt ingenioși, strălucitori, amuzanți. La exterior, Pilar Iranzo nu se potrivea cu imaginea asta. Înaltă și slabă, adusă ușor de umeri ca și cum și-ar fi cerut scuze că era mai înaltă decât toți ceilalți. Se îmbrăca într-o rochie albă obișnuită. Când vorbea, mâinile ei lungi de pianistă se agitau prin aer cu nerăbdare. Uneori se bâlbâia când își explica lecția, ca și cum, dintr-odată, cuvintele i-ar fi fugit din cap care încotro. Asculta cu multă atenție, prefera să pună întrebări decât să facă afirmații și părea să se simtă mai bine la adăpostul semnului interogativ.

Curând, surprinzătoarea Pilar a spulberat îngrăditurile scepticismului meu. Din cei doi ani în care mi-a fost profesoară, îmi amintesc plăcerea descoperirii, zborul, uimitoarea bucurie a învățării. Eram un grup foarte mic de elevi, încât ajungeam să ne înghesuim cu toții în jurul unei mese ca niște conspiratori. Învățam prin contagiune, prin iluminare. Pilar nu se adăpostea în spatele declinărilor, datelor și numerelor reci, teoriilor abstracte, artefactelor conceptuale. Era transparentă: fără tertipuri, fără ostentație, fără afectare, ne-a descoperit pasiunea ei pentru Grecia. Ne împrumuta cărțile ei preferate, ne povestea filmele din tinerețea ei, călătoriile, miturile în care se recunoștea. Când vorbea despre Antigona, era ea însăși Antigona; iar când vorbea despre Medeea, ni se părea cea mai înspăimântătoare poveste pe care o auziserăm vreodată. Când le traduceam, simțeam că operele clasice fuseseră scrise pentru noi. Uitam de teama de a nu le pricepe. N-au mai fost lespezi grele, impuse. Datorită lui Pilar, unii dintre noi am anexat o lume străină lumii noastre interioare.

Ani mai târziu, când și eu am fost nevoită să mă confrunt cu vertijul unei

clase, am înțeles că trebuie să-ți iubești elevii ca să le poți dezvălui ceea ce iubești; ca să riști să-i oferi unui grup de adolescenți entuziasmul tău autentic, gândurile tale, acele versuri care te emoționează, știind că te-ar putea lua peste picior ori că ți-ar putea răspunde cu fețe împietrite și o indiferență ostentativă.

În timp ce studiam la facultate, obișnuiam să o vizitez pe Pilar în timpul seminarelor ei de greacă. După ce s-a pensionat, am continuat să mă văd cu ea într-o cafenea aproape de casa ei. Simțeam nevoia să-i mulțumesc pentru felul său atât de imprudent de a ne învăța, având încredere în noi toți. Considerând că meritam să știm. Împărtășindu-ne modul ei intim și misterios de a asculta voci din trecut.

La acele întâlniri vorbeam ore în șir, sărind peste timp, dinspre prezentul treburilor noastre spre Antichitatea greacă ce ne unea. Dar ne loveam de un paradox: să înțelegem că ar fi fost groaznic pentru noi să trăim în epoca aceea care ne fascina atât de mult, acolo unde femeile rămâneau departe de putere, unde nu aveau libertate, unde nu ajungeau niciodată la vârsta majoratului. Pilar, care-și dedicase atâția ani transmiterii luminoasei moșteniri a Greciei, știa că epoca aceea ar fi condamnat-o să rămână în umbră. Îi era dor de cuvintele scriitoarelor pierdute și de poemele lor născute în tăcere.

63

Istoria literaturii începe într-un mod neașteptat. Primul autor din lume care-și semnează textul cu propriul nume este o femeie.

La o mie cinci sute de ani înainte de Homer, Enheduanna, poetă și preoteasă, a scris o serie de imnuri ale căror ecouri răsună încă în Psalmii din Biblie. Le-a semnat cu mândrie. Era fiica regelui Sargon I din Akkad, care a unit Mesopotamia centrală și meridională într-un mare imperiu, și mătușa viitorului rege Naram-Sin. Când învățații au descifrat fragmente din textele ei, pierdute timp de milenii și regăsite abia în secolul XX, au supranumit-o

„Shakespeare al literaturii sumeriene“, fiind impresionați de scriitura ei strălucită și complexă. „Ce am făcut eu nu a mai făcut nimeni înaintea mea“, scrie Enheduanna. Tot ei îi aparțin și cele mai vechi notații astronomice. Puternică și îndrăzneată, a cutezat să participe la agitata luptă politică din vremea ei, suferind din această cauză pedeapsa exilului și a nostalgiei. Totuși, nu a renunțat niciodată să scrie imnuri pentru Inanna, divinitatea ei protectoare, zeița iubirii și a războiului. În imnul ei cel mai intim care s-a păstrat, își revelează secretul procesului ei creator: zeița lunară o vizitează acasă la miezul nopții și o ajută să „conceapă“ noi poezii, „dând naștere“ unor versuri care respiră. Este un eveniment magic, erotic, nocturn. Enheduanna a fost — din câte știm — prima care a descris misterioasa zămislire a cuvintelor poetice.

Acest început promițător nu a fost continuat. Odissea, după cum am spus, ni-l prezintă pe adolescentul Telemah poruncindu-i mamei sale să tacă, pentru că vocea ei nu trebuie să se audă în public. Mary Beard a analizat cu umor fin acest episod din poemul homeric. „Povestea rămâne-va-n grijă doar nouă,/ Pentru bărbați“³⁴, spune Telemah. Se referă la discursul public cu autoritate, nu la șuete, sporovăială sau bârfe, pe care oricine — inclusiv femeile, sau mai ales femeile — le putea practica.

Reducerea la tăcere a Penelopei inițiază o lungă listă de imperative repetate de-a lungul Antichității greco-latine. De exemplu, filosoful Democrit, apărător al democrației și al libertății, atât de subversiv în multe aspecte ale gândirii sale, nu ezita să recomande ca „femeia să nu exercite vorbirea, pentru că nu se pricepe“. Tăcerea în public, scria el, trebuie considerată cea mai bună podoabă feminină. Civilizația greacă avea această idee bine înfiptă în creier: cuvântarea în public aparținea numai bărbaților. Politica, arta oratorică și, în mare măsură, literatura constituiau domeniul lor. Nu ar trebui să uităm nici faptul că democrația ateniană s-a întemeiat pe excluderea tuturor femeilor — precum și a străinilor și sclavilor, adică a majorității populației. Cum spunea protagonistul seriei britanice din anii 1980 Yes Minister: „Avem dreptul să alegem cel mai bun bărbat pentru această funcție, indiferent de sexul său“.

E adevărat că această excludere nu era trăită la fel pe întreg teritoriul Greciei. Iar aici apare un alt paradox: Atena, capitala experimentelor politice și a

îndrăznelii intelectuale, a fost poate cel mai represiv oraș grecesc față de femei. În acel loc pe care îl admirăm atât de mult, femeile — dacă erau născute în familii bogate — abia dacă ieșeau pe stradă; rămâneau închise în casă, ținându-se între zidurile gineceului, departe de spațiul public și de fierberea din agora. Nu mai are rost să spunem că cele sărace nu aveau nici bani destui și nici mijlocele necesare pentru a-și permite acest apartheid familial; pe de altă parte însă, aceste vieți strâmtorate, nefericirea, sudoarea și forța obiceiurilor nu permiteau nici ele marje prea mari de libertate.

Ca toate divertismentele atice, teatrul era și el un club masculin. Autorii, actorii și cântăreții din cor erau bărbați — oricât de greu ni s-ar părea azi să ne imaginăm un bărbos atenian interpretând-o pe Antigona sau pe Electra. În epoca clasică, când Atena conducea Grecia, absența unor femei creatoare era mai stridentă ca oricând.

Exista o altă lume mai deschisă pe coasta Anatoliei și insulele din apropierea Mării Egee (Lesbos, Chios, Samos...), ținut al emigranților greci la granița cu Asia. Acolo interdicțiile nu erau așa de stricte, și nici izolarea atât de sufocantă. Fetele erau educate și, dacă erau bogate și nobile, unele femei își puteau face vocea auzită — unii cercetători pretind că au descoperit în această zonă ultimele urme ale unui matriarhat pierdut. Potrivit lui Platon, pe insula Creta, patriei i se spunea „matria“. În faimoasa bătălie de la Salamina, o flotă a fost condusă de singura comandantă cunoscută. Se numea Artemisia și venea din orașul de coastă Halicarnas, din Asia Mică, unde domnea. Deși grecoaică, s-a aliat cu invadatorii persani. Se povestește că atenienii au pus pe capul ei o recompensă de zece mii de drahme — „atenienilor nu le venea deloc la îndemână ca o femeie să pornească la luptă împotriva lor“³⁵.

Iar în Rhodos, o insulă din apropiere, suntem surprinși de un caz insolit: cel al unei fete care, fără să se dedice prostituției, participă la banchete masculine. Numele ei era Eumetis, care înseamnă „cea cu o bună inteligență“, dar cu toții o cunoșteau de Cleobulina, pentru că era fiica lui Cleobul, unul dintre cei șapte înțelepți. La fel ca Enheduanna, fiică de rege. Cleobulina avea inteligență politică și a știut să se folosească de influența ei. Se spune că a făcut din tatăl ei un conducător mai bun și mai solidar cu supușii lui. De mică, în joacă, inventa ghicitori, în timp ce țesea panglici și plase pentru păr. A scris o carte de cimitiruri în hexametri, despre care se va vorbi multe secole

după aceea. Un text antic menționează prezența ei la un simpozion, dându-și coate cu bărbații cât se poate de nonșalantă. Se distrează, intervine în conversație, glumește pieptănând și ciufulind părul unuia dintre cei șapte înțelepți. Cum era ingenioasă și plină de duh într-o vreme când femeilor li se cerea să tacă, Cleobulina era tocmai potrivită pentru a fi caricaturizată. Știm că un comic atenian a parodiat-o într-o piesă de teatru intitulată — la plural — Cleobulinele. Putem presupune că, deși azi pierdută, comedia trebuie să fi inclus personaje asemănătoare cu cele din Prețioasele ridicole de Molière: tinere absurde care se prostesc apelând la tot felul de jocuri de cuvinte și, chiar dacă se cred foarte istețe, de fapt nu sunt decât niște pedante insuportabile. Femeile care scriau se confruntau cu amenințarea ridicolului, această oglindă deformatoare. Poate că tocmai de aceea le plăceau secretul, subtilitatea, enigma, întrebările. După cum scrie Carlos García Gual, „să te exprimi prin intermediul enigmelor era, în lumea greacă, ceva tipic femeilor, țesătoare și de cuvinte“.

64

Sappho — spune ea însăși — era mică de statură, brunetă și mai puțin atrăgătoare. S-a născut într-o familie nobilă decăzută. Spre deosebire de Cleobulina, nu era fiică de regi. Fratele ei mai mare a furat averea familiei, sau ce mai rămăsese din ea. A fost căsătorită cu un venetic, cum era obiceiul, cu care a avut o fată. Totul o purta spre o viață anonimă.

Grecoaicele nu scriau poezie epică, bineînțeles. Nu aveau experiența armelor, deoarece bătăliile erau sportul periculos al aristocrației masculine. În plus, nu puteau duce viața liberă și nomadă a aezilor, călătorind dintr-un oraș în altul ca să-și ofere cântul. Nu participau nici la banchete, nici la competiții sportive, nici la treburi politice. Ce puteau să facă? Să adune amintiri. Asemenea dădacelor și bunicilor care le înșirau povești fraților Grimm, ele transmiteau din generație în generație legende străvechi. Compuneau și cântece pentru corurile de femei (cântece de nuntă, cântece închinare zeilor, cântece de dans). Și vorbeau despre ele însele în poeme pe o singură voce,

acompaniate de liră — de unde și sintagma „poezie lirică“. Era vorba despre universuri obligatoriu limitate și locale. Chiar și așa, într-un mod aproape miraculos, unele femei aruncă o privire originală din colțul lor și doboară zidurile care le închid. Așa a făcut Sappho. La fel au făcut și alte deținute transgresive precum Emily Dickinson sau Janet Frame.

Sappho scria: „Spun unii că nimic nu este mai frumos pe pământul negru decât o armată de călăreți, sau de pedestri, sau o flotă de corăbii. Dar eu spun că cel mai frumos lucru este persoana iubită“. Aceste cuvinte simple ascund o revoluție mentală. Când au fost scrise, în secolul al VI-lea î.Hr., au spulberat schemele tradiționale. Într-o lume profund autoritară, poemul surprinde deoarece include mai multe perspective, și chiar pare să celebreze libertatea dezacordului. În plus, îndrăznește să pună la îndoială ceea ce admiră majoritatea: defilările, armatele, fastul și etalarea puterii. Cu siguranță Sappho ar fi cântat la fel ca Georges Brassens despre proasta lui reputație: „Când sunt zile naționale / eu rămân în pijamale; / cu muzica militară / în veci nu mă ridicară“. În fața plictisitoarelor expoziții de mușchi războinici, ea prefera să simtă și să evoce dorința. „Dar eu spun că cel mai frumos lucru este persoana iubită.“ În mod neașteptat, acest vers afirmă că frumusețea se află în primul rând în privirea iubitului; că nu-l dorim pe cel care ni se pare cel mai atrăgător, ci ni se pare atrăgător pentru că ni-l dorim. Potrivit lui Sappho, cine iubește creează frumusețe; nu i se supune ei, așa cum crede lumea. Să dorești este un act creativ, precum acela de a scrie versuri. Înzestrată cu harul muzicii, micuța și urâta Sappho putea orna cu pasiunile ei lumea minusculă care o înconjură, înfrumusețând-o.

La un moment dat, biografia lui Sappho a luat o întorsătură neașteptată. Căsătoria ei s-a încheiat, iar ea a schimbat rutina domestică cu o nouă activitate despre care nu știm foarte multe. Analizând fragmentele deteriorate din versurile ei care au ajuns până la noi prin intermediul diferitelor informații despre ea, putem reconstitui ambianța deloc convențională în care a trăit în anii aceia. Știm că a condus un grup de fete aparținând unor familii ilustre. Știm și că s-a îndrăgostit în momente diferite de unele dintre ele — Atis, Dica, Irana, Anactoria — și că împreună compuneau poezie, închinau ofrande Afroditei, împleteau coroane de flori, simțeau dorința, se mângâiau, cântau și dansau, departe de bărbați. Din când în când, una dintre aceste adolescente pleca, poate să se căsătorească, iar despărțirea le făcea pe toate să

sufere. Nu în ultimul rând, se spune că pe insula Lesbos existau și alte grupuri asemănătoare, conduse de femei pe care Sappho le considera inamice. Și se simte dureros de trădată de fetele care o părăsesc pentru a se alătura unui cerc rival.

Se crede — dar nu-i decât o ipoteză — că erau thíasoi feminine, un fel de cluburi religioase unde adolescentele, sub îndrumarea unei femei charismatice, învățau poezia, muzica și dansul, îi venerau pe zei și își explorau, probabil, erotismul înainte de căsătorie. În orice caz, iubirile lui Sappho pentru protejatele ei nu erau sentimente condamnate, ci recunoscute și chiar dorite. Grecii considerau că dragostea este principala forță în educație. Nu-l respectau prea mult pe învățătorul care preda pentru bani, alergând după clientelă și cerându-și partea. Pentru mentalitatea lor aristocratică, acceptarea unei munci remunerate era o atitudine tipică zdrențăroșilor. Le plăcea mai mult profesorul care își alegea noii discipoli numai atunci când descoperea în ei o scânteie specială și le încredința știința lui fără constrângerea unor pretenții salariale, îndrăgostindu-se și seducând — nici mai mult, nici mai puțin decât ceea ce făcea Socrate. În Grecia, acest tip de homosexualitate pedagogică era considerat chiar mai demn și mai elevat decât relațiile heterosexuale.

Cea mai cunoscută poezie a lui Sappho descrie nunta unei tinere prietene care nu avea să se mai întoarcă în grup. Pentru Sappho, este petrecerea de adio: „Mi se pare-ntocmai la fel ca zeii / Omul care chiar dinainte-ți șade / Și de-a aproape dulcile șoapte-ți soarbe, / Capul plecându-l, / Și surâsul fermecător ți-admiră / Tare atunci în piept inima mă doare. / De cum te zăresc mi se moaie glasul / Și mi se stinge, / Iar în gură frântă-mi rămâne limba. / Foc cumplit sub piele mi se strecoară, / Să mai văd cu ochii nu pot și tare-mi / Vâjâie auzul / De sudoare-s plină și mă cuprinde-un / Tremur; și mai galbenă sunt la chipu-mi / De cum este firul uscat de iarbă”³⁶.

Aceste versuri în care freamătă dorința i-au scandalizat pe mulți cititori. Veac după veac, Sappho a suferit o adevărată avalanșă de neînțelegeri, caricaturizări și comentarii rău intenționate care i-au răscolit viața privată. Chiar și Seneca menționează un eseu intitulat „Sappho a fost o prostituată?”³⁷. La cealaltă extremă, un filolog fandosit din secolul al XIX-lea a scris, ca să păstreze aparențele și să protejeze lumea de obscenitățile

păgâne, că Sappho „conducea un pension de domnișoare“. În anul 1073, papa Grigore al VII-lea ordonase arderea tuturor exemplarelor din poemele sale, din cauza imoralității lor periculoase.

Într-un fragment din poemele ei, de nici măcar un rând, care din întâmplare a ajuns până la noi, putem citi: „Eu cred că cineva își va aminti de noi“. Și, chiar dacă această posibilitate părea imposibilă, aproape treizeci de secole mai târziu încă auzim glasul firav al acelei micuțe femei.

65

Vreau să-mi imaginez că la Atena a existat un curent de revoltă feminină despre care nu ne vorbește niciun autor grec și care nu figurează în cărțile de istorie. Pentru a da de urmele acestei mișcări himerice uitate, am îndrăznit să mă adâncesc în texte și să citesc printre rânduri. Chiar dacă nu vom ști niciodată cu siguranță dacă a existat, supoziția m-a atras întotdeauna. Ceea ce voi expune e doar o simplă ipoteză, dar mă fascinează.

Primele care s-au revoltat trebuie să fi fost hetairele, curtezanele de lux, singurele femei cu adevărat libere din Atena clasică. Comparabile în anumite privințe cu gheișele japoneze, ocupau un loc ambiguu pe scara socială, având avantajele și inconvenientele proastei lor reputații: trăiau în voia soții, dar își păstrau independența. Majoritatea erau grecoaice născute în Asia Mică și, drept urmare, nu aveau drepturi cetățenești. În ținutul lor natal primiseră educația literară și muzicală pe care Atena le-o refuza fiicelor sale. Obligate să plătească impozite la fel ca bărbații, puteau, la fel ca ei, să-și administreze bunurile proprii. Aveau acces la cercurile politice și culturale prin intermediul amanților. Nu erau supuse presiunii pe care o suportau soțiile ateniene, chiar dacă în schimb se știau excluse de două ori (o dată pentru că erau străine și a doua oară pentru că erau curve).

Aceste femei emigrante, minoritare, dorite și vulnerabile din punct de vedere social aveau o mai mare capacitate de a protesta decât atenienele izolate în

gineceele lor. Și, mai bine de un deceniu, vocile lor s-au făcut auzite datorită unei iubiri transgresive care a zguduit sfera puterii.

Pentru atenienii din secolul al V-lea î.Hr., distribuirea funcțiilor urma o schemă incontestabilă. Un orator al vremii a descris-o fără ocolișuri: „Avem hetairele pentru plăcere, concubinele pentru grija zilnică a trupului nostru și soțiile pentru a ne oferi copii legitimi și a fi gardiene loiale ale căminului nostru“. Când cel mai puternic om din Atica a încălcat acest sistem, orașul a început să fiarbă de indignare.

Pericle era căsătorit cu o femeie „de neam cu vază“³⁸, mamă a celor doi copii ai săi. Dar conviețuirea era dificilă, iar el a renunțat la căsnicie pentru a se uni cu Aspasia, o hetairă născută în Asia Mică. Aproape cinci secole mai târziu, istoricul Plutarh transcrie un șir de insulte la adresa subversivei prime doamne ateniene preluate din textele vremii, unde este categorisită drept impudică, concubină cu chip de cățea și femeie de bordel, printre alte drăgălășenii de felul ăsta.

În cea mai mare parte a istoriei noastre, căsătoria a fost în primul rând o instituție economică, o fuziune de interese comune. Pentru politicienii greci, chiar și în timpurile democrației, căsătoriile pecetluiau alianțe între mari familii care țineau strâns frâiele guvernării. Iar căsătoriile se desfăceau din motive comerciale ori strategice, când apărea un clan mai proeminent cu care să te înrudești. Pericle, în schimb, a ales-o pe Aspasia — o venetică cu reputație proastă și fără pedigri — dintr-un motiv absolut ridicol: dragostea. Plutarh spune că cetățenii se uitau cu gura căscată văzând „și când pornea de acasă și când se înapoia din agora în aceeași zi, o saluta sărutând-o“³⁹. Și, așa cum povestește Plutarh, înțelegem că această exhibare a iubirii conjugale era în Atena acelor vremuri o chestiune de o imoralitate scandaloasă. Ni-i putem imagina pe cetățenii atenieni bodogănind și râzând de perversiunile conducătorului lor. Dacă era deja suficient de prost încât să se îndrăgostească de soția lui, afișarea în public friza obscenitatea. Mulți credeau că au să vină vremuri rele și își aminteau cu nostalgie de un trecut mai sănătos. Acel secol al V-lea î.Hr., secol de aur pentru noi, atenienilor li se părea o epocă întunecată de conspirație, metisaj și desfrânare.

Dar ceea ce nu spuneau clevetitorii era că inteligența Aspasiei l-a ajutat pe Pericle în cariera lui politică. Știm puține despre ea deoarece figura ei a ajuns

să fie învăluită în incertitudini și calomnii, însă textele dau de înțeles că era o adevărate oratoare din umbră. Socrate obișnuia să o viziteze împreună cu discipolii săi și se bucura de conversația ei strălucitoare; a ajuns chiar să o numească „maestră”. Potrivit lui Platon, ea îi scria discursurile soțului; printre altele, faimosul discurs funebru în care Pericle a apărut cu pasiune democrația. Chiar și azi, cei care elaborează discursurile prezidențiale ale lui Obama, și mai înainte ale lui Kennedy, s-au inspirat din cuvintele scrise probabil de Aspasia. Cu toate acestea, ea nu apare în istoria literaturii. Scrierile ei s-au pierdut sau au fost atribuite altora.

Timp de cincisprezece sau douăzeci de ani, până la moartea lui Pericle în anul 429 î.Hr., Aspasia a avut o influență enormă în cercurile puterii. Este un mister cum s-a folosit de acest rol dominant neașteptat. Dar în acea perioadă se întâmplă ceva fără precedent: textele tragice, comice și ale filosofilor încep să pună în discuție — sau să ridiculizeze — ideea extravagantă a emancipării feminine, o chestiune pe care înainte de această epocă niciun grec nu o mai menționase.

În acele decenii fulgurante, de pe scenă putea fi auzită Antigona, fata care îndrăznește să sfideze singură legea nedreaptă a unui tiran în numele principiilor umanitare; și Lysistrata, care, în plin război, are ideea fantastică de a se alia cu alte femei din tabăra inamică pentru a organiza împreună o grevă sexuală până la semnarea păcii; și Praxagora, care, în fruntea unui grup de ateniene, îi înlocuiește pe bărbații din adunare și, cu voturile feminine, instaurează un regim comunist și egalitar; și rebela străină Medeea.

Nimeni nu merge mai departe decât Medeea lui Euripide. Îmi și imaginez publicul format din bărbați care a umplut teatrul în dimineața primei reprezentații, în anul 431 î.Hr. Cu ochii ațintiți la scenă, prinși în magnetismul fricii, se uitau cum această femeie jignită și răzbunătoare dezvăluie oroarea absolută. Au văzut ceva de neimaginat: o mamă ucigându-și copiii cu propria-i mână pentru a-și răni soțul care o abandonează și o condamnă la exil. Au auzit cuvinte absolut noi. Medeea a vorbit cu voce tare, pentru prima dată, despre furia și anxietatea care se cuibăreau în casele ateniencilor: „Femeile sunt neamul cel mai obidit! / Ne trebuie-ntâi bani să cumpărăm un soț / Și peste trupul nostru să luăm stăpâni: / Nețărnut prisos de rele și dureri! / Și iată ce-i mai greu: va fi mișel sau bun? / Căci nu e

legiuit pe soț să-l alungăm / Și nu-i cinstit ca noi să-l părăsim pe el. [...] / Bărbatul apăsător de traiul din cămin / Își caută lehamitei din suflet leac / Afar', la prieteni sau la cei de vârsta lui. / Dar noi, noi ne-ndreptăm mereu spre-un singur ins. / Se zice că-am trăi ferite de nevoi / Acasă; pe când ei cu lăncile se bat⁴⁰. Neputând accepta izolarea și nici statutul de mamă, Medeea ajunge să spună că ar prefera să lupte în trei războaie decât să mai nască o dată.

Contaminate de Medeea, femeile din cor renunță și ele la atitudinea modestă și temătoare. La un moment dat, una dintre ele are curajul să spună că femeilor nu ar trebui să li se refuze filosofia, politica, raționamentele subtile și dezbaterile: „O muză, pe noi, femeile, -n sfat / Ne cheamă, spunându-ne vorbe cuminți⁴¹. În tragedia greacă, corul reprezenta vocea comunității. De aceea, acolo nu vorbea străina răzvrătită, ci ateniențele cu viața lor ordonată și domestică. În plus, toate cutezanțele Medeei și ale corului feminin au fost rostite pe scenă de bărbați travestiți cu peruci lungi și cocoțați pe pantofi enormi cu platformă. Paradoxuri ale istoriei: Grecia a inventat drag queens, dar niciunei femei nu i se permitea să fie actriță.

Vreau să-mi imaginez că aceste noi idei pluteau în aer, că vreun anume tip de mișcare socială agita dezbaterile din piețele Atenei. Teatrul a fost dintotdeauna spațiul discuțiilor colective. În special în Grecia, comediile și tragediile scoteau la lumină cele mai arzătoare conflicte. Își căutau inspirația în agora, pe străzi și în adunări, ca să aducă pe scenă neliniștile politice ale momentului. E verosimil să ne imaginăm că Antigona, Lysistrata, Praxagora și Medeea erau prezențe reale, într-un fel, în viața atenienilor din anii aceia.

Mi-ar plăcea să cred că acest curent al schimbării, susținut cu siguranță de charisma Aspasiei, a impregnat chiar și gândirea lui Platon, care nici pe departe nu era vreun apostol al egalității. De fapt, filosoful a susținut într-una dintre cărțile lui că, drept pedeapsă, bărbații nedreți se reîncarnau în femei, și că pentru asta exista sexul femeiesc. Pare incredibil că același individ în ale cărui texte citim că faptul de a te fi născut femeie e o condamnare și o ispășire a scris și aceste rânduri uluitoare în Republica lui: „Nu există, prietene, nicio îndeletnicire privitoare la ocârmuirea statului proprie femeii, ca femeie, nici vreuna proprie bărbatului, ca bărbat. Ci, fiind naturile sădite în același fel în ambele sexe, femeia participă, potrivit cu firea ei, la toate îndeletnicirile, și la fel și bărbatul⁴².

Aspasia este unul dintre cele mai mari mistere și absențe din documentele antice. Ceea ce a făcut, a gândit și a spus ajunge până la noi filtrat prin alții. Ni se spune că s-a dedicat scrierii și predării; vreau să cred că, în plus, cu elocința ei puternică, a însuflețit și prima mișcare de emancipare despre care avem informații. Îmi place să-mi imaginez că datorită ei femeile din Atena și din alte orașe au îndrăznit să depășească pragul marilor școli filosofice. În Academia platoniciană au existat cel puțin două discipole: Lastheneia din Mantinee și Axiothea din Phlius. Ultima, din câte se spune, umbla în haine bărbătești. O hetairă pe nume Leontion a fost filosoafă în Grădină și amanta lui Epicur. A scris o carte despre zei — azi pierdută fără urmă —, în care încerca să dărâme tezele celor mai respectați filosofi. Secole mai târziu, Cicero a lansat la adresa ei o diatribă disprețuitoare: „Până și o curviștină ca Leontion a avut îndrăzneala să scrie împotriva lui Teofrast?”.

Dar cea mai cunoscută și mai transgresivă dintre toate a fost Hipparchia din Maroneia, de la școala cinicilor. Din câte știm, este singura filosoafă căreia anticii i-au dedicat o mică biografie. Nu a lăsat nimic scris, dar a fost celebră pentru că a dinamitat toate convențiile prin purtarea ei în spațiul public. A renunțat la averea familiei și a trăit pe stradă împreună cu iubitul ei Crates, îmbrăcați în zdrențe. Cum amândoi credeau că nevoile naturale erau bune și nu aveau motive să se rușineze de ceva, făceau sex în văzul tuturor, fără să le fie teamă de curioși. Într-o bună zi, un om arătă spre Hipparchia — „Iar când el îi spuse: «Lângă războiul de tors suveica lăsat-a aceasta», ea îi răspunse: «Eu sunt aceea, Theodor, dar îți închipui oare că m-am gândit rău când am întrebuințat pentru studiu timpul, pe care l-aș fi pierdut la războiul de țesut?»“⁴³.

La urma urmei, poate că Hipparchia credea, cu un jucăuș simț al umorului, că mintea omenească este o mare pânză în care se țes cuvintele. Chiar și astăzi, în terminologia literară se mai folosește imaginea aceasta a narațiunii percepute ca o tapiserie. Încă vorbim — cu metafore textile — despre încâlceli, urzeli, însăilări de povești sau de istorii. Ce înseamnă pentru noi un text, dacă nu o seamă de fire verbale înnodate?

Așa se descria pe sine însăși poeta portugheză Sophia de Mello Breyner: „Aparțin stirpei acelor care trec prin labirint fără să piardă nicio clipă firul de in al cuvintelor“.

Miturile se ȳes și se desfac, cum spune legenda că   cea Penelopa. Timp de douăzeci de ani, c  t a petrecut a  tept  nd întoarcerea lui Ulise, palatul din Ithaca s-a umplut de pretenden  i care voiau să-l declare mort pe regele absent și să-i ia locul în patul ei. Ea le-a promis că-   va alege un alt so   când va termina un giulgiu pentru bătrânul ei socru Laerte. Timp de trei ani,   seea giulgiul ziua și, foarte istea  , îl destrăma noaptea. A  ezat   la războiul de   sut, mi  ca suveica și împletea o   n  el  torie salvatoare pe care o începea din nou în fiecare dimine  .

Scriitorii antici au înțeles foarte repede că drumurile cele mai fascinante sunt cele create de fisurile, punctele moarte și manipulările unei povești. Penelopa l-a așteptat loială sau l-a   n  elat pe Ulise? Elena a fost sau n-a fost la Troia? Ariadna a fost abandonată de Tezeu sau a fost răpită? Orfeu o iubea pe Euridice mai mult decât viața lui sau a fost primul pederast? Toate aceste variante au coexistat în labirintul   nc  lcit al mitologiei grecești. Ca și în Rash  mon, trebuie să alegem între povestiri incompatibile între ele. Acea literatură europeană primitivă ne-a transmis gustul pentru diversitatea punctelor de vedere, pentru varia  iuni și pentru lecturi diferite, nara  iuni   sute și desfăcute iar și iar.

Secol după secol, continuăm să dep  n  m și să   nf   ur  m ghemul legendelor pe care grecii ni le-au povestit sub forma unui caleidoscop ambiguu.   n Ulise de Joyce, c  nt  rea  a Molly Bloom, o Penelopă ciudată și cu gura mare,    i expune versiunea despre mit într-o frază lungă, fără punctuație, care ocupă nu rânduri, ci pagini întregi — mai bine de nouăzeci —, presărată cu obscenit   i. Cartea se încheie cu monologul ei intim repezit, în timp ce stă în pat lângă so  ul ei.    i amintește de copilăria ei în Gibraltar, de iubirile ei, de faptul de a fi mamă, de dorin  , de trupuri, de voci, de ceea ce nu se poate spune. Ultimul cuvânt din roman   i aparține ei. Și este cuvântul „Da”. Penelopa    i poate manifesta, în sf  r  sit, erotismul, pe deplin, afirmativ: „...întâi mi-am petrecut bra  tele pe după umerii lui da și l-am tras în jos spre mine să-mi simtă

sânii numai parfum da și-i bătea inima nebunește și da i-am spus da vreau. Da“⁴⁴.

Și canadiana Margaret Atwood a călătorit în peisajul homeric al Odiseei, unde monștrii feminini permit o a doua lectură umoristică. Margaret dă glas unei sirene, o femeie-pasăre batjocoritoare care, potrivit mitului, sălășluiește pe o insulă stâncoasă fără nume, înconjurată de schelete și cadavre. În poem, marea seducătoare dezvăluie secretul ei mortal și dulce, cuvintele cu care îi ademenește pe marinarii care îndrăznesc să se apropie de recifele ei, până la naufragiu și moarte. În ce constă vraja ei atât de puternică?

„Acesta e cântecul pe care toată lumea ar dori să-l învețe: un cânt irezistibil, care îi face pe bărbați să sară de-a valma peste bord, chiar și atunci când văd țeste înșirate pe plajă, cântecul pe care nimeni nu-l știe pentru că toți cei care l-au auzit sunt morți... Ție am să-ți spun secretul, ție și numai ție. Vino mai aproape. Acest cântec este un strigăt de ajutor: Ajutor! Numai tu, numai tu poți să mă ajuți, pentru că ești unic. Ah, e un cântec plictisitor, dar funcționează mereu.“ Ironică, sirena recunoaște că nu e nevoie să fii o creatură mitologică și fatală ca să-ți seduci eroii; e suficient să-i atragi cu șoapte, să le ceri ajutorul, să le gădili vanitatea.

Poeta Louise Glück îi permite vrăjitoarei Circe, mătușa Medeei, să ofere explicații. Homer a acuzat-o că și-a folosit unguentele magice ca să-i transforme în porci pe tovarășii lui Ulise. Ea spune o poveste infinit mai sarcastică: „N-am transformat pe nimeni niciodată în porc. / Unii oameni sunt porci; îi fac doar / Să arate ca porcii. // M-am săturat de lumea voastră / Care lasă ca exteriorul să mascheze interiorul“ [„Puterea lui Circe“]. Iar când amantul ei, Ulise, decide să o părăsească, vrăjitoarea, singură pe plajă, stă de vorbă cu marea tuturor poveștilor: „Marele om întoarce spatele insulei./ De-acum, nu va muri în paradis / [...] De-acum, timp e s-audă din nou/ acel puls narativ al mării/ în revărsat de zori, când atracția ei e mai puternică. / Ceea ce ne-a adus aici / ne va purta departe; corabia noastră/ se leagănă în apa de cerneală a portului. / Acum vraja s-a rupt. / Înapoiază-i viața, / mare, ce nu-l poate purta decât spre depărtări“ [„Decizia lui Odiseu“].

Legendeale provin dintr-o lume arhaică, dar la războiul nostru le Țesem iar cu fire noi. Oricât de mult s-ar încăpățâna Telemah să guverneze cuvintele și să impună tăcerea, mai devreme sau mai târziu se nasc versiuni ale mitului din

perspectiva Penelopei și a celorlalte femei, țesătoarele de povești.

Celălalt îmi spune povestea mea

67

Pe scenele din Atena s-au auzit cuvinte uimitoare. De acolo vorbeau femei disperate, paricide, bolnave, nebune, sclave, sinucigașe și străine. Publicul nu-și putea lua ochii de la acele personaje neobișnuite. Și tocmai, „teatru“ în greacă însemna „loc pentru privit“. Grecii ascultaseră povești timp de generații, dar să descoperi o poveste urmărind-o ca un spion prin crăpătura unei uși era o experiență foarte diferită, de o intensitate stranie. Așa a început să triumfe limbajul audiovizual care ne hipnotizează și astăzi. Tragediile, grupate în trilogii, creau același tip de dependență precum fac azi serialele și lecturile de saga. Erau opere de groază, cum știa Aristotel, iar cele mai bune sunt și călătorii la capătul nopții, unde pândesc fricile ancestrale, tabuurile, sângele vărsat, crima familială, anxietatea conflictului fără ieșire, tăcerea zeilor.

S-au păstrat puține, extrem de puține dintre acele opere înspăimântătoare (șapte tragedii de Eschil, șapte de Sofocle și optsprezece de Euripide). Se știe că, împreună, cei trei au scris sute de drame, dintre care majoritatea au dispărut. Și mai știm că există cel puțin trei sute de titluri pierdute ale altor autori. Peisajul tragediei grecești este azi ca un pământ pustiit. Au ajuns până la noi doar câteva opere, dar dintre cele preferate de atenienii din vremea aceea. Se știa cu certitudine care erau cei mai buni autori. Prin anul 330 î.Hr., au amplasat statui din bronz ale celor trei dramaturgi în fața marelui teatru al lui Dionysos, la poalele Acropolei. Și, așa cum am spus, au hotărât să păstreze copii oficiale doar ale textelor scrise de ei. Distrugerea a fost teribilă, dar nu întâmplătoare.

Tragediile care au supraviețuit oferă un amestec straniu de violență și dezbateri verbală sofisticată. Conviețuiesc în ele cuvintele frumoase și armele însângerate. În chip misterios, tragediile reușesc să fie delicate într-un fel sălbatic. În general, povestesc mituri primitive dintr-un trecut legendar — Războiul din Troia, destinul lui Oedip — ale căror ecouri încă răsună în actualitatea secolului al V-lea î.Hr. Dar există o excepție ciudată, o tragedie bazată pe fapte reale. În plus, este și cea mai veche piesă de teatru din lume păstrată până azi. Este vorba despre Perșii, în care Eschil i-a fost deschizător de drumuri lui Shakespeare și prin care, probabil fără să știe, a inventat romanul istoric.

În timpul vieții lui Eschil, Imperiul Persan s-a lansat în diverse expediții de cucerire împotriva furnicarului de orașe minuscule aflate mereu în conflict care pe atunci se numea Grecia. Apărarea Atenei depindea de o armată cetățenească, așa că Eschil a luptat pe mai multe câmpuri de luptă; printre ele, la Maraton, unde și-a pierdut fratele, și poate că și în bătălia navală de la Salamina. Războiul era foarte diferit în acele vremuri. Încerc să-mi imaginez lupta corp la corp, de la mică distanță, într-o epocă în care nu se inventaseră încă gloanțele și explozibilul. Combatanții se priveau în ochi în timp ce încercau să se omoare unul pe altul. Își împlântau cu forță lăncile și spadele în carnea inamicului, mutilau trupuri, călcau în picioare cadavre, auzeau strigăte de moarte, se umpleau de pământ și de viscere. Se povestește că, în epitaful lui, Eschil a menționat bătăliile în care luptase fără să spună nimic despre imensa lui operă literară. Era mai mândru că a participat la rezistența miciei Grecii împotriva invadatorului persan decât de versurile lui.

Cred că ideea noastră despre ciocnirea civilizațiilor nu ar fi sunat straniu în urechile lui. Lupta dintre Orient și Occident e poveste veche. Atenienii simțeau amenințarea constantă a unui stat dictatorial tiranic. Dacă acel inamic reușea să supună Grecia, ar fi făcut să dispară pentru totdeauna democrația și stilul ei de viață. Așa-numitele războaie medice au fost marele conflict al epocii, iar Eschil a hotărât să le aducă pe scenă atunci când victoriile grecești erau încă vii în memoria lui.

S-ar fi putut limita să scrie un pamflet patriotic, însă poetul veteran a luat o serie de hotărâri neașteptate. Cea mai surprinzătoare dintre toate a fost să adopte punctul de vedere al celor învinși, precum Clint Eastwood în Scrisori

din Iwo Jima. Acțiunea se petrece la Susa, capitala perșilor, iar în operă nu apare niciun personaj grec. În plus, Eschil pare să se fi documentat în privința societății persane — cunoaște genealogii regești, cuvinte iraniene și trăsături ale fastului și protocolului de la curte. Dar cel mai frapant este că nu detectăm nicio urmă de ură, ci o înțelegere neașteptată. Piesa începe pe esplanada palatului. Perșii sunt îngrijorați deoarece nu primesc vești despre expediția militară, moment în care își face apariția un mesager care povestește teribila înfrângere și vorbește despre eroii asiatici căzuți în luptă. La final ajunge și regele Xerxes, care și-a pierdut aroganța pe drum și se întoarce în zdrențe, lăsând în urmă un măcel inutil.

Este o viziune neobișnuită asupra inamicului care a fost pe punctul de a distruge Grecia. Perșii nu sunt descriși ca parte a unei axe a răului, nici drept criminali înnăscuți. Eschil ne face să vedem neputința bătrânilor consilieri care se opuneau războiului și nu li s-a dat ascultare, teama celor care stau și așteaptă acasă întoarcerea armatelor, diviziunile interne dintre ulii și porumbeii regimului, durerea văduvelor și a mamelor. Se intuiește nefericirea soldaților târâți la măcel de megalomania regelui lor.

Mesagerul din Perșii povestește îndurerat bătălia de la Salamina, care a ajuns să fie un simbol contemporan. Soldații de la Salamina, la care se referă romanul lui Javier Cercas, sunt acei greci care au oprit invazia Imperiului Persan și, de asemenea, soldații care s-au opus nazismului. Cercas știe că pot exista soldați de la Salamina în orice epocă: cei care fac față unei bătălii decisive — și în aparență pierdute — ca să-și apere țara, democrația și aspirațiile. Salamina nu mai este doar o mică insulă din Marea Egee, la doi kilometri de portul Pireu; dincolo de hărți, ea există în orice loc unde cineva, în inferioritate numerică, se revoltă împotriva unei agresiuni devastatoare.

Reprezentările teatrale sunt mai vechi decât Eschil. El însuși a scris și alte piese înainte de Perșii. Dar toate s-au pierdut, astfel încât această operă este pentru noi începutul. Mereu m-a fascinat faptul că Eschil, care, după ce s-a luptat cu perșii față în față, corp la corp și privindu-i în ochi, după ce și-a văzut fratele murind în luptă, aproape de el, avea să pună în scenă durerea inamicilor învinși. Fără bătaie de joc, fără ură, fără să generalizeze vina. Și astfel, între durere, cicatrici și dorința de a-l înțelege pe celălalt, începe istoria cunoscută a teatrului.

Eschil și contemporanii săi considerau că războiul lor împotriva perșilor făcea parte dintr-o mare confruntare între Orient și Occident, cu majuscule. Influențați de tragica experiență a războiului, îi considerau pe inamicii lor niște oameni sângheroși și avizi de cuceriri. Ei credeau că victoria asupra lor era triumful civilizației asupra barbariei.

În peninsula Anatoliei, la intersecția mai multor culturi, s-a născut un grec cu sânge amestecat și minte agitată, obsedat de vechiul conflict. De ce aceste două lumi — Europa și Asia — se încăierau într-o luptă pe viață și pe moarte? De ce se înfruntau din timpuri imemorabile? Ce căutau, cum se justificau, care erau motivele lor? Așa a fost mereu? Așa va fi mereu?

Iar acel grec care-și puneă asemenea întrebări a încercat toată viața să găsească răspunsuri. A scris o lungă lucrare de călătorii și mărturii pe care a intitulat-o *Historíai*, care în limba lui însemna „cercetări“ sau „investigații“. Noi încă folosim, fără să-l traducem, cuvântul pe care el l-a redefinit când și-a intitulat cartea și lucrarea: „istorie“. Cu opera lui s-a născut o nouă disciplină și, poate, un mod diferit de a privi lumea. Pentru că autorul *Istoriilor* era un individ cu o curiozitate neobosită, un aventurier, un urmărit al lucrurilor uluitoare, un nomad, unul dintre primii scriitori capabili să gândească la scară planetară, aș spune chiar un prevestitor precoce al globalizării. Vorbesc, bineînțeles, despre Herodot.

Într-o epocă în care marea majoritate a grecilor abia dacă își scoteau nasul dincolo de hotarele satului lor natal, Herodot a fost un călător neobosit. S-a imbarcat pe vase comerciale, s-a plimbat în încetineala caravanelor, a vorbit cu mulți oameni și a vizitat un număr mare de orașe din Imperiul Persan, ca să poată relata războiul în cunoștință de cauză, de la fața locului și din mai multe perspective. Când și-a cunoscut inamicul în viața lui de zi de zi, pe timpuri de pace, a oferit o viziune diferită și mai exactă decât oricare alt scriitor. Potrivit lui Jacques Lacarrière, Herodot s-a străduit să anihileze

prejudecățile compatrioților lui greci, învățându-i că linia despărțitoare dintre barbarie și civilizație nu este niciodată granița geografică dintre diferite țări, ci o frontieră morală în interiorul fiecărui popor; mai mult, în interiorul fiecărui individ.

Este interesant să constatăm, după atâtea secole de când Herodot și-a scris opera, că prima carte de istorie începe cu o frază enervant de actuală: vorbește despre războaie între orientali și occidentali, de sechestrări, de acuzații reciproce, de diferite versiuni ale acelorași evenimente, de fapte alternative.

În primele paragrafe ale operei sale, istoricul se întreabă care a fost motivul inițial al luptelor dintre europeni și asiatici. Găsește ecouri ale acestui conflict original în miturile antice. Totul a început cu răpirea unei grecoaice, pe nume Io. Un grup de negustori sau, mai bine spus, de traficanți — diferențele dintre unii și alții au fost mereu volatile în Antichitate — a debarcat în orașul grec Argos ca să-și expună marfa. Câteva femei s-au apropiat de mal, atrase de produsele exotice. Se uitau curioase îngrămădindu-se la pupa vasului străin când, dintr-odată, negustorii, de origine feniciană, s-au aruncat asupra lor. Cele mai multe s-au apărat cu unghiile și cu dinții și au reușit să scape, însă Io nu a avut noroc. Au capturat-o și au dus-o cu forța până în Egipt, devenită ea însăși o marfă. Această răpire, spune Herodot, a fost începutul tuturor violențelor. La scurtă vreme după aceea, un detașament de greci, având misiunea de a pedepsi fapta, a debarcat în Fenicia — Libanul de azi — și a răpit-o pe Europa, fiica regelui din Tyr. Egalitatea a durat foarte puțin, pentru că grecii au răpit-o și pe asiatica Medeea, pe teritoriul actualei Georgii. În generația următoare, Paris a hotărât să-și facă rost de o femeie prin procedeul răpirii, luând-o pe frumoasa Elena la Troia. Această agresiune i-a făcut pe greci să-și piardă răbdarea: a izbucnit războiul și dușmănia incurabilă dintre Asia și Europa.

Istoriile conțin la început un amestec fascinant de mentalitate antică și surprinzătoare modernitate. E clar că Herodot crede că legendele, oracolele, poveștile fantastice și intervențiile divine trebuie să figureze alături de faptele documentate. Trăia într-o lume în care coșmarul pe care îl avea un rege, din cauza vreunei indigestii, putea fi interpretat ca un mesaj de la zei și putea schimba soarta unui imperiu ori strategia unui război. Granițele dintre

rațional și irațional erau difuze. Cu toate acestea, Herodot nu a fost un individ credul, nici reverențios. Mă fascinează nerușinarea cu care transformă unele dintre cele mai mari episoade mitice din cultura lui — răpirea Europei, călătoria Argonauților, începutul Războiului din Troia — într-o serie de fărădelegi mai degrabă lipsite de importanță. Admir luciditatea cu care elimină strălucirea de tinichea legendară pentru a denunța ușurința cu care femeile devin victime în vremuri de război și răzbunare, când se dezlănțuie violența.

Herodot face apoi o afirmație neașteptată legată de izvoarele lui. Spune că a auzit la oamenii culti din Persia explicațiile pe care tocmai le-a oferit despre geneza conflictului. Fenicienii, în schimb, spun altă poveste — dar, „cât despre mine, nu cutez să mă rostesc dacă întâmplările s-au petrecut așa sau altminteri“⁴⁵. După ani de călătorii și conversații, Herodot a văzut că martorii pe care îi interoga îi ofereau relatări contradictorii ale acelorași evenimente, uitau de multe ori ce se întâmplase, amintindu-și în schimb lucruri care se întâmplaseră numai în universul paralel al propriilor dorințe. Așa a descoperit că adevărul este alunecos, că e aproape imposibil să deștelinești trecutul și să afli exact cum s-au întâmplat anumite lucruri, pentru simplul motiv că dispunem de versiuni diferite, interesate, contradictorii și incomplete ale faptelor. Istorii abundă în expresii precum „din câte știu“, „după cum cred“, „după cum l-am auzit spunând pe...“, „nu știu dacă e adevărat, scriu numai ce se spune“. Cu milenii înainte de multiperspectivismul contemporan, primul istoric grec a înțeles că memoria e fragilă, evanescentă, și că atunci când cineva evocă trecutul deformează realitatea pentru a se justifica sau a găsi o alinare. De aceea, la fel ca în Cetățeanul Kane sau în Rashōmon, nu ajungem niciodată să știm adevărul cel mai profund, ci doar fărâme din el, variante, versiuni ale lui, umbra sa prelungă, infinitele sale interpretări.

Și cel mai incredibil dintre toate aceste lucruri: autorul nostru nu transmite versiunea grecilor, ci numai pe aceea a perșilor și a fenicienilor. Astfel, istoria occidentală se naște explicând punctul de vedere al celuilalt, al inamicului, al marelui necunoscut. Mi se pare o abordare profund revoluționară, chiar și după douăzeci și cinci de secole. Avem nevoie să cunoaștem culturile îndepărtate și diferite, pentru că în ele ne-o vedem reflectată pe a noastră. Pentru că ne înțelegem identitatea numai dacă o vedem în contrast cu alte identități. Celălalt îmi spune povestea mea, el îmi

spune cine sunt eu.

69

Multe secole mai târziu, o rudă intelectuală a lui Herodot, filosoful Emmanuel Levinas — lituanian, francez prin adopție și evreu —, care a supraviețuit unui lagăr de concentrare german după ce și-a pierdut toată familia la Auschwitz, avea să scrie: „Întâmpinarea Altuia este faptul ultim și în care survin lucrurile“⁴⁶.

70

Aș vrea să fac o paranteză și să prezint versiunea grecească a răpirii Europei. Pentru Herodot e un alt episod oarecare din forfoteala sufocantă a răpirilor legendare, dar eu mă simt atrasă de istoria misterioasei femei care a dat numele continentului pe care locuiesc.

După cum știau toți grecii, Zeus era un afemeiat, mereu pe urma tinerelor muritoare. Când îl atrăgea vreuna, se folosea de cele mai nebunești deghizări pentru a beneficia de dreptul primei nopți. Sunt celebre violurile lui sub înfățișare de lebădă, de ploaie de aur sau de taur. Această ultimă metamorfoză a fost capcana aleasă pentru a o răpi pe Europa, fiica regelui din Tyr.

Nu e chiar iubire și armonie — scrie ironic poetul Ovidiu — în casa tatălui zeilor. După o ceartă domestică avută cu soția lui, Hera, Zeus părăsește palatul trântind ușa. Odată plecat de pe muntele Olimp, se hotărăște să aibă o aventură cu o muritoare pentru a-și șterge gustul amar pe care i-l lăsase discuția și căsnicia lui nefericită. Coboară pe plaja din Tyr, unde deja pusese ochii pe atrăgătoarea fiică a regelui, care se plimbă cu alaiul ei de servitoare.

Ca să se apropie de prada sa, zeul ia înfățișarea unui taur alb ca neaua, cu grumaz musculos și — spune Ovidiu — o maiestuoasă „salbă care îi atârna pe armura pieptului“. Europa observă animalul de culoarea laptelui și îl privește cum paște liniștit pe malul mării, fără să bănuiască că în fața ochilor ei se află o creatură vicleană și diabolică, precum balena albă pe care Herman Melville avea să și-o imagineze peste secole.

Și începe seducția: taurul îi sărută mâinile Europei cu botul lui alb, sare, se zbenguie pe nisip, îi oferă burta să i-o mângâie. Fata râde, nu-i mai este frică, îi urmează jocul. Pentru plăcerea de a nu le da ascultare slujnicelor ei în vârstă, care îi fac semne și o avertizează să fie prudentă, are curajul să urce pe spinarea taurului. De îndată ce simte pe trupul său coapsele fetei, taurul aleargă spre mare și galopează, fără să clipească, peste ape. Europa se întoarce, privind îngrozită spre țarm. Tunica ei ușoară unduie în bătaia brizei. Nu-și va mai revedea nicicând casa și orașul.

Galopul lui Zeus peste ape o duce pe insula Creta, unde copiii lor vor întemeia uluitoarea civilizație a palatelor, labirintului, amenințătorului Minotaur și a picturilor luminoase pe care turiștii de azi, revărsați de navele de croazieră, merg să le fotografieze printre ruinele din Knossos.

Un frate al Europei, pe nume Cadmos, primește ordin să o găsească oriunde s-ar afla. Tatăl lui, regele, îl amenință cu exilul dacă nu o aduce înapoi. Cadmos este un simplu muritor și nu reușește să descopere ascunzătoarea aleasă de Zeus pentru fărâdelegile lui clandestine. Traversează Grecia de la un capăt la altul, strigând-o pe Europa până ce numele ei a rămas sculptat în pietre, întipărit în livezile de măslini și lanurile de grâu de pe continentul necunoscut. Obosit să caute la nesfârșit, Cadmos întemeiază orașul Teba, leagăn al nefericitei stirpe a lui Oedip. Legenda spune că el i-a învățat pe greci să scrie.

De când lingvistul Ernest Klein a propus această etimologie, mulți filologi susțin că termenul „Europa“ este într-adevăr de origine orientală și-l raportează la akkadianul Erebu, strămoș al cuvântului arab actual ghurubu. Ambele înseamnă „țara unde moare soarele“; pământul asfințitului; Occidentul, din punctul de vedere al locuitorilor din estul Mediteranei. În perioada evocată de miturile grecești, ținuturile privilegiate ale marilor civilizații se întindeau prin zona răsăriteană, între fluviile Tigru și Nil.

Comparativ cu ele, continentul nostru era un teritoriu sălbatic, Vestul îndepărtat întunecat și barbar.

Dacă această ipoteză e adevărată, atunci continentul nostru are un nume arab — paradoxuri ale limbii. Încerc să-mi imaginez trăsăturile acelei femei pe nume Europa — o feniciană; azi am spune siro-libaneză, cu siguranță cu pielea întunecată și contururi pronunțate, cu părul cârlionțat, genul de străină care în zilele noastre ar stârni neîncredere în rândurile acelor europeni care se încruntă la vederea valurilor de refugiați.

În realitate, legenda răpirii Europei e un simbol. Dincolo de povestea prințesei furate din casa ei, se află o amintire istorică îndepărtată: călătoria inițiatică și frumusețea orientală dinspre Semiluna Fertilă (Cornul Abundenței) spre Occident și, în special, sosirea alfabetului fenician în ținuturile grecești. De aceea, Europa s-a născut în momentul în care a primit literele, cărțile, memoria. Însăși existența ei se datorează înțelepciunii deturnate a Orientului. Să nu uităm că a fost o vreme când, în mod oficial, barbarii eram noi.

71

La jumătatea anilor 1950, într-o Europă divizată de Cortina de Fier, să călătorești dincolo de teritoriile aliaților era o misiune mai dificilă chiar și decât în timpurile lui Herodot. În 1955, un tânăr ziarist polonez pe nume Ryszard Kapuściński își dorea, mai mult decât orice, „să treacă granița“. Nu-i păsa care, nici unde, nu avea ambiția să ajungă în locurile învăluite de aura capitalistă inaccesibilă, precum Londra sau Paris. Nu, el visa numai la actul aproape mistic și transcendent de a trece granița. Să iasă din izolare. Să vadă ce e dincolo.

A avut noroc. Ziarul la care lucra — și care avea exaltatul nume de Stindardul tinerimii — l-a trimis corespondent de presă în India. Înainte să plece, redactora-șefă i-a dăruit un volum gros cu coperti cartonate: Istoriile

lui Herodot. Cu sutele ei de pagini, nu era o carte chiar atât de ușor de cărat în bagaj, dar Ryszard a luat-o cu el. Îi oferea siguranță, când se simțea vulnerabil, neliniștit. Prima escală spre New Delhi a fost la Roma. Era pe punctul să „pună piciorul în Occident“ și, după cum fusese învățat în patria lui comunistă, de Occident trebuia să-i fie teamă ca de ciumă.

Cartea lui Herodot i-a fost ghid și busolă în descoperirea acelei misterioase lumi exterioare. Decenii mai târziu, cu experiența unei călătorii îndelungate, Kapuściński a scris o carte minunată, Călătorind cu Herodot, în care-și manifestă din plin simpatia pentru grecul agitat în care a găsit un tovarăș de drum și un suflet-pereche: „Îi eram foarte recunoscător pentru că acolo, în momente în care mă simțisem nesigur și pierdut, mi-a fost mereu alături, ajutându-mă. [...] Împreună, am străbătut lumea timp de mulți ani. Grecul meu experimentat și înțelept a fost întotdeauna un ghid nemaipomenit. Și, chiar dacă cel mai bun mod de a călători e singur, nu cred că ne-am incomodat unul pe altul: ne despărțea o distanță de două mii cinci sute de ani, căreia i s-ar mai adăuga încă una, izvorâtă din respectul pe care mi-l impunea. Niciodată nu m-a părăsit sentimentul că-mi dădeam coate cu un gigant“.

Kapuściński descoperă în Herodot temperamentul unui ziarist începător, înzestrat cu intuiția, văzul și auzul unui reporter. În opinia lui, Istorii este primul reportaj din literatura universală. Este opera unui individ curajos care brăzdează marea, traversează stepe, se aventurează în deșerturi, un om posedat de pasiune, de dorința și obsesia de a cunoaște. Își fixase un obiectiv incredibil de ambițios (să immortalizeze istoria lumii) și nimic nu-l făcea să-și piardă entuziasmul. În îndepărtatul secol al V-lea î.Hr. nu te puteai documenta despre țări străine în arhive sau în biblioteci. Așa că metoda lui a fost, în esență, cea a unui ziarist: să călătorească, să observe, să întrebe; să tragă concluzii din ceea ce îi povesteau alții și din ceea ce vedea cu ochii lui. În acest fel și-a acumulat cunoștințele.

Ziaristul și scriitorul polonez și-l imaginează pe maestrul grec în situații ca aceasta: după o lungă zi pe drumuri pline de praf, ajunge într-un sat pe malul mării. Își pune de-o parte toiagul, își scutură nisipul din sandale și, fără să stea pe gânduri, începe o conversație. Herodot era fiul unei culturi mediteraneene cu mese lungi și ospitaliere la care, în după-amiezile și nopțile calde, se așază mulți oameni împreună să mănânce brânză cu măsline, să bea

vin proaspăt și să stea la taclale. În timpul unor asemenea discuții — la masă în jurul unui foc sau în aer liber sub un copac milenar — înfloresc istorii, anecdote, vechi legende, povești. Dacă apărea un oaspete, îl invitau. Și dacă oaspetele acela avea o memorie bună, se adunau nenumărate informații.

Nu știm mare lucru despre viața privată a călătorului Herodot, și este surprinzător că în cartea lui, plină de personaje și anecdote, spune atât de puține despre el însuși. Se limitează să menționeze că era originar din Halicarnas, actualul Bodrum, în Turcia, un oraș ridicat pe țărmul unui golf superb, port foarte activ și loc de trecere pentru rutele comerciale dintre Asia, Orientul Mijlociu și Grecia. La șaptesprezece ani, Herodot fusese nevoit să fugă din orașul său natal pentru că un unchi de-ai lui a fost protagonistul unei revolte înăbușite împotriva tiranului susținător al perșilor. De tânăr a devenit apatrid, unul dintre cele mai rele lucruri care i se puteau întâmpla unui grec din vremea aceea. Și atunci, fără să-i pese de viitor, a hotărât să plece pe mare și să străbată drumurile pentru a încerca să afle cât mai multe despre lumea cunoscută, din India până la Atlantic, de la Urali până în Etiopia. Nu se știe cum a trăit în exil. A călătorit, s-a dedicat cu trup și suflet misiunii lui de cercetător și s-a abandonat farmecului țărilor pe care le străbătea. A întâlnit străini ospitalieri și și-a îmborsărit mintea vorbindu-le despre obiceiuri și tradiții. A scris despre popoare îndepărtate și inamice, fără să facă vreo aluzie ofensatoare și fără nicio judecată peiorativă la adresa lor. A fost cu siguranță, așa cum își imaginează Kapuściński, un om simplu, amabil și înțelegător, deschis și vorbăreț, genul de om care reușește întotdeauna să se bage pe sub pielea altora și să-i tragă de limbă. În ciuda pribegiei lui forțate, nu avea resentimente și nici nu era furios. Încerca să înțeleagă totul, să priceapă de ce un individ acționa într-un fel sau altul. Niciodată nu acuza ființele umane pentru calamitățile istorice, ci educația și obiceiurile lor, precum și sistemul politic în care le fusese dat să trăiască. De aceea, la fel ca unchiul lui insurgent, a devenit un fervent apărător al libertății și democrației și un dușman al despotismului, autocrației și tiraniei. El considera că numai în primul dintre aceste sisteme individul se poate comporta cu demnitate. Nu uitați — pare să spună Herodot: un grup nesemnificativ de mici state grecești a învins o mare putere orientală numai pentru că grecii se știau liberi, iar pentru libertatea lor erau dispuși să sacrifice totul.

Există în Istorie un pasaj care m-a captivat și m-a surprins de la prima lectură.

Acolo se sugerează că personalitatea fiecăruia dintre noi este modelată — mai mult decât ne place să credem — de idei preconcepute, repetiție și șovinism: „Dacă s-ar găsi cineva să-i pună pe toți oamenii din lume să-și aleagă cele mai bune datini din câte se află pe pământ, fiecare — după o chibzuire îndelungată — le-ar alege tot pe ale lui; într-atât sunt încredințați toți că obiceiurile lor sunt cu adevărat cele mai bune. [...] pe timpul domniei lui Darius, regele, chemându-i la sine pe elenii care se găseau în preajma lui, îi întrebă în schimbul cărei sume de bani s-ar arăta gata să-și mănânce părinții când aceștia vor muri; ei răspunseră că nici în ruptul capului n-ar face așa ceva. Darius chemă apoi pe acei indieni cărora le zice callați, și care-și mănâncă părinții, și îi întrebă — elenii fiind de față și lămurii prin tâlmaci de cele ce se vorbeau — cam pentru ce sumă de bani ar primi să-și ardă părinții săvârșiți din viață. Indienii începură să se văicărească cu glas mare și-l rugară pe rege să rostească pe dată vorbe aducătoare de noroc. [...] Pindar, după câte judec eu, a avut deplină dreptate când a zis că «legea strămoșească este stăpâna tuturor»⁴⁷.

Unii autori cred că acest text al lui Herodot conține sămânța toleranței și a nevoii de a înțelege, de a ști și de a reflecta, care, secole mai târziu, aveau să constituie abecedarul etnologiei. În orice caz, dovedește o enormă perspicacitate în observarea popoarelor pe care le-a vizitat și, de asemenea, a patriei lui grecești. Obiceiurile sunt foarte diferite în fiecare cultură, dar forța lor e uriașă peste tot. De fapt, ceea ce comunitățile umane au în comun este exact acea trăsătură care, inevitabil, îi face să se înfrunte unii cu alții: tendința de a se crede cei mai buni. Așa cum a descoperit și privirea ironică a grecului nomad, cu toții avem tendința de a ne considera superiori. Din acest punct de vedere, toți suntem la fel.

Dacă pentru Kapuściński cartea lui Herodot a fost o greutate mare în bagaj, cu atât mai incomodă trebuie să fi fost pentru cititorii din epoca lui. De fapt, este unul dintre primele mari volume pe care le cunoaștem și, cu siguranță, prima operă de mari dimensiuni care s-a scris în proza greacă. A ajuns până la noi în nouă părți purtând numele muzelor, iar fiecare dintre aceste părți ar ocupa un sul de papyrus complet. Pentru a transporta împreună cele nouă volume, practic era nevoie de un sclav care să le ducă în spate.

Fără îndoială, inventarea sulurilor a constituit un mare progres la vremea

aceea. Erau dispozitive de citit mai practice decât precedentele lor. Bineînțeles, aveau o capacitate mai mare decât tăblițele de lut și erau mult mai ușor de transportat decât semnalele cu fum sau inscripțiile de pe blocurile de piatră; chiar și așa, aveau neajunsul lor. După cum am explicat deja, se scria doar pe o singură parte a papyrusului, motiv pentru care sulurile trebuiau să devină niște benzi foarte lungi pline până la refuz, pe partea utilizabilă, de coloane cu un scris foarte înghesuit. Ca să-și facă drum prin acel labirint pestriț de litere, cititorul trebuia să execute o manevră incomodă, să ruleze și să deruleze tot timpul metri și metri de text. În plus, pentru a profita la maximum de materialul scump, cărțile erau scrise fără spații între cuvinte ori fraze și fără împărțiri pe capitole. Dacă, datorită unei mașini a timpului, am intra în posesia unui exemplar din secolul al V-lea î.Hr. al Istoriilor lui Herodot, ni s-ar părea că un singur cuvânt interminabil s-ar întinde pe aproape zece suluri de papyrus.

Doar textele scurte, cum ar fi o tragedie sau un dialog socratic, încăpeau comod pe un singur sul. Cu cât sulurile erau mai lungi, cu atât erau mai fragile și mai incomode, așa încât se puteau rupe mai ușor. Căutarea unui pasaj anume într-un exemplar de patruzeci și doi de metri — cel mai lung despre care se știe — putea foarte bine să provoace cărcei la brațe și o ușoară înțepenire a gâtului.

De aceea, marea majoritate a operelor din Antichitate ocupau mai mult de un sul fiecare. În secolul al IV-lea î.Hr., copiii și librarii greci au dezvoltat un sistem pentru a asigura unitatea operelor distribuite în mai multe cărți. Același sistem fusese deja pus în practică pentru tăblițele din Orientul Mijlociu. Consta în a scrie la sfârșitul unui sul primele cuvinte din sulul următor, pentru a-l ajuta pe cititor să localizeze următorul volum. În ciuda tuturor precauțiilor care puteau fi concepute, integritatea operelor era mereu amenințată de o tendință incontrollabilă spre dezagregare, dezordine și pierdere.

Erau pregătite cutii pentru depozitarea și transportul sulurilor. Aceste recipiente erau menite să protejeze cărțile de umezeală, de insecte dăunătoare, de colții timpului. În fiecare cutie încăpeau între cinci și șapte unități, în funcție de mărimea lor. În mod curios, multe texte păstrate din numeroși autori antici sunt într-un număr multiplu de cinci sau șapte — avem șapte

tragedii de Eschil și tot atâtea de Sofocle, douăzeci și una de comedii de Plaut și părți din Istoria lui Titus Livius păstrate din zece în zece cărți. Unii cercetători sunt de părere că, de-a lungul parcursului hazardat al transiterii lor și al trecerii timpului, aceste piese s-au salvat tocmai pentru că au fost păstrate împreună în una sau mai multe astfel de cutii.

Am oferit aceste detalii ca să explic cât de fragile erau cărțile și cât de dificilă protejarea lor în vremea aceea. Existau puține exemplare din fiecare titlu în circulație, iar supraviețuirea lor presupunea eforturi gigantice. Incendiile și inundațiile, care distrugau cărțile iremediabil, erau catastrofe relativ frecvente. Deteriorarea prin folosire, apetitul moliilor și ravagiile climei umede impuneau recopierea periodică, rând pe rând, a tuturor sulurilor din biblioteci și din colecții private. Plinius cel Bătrân a scris că, în cele mai bune condiții posibile și cu cea mai scrupuloasă grijă, un sul de papyrus putea ajunge la o viață utilă de două sute de ani. În marea majoritate a cazurilor ar fi rezistat mult mai puțin. Uzura era constantă și, pe măsură ce se diminua numărul de exemplare dintr-o anumită operă care supraviețuiau, devenea din ce în ce mai greu să o găsești pentru a o reconstitui. De-a lungul întregii Antichități și a Evului Mediu, până la inventarea tiparului, s-au pierdut mereu cărți, ori au fost pe punctul de a se prăbuși în neființă.

Să ne imaginăm pentru o clipă că fiecare dintre noi ar fi nevoit să-și dedice câteva luni din viață pentru a copia manual, cuvânt cu cuvânt, cele mai îndrăgite cărți pentru a evita dispariția lor. Câte s-ar salva?

De aceea, trebuie să înțelegem că a fost un mic miracol colectiv — datorat pasiunii necunoscute a multor cititori anonimi — faptul că o operă atât de amplă precum Istoriile lui Herodot, și de aceea atât de vulnerabilă, a ajuns până la noi ocolind hăul veacurilor. După cum scrie J.M. Coetzee, clasic este „ceea ce supraviețuiește celei mai îngrozitoare barbarii, pentru că generații întregi nu-și pot permite să-l ignore și, de aceea, se agață de el cu orice preț“.

Drama râsului și cât de mult datorăm gropilor de gunoi

O serie de crime șocante începe să aibă loc între zidurile unei abații medievale cocoțate în munții italieni. Urma letală a acestor morți duce la marea bibliotecă monastică unde, ascuns ca un copac într-o pădure sau ca un diamant printre cuburi de gheață, se află un manuscris pentru care călugării sunt dispuși să moară și să omoare. Abatele încredințează investigarea acestei chestiuni încâlcite unui vizitator aflat în trecere pe la mănăstire, fratele Guglielmo din Baskerville, care a deprins meșteșugul interogatoriului pe când era inchizitor religios. Totul se petrece în furtunosul veac al XIV-lea.

Numele trandafirului este un surprinzător roman negru a cărui acțiune se situează în lumea ritualică, secretă și împânzită de ascunzișuri a unei mănăstiri. Jucându-se cu clișeele genului și făcându-le cu ochiul celor pasionați de literatură din toate timpurile, Umberto Eco înlocuiește obișnuita femme fatale cu o carte fatidică ce-i ademeneste, pervertește și ucide pe toți cei care îndrăznesc să o citească. Iar cititorul se întreabă, bineînțeles, ce pericole tainice ascunde acel text interzis, despre care ni se spune că are „puterea a mii de scorpioni...”⁴⁸. O evanghelie ocultă și ațățătoare, profeții catastrofale ale vreunui Nostradamus medieval, necromanție, pornografie, blasfemii, ezoterism, slujbe negre? Nu, niciunul dintre aceste fleacuri. Când Guglielmo din Baskerville îmbină piesele puzzle-ului, aflăm că este vorba — of, Doamne! — despre un eseu al lui Aristotel.

Serios? Cineva s-ar putea simți tras pe sfoară. La urma urmei, Aristotel nu e chiar un scriitor radical și nici cineva cunoscut pentru ideile lui subversive. Azi e greu să ți-l imaginezi pe teoreticianul căii de mijloc, pe enciclopedistul minuțios, pe fondatorul Lyceum-ului scriind o carte blestemată. Și totuși, Umberto Eco creează o ipoteză cu privire la semnificațiile periculoase ale unei opere aristotelice pe care nu o vom citi niciodată: tratatul pierdut despre comedie, legendara parte a doua a Poeticii lui; adică eseu care — o știm chiar din aluziile lui Aristotel însuși — se aventura în universul revoluționar al râsului.

Pe măsură ce ne apropiem de deznodământul romanului Numele

trandafirului, dăm peste una dintre acele perorații tipice ale asasinului în serie, minutele de glorie ale oricărui personaj negativ care se respectă, timp în care, putând să-l lichideze pe detectiv și să câștige partida, preferă să încerce, ca prostul, să se dea deștept. Și călugărul asasin se apucă să explice — cu un senzațional stil apocaliptic — de ce scrierile lui Aristotel despre râs sunt periculoase și trebuie eliminate: „...aici e ridicat la rangul de artă, [...] se face din el obiect de filosofie și de perfidă teologie... [...] Râsul îl eliberează pe mocofan de frica de diavol, deoarece în praznicul nebunilor și diavolul apare sărac și nebun, deci putând să fie controlat. Dar această carte ar putea să-i învețe pe oameni că eliberarea de frică înseamnă înțelepciune. Când râde, când vinul îi gâlgâie în gât, omul de jos se simte stăpân pentru că a răsturnat ierarhiile; dar cartea aceasta ar putea să-i învețe pe învățați meșteșuguri rafinate, [...] cu care să facă legitimă o asemenea răsturnare. [...] Și de la această carte ar putea pleca scânteia luciferică, ceea ce ar ațâța în lumea întreagă un nou incendiu. [...] Dar dacă într-o zi, [...] încredințată mărturiei de netăgăduit a Scripturii, arta derâderii ar deveni acceptabilă, [...] atunci nu vom avea arme pentru stăvilirea acelei blasfemii, pentru că ea ar chema împreună toate puterile întunecate ale materiei corporale, cele care se afirmă în bășină și-n rut, și rutul și bășina și-ar aroga dreptul, care aparține doar spiritului, de-a se exprima unde vrea!”⁴⁹

Asasinul imaginat de Umberto Eco ne oferă piste pentru a înțelege aparentul blestem care urmărește comedia. Umorul antic a suferit un mare naufragiu. Au dispărut toate exemplarele din tratatul aristotelic despre râs și, în schimb, a supraviețuit fără probleme cealaltă jumătate a operei, dedicată tragediei. O multitudine de comediografi greci își vedeau operele jucate în teatre pline de entuziaști, dar s-au salvat numai piesele unuia dintre ei: Aristofan. Majoritatea genurilor literare cuprinse în catalogul alexandrin (epopeea, tragedia, istoria, oratoria, filosofia) erau serioase, chiar solemne.

Chiar și astăzi canonul tinde să excludă râsul. Față de o dramă, o comedie are mai puține șanse să câștige un Oscar. Ne-ar surprinde ca un scriitor cu vână umoristică să aterizeze la Stockholm. Oamenii de publicitate și producătorii de televiziune știu că umorul vinde, dar academia ezită să-l ridice la rang de artă. Cultura de masă exploatează râsul, degradându-l. Ne amuză reality-show-urile și scenetele, în timp ce cultura înaltă respinge estetica populară, privind-o cu dispreț. Tot acest divertisment lipsit de importanță — și succesul

sesiunilor de terapie prin râs — pare să reducă râsul la o consolare individuală și o distracție efemeră.

Cercetătorul Luis Beltrán afirmă că am comite o eroare dacă am considera umorul un fenomen marginal și straniu. Stranie — adaugă el — e seriozitatea, care a triumfat în perioada recentă de inegalitate culturală și economică pe care o numim „istorie“. Să nu uităm că această etapă e numai vârful aisbergului. Am trăit altfel timp de sute de mii de ani. Cultura primitivă, anterioară scrierii, monarhiilor și acumulării de bogății, era în esență egalitară și veselă. Teoreticianul rus Mihail Bahtin descrie cum, la sărbătorile lor, acoperiți cu măști și deghizați, strămoșii noștri îndepărtați celebrau împreună, într-o confuzie fericită, victoriile în lupta lor pentru supraviețuire. Un asemenea spirit de egalitate a existat câtă vreme societățile erau inevitabil sărace, iar sistemele lor de organizare foarte simple. Dar, de îndată ce noile civilizații agricole și monetare au făcut posibilă îmbogățirea, cei care aveau cel mai plin grânar s-au grăbit să inventeze ierarhiile. Sectoarele care de atunci au condus societatea inegală preferă limbajul seriozității. Pentru că în râsul cel mai inocent răzbate încă revolta în fața dominației, autorității și rangurilor — temuta ireverență.

Din această teorie bahtiniană mă atrage revendicarea râsului, dar nu cred în acea lume esențialmente egalitară și veselă. Mi-o imaginez îngrozitoare, autoritară și violentă. Sunt de acord mai degrabă cu scena gândită de Kubrick în 2001: Odissea spațială. Când primul individ primitiv a descoperit că putea folosi un os ca unealtă, sunt convinsă că s-a repezit să-l arunce cu putere în capul unui seamăn. Triburile nu erau paradisuri ale adunărilor de grup, ci aveau șefi. Firește, în comparație cu epoca noastră, nu existau diferențe de avere în cadrul grupurilor, dar mă tem că asta nu împiedica manifestările de despotism: tu nu intri aici, eu iau bucata cea mai mare de carne, vina pentru ziua proastă la vânătoare e a voastră, vă dăm afară din trib, vă ucidem și alte chestii de genul ăsta. Și nici nu cred că râsul încearcă mereu să restaureze egalitatea; există și râs crud și reacționar: farsele din curtea școlii împotriva celor mai slabi sau bancurile pe care și le-or fi spus naziștii la întâlnirile lor cât trăgeau o țigară. Și totuși...

Totuși, există un umor rebel care sfidează relațiile de dominație, care fisurează aura lumii autoritare, care denunță împăratul, dezbrăcându-l. Așa

cum explică Milan Kundera în romanul său Gluma, râsul are o capacitate imensă de a pune la îndoială legitimitatea puterii, și de aceea neliniștește și este pedepsit. În general, îndrăgiții lideri din toate timpurile i-au detestat și persecutat pe comicii care îndrăzneau să-i ridiculizeze. Umoriștii se confruntă adesea cu regimuri și indivizi mai intransigenți. Chiar și în democrațiile contemporane izbucnesc polemici aprinse cu privire la limitele umorului și ale jignirii. În general, părerile depind de convingerile puse în joc — dacă sunt ale noastre sau ale altora. Toleranța are o conjugare neregulată: eu mă indignez, tu ești susceptibil, el este dogmatic.

Aristofan, ca și Chaplin, întrupează râsul rebel și disident. De fapt, mereu am crezut că umorul celor doi are un aer familial, o familie în care Charlie ar fi vărul cumsecade, iar Aristofan, bunicul sarcastic. Pe cei doi îi interesau oamenii obișnuiți și vulnerabili; eroii lor nu au fost niciodată aristocrați. În funcție de ocazie, Charlot apare ca vagabond, ca deținut fugar, ca emigrant, alcoolic, șomer sau ca un hămesit în căutarea aurului. Protagonistii comediilor lui Aristofan sunt indivizi — bărbați și femei — fără bunuri sau ranguri nobiliare, golani îngropați în datorii care escrochează ca să nu plătească impozite, sătui de războaie, cu chef de sex și petreceri, cu gura mare, poate nu flămânzi, dar visând mereu la o ghiftuială bună cu linte, carne și prăjituri. Charlot îi simpatizează pe orfani și pe mamele singure, se îndrăgostește de alte cerșetoare și, cum i se ivește ocazia, le dă un șut în cur polițiștilor. Îndrăznește să-i ridiculizeze pe bogați, pe marii impresari, pe agenții de la imigrări, pe înfumurații militari din Primul Război Mondial sau chiar pe Hitler. Pe același calapod, creaturile lui Aristofan încearcă să oprească războiul printr-o grevă sexuală, ocupă Adunarea ateniană pentru a decreta comunitatea bunurilor, îl iau peste picior pe Socrate sau își propun să-i vindece miopia zeului bogăției ca să împartă mai bine bunurile. După o serie de peripeții și tertipuri, toate operele se încheie cu un banchet pantagruelic, aglomerat și festiv.

Atât Aristofan, cât și Chaplin au avut probleme cu justiția.

Comediile lui Aristofan erau pline de aluzii personale și caricaturi politice, precum marionetele de la televizor. Pe scenă, actorii făceau glume menționând prenume și nume de familie — sau, mai bine spus, nume și patronime — ale unora dintre persoanele care urmăreau spectacolul de la

locurile lor: își râdeau de câte unul pentru că era murdar sau zgârcit, urât sau corupt. Atena, unde aveau loc reprezentațiile, era considerată metropola lumii și cel mai important oraș de pe planetă, dar cu cei o sută de mii de locuitori ai săi azi ni s-ar părea doar o capitală de provincie. Acolo toți se cunoșteau și practicau sportul atemporal al bârfei. Aristofan își dădea coate cu concetățenii lui în agora, unde se întâlneau dimineața la cumpărături, să trângănească împotriva guvernanților, să se uite la alții și să bârfească. Frecvența mai ales grupurile de conservatori nostalgici ai trecutului și nu prea prietenoși cu noile tendințe. Apoi, la teatru, aproape cu aceeași libertate ca a bârfitorilor din stradă, îl lua peste picior pe Pericle sau îl poreclea Cârânățar pe un alt lider politic. Intelectualii, noii pedagogi și înțelepții care ajungeau la Atena îi păreau niște simpli nătărăi, însă le era recunoscător deoarece îi ofereau subiecte pentru comedii. Își popula operele cu personaje proeminente pe care le obliga să comită cele mai ridicole acte. Folosea limbajul străzii și pe cel de la țară, până când deodată se lansa în parodiarea frazelor bombastice din tragedie sau epopee. Potrivit lui Andrés Barba, dădea răspunsuri materialiste unor întrebări idealiste: „Pentru noi, Aristofan a inaugurat o nouă cale, stabilită și creată prin magia teatrului: pacea prin râs, libertatea prin râs, acțiunea politică prin râs“. Acest tip de comedie, numit comedie antică, a durat tot atât cât și democrația ateniană, pe care a atacat-o de atâtea ori.

Umorul lui Aristofan nu a creat succesori. Am putea spune că s-a sfârșit nu odată cu el, ci înaintea lui. La sfârșitul secolului al V-lea î.Hr., Atena a fost învinsă de Sparta, care a susținut o lovitură de stat oligarhică în oraș. Au urmat decenii de tulburări politice și suflete zdrobite de înfrângere. Timpul criticilor nerușinate trecuse. Același Aristofan a continuat să scrie comedii, dar au devenit prudente, cu povești din ce în ce mai alegorice, fără aluzii personale și nici satiră la adresa conducătorilor.

În următoarea generație, grecii au fost anexați imperiului lui Alexandru și regatelor succesorilor săi. Monarhii aceia nu mai tolerau glumele. A apărut atunci comedia nouă, sentimentală, costumbristă, de încurcături amoroase, tipul de umor la care se gândea Ortega y Gasset când scria: „comedia este genul literar al partidelor conservatoare“. Din câte știm, ingredientele poveștilor erau cam aceleași: protagoniști tineri, sclavi și regeți, întâlniri neașteptate, gemeni confundați, părinți severi, prostituate cu inimă bună. Autorul cel mai cunoscut și mai aplaudat din epoca aceea a fost Menandru.

Menandru este un caz unic în transmiterea literaturii antice. Citit cu entuziasm timp de multe secole, a sfârșit prin a dispărea treptat, dar cu desăvârșire. Până când papirusurile egiptene ne-au restituit ample fragmente din comediile lui, se știau doar citate din piesele scrise de el. Este singurul autor important al genului care a fost suprimat și extirpat din tradiția manuscrisă. Face parte din teritoriul devastat al comediei, unde atâția scriitori s-au pierdut — există o listă lungă de nume practic mute: Magnes, Mylus, Eupolis, Cratinos, Epicharmos, Pherecrates, un oarecare Platon care nu e filosoful, Antiphanes, Alexis, Diphilos, Philemon, Apolodor.

Chiar dacă scriitorii noii comedii încercau să-i amuze pe cei din public într-o manieră inofensivă, au reușit în cele din urmă să-i supere. Când societatea antică a devenit mai puritană, imoralitatea acelor povești care se repetau a început să fie jignitoare. Tinerii cu chef de distracție, curvele și părinții înșelați nu transmiteau nimic edificator noilor generații. În școli, învățătorii alegeau doar maxime scoase din context din Menandru sau fragmente selectate din operele lui, cu grijă să nu aducă atingere moralității inocenților elevi. Și astfel, cenzurate pas cu pas, cuvintele lui s-au pierdut, așa cum s-a întâmplat cu cea mai mare parte din umorul antic. Călugărul distrugător din Numele trandafirului a avut multe ajutoare de-a lungul timpului. Aici ne lovim de paradoxul și drama râsului: cel mai bun este acela care, mai devreme sau mai târziu, își găsește dușmani.

73

A vorbi despre „cărți cu texte“ este la fel de redundant precum ai spune „scândură de lemn“, „să ieși afară“, „deznodământ final“ sau „cruzime inutilă“. În ciuda pleonasmului, cu toții înțelegem la ce se referă expresia: la cărțile destinate învățaturii. Grecii deja le cunoșteau, și poate că le-au și inventat. În ele compilau pasaje literare pentru dictări, comentarii și exerciții de scriere. Acest tip de antologii juca un rol foarte important în supraviețuirea cărților, pentru că cele mai multe dintre operele ajunse până la noi au fost, într-un moment sau altul, texte școlare.

Norocoșii copii ai globalizării elenistice care își puteau permite să studieze dincolo de rudimentele de bază primeau o educație în esență literară. În primul rând, pentru că părinții lor prețuiau cuvintele — capacitatea de a comunica, am spune astăzi —, fluenta vorbirii și bogăția vocabularului care se dobândește citindu-i pe marii scriitori. Locuitorii lumii antice erau convinși că nu puteai gândi bine dacă nu vorbeai bine: „cărțile fac buzele“, spunea un proverb roman.

În al doilea rând, din cauza nostalgiei. Pe urmele lui Alexandru, mulți greci se instalaseră în ținuturi neștiute, din deșertul Libiei și până în stepele din Asia Centrală. Acolo unde apăreau și se așezau grecii, fie că era în satele din Fayum, Babilonia sau Susiana, își instalau imediat și instituțiile, școlile lor primare și gimnaziile. Literatura îi ajuta pe emigranți să-și păstreze un limbaj comun, un sistem de referință împărtășit cu alții, o identitate. Era instrumentul cel mai sigur de contact și de schimb între grecii împrăștiați în vasta geografie a imperiului. Pierduți în imensitate, regăseau o patrie în cărți. Și nu lipseau indigenii care doreau să prospere adoptând limba greacă și modul lor de viață. Oratorul Isocrate a rezumat cel mai bine noul concept de cetățenie culturală: „Numele de eleni se cuvine atribuit mai degrabă celor ce au privilegiul de a se fi împărtășit din darurile culturii elene decât acelor ce sunt de origine eleni“⁵⁰.

Ce fel de educație primeau acei greci? O baie de cultură generală. Spre deosebire de noi, nu îi interesa absolut deloc să se specializeze. Disprețuiau orientarea tehnică a cunoașterii. Nu erau obsedați de găsirea unui loc de muncă; la urma urmei, pentru muncă aveau deja sclavi. Oricine își putea permite evita să învețe ceva atât de înjositor ca o meserie. Eleganța ținea de timpul liber — adică de cultivarea minții, a prieteniei, a conversației; de viața contemplativă. Numai medicina, fără îndoială necesară societății, a reușit să-și impună propriul tip de pregătire. În schimb, medicii sufereau de un complex evident de inferioritate culturală. De la Hippocrate la Galenus, cu toții repetau în textele lor mantra că un medic este și un filosof. Nu voiau să accepte să fie închiși în sfera lor privată, ci se chinuiau să se arate culți și să strecoare în scrierile lor câte un citat din poeții esențiali. Pentru ceilalți, învățăturile și lecturile erau în esență aceleași de-a lungul și de-a latul imperiului, ceea ce crea un puternic factor de unitate colonială.

Acest model educativ a rămas în vigoare multe secole — sistemul roman a fost doar o adaptare a aceluiași concept —, și se află la rădăcina pedagogiei europene. Împăratul Iulian Apostatul a explicat într-un eseu meseriile pe care le putea avea un student format după tradiția greco-latină a cunoștințelor generale. Iulian spune că cine a primit o educație clasică, adică literară, va putea contribui la progresul științei, va putea fi un lider politic, un războinic, un explorator și un erou. Pe atunci, cititorii avizi se bucurau de vaste orizonturi profesionale.

Am spus deja că în secolele III-I î.Hr. alfabetizarea a câștigat teren, chiar dincolo de elite. Statul a început să se ocupe de reglementarea educației, dar structura ei era prea arhaică și mecanismele administrative prea fragile ca să-și asume provocarea unui învățământ public autentic. Unitățile de învățământ au fost lăsate în grija municipiilor, iar orașele apelau la generozitatea unor binefăcători — care erau numiți evergeți — pentru finanțarea învățământului, dar și a altor servicii de interes general. Civilizația elenistică, și mai târziu cea romană, a fost fundamental individualistă și liberală. Pe atunci erau o grămadă de Bill Gates care-și etalau averile enorme făcând donații pentru lucrări publice — drumuri, școli, teatre, băi, biblioteci sau săli de concerte — și finanțând cheltuielile sărbătorilor patronale. Evergetismul era considerat o obligație morală a oamenilor bogați, în special când aspirau la funcții politice.

O inscripție din secolul al II-lea î.Hr., descoperită în Teos, un oraș de coastă din Asia Mică, amintește de un mecena a cărui susținere a permis ca „toți copiii născuți liberi să primească educație“. Donatorul solicita angajarea a trei dascăli, câte unul pentru fiecare nivel de instrucție, precizând, în plus, că cei trei trebuiau să le predea atât băieților, cât și fetelor. În Pergam s-a descoperit o inscripție, datată în secolul al III-lea sau al II-lea î.Hr., care menționează și ea prezența fetelor la școală, dat fiind că apar printre câștigătorii unor competiții școlare de lectură și caligrafie. Îmi place să mi le imaginez pe acele micuțe desenând litere cu mină serioasă, cu vârful limbii ieșindu-le printre buzele întredeschise, pe punctul de a obține unul dintre primele premii din istorie pentru fete. Mă întreb dacă știau că sunt deschizătoare de drum, dacă și-au imaginat vreodată că douăzeci și cinci de secole mai târziu încă aveam să ne amintim de victoria lor împotriva ignoranței.

O relație pasionantă cu cuvintele

74

Datorită gropilor de gunoi din Antichitate, putem vedea cum arătau textele scrise de oamenii de rând din Egipt. Am explicat deja că papirusul, materialul pe care se scria în mod obișnuit în acele timpuri, se păstra în climate foarte uscate, în vreme ce umezeala unei clime ploioase îl distrugea foarte ușor. În unele zone egiptene — din păcate, nu în regiunea deltei, unde se află Alexandria — s-au putut recupera scrieri abandonate sau aruncate la gunoi acum două mii de ani. Aceste texte au rămas unde se aflau fără să se deterioreze și nici să se dezintegreze, acoperite treptat, de-a lungul secolelor, cu un strat protector constituit de nisipul arzător al țării. Și s-au păstrat intacte. Astfel, mii și mii de papirusuri, descoperite de țărani sau excavate de arheologi, au ajuns în mâinile noastre, uneori cu un text a cărui cerneală părea aproape la fel de proaspătă ca în ziua în care fusese scris. Conținutul textelor este foarte variat — de la corespondența unui ofițer orgolios până la listele lui de haine murdare date la spălat. Aproape toate papirusurile sunt scrise în greacă, limba administrației și a populației culte. Datele acoperă perioada dintre anii 300 î.Hr. și 700 d.Hr., de la ocupația greacă a Egiptului, trecând prin anii de dominație ptolemaică și romană, și până la cucerirea arabă.

Papirusurile dovedesc că mulți greci fără funcții în administrație știau să scrie și să citească, se ocupau chiar ei de problemele lor administrative, redactau documente comerciale și își rezolvau corespondența fără să apeleze la scribi profesioniști. În plus, citeau de plăcere. Într-o scrisoare adresată unui prieten, un om plictisit scrie despre monotonia unui sat egiptean: „Dacă ai copiat cărțile, trimite-mi-le, să mă ajute să-mi mai treacă timpul, pentru că aici nu ai cu cine schimba o vorbă“. Da, existau oameni care căutau în cărți salvarea în fața anostei vieți rurale. S-au dezgropat fragmente din ceea ce citeau, bucăți de cărți și chiar opere întregi. Nu s-au găsit papirusuri în umeda Alexandrie, care se mândrea că are mai mulți cititori decât oricare alt loc din lume, dar, chiar și așa, descoperirile din zonele uscate ne îngăduie să ne facem o idee

despre lecturile epocii. Și, dacă avem încredere în estimările bazate pe numărul de resturi găsite din fiecare operă, putem chiar să știm care erau cărțile preferate ale acelor cititori.

Recunosc că, în fața lecturilor altora, simt o curiozitate nestăpânită. În autobuze, în tramvai și în tren, îmi răsucesc gâtul în contorsiuni neverosimile încercând să trag cu ochiul la ce citesc călătorii din jurul meu. Sunt de părere că volumele îi descriu pe acei care le țin în mâini. De aceea, mi se pare emoționant să-mi bag nasul în intimitatea acelor cititori de la periferia egipteană de dincolo de secolele care ne despart. Judecând după cronologie, ar fi tocmai acei bărbați și acele femei care ne interpelează cu ochii lor mari și nostalgici din portretele din Fayum, și care par atât de vii încât ne amintesc vag de cineva cunoscut.

Ce ne dezvăluie papirusurile despre ei? Poetul lor preferat era de departe Homer. Le plăcea mai mult Iliada decât Odiseea. Îi citeau și pe Hesiod, Platon, Menandru, Demostene și Tucidide, dar al doilea pe podium era Euripide, ceea ce-mi aduce aminte de o anecdotă minunată despre puterea cărților.

Dar să privim în urmă, către anii tensionați ai războiului peloponesiac. Ca și cum nu le ajungea că se luptau cu puternica Sparta, conducătorii imperialistei Atena au lansat o expediție peste mări, până în Sicilia, ca să asedieze Siracuza. Campania a fost un eșec devastator: în jur de șapte mii de atenieni, împreună cu aliații lor, au căzut prizonieri și au fost condamnați la muncă silnică în cariere de piatră — numite „latomii” — din polis-ul învingător. În niște condiții îngrozitoare, povestește Tucidide. Închiși în adâncuri, expuși căldurii sufocante sau frigului, bolnavi, trăind printre cadavre, puțind din cauza propriilor excremente și urină, hrăniți numai cu un sfert de litru de apă și două de orz pe zi, au murit rând pe rând. Plutarh povestește că siracuzanilor le plăcea atât de mult poezia, încât i-au cruțat și i-au lăsat să plece pe cei care au fost în stare să recite din memorie vreun vers din Euripide. „Atunci se spune că mulți dintre acei care s-au întors acasă au salutat pe Euripide cu multă afecțiune și-i povesteau că unii fuseseră eliberați din sclavie învățând pe stăpânii lor versurile pe care le știau din poeziile lui, iar alții spuneau că fugind și rătăcind dupăătălie, au obținut hrană și apă cântând versuri din poeziile lui.”⁵¹ Apropos, chiar în acele latomii siciliene

astăzi ticsite de turiști Sfântul Pavel a predicat cuvântul lui Iisus, iar Churchill a pictat acuarele.

Homer și Euripide erau câștigătorii competiției, scriitorii care modelau visurile grecilor. În copilărie, cu toții învățau să scrie și să citească copiindu-le versurile, ceea ce explică marea cantitate de papyrusuri descoperite. Copiii nu-și începeau lecturile cu fraze simple cum ar fi „Mama mea mă iubește“. Metoda educativă consta dintr-o imersiune bruscă. Aproape de la bun început îi luau de gât și îi scufundau direct în frazele frumoase și dificile ale lui Euripide, pe care abia dacă le puteau înțelege („Balsam prețios al visului, alinarea tuturor relelor, vino la mine“; sau „Nu strica lacrimi proaspete pe dureri trecute“). Multe dintre fragmentele găsite trebuie să fi fost, cel mai probabil, copiate de elevi. Dar erau și cititori îndrăgostiți de muzica acelor versuri. Există un caz foarte emoționant. Arheologii au găsit un sul de papyrus sub capul unei mumii feminine, aproape lipit de trupul ei. Acel sul conține un cânt extraordinar de frumos din Iliada. Presupun că cititoarea entuziasă a dorit să se asigure că va avea cărți și pe lumea cealaltă și că-și va putea aminti cuvintele înaripate ale lui Homer și dincolo de râul uitării, care, după credințele lor, l-ar trece ca să ajungă în lumea celor morți.

De sub nisipurile Egiptului au apărut zeci de scrieri aparținând unor colecționari privați — comedii, opere filosofice, studii istorice, tratate de matematică și de muzică, manuale tehnice și chiar texte de autori necunoscuți pentru noi până la descoperirea lor. Mă gândesc la acei bibliofili anonimi și mă întreb cum au reușit să adune toate acele cărți rare. Cu siguranță, sururile cu texte din Homer, Euripide și din alți autori faimoși se puteau obține cu ușurință în librăriile din Alexandria. Însă copiile unor cărți mai puțin cunoscute se obțineau la comandă. Este cazul unui exemplar al cărții lui Aristotel Constituția Atenei. Cel mai probabil, proprietarul ei a comandat copia unui atelier, iar cei care au realizat lucrarea au trebuit să trimită un copist la Biblioteca din Alexandria pentru a lucra folosind originalul păstrat acolo. Asemenea deplasări creșteau fără îndoială prețul comenzii. În acele timpuri, să obții o carte rară se putea transforma într-o mică odisee și, cu siguranță, într-o golire a pungii.

Cititorii prin ale căror buzunare bătea vântul trebuiau să se consoleze frecventând bibliotecile. Acestea existau și în afara Alexandriei și

Pergamului. Mici și locale, nu se puteau compara, fără îndoială, cu uluitoarele colecții regale, dar cel puțin le ofereau vizitatorilor operele fundamentale ale marilor autori. Știm de existența acestor unități, încă o dată, datorită inscripțiilor în piatră. Știm, de exemplu, că a existat o bibliotecă pe insula Kos, în apropierea Turciei de azi. A supraviețuit un fragment de inscripție care înșiră o serie de donații private. Un tată și fiul său au finanțat construirea clădirii și au donat 100 de drahme. Alte patru persoane au oferit fiecare câte 200 de drahme și 100 de cărți. Alți doi oameni au contribuit cu 200 de drahme. Banii erau destinați, fără îndoială, achiziției de cărți. Dovezi similare există și la Atena, și în alte locuri.

E foarte posibil ca acele biblioteci să fi fost asociate unui gymnasium local. La început, tinerii practicau acolo atletismul și luptele. Cuvântul „gimnaziu“ derivă din grecescul gymnos, care înseamnă „dezbrăcat“, pentru că obiceiul grec era — spre scandalizarea barbarilor — să se antreneze arătându-și fără jenă și prefăcătorie splendoarea trupului masculin uns cu ulei. În epoca elenă, gimnaziile se transformaseră deja în centre de educație, cu săli de clasă, incinte pentru conferințe și săli de lectură. Știm că cel puțin gymnasium-ul din Atena avea o bibliotecă, pentru că se păstrează o parte dintr-un catalog de piatră. Aparent, acea listă de fonduri era trecută pe zidul bibliotecii, unde cititorii o puteau consulta rapid, fără neplăcerea de a fi nevoiți să deschidă și să ruleze un sul care, în plus, se putea deteriora rapid prin folosirea lui continuă. Conform catalogului, biblioteca era specializată în comedie și tragedie. Din Euripide erau mai bine de douăzeci de titluri, iar din Sofocle mai mult de o duzină. Figurau și cincisprezece comedii din Menandru. Apar numai două cărți de proză, dintre care una este un discurs al lui Demostene. În schimb, biblioteca din Rhodos, un centru cunoscut de studii de retorică, avea foarte puține piese de teatru — era specializată în eseuri politice și istorice.

Dacă dovezile de la Atena și Rhodos s-ar extrapola la toate orașele cu gimnazii, asta ar însemna că în vremea elenismului trebuie să fi existat mai bine de o sută de biblioteci, o rețea delicată de artere care pompa oxigenul cuvintelor și al povestirilor spre toate colțurile teritoriului.

Demostene a rămas orfan la șapte ani. Tatăl lui, făuritor de arme, i-a lăsat suficientă avere încât să trăiască fără griji materiale, însă tutorii i-au risipit moștenirea. Mama lui, ruinată, nu avea banii necesari pentru a-i asigura o educație bună. Duceau o viață de mizerie. Băieții din cartier râdeau de el pentru că era slăbănog, bolnăvicios și firav. I-au pus și o poreclă: *bátalos*, care însemna „anus“, adică „pederast“. În plus, suferea de un dureros defect care îl complexa și îl paraliza atunci când vorbea. Probabil era bâlbâit sau avea dificultăți în a pronunța anumite consoane.

Se povestește că Demostene și-a învins problemele cu o disciplină sadică. Se forța să vorbească cu pietricele în gură. Obişnuia să alerge pe câmp ca să-și întărească plămânii și recita versuri cu răsuflarea tăiată, în timp ce urca pe dealuri. Se plimba pe malul mării în zilele cu furtună pentru a-și îmbunătăți capacitatea de concentrare în mijlocul vuietului valurilor. Se antrena acasă în fața unei oglinzi mari, repetând fraze sfidătoare și încercând diverse posturi. Scena, povestită de Plutarh, pare să pregătească terenul pentru replica „You talkin’ to me?“ a lui Robert de Niro din *Taxi Driver*. Sărac, orfan, bâlbâit și umilit, avea să devină peste ani cel mai faimos orator din toate timpurile. Grecii antici, la fel ca nord-americanii de azi, adorau poveștile în care protagonistul își depășește condiția.

Numărul zece simbolizează perfecțiunea. Se află la baza sistemului nostru zecimal. În lumea academică, reprezintă calificativul maxim, adică excelența. Pentru pitagoricieni era o cifră magică și sacră. Nu întâmplător au existat zece oratori atici canonici ale căror lucrări meritau să fie păstrate și studiate. Anticii credeau că puterea fascinantă a cuvintelor își găsea cea mai bună expresie — tocmai — în discursuri.

Grecii au avut întotdeauna o reputație de mari șarlatani și justițiabili inepuizabili. Eroii din miturile lor nu erau, ca în imaginarul altor culturi, simpli războinici brutali și musculoși — la nevoie, toți știau să rostească un discurs bine argumentat, deoarece fuseseră educați să fie neîntrecuți în arta oratorică. Instituțiile democrate din Atena au lărgit sfera discursurilor: toți

atenienii — să ne înțelegem: cei care îndeplineau cerințele de a fi bărbați și oameni liberi — aveau posibilitatea să vorbească în fața concetățenilor în cadrul Adunării, unde se votau deciziile politice, și, ca membri ai juriilor populare, să se pronunțe în privința coerenței discursurilor altora. Aparent, adorau trăncăneala neîntreruptă care era ingredientul principal al vieții de zi cu zi, din agora și până în parlament. Aristofan a scris o comedie parodică despre un individ pe nume Philocleon, un autentic dependent de judecăți. Ca să-l ajute să-și depășească obsesia judiciară, fiul său înființează un tribunal în propria casă și îi oferă tatălui său președinția. În lipsă de acuzați, ei judecă câinele familiei pentru că mâncase o bucată de brânză din bucătărie, improvizând argumente lungi în favoarea și împotriva lui. Mascarada îl alină pe Philocleon precum o injecție cu metadonă în cazul unui dependent de droguri.

Herodot povestește că, în noaptea dinaintea bătăliei cruciale de la Salamina, la care trebuiau să ajungă proaspeți și odihniți, generalii greci s-au lăsat atrași într-o ceartă înverșunată care s-a prelungit până la primele ore ale dimineții, în timp ce soldații simpli îi bodogăneau pe superiorii lor și le criticau nechibzuința. Conflictul nu i-a împiedicat să câștige bătălia, dar Herodot pare să deplângă caracterul certăreț al grecilor, care, în opinia lui, a fost motivul pentru care grecii nu au reușit niciodată să construiască un stat puternic și unitar. Într-adevăr, le plăceau cuvintele și argumentele incisive. De aceea, erau capabili să creeze poeme de o superbă lucrătură verbală, dar le plăcea și să transforme orice discuție într-o dispută sterilă și distructivă.

Elocința avocaților și oamenilor de stat greci era destul de diferită de cea de astăzi. În absența unor legi împotriva defăimării și ofenselor, oratorii se atacau unii pe alții cu un adevărat val de injurii. Acuzațiile personale interminabile și imputarea de motive josnice adversarului adăugau dezbaterilor un interes morbid, aproape pugilistic. Își desăvârșiseră arta de a se flagela reciproc cu insulte ingenioase într-o asemenea măsură, încât spectacolul trebuie să fi fost hipnotizant. La tribunale — toate alcătuite din jurați —, chestiunile legale contau mai puțin decât istețimea argumentației. Pentru procesele private, practica juridică cerea ca însuși litigantul să-și apere cauza în fața tribunalului cu două discursuri succesive. Nu existau avocați care să-și reprezinte clienții așa cum se face în zilele noastre. În general, litiganții nu-și redactau singuri apărarea sau discursul de acuzare, ci apelau la

serviciile unei persoane numite „logograf“, care studia cazul și scria un discurs convingător, cât se poate de firesc și de simplu. Clientul îl învăța pe de rost, ca să-l recite la tribunal. Așa își câștigau existența majoritatea oratorilor. În rest, încercau să apere cauze care să le sporească prestigiul și să contribuie la dezvoltarea carierei lor politice.

Cele mai bune discursuri politice și judiciare erau publicate la scurtă vreme după ce erau pronunțate, când polemica încă trezea interesul, iar lumea le citea cu aceeași plăcere cu care astăzi ne atrag serialele cu avocați. Apropos, unul dintre filmele mele judiciare preferate, *Să ucizi o pasăre cântătoare*, conține o aluzie la acea perioadă. Protagonistul, un avocat imaginat de Harper Lee și pe care ni-l vom aminti mereu cu chipul matur, transpirat și patern al lui Gregory Peck, răspunde la numele de Atticus Finch, o evidentă referință la cei zece mari oratori atici din canonul clasic. Și, bineînțeles, ca orice bun atic ce se respectă, eroul micuței Scout știe să rostească o pledoarie vibrantă — în favoarea unui bărbat negru — în fața unui juriu ostil, în Alabama rasistă și sărăcită de Marea Depresiune a anilor 1930.

Cei zece oratori mitici s-au născut pe parcursul unui veac — între secolele al V-lea și al IV-lea î.Hr. —, așa încât, practic, toți au putut să se cunoască unul pe altul și să se blameze cu furie. Anii strălucirii lor au coincis cu democrația ateniană, iar era monarhiilor elenistice le-a marcat sfârșitul. De fapt, printre cele mai faimoase discursuri ale lui Demostene se numără și Filipicele, o serie de atacuri furibunde și apocaliptice la adresa imperialismului lui Filip, tatăl lui Alexandru. Toți aceia dintre noi care de atunci am lansat vreo filipică suntem doar simpli ucenici ai nimicitorului Demostene.

Altul dintre cei zece oratori, Antiphon, a fost un adevărat pionier care ar putea să figureze în avangarda psihanalizei și a terapiei prin discuție. Exercițiul profesiei sale îl învățase că discursurile, dacă sunt eficiente, pot acționa foarte puternic asupra stării sufletești a oamenilor, emoționându-i, bucurându-i, însuflețindu-i, liniștindu-i. Și atunci a avut o idee inovatoare: a inventat o metodă pentru a evita durerea și tristețea comparabilă cu terapia medicală pentru bolnavi. A deschis un cabinet în orașul Corint și a pus un anunț cum că „îi putea mângâia pe cei triști cu discursuri potrivite“. Când venea vreun client, îl asculta cu luare-aminte până ce îi înțelegea nefericirea care îl măcina. Apoi „i-o ștergea din spirit“ cu prelegeri consolatoare. Folosea

terapia cuvântului persuasiv pentru a vindeca angoasa și, după cum spun autorii antici, a ajuns faimos pentru raționamentele lui sedative. După el, unii filosofi au afirmat că misiunea lui consta în „a expulza prin intermediul rațiunii grija cea rebelă“, dar Antiphon a fost primul care a intuit că vindecarea prin cuvinte putea deveni o meserie. De asemenea, a înțeles că terapia trebuia să fie un dialog de explorare. Experiența l-a învățat că e bine să-l faci să vorbească pe cel care suferă despre motivele durerii lui, căci remediul poate fi găsit uneori prin căutarea cuvintelor. Multe secole mai târziu, Viktor Frankl, un discipol al lui Freud care a supraviețuit lagărelor de concentrare de la Auschwitz și Dachau, avea să dezvolte o metodă similară pentru depășirea traumelor barbariei europene din epoca lui.

Seduși de frumusețea cuvintelor, grecii au inaugurat genul conferinței, care a avut un succes uimitor încă din Antichitate. Sofiștii, maeștri itineranți care călătoreau din oraș în oraș în căutare de elevi, ofereau spectacole ca să se facă cunocuți, să-și demonstreze calitatea educației pe care o ofereau și să-și demonstreze competențele în fața unui auditoriu. Uneori erau discursuri pregătite, alteori improvizații pe teme sugerate de public — tot felul de lucruri absurde, cum ar fi elogiul țăntarilor sau al calviției. La unele dintre acele conferințe ușile erau deschise pentru toate tipurile de curioși, dar în general conferințele erau rezervate unui public mai select, care plătea o taxă de intrare. Sofiștii acordau o mare atenție scenografiei discursurilor lor, ajungând chiar să se prezinte în fața audienței în veșmintele extravagante ale vechilor aezi itineranți, declarându-se moștenitorii acelor poeți care îi fascinau pe regi și pe țărani deopotrivă cu vraja versurilor lor. În epoca elenistică, fenomenul s-a extins. Există o adevărată trupă de intelectuali nomazi — desigur, oratori, dar și artiști, filosofi sau medici igienisti — care cutreierau drumurile imperiului, purtându-și talentul dintr-un loc în altul convinși fiind că vor găsi un auditoriu disponibil chiar și în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii cunoscute. Conferința a devenit cel mai viu gen literar, care, potrivit unor specialiști, definea cel mai bine originalitatea culturii din acea epocă. Acolo începe drumul care duce până la conferințele TED din ziua de azi și la afacerile de mai multe milioane de dolari ale unor foști președinți conferențieri.

În secolul al V-lea î.Hr., formidabilul sofist Gorgias a scris: „Discursul este un stăpân puternic, care duce la împlinire, cu un trup foarte mărunț și aproape

de nevăzut, o lucrare pe de-a-ntregul divină, căci el are puterea de a pune capăt fricii, de a îndepărta jalea, de a trezi bucurie, de a spori mila“⁵². Ecoul acestor idei grecești răsună în ceea ce mi se pare a fi una dintre cele mai frumoase fraze din evanghelie: „ci numai zi cu cuvântul și se va vindeca“ [Matei, 8.8].

Cu toate acestea, acea pasiune adevărată pentru limbaj a dat naștere unei întregi serii de tehnici retorice care au sfârșit prin a-i cangrena spontaneitatea. Oratorii au început să construiască o metodă plină de formule, principii și procedee elaborate până în cel mai mic detaliu. Toate aceste divagări despre stil, împreună cu sufocantul aparat al exordiilor, probelor și refutațiilor, au avut în general consecințe nefaste. Din nefericire, de-a lungul întregii Antichități au existat foarte mulți maeștri pedanți ai elocinței și artiști ai vorbelor goale. Dragostea pentru înfloritură a invadat și a afectat prea mult literatura. Uneori, traducând texte grecești sau latine, nu am rezistat tentației de a izbucni în râs. Scriitorul vorbește despre emoțiile lui cele mai profunde și esențiale — durere, dorință, abandon, exil, singurătate, teamă, gânduri suicidare — când, în cel mai nepotrivit moment, iese la iveală amprenta tocilarului care a învățat pe de rost figurile de stil. Și magia se rupe. Lumea se scufundă sub picioarele lui, iar el se apucă să povestească despre antiteze, homeoteleute și paronomaze.

Din acele timpuri și până azi, credința noastră naivă în rețetele pentru viață a hrănit mulți șarlatani ai retoricii. Astăzi suntem inundați de decaloguri de autoajutorare care își oferă miraculoasele liste ale succesului: zece formule ca să ne salvăm căsnicia, ca să ne sculptăm trupul sau ca să devenim persoane extraordinar de eficiente; zece soluții pentru a deveni părinți buni, zece trucuri pentru a prepara friptura perfectă, zece fraze strălucitoare cu care să închei un capitol. Pe ultimul, din păcate, nu mi l-am cumpărat.

scrise de Mark Twain, Aventurile lui Huckleberry Finn și Aventurile lui Tom Sawyer, eliminând termenul peiorativ nigger — care s-ar putea traduce prin „negrotei” — și înlocuindu-l cu un cuvânt mai neutru, „sclav”. Responsabilul de această profilaxie literară, un profesor universitar specialist în Mark Twain, a declarat că a luat decizia dificilă de a corecta textul la cererea numeroșilor profesori de liceu pentru care Huck Finn, în forma sa originală, nu mai este acceptabil în sălile de clasă din cauza „limbajului rasial ofensator”, care le trezește multor elevi reacții de jenă vizibilă. După părerea lui, realizarea acestei rapide operații chirurgicale a fost cea mai bună modalitate de a evita înlăturarea definitivă a clasicilor literaturii nord-americane din școlile actuale. Nu este un caz izolat. În ultimii ani s-a produs un val constant de polemici legate de cărțile clasice pentru tineret, mai ales cele care fac parte din programa școlară.

Numeroși părinți îngrijorați de traumele incurabile pe care frații Grimm sau Andersen le-ar putea provoca sensibilelor lor proenituri se întreabă ce valori — și frici — inoculează Cenușăreasa, Albă-ca-Zăpada ori Soldățelul de plumb copiilor din secolul XXI. Acești apostoli ai protecției minorilor preferă adaptările edulcorate ale fabricii Walt Disney poveștilor originale, atât de crude, violente, patriarhale și demodate. Mulți dintre ei sunt de părere că, dacă nu se elimină literatura tradițională a trecutului nostru imperfect, cel puțin să fie adaptată la buna conștiință postmodernă.

Umoristul și scriitorul James Finn Garner a publicat la jumătatea anilor 1990 o carte intitulată Povești corecte politic de adormit copiii. A fost aportul lui comic la această dezbatere. Satira lui Finn Garner nu se adresează copiilor, ci e mai degrabă un monolog comic întrețesut cu eufemismele pe care le folosim noi, adulții secolului XXI. Cu o impecabilă ironie mereu la limita absurdului, el reformulează în felul următor începutul poveștii Scufița Roșie: „A fost odată ca niciodată o tânără persoană pe nume Scufița Roșie, care trăia cu mama ei la liziera unei păduri vaste. Într-o bună zi, mama ei o rugă să ducă un coș încărcat cu fructe proaspete și niște apă minerală la domiciliul bunicii, nu pentru că asta ar fi fost treabă de femeie — nu, Doamne ferește —, ci fiindcă făcea astfel un gest generos, care stimula dezvoltarea sentimentului de apartenență la comunitate”⁵³.

De fapt, controversa e mult mai veche decât credem noi, iar legiunile de

susținători înfocați ai furiei cenzurii și ai altor ligi ale decenței pot apela la un coreligionar extrem de prestigios: filosoful Platon. Educația tinerilor a fost mereu una dintre marile preocupări ale aristocratului atenian și a ajuns să devină meseria lui. După ce a eșuat în încercările sale de a-și face o carieră politică sau, cel puțin, de a avea o influență asupra conducătorilor, s-a dedicat cu totul predării la Academie, școala pe care o fondase într-o pădurice de la periferia Atenei. După cum se știe, ținea lecțiile așezat pe un scaun înalt, *kathédra*, înconjurat de scaune simbolic mai joase, ocupate de discipolii săi, o tablă mare albă, un glob ceresc, un model mecanic al planetelor, un ceas despre care spunea cu mândrie că îl construise el însuși și hărți cu reprezentări ale principalilor geografi. Școala lui pretindea că este un centru pentru formarea elitelor conducătoare ale orașelor grecești — azi e considerată mai degrabă un think tank antidemocratic.

Învățăturile lui Platon mi s-au părut întotdeauna incredibil de schizofrenice în amestecul lor exploziv de gândire liberă și pulsuni autoritare. Printre pasajele cele mai citite se găsește mitul peșterii, o poveste ideală despre ceea ce ar trebui să fie un proces educativ critic. În interiorul unei grote, niște indivizi înlănțuiți stau cu spatele către un rug aprins. Prizonierii nu văd decât mișcările umbrelor lor proiectate pe pereții cavernei, iar acele umbre constituie singura lor realitate. În cele din urmă, unul dintre ei reușește să se elibereze și se aventurează afară din peșteră, spre lumea care se întinde dincolo de hipnoticele proiecții. Există în această poveste o superbă invitație la îndoială, la a nu te încrede în aparențe, la a-ți rupe lanțurile și a renunța la prejudecăți pentru a privi realitate în față. Saga cinematografică *Matrix* a adaptat mesajul rebel al acestei alegorii la lumea contemporană a realităților virtuale, la sfera mediatică, la lumile paralele ale publicității și consumismului, la știrile false de pe internet și la autobiografiile inventate pe care ni le creăm pentru rețelele de socializare.

Totuși, cea mai faimoasă utopie platoniciană, *Republica*, unde se află mitul peșterii, conține și antiteza obscură a mesajului său luminos. Cartea a treia ar putea fi manual de bune practici al unui dictator în devenire. Acolo se afirmă că, într-o societate ideală, educația ar trebui să inculce înainte de toate seriozitate, cumpătare și curaj. Platon este partizanul unei cenzuri rigide a literaturii pe care o citesc tinerii și a muzicii pe care o pot asculta. Mamele și bonele trebuie să le spună copiilor numai povești autorizate, și chiar și

jocurile lor trebuie reglementate. Homer și Hesiod trebuie interziși ca lectură pentru copii din mai multe motive. În primul rând, pentru că prezintă niște zei frivoli, hedoniști și predispuși la comportamente reprobabile, ceea ce nu este edificator. Tinerii trebuie învățați că răul nu vine niciodată de la zei. În al doilea rând, pentru că unele versuri ale celor doi poeți vorbesc despre teama de moarte, un lucru care îl neliniștește pe Platon, deoarece, consideră el, trebuie să-i facem pe tineri să accepte să moară pe câmpul de luptă. „Vom înlătura, de asemenea, bocetele și jelaniile oamenilor de renume.”⁵⁴ Platon nu are o părere prea bună nici despre teatru. În opinia sa, majoritatea tragediilor și comediilor conțin personaje negative și, de aceea, actorii — toți bărbați, la fel ca în Anglia elisabetană — sunt nevoiți să intre în pielea unor oameni nedoriți, cum ar fi criminalii sau ființele inferioare, femeile sau sclavii. Această identificare cu emoțiile plebei nu are cum să fie bună pentru formarea copiilor și tinerilor. Piese de teatru, dacă sunt tolerate, ar trebui să includă numai personaje eroice, masculine, fără prihană și de rang înalt. Și cum nicio piesă nu îndeplinește aceste cerințe, Platon trece la alungarea din statul său ideal a dramaturgilor, împreună cu restul poezilor.

Trecerea anilor nu a stăvilit impulsurile de cenzură ale lui Platon. În ultimul său dialog, *Legile*, practic propune crearea unei poliții poetice care să supravegheze noua literatură: „Care impune poetului de a nu lăuda altceva în versurile sale decât cele ce statul le socotește ca legitime, juste, frumoase și bune; care îi interzice de a arăta lucrările sale vreunui particular, mai înainte de a fi fost văzute și aprobate de păzitorii legilor și de către judecătorii numiți pentru cenzura aceasta [...] și de acela care conduce educația tinerimii”⁵⁵. Mesajul este clar și răspicat: textele poetice trebuie supuse unei cenzuri severe; uneori suprimându-le, alteori expurgându-le, aplicându-le corecturi și, ori de câte ori este necesar — și va fi de multe ori —, rescriindu-le.

Utopia lui Platon este sora geamănă a distopiei 1984. Societatea Partidului Unic imaginată de George Orwell găzduiește un Departament de Ficțiune unde se produce toată noua literatură. Acolo lucrează protagonista, Julia, pe care o vedem umblând prin birou cu mâinile mereu pline de grăsime și cu o cheie franceză în mână. Se ocupă de întreținerea mașinilor care scriu romane conform directivelor ministeriale. Regimul se interesează și de operele clasice. Aici Orwell pare să concretizeze visele erotice ale autoritarului Platon: Ministerul Adevărului a pus în funcțiune un mare proiect destinat

rescrierii întregii literaturi din trecut. Este prevăzut ca această lucrare fabuloasă să se termine în anul 2050. „Până în 2050 — probabil chiar mai devreme — [...], Chaucer, Shakespeare, Milton, Byron... toți vor exista doar în versiunile din neolimbă, [...] transformați în opusul a ceea ce erau odinioară. [...] Întregul climat al gândirii va fi unul diferit. De fapt, nu va mai exista gândire, nu așa cum o înțelegem acum. Conformismul presupune să nu gândești — să nu ai nevoie să gândești. Conformismul înseamnă să nu fii conștient.”⁵⁶

Chiar dacă afirmațiile lui Platon nu pot fi mai clare și mai drastice, am observat o anumită rezistență în a i se lua cuvintele ad litteram. Când admiratorii atenianului dau peste pasaje cum e acesta, încep să se uite în altă parte, căutând o cale de scăpare. Whitehead a scris o frază faimoasă, repetată adesea, care definește întreaga filosofie occidentală ca fiind un șir de note de subsol la filosofia platoniciană. Ca să salveze aparențele, ne spune că Platon s-a înfierbântat în timp ce scria și că are poziții extreme, așa cum facem și noi în discuțiile politice purtate la mesele de duminică în familie.

Totuși, Platon știa foarte bine ce spune. Nu i-a plăcut niciodată democrația ateniană, reprezentată perfect, în opinia lui, de asasinarea lui Socrate. Dorea să instaureze un model politic imuabil, în care să nu mai fie nevoie niciodată de schimbări sociale ori de povești impudice care să submineze fundamentele morale ale societății. Trăise timpuri tulburi și traumatizante în Atena. Dorea stabilitate, dorea un guvern al înțelepților și nu unul al majorității stupide. Dacă acest immobilism putea fi apărut numai printr-un regim opresiv, asta e! Așa l-a înțeles Karl Popper când și-a intitulat Vraja lui Platon prima parte a eseului său Societatea deschisă și dușmanii ei.

Lecturile tinerilor îl preocupau pe Platon atât din motive pedagogice, cât și pecuniare. Maestrul fondator al primei academii pentru copiii elitelor încerca să-și discrediteze concurența. Nu-i plăcea sistemul educațional din vremea lui, în care poeții — oameni cu idei schimbătoare și prea puțin edificatoare — erau educatorii grecilor. Noii profesori trebuiau să fie filosofi — adică el. În dialogul său Legile spune că propunerea de a-i studia pe poeți la tinerețe „e un mare risc”, sugerând în schimb — printr-un uluitor exercițiu al virtuții smereniei — propriile lui opere ca obiecte de studiu în clasă: „Gândindu-mă la convorbirea de astăzi dimineată, care mi-a fost desigur inspirată de către

zei, mi s-a părut că se aseamănă cu o poezie. Și poate că nu e de mirare că, îmbrățișând cu o privire generală înlănțuirea consfătuirilor noastre, m-am bucurat foarte mult. Dintre toate sfaturile, fie în versuri, fie în proză, ce am auzit sau citit vreodată, acestea mi se par cele mai demne și potrivite pentru studiul tinerilor. Astfel cred că nu pot propune păzitorului legii și educatorului un model mai bun ca acesta și nici alt îndemn mai bun, decât să oblige pe institutori să învețe pe copii legile acestea și dacă dă peste altele în legătură cu ele și asemănătoare, fie citind pe poeți sau scrieri în proză, sau dacă asistă la vreo convorbire nescrisă, ca a noastră, să nu le treacă cu vederea⁵⁷. De fapt, este vorba de o luptă pentru mintea grecilor, cu educația drept câmp de luptă. Și, în treacăt fie spus, despre afaceri.

În acest moment este inutil să mai precizez că Platon mă interesează și mă irită în egală măsură. În fața ideilor sale, de multe ori îmi vine să-l împrôșc cu numeroase insulte dintre cele pe care le-am învățat de la căpitanul Haddock: musule! filoxeră! anacolutule! bașbuzucule! ectoplasmă! Mă întreb cum era posibil ca un filosof atât de inteligent și ireverențios să apere un sistem educațional care să-i condamne pe elevi să cunoască numai texte sterile și povești cu virtuți. Programul lui suprimă din literatură toate clarobscururile, punerile în abis, neliniștea, durerea, paradoxurile, intuițiile perturbatoare. Curățarea e înspăimântătoare. Dacă el însuși ar fi scris ținând cont de aceste principii estetice, acum ne-am plictisi îngrozitor. Și totuși, ne fascinează în continuare pentru că, contrar a ceea ce prescrie, este isteț, paradoxal și tulburător.

Însă provocarea rămâne de actualitate, după cum știu profesorii de la Louisville care au vrut să șteargă insulta nigger din opera lui Mark Twain. Cărțile pentru copii și adolescenți sunt opere literare complexe sau manuale de bună conduită? Un Huck Finn igienizat îi poate învăța multe pe tinerii cititori, dar le răpește o lecție esențială: că a fost o vreme când aproape toată lumea își numea sclavii „negrotei” și că, din cauza acestei istorii de opresiune, cuvântul a devenit tabu. Nu eliminând din cărți tot ceea ce ni se pare nepotrivit îi vom feri pe tineri de ideile proaste. Dimpotrivă, îi vom aduce în situația de a nu le putea recunoaște. Spre deosebire de ceea ce credea Platon, personajele negative sunt un ingredient crucial în poveștile tradiționale, astfel încât copiii să învețe că răul există. Mai devreme sau mai târziu se vor confrunta cu el (de la bătașii care-i hărțuiesc în curtea școlii

până la tiranii genocidari).

Minunata și tulburătoarea Flannery O'Connor a scris că „acela care citește doar cărți edificatoare merge pe un drum sigur, dar fără speranță, pentru că îi lipsește curajul. Dacă vreodată, din întâmplare, ar citi un roman bun, ar ști foarte bine că i se întâmplă ceva“. Simțirea unui oarecare disconfort face parte din experiența lecturii; există mult mai multă pedagogie în neliniște decât din alinare. Putem pune toată literatura din trecut sub bisturiu pentru a o supune chirurgiei estetice, dar atunci va înceta să ne mai explice lumea. Iar dacă ne aventurăm pe această cale, nu ar trebui să ne mai mire că tinerii vor renunța la citit și, după cum spune Santiago Roncagliolo, se vor juca pe PlayStation, unde pot să omoare o groază de oameni fără să-și mai facă cineva probleme.

Am în fața ochilor un articol recent din presă. Se pare că la Universitatea din Londra, sindicatul studenților de la Școala de Studii Orientale și Africane solicită scoaterea din programa școlară a unor filosofi precum Platon, Descartes sau Kant — pentru că ar fi rasiști și colonialiști.

O ironie a istoriei: Platon, ajuns din vânător vânat.

Veninul din cărți. Fragilitatea lor

77

Bibliotecarii din Alexandria nu i-au expulzat pe poeții greci, nici măcar pe Platon. Pe malul Nilului, palatul cărților oferea ospitalitate celor două tabere opuse. Rafturile lui au creat unul dintre acele spații insolite ale armistițiului în care ostilitățile se întrerup, inamicii se ating în promiscuitatea rafturilor, granițele se estompează, iar lectura devine încă o formă de reconciliere.

Știm că Marea Bibliotecă a găzduit ideile, descoperirile și bombănelile lui Platon. Nu fără o oarecare doză de ironie, pentru că înțeleptul Callimachos, care a scris *Pínakes* și a fost un membru ilustru al Muzeului, a vrut să consemneze aspectul criminal pe care l-ar putea avea cărțile platoniciene.

Anecdota figurează într-un scurt text în versuri. Poate Callimachos, care era poet, dorea să-l ironizeze pe Platon în numele breslei sale. Epigrama lui descrie sinuciderea unui oarecare Cleombrotos din Ambracia, care s-a aruncat în gol din înaltul unui zid. Ne spune că acestui tânăr nu i se întâmplase nimic din ceea ce ar fi putut să-l împingă la moarte, doar că „citise un tratat, unul singur, de Platon: *Despre suflet*“. Noi cunoaștem dialogul care l-a distrus pe sărmanul Cleombrotos sub titlul de *Phaidon*. Mulți s-au întrebat de ce s-ar fi sinucis după ce a citit această operă, care povestește ultimele ore ale lui Socrate înainte să-și ia doza de cucută. Unii susțin că nu a putut suporta moartea înțeleptului, însă alții argumentează că saltul lui în gol a fost cauzat chiar de raționamentul lui Platon, care afirmă că plenitudinea înțelepciunii ne ajunge din urmă numai după moarte. În orice caz, Callimachos și-a formulat critica într-un mod sibilinic: la urma urmei, poate că pentru tineri e un pericol mai mare să-l citească pe Platon decât să citească opera poetilor.

Nu știm dacă Cleombrotos a fost un caz izolat, sau dacă, cine știe, *Phaidon* n-o fi declanșat un mare val de sinucideri asemănător cu cel pe care, secole mai târziu, avea să-l declanșeze Suferințele tânărului Werther. De la publicarea lui în 1774, tulburătorul roman al lui Goethe i-a determinat pe mulți tineri europeni cu suferințe în amor să-și pună capăt zilelor împușcându-se, imitându-l pe protagonist. Autorul a trăit cu îngrijorare fenomenul social — și funerar — în care, ediție după ediție, se transforma cartea lui. Se știe că autoritățile din unele țări au ajuns să o interzică din motive de sănătate publică.

Goethe fusese inspirat de sinuciderea reală a unui prieten și de propriile fantezii adolescente legate de moarte. Mai bine de cincizeci de ani mai târziu, în autobiografia sa *Poezie și adevăr*, recunoaște că și-a potolit acest impuls autodistructiv făcându-l pe Werther să se împuște simbolic în locul lui. Însă fantasma pe care scriitorul a reușit să o expulzeze prin acest exorcism literar i-a tulburat pe cititorii săi, iar unii dintre ei au cedat influenței sale macabre. Două sute de ani mai târziu, în 1974, sociologul

David Phillips a inventat sintagma „efectul Werther“ pentru a descrie misteriorul reflex imitativ pe care îl prezintă comportamentul suicidar. Chiar și un personaj de ficțiune poate fi agentul contagierii, dezlănțuind cazuri identice. Un alt minunat roman tulburător, Sinuciderea fecioarelor de Jeffrey Eugenides, cercetează profunda enigmă psihologică a morților imitative.

Oricum, cazul cititorului lui Phaidon care a sărit de pe un zid — versiunea grecească a viaductului — avea să inaugureze fără intenție un nou filon literar: poveștile despre cărți care provoacă moartea. Nu e straniu că cea mai faimoasă dintre toate, Necronomiconul, are un nume grecesc. Acest volum blestemat, a cărui simplă lectură provoacă nebunia și suicidul, este o invenție a lui H.P. Lovecraft pentru universul de groază din Mitul Cthulhu. Bineînțeles, este imposibil să cunoaștem conținutul din Necronomicon, pentru că nimeni nu a supraviețuit ca să-l poată dezvălui. Se zvonește în mod persistent că ar conține înțelepciune tainică și farmece vrăjitoarești care permit contactul cu ființe extraterestre având puteri malefice, Anticii. Alungate din timpuri imemorabile de pe planeta noastră din cauza practicării magiei negre, aceste ființe zac în adormire în spațiu, așteptând o ocazie pentru a prelua controlul asupra unei lumi care odinioară a fost a lor.

Lovecraft s-a amuzat scriind o istorie atât de minuțioasă a Necronomiconului și a traducerilor lui, încât unii cititori au crezut orbește în existența lui, iar unii anticari escroci au pretins că aveau un exemplar, punându-l la vânzare pentru creduli. Gluma bibliofilă începe chiar cu numele autorului, Abdul al-Hazred, un presupus poet arab nebun. De fapt, este o poreclă din copilărie a lui Lovecraft, inspirată din poveștile din O mie și una de nopți. Al-Hazred este o aluzie la englezescul all has read, „cel care a citit totul“.

Povestirile din Mitul Cthulhu abundă în avertismente asupra consecințelor nefaste ale citirii Necronomiconului. Ni se spune că în Evul Mediu, datorită influenței sale, au avut loc niște evenimente înspăimântătoare, iar cartea a fost condamnată de Biserică în anul 1050. Tot potrivit lui Lovecraft, în ciuda blestemelor, o traducere în latină a cărții sacrilege s-ar fi tipărit în Spania secolului al XVII-lea. Ar mai fi rămas patru exemplare din ediția aceea, unul la Muzeul Britanic, altul la Biblioteca Națională din Paris, altul la Harvard, iar ultimul la imaginara Universitate nord-americană Miskatonic, din la fel de fictivul oraș Arkham. Cei care au vrut să continue gluma lui Lovecraft au

falsificat fișe ale cărții pentru cataloagele diverselor biblioteci din lume, atribuind originea ediției interzise orașului Toledo. Pe unde mai înfloresc câte un presupus exemplar, explodează cererile de împrumut — curiozitatea pare să fie mai puternică decât frica de nebunia și de moartea pe care le lasă în urmă Necronomiconul.

Platon, arabul nebun al-Hazred și Goethe au scris cărți capabile să-l ducă pe cititor la pierzanie prin vraja ascunsă în cuvintele lor. O altă fațetă ciudată a morții prin lectură sunt cărțile otrăvite. Din câte știu, cea mai veche apariție a acestor volume asasine e menționată în *O mie și una de nopți*. La sfârșitul nopții a patra și pe parcursul celei de-a cincea, Șeherezada spune povestea regelui Iunan și a medicului Ruian. După ce i-a vindecat lepra regelui, medicul descoperă că nerecunoscătorul monarh intenționează să se debaraseze de el, așa că urzește un plan ca să-l pedepsească. Îi dăruiește o carte „minunată, cum nu s-a mai văzut”⁵⁸. Dar de fapt foile erau impregnate cu otravă, iar în cele din urmă regele moare: „Strașnic s-a minunat sultanul! [...] stând în jilț, aștepta crunt sub turban. [...] A deschis cartea. Dar când să miște cea dintâi filă, a găsit-o lipită. [...] Sultanul și-a îmbălat degetele în gură și a dezlipit cea dintâi filă și tot așa, până la fila a șasea, dar fila aceasta era goală, cu niciun rând scris, ca și celelalte. [...] «Unde-s rândurile scrise?» Dar nu și-a sfârșit bine cuvântul, căci niște cuțite groaznice au început să-i taie măruntaiele. [...] Sultanul se prăbușise de pe jilț, trăsnet de otravă”⁵⁹.

Dacă după ce am văzut *Psycho*, mulți dintre noi am simțit un fior de groază când am făcut duș singuri într-un hotel. Această poveste din *O mie și una de nopți* le poate provoca frisoane similare cititorilor obișnuiți să-și înmoaie vârful degetului în gură pentru a da paginile cărților. De multe ori în lecturile mele m-am lovit de tema cărții otrăvite, ca și cum ar fi început să devină o temă clasică a terorii bibliofile. Îmi amintesc de frumosul tratat de șoimărie cu care regina cea rea Caterina de' Medici îl omoară din greșală pe fiul ei Carol în *Regina Margot* de Alexandre Dumas, și de tratatul despre râs al lui Aristotel — despre care am vorbit deja —, care provoacă o mare vărsare de sânge în sumbra abație din *Numele trandafirului*. Îmi place mai ales scena dezvăluirii secretului: când detectivul franciscan Guglielmo din Baskerville rezolvă misterul crimelor, nu se poate abține să îl admire pentru o clipă pe asasin. Recunoaște că o carte poate fi o armă exemplară și secretă cu care „victima se otrăvea singură, și chiar pe măsură ce voia să citească...”⁶⁰.

Din nefericire, ultimul capitol din această poveste despre cărțile ucigașe este strict autentic. Mă gândesc la cărțile-bombe, volume în interiorul cărora se pune explozibil de mare putere, pentru a-l ucide pe destinatar atunci când le deschide. Casa Albă primește an de an sute de cărți cu bombe, care sunt dezactivate de agenții de securitate. Sute de angajați la poștă, jurnaliști, portari, secretare, bărbați și femei cu cele mai variate meserii au murit în lumea întreagă din această cauză. Oricine ar putea fi victima unui asemenea atac. Cercetătorul Fernando Báez afirmă că există pe internet zeci de manuale clandestine care te învață cum să fabrici o carte-bombă. Se pare că teroriștii au o preferință pentru anumiți autori și abundă listele de titluri, categorii și dimensiuni. Unele grupuri consideră Biblia nepotrivită, în schimb, cine știe de ce, găsesc foarte utilă Don Quijote. Pe 27 decembrie 2003, Romano Prodi, președintele Comisiei Europene, a fost pe punctul să moară când a deschis un exemplar-bombă din Plăcerea de Gabriele D'Annunzio. Evident, politicienii și oamenii de rang înalt care nu citesc sunt mai puțin vulnerabili.

78

Ne place să le credem periculoase, asasine, tulburătoare, dar cărțile sunt mai ales fragile. În timp ce citești aceste rânduri, undeva în lume arde o bibliotecă. O editură își distruge chiar acum stocurile nevândute pentru a le transforma în pastă de hârtie. Nu departe de tine, o viitură distruge o colecție valoroasă. Mai multe persoane aruncă la gunoi biblioteca moștenită. Ești înconjurat de armate de insecte ale căror mandibule croiesc tunele prin hârtie pentru a-și depune larvele într-un univers de mici labirinturi de pe nenumărate rafturi. Cineva ordonă eliminarea unor opere supărătoare pentru putere. Un jaf distrugător se petrece chiar în clipa asta într-un teritoriu instabil. Cineva condamnă o operă pentru că e imorală sau blasfematoare și o aruncă în foc.

Există o lungă istorie de oroare și fascinație care leagă focul de cărți. Galenus a scris că incendiile și cutremurele de pământ sunt cauzele cele mai frecvente ale distrugerii lor. Flăcările care anihilează cuvintele izbucnesc uneori

accidental, dar de cele mai multe ori sunt intenționate. Să arzi cărți este o întreprindere absurdă care se repetă cu încăpățănare de-a lungul secolelor, din Mesopotamia până în zilele noastre. Motivul invocat cel mai des este întemeierea unei noi ordini peste cenușa celei dinainte, sau regenerarea și purificarea unei lumi pe care scriitorii au contaminat-o.

Când autoritățile de cenzură insistau să dea foc exemplarelor din Ulise, Joyce a comentat ironic că, datorită acelor flăcări, fără îndoială va avea parte de un purgatoriu mai indulgent. Chiar în acei ani, barbaria nazistă își puneă în funcțiune operațiunea Bücherverbrennung („arderea cărților“) în piețele publice din zeci de orașe germane. Mii de cărți erau transportate cu camioanele și adunate grămadă pentru a fi distruse. Se formau lanțuri umane care să le poarte din mână în mână până la rug. Cercetătorii estimează că în timpul „bibliocaustului“ nazist au ars operele a mai bine de 5 500 de autori pe care noii lideri îi considerau degenerați, un prolog al crematoriile ce aveau să apară mai târziu, după cum profetise Heinrich Heine în 1821, când a scris: „Acolo unde se ard cărți se vor arde, până la urmă, și oameni“. Fraza celebră, apropo, aparține unei piese de teatru intitulată Almásy, unde opera arsă era Coranul, iar piromanii, inchiștorii spanioli.

În 2010, când comunitatea internațională se pregătea să comemoreze nouă ani de la atentatele din 11 septembrie, pastorul unei mici biserici creștine din Florida a anunțat că va arde exemplare din Coran pentru a comemora atacurile teroriste — între orele 18 și 21, perioada de maximă audiență TV. Chipul lui Terry Jones, un preot furios cu mustață în formă de potcoavă, cu un aer ce ezita între personaj de secol al XIX-lea și înger bronzat din infern, a început să apară zilnic în presa mondială și la telejurnale în acele zile tensionate. Și a anunțat că vrea să transforme 11 septembrie în ziua internațională a arderii Coranului, încurajându-i pe oameni să sărbătorească în familie această veselă zi a vandalismului: Burn a Koran Day. Autoritățile nu puteau să-l mai oprească — nicio lege nu interzice să dai foc pe un teren privat unei cărți achiziționate în mod legal. Pentru a evita numeroase proteste și tulburări în țările islamice, președintele Barack Obama și directorul CIA au încercat să-l convingă să renunțe în numele securității trupelor desfășurate în Afganistan și Irak. Problema a devenit o urgență națională. Într-o primă fază, pastorul Jones a cedat presiunilor, dar în martie 2011 nu a mai putut suporta povara capitulării. Precum acel personaj din Aristofan care organizează un

proces în propria-i casă pentru a-și judeca câinele pentru că furase o bucată de brânză, Terry Jones a pus în scenă o pantonimă a judecării Coranului. După opt minute de deliberări, autoproclamata instanță a condamnat cartea pentru crime împotriva umanității și a trecut la arderea unui exemplar, difuzând imaginile în lumea întreagă printr-o înregistrare video pusă pe YouTube. Mai mulți oameni au murit sau au fost grav răniți în Afganistan în timpul revoltelor provocate de acea înregistrare.

Ascensiunea rapidă spre faimă — și infamie — a pastorului Jones demonstrează că aruncarea unei cărți în foc, chiar dacă opera nu riscă sub nicio formă să dispară, este un act simbolic foarte puternic, aproape magic. Societatea noastră globalizată, sofisticată și tehnologizată încă poate fi zguduită de unda de șoc a unui gest de o barbarie atât de veche.

Rugurile din papyrus, pergament sau hârtie sunt emblema unui vechi naufragiu repetat. Istoria primelor cărți se încheie de multe ori în foc. Un personaj melancolic din Borges meditează: „O dată la câteva veacuri, trebuie arsă Biblioteca din Alexandria”⁶¹. Este scurta cronică a unui imens dezastru: în capitala Deltei, un mare vis al Antichității a ars de mai multe ori, până la distrugerea lui totală. Iar acele flăcări alimentate cu cărți au semănat obscuritate.

Cele trei distrugeri ale Bibliotecii din Alexandria

79

Cleopatra a fost ultima regină a Egiptului, și cea mai tânără. A primit coroana celor Două Regate pe când abia dacă împlinise 18 ani. Pentru ca o femeie să guverneze țara de pe Nil, trebuia să îndeplinească o cerință tradițională lipsită de importanță: să se căsătorească cu fratele ei, precum Isis cu Osiris. Fără să se lase descurajată de fleacuri, Cleopatra și-a celebrat nunta cu unul dintre cei

mai mici din familie, Ptolemeu al XIII-lea, de 10 ani, pe care credea că va putea să-l domine. În ciuda lungilor ani de conviețuire anterioară, nu a fost o căsătorie potrivită. Regii copii au început curând să se încaiere pentru putere. Cleopatra a contribuit la mai multe intrigi decât fratele ei mai mic, așa încât a fost îndepărtată și expulzată din țară sub pedeapsa cu moartea. Tânăra exilată a învățat o lecție prețioasă de conviețuire familială: rudele ei erau la fel de capabile să o ucidă ca oricine altcineva.

În același an, Iulius Cezar a ajuns la Alexandria. Roma era deja o mare putere care își aroga rolul de poliție mondială și de mediatore în conflictele străine. Cleopatra a înțeles că dacă voia să domnească din nou avea nevoie de sprijinul lui Cezar. A plecat pe ascuns din Siria, scăpând de spionii fratelui ei, care aveau ordin să o omoare dacă mai pune vreodată piciorul în Egipt. Plutarh povestește cu umor episodul comic al întâlnirii dintre regina destituită și Cezar. Într-o seară călduroasă din octombrie 48 î.Hr., o ambarcațiune a acostat în liniște în portul Alexandriei. De pe ea a coborât cu mare grijă un negustor de covoare ce căra un pachet lung. Odată ajuns la palat, a cerut să-l vadă pe Cezar pentru a-i face un cadou. De cum a fost primit în camera generalului roman, negustorul a desfăcut pachetul. Și din interiorul covorului a ieșit — epuizată, micuță și transpirată — o tânără de 21 de ani care-și pune viața în pericol doar din cauza setei pentru putere. Plutarh spune că Cezar „a fost cucerit de această primă născocire a ei, care i-a părut foarte îndrăzneță”⁶². Era un bărbat de 52 de ani însemnat cu cicatricile a mii de bătălii. Nu dorința a fost cea care a purtat-o pe Cleopatra până la el, ci instinctul de supraviețuire. Avea puțin timp la dispoziție: dacă o găsea fratele ei, ar fi murit; dacă Cezar nu trecea de partea ei, ar fi murit. Într-o singură noapte, Cleopatra a venit, a văzut și a sedus.

Iulius Cezar s-a instalat după pofta inimii la palat. Protejată de puternicul ei amant, Cleopatra și-a recuperat tronul. L-a ținut pe micul Ptolemeu lângă ea, mai mult ca ostatic decât ca rege. Au fost zile cu vin și intrigi la Alexandria. Cum faraonul copil nu se resemna să fie o marionetă, a început să uneltească o revoltă egipteană împotriva soldaților romani. Când a izbucnit scânteia insurecției, oaspetele străin s-a trezit închis la palat cu trupele lui împuținate. Palatul ptolemaic, așa cum am spus deja, ocupa un întreg cartier fortificat în apropierea mării, unde se înălțau, printre alte edificii, Muzeul și Biblioteca. Înțelepții din templul muzelor — obișnuiți să fie lăsați în pace să cerceteze și

să se certe între ei fără milă — s-au trezit dintr-odată asediați împreună cu generalul roman într-o poziție strategică foarte nefavorabilă. Asediatorii atacau de pe uscat și de pe mare, însetați de distrugere. Ochii alarmați ai învățaților urmăreau pe cer traiectoria strălucitoare a proiectilelor incendiare care aterizau, unul după altul, amenințătoare, în apropierea tezaurului lor de cărți.

Oamenii lui Cezar au contraatacat lansând torțe impregnate cu smoală spre ambarcațiunile pregătite de atac. În scurt timp, focul a cuprins punțile acoperite cu ceară și funiile vaselor, care s-au scufundat hipnotic în mare, cuprinse de flăcări. Devastarea s-a extins în port și spre casele din apropiere. Purtat de vânt, focul sălta pe acoperișuri cu viteza unei stele căzătoare. Trupele egiptene s-au repezit să stingă incendiul. Profitând de acest moment de respiro, Cezar a fugit în insula Pharos pentru a controla intrarea maritimă în oraș, în așteptarea întăririlor. Ca întotdeauna, strălucitul general roman a reușit să câștige partida tactic. Ptolemeu al XIII-lea s-a înecat în Nil la momentul potrivit, lăsându-și sora văduvă și atotputernică.

Plutarh, care a scris la un secol și jumătate după desfășurarea evenimentelor, spune că focul acelui incendiu provocat de acoliții lui Cezar s-a întins de la ambarcațiuni până la Marea Bibliotecă, care s-a prefăcut în cenușă — un recviem răsunător pentru visul alexandrin. Așa s-o fi sfârșit totul?

Sunt motive să ne îndoim. În Războiul civil, Cezar vorbește despre arderea corăbiilor, dar nu pomenește despre distrugerea Bibliotecii, nici măcar ca să se justifice. Nu spune nimic nici locotenentul său Hirtius, care a scris *De bello alexandrino*. Dimpotrivă, el afirmă că marile clădiri din oraș nu puteau lua foc, pentru că erau construite din marmură și mortar, fără lemn nici la acoperișuri, nici la podele. Niciun personaj contemporan nu deplânge dispariția palatului cărților. Iar geograful Strabon, care a vizitat Alexandria la numai câțiva lustri după revolta împotriva lui Cezar, a descris în detaliu Muzeul fără să facă nicio aluzie la vreun dezastru recent. Și alți scriitori romani și greci (Lucan, Suetonius, Ateneus) păstrează tăcerea în această privință. Însă filosoful Seneca complică puzzle-ul scriind: „Au ars la Alexandria 40 000 de cărți”⁶³.

Ca într-un roman polițist, fiecare voce nouă spune o versiune diferită și ne trimite pe piste contradictorii. Ce putem înțelege din această descurajantă

ghicitoare? Care este realitatea difuză ce se ascunde în spatele poveștilor și tăcerilor? O posibilă soluție a enigmei se bazează pe un detaliu pe care îl menționează în trecere doi autori mult mai târzii: Dio Cassius și Orosius. Amândoi spun că incendiul provocat de Cezar a distrus arsenalul, depozitele de grâu și câteva magazii din port, unde se găseau — din întâmplare — mai multe mii de suluri, cărți care puteau fi noile achiziții ale Bibliotecii și care-și așteptau transferul definitiv la Muzeu, sau pur și simplu suluri nescrise aparținând unor negustori care intenționau să le vândă pe rutele comerciale din Marea Mediterană.

Poate că Plutarh a interpretat greșit sursele care descriau arderea acelui depozit de cărți — care în greacă i s-ar spune tot bibliothéke — și a imaginat un foc apocaliptic la Muzeu. Poate că această primă distrugere a Marii Biblioteci este, până la urmă, o amintire inventată sau un coșmar premonitoriu, sau un incendiu mitic care, de fapt, simbolizează sfârșitul unui oraș, al unui imperiu și al unei dinastii care a început cu visul lui Alexandru și s-a sfârșit cu înfrângerea Cleopatrei.

80

Alianțele politice și sexuale ale Cleopatrei — cu Cezar mai întâi, iar mai târziu cu Marcus Antonius — erau menite să împiedice voracitatea romană să înghită regatul Egiptului. A reușit doar să întârzie mușcătura. După sinuciderea reginei în anul 30 î.Hr., țara de pe Nil a fost anexată tânărului Imperiu Roman. Alexandria a încetat să mai fie capitala unui ținut orgolios, devenind periferia noii globalizări.

Fondurile pentru finanțarea comunității înțelepților, care până atunci depindeau de regii Ptolemei, au devenit răspunderea împăraților de la Roma. Muzeul și Biblioteca au depășit criza dinastică, dar în curând a devenit clar că vremurile lor bune erau deja de domeniul trecutului. Acel ambițios centru de cunoaștere și creație își trăise zilele de glorie datorită unui amestec exploziv de bogăție, vanitate și calcul imperialist din partea stirpei macedonene. Însă

banii și vanitatea împăraților romani aveau multe alte interese în afara Alexandriei. Nu se știe dacă incendiul lui Cezar a afectat sau nu Biblioteca, dar știm fără îndoială că secarea fondurilor imperiale a declanșat prăbușirea ei lentă.

În primele două secole Biblioteca și-a mai găsit protectori generoși, ca Hadrian, dar în secolul al III-lea a început o epocă întunecată cu amenințările nesăbuite ale lui Caracalla. Împăratul credea că știe — la insignifianta distanță de șapte secole — că Aristotel a fost cel care l-a otrăvit pe Alexandru cel Mare și, pentru a-și răzbuna idolul, complota să dea foc Muzeului, pe unde încă mai bântuia fantoma filosofului. Sursa noastră, istoricul Dio Cassius, nu spune clar dacă împăratul Caracalla a reușit să-și pună în practică enorma nelegiuire, dar precizează că a închis cantina gratuită a înțelepților și le-a eliminat multe dintre privilegii. La ceva timp după aceea, din cauza unei infracțiuni banale, a ordonat trupelor să jefuiască Alexandria, omorând mii de nevinovați, și — într-o versiune mediteraneeană a Berlinului din timpul Războiului Rece — să ridice de-a lungul orașului un zid păzit de gardieni la intervale regulate, pentru ca populația dintr-un sector și din celălalt să nu se poate vizita în mod liber.

În a doua jumătate a secolului al III-lea s-a înțepit criza romană. Situația economică a imperiului s-a înrăutățit progresiv, iar interesul cultural al împăraților, epuizați de grave provocări militare și politice, a scăzut. Într-o lume în care gloria Alexandriei nu mai era decât o strălucire îndepărtată, ajutoarele pentru întreținerea colecției au început să sufere tăieri succesive. Erau din ce în ce mai puțini bani pentru înlocuirea sulurilor deteriorate, îmbătrânite sau pierdute și pentru achiziționarea de noutăți. Decăderea era deja de neoprit.

A urmat un ciclu haotic de tâlhării și jafuri. În timpul împăratului Gallienus, prefectul Egiptului s-a proclamat împărat și a tăiat aprovizionarea cu alimente a Romei. Cum Gallienus nu-și putea permite să renunțe la grânarele alexandrine, l-a trimis pe generalul său Teodotus să recucerească orașul. Atacul violent a zdruncinat serios Alexandria. La scurtă vreme după aceea a fost cucerită și pierdută de regina arabă Zenobia din Palmira, care pretindea că ar fi descendenta Cleopatrei. Împăratul Aurelian și apoi Dioclețian au contribuit și ei la orgia distructivă a asediilor și revoltelor înăbușite în foc și

sânge. Soldatul și istoricul Ammianus Marcellinus a scris, exagerând probabil din motive dramatice, că la sfârșitul secolului al III-lea cartierul fortificat unde se înălța cândva Muzeul fusese șters de pe fața pământului.

Nu dispunem de o cronică detaliată a acelui amurg, dar îmi place să cred că exact asta încerca să descrie Paul Auster în postapocaliptica Țară a ultimelor lucruri. Romanul relatează călătoria unei femei, Anna Blume, spre un oraș fără nume, în plină dezintegrare, zguduit de sechelele unei perioade de conflicte și epurări. În acel ținut oprimat, numele străzilor — Bulevardul Ptolemeu, Bulevardul Nero, Terminalul Diogene, Drumul Piramidei — sugerează cartografia imposibilă a unei Alexandrii prădate și fantomatice, în naufragiul memoriei sale.

Anna a ajuns în oraș pornind în căutarea singurului ei frate, un tânăr jurnalist care dispăruse acolo fără urmă. Speranța regăsirii e sortită eșecului într-un loc în care toate certitudinile dispar ca un fum, iar catastrofa finală pare iminentă. Într-o zi, în timp ce mergea de colo colo, Anna traversează Bulevardul Ptolemeu și ajunge din întâmplare la Biblioteca Națională („Un edificiu splendid, cu portrete de guvernatori și generali pe pereți, șiruri de coloane italienești și marmură frumos încrustată — una dintre clădirile legendare ale orașului. Dar la fel cum se întâmpla cu tot ceea ce era în jur, zilele ei de glorie apuseseră. Tavanul de la etajul doi se surpase, coloanele se răsturnaseră și crăpaseră, cărți și hârtii zăceau risipite peste tot”⁶⁴).

Anna se instalează în podul bibliotecii împreună cu Sam, un corespondent al presei străine care l-a cunoscut pe fratele ei și îi dă speranțe să îl regăsească. Deși în ruină, Marea Bibliotecă le servește drept refugiu unor naufragiați din vremuri mai bune. Acolo trăiește o mică comunitate de cărturari persecutați care, instaurând un armistițiu temporar în privința dezacordurilor lor înverșunate, colaborează pentru a proteja ultimul bastion al cuvintelor, ideilor și cărților („Nu știu câți oameni locuiau în Bibliotecă pe atunci, dar cred că peste o sută, poate chiar mai mulți. Rezidenții erau cu toții cercetători sau scriitori, rămași aici de la Mișcarea de Purificare, ivită în tumultul ultimului deceniu. [...] Un fel de camaraderie prudentă se născuse atunci între diferitele facțiuni din Bibliotecă, cel puțin în sensul că mulți erau dispuși să comunice cu ceilalți și să schimbe idei. [...] Colocviile publice — așa-numitele Ore Peripatetice — se țineau în fiecare zi, timp de două ore, și toată lumea care

locuia în bibliotecă era invitată să participe. [...] Cândva, se spunea, în Biblioteca Națională fuseseră mai mult de un milion de volume. Numărul lor fusese mult redus până la venirea mea, dar încă rămăseseră câteva sute de mii, o uluitoare avalanșă de tipărituri“⁶⁵).

Dezordinea și catastrofa s-au infiltrat și ele în Bibliotecă. Anna observă că sistemul de clasificare e complet dezorganizat și este aproape imposibil să localizeze vreo carte în cele șapte etaje de arhive. Când o carte se pierde în labirintul încăperilor mucegăite e ca și când ar înceta să mai existe: nimeni n-o va mai putea găsi vreodată.

Dintr-odată se abate asupra orașului un val de frig care îi pune în pericol pe refugiații de la Bibliotecă. În lipsa altui tip de combustibil, se hotărăsc să ardă cărți într-o sobă de fier. Anna scrie: „Știu că pare un lucru îngrozitor, dar chiar nu aveam de ales. Fie făceam asta, fie muream înghețați. [...] Lucrul curios este că n-am simțit nicio clipă vreun regret. [...] Poate că gestul acesta elibera o furie secretă dinăuntrul meu; poate că era pur și simplu o recunoaștere a faptului că nu mai conta ce se întâmplă cu cărțile. Lumea căreia îi aparținuseră se sfârșise [...]. Oricum, cele mai multe nici nu meritau deschise [...]. Ori de câte ori găseam câte una care mi se părea acceptabilă, o păstram și o citeam. [...] îmi amintesc că așa am trecut prin niște fragmente din Herodot [...]. Dar, în final, toate ajungeau în sobă, toate se făceau scrum“⁶⁶.

Așa mi-i imaginez și pe cercetătorii și erudiții de la Muzeu, urmărind îngroziți cum tezaurul lor de descoperiri era sistematic jefuit, ars și dezintegrat. Într-un anacronism impardonabil, îmi pare că îi văd pe acei strălucitori intelectuali victime ale unei izbucniri de umor negru și nihilist, imitându-l pe Bahtin în timpul zilelor întunecate ale asediului nazist asupra Leningradului. Se povestește că scriitorul rus, un fumător compulsiv, era închis într-un apartament, suferind teroarea cotidiană a bombardamentelor. Avea rezerve de tutun, dar nu reușea să găsească foițe de țigară. Și atunci a folosit până și paginile unui eseu căruia îi dedicase ani întregi de muncă. Pagină cu pagină, rotocoale după rotocoale, a fumat mare parte din manuscris, fiind convins că păstrase în siguranță la Moscova o copie care, în cele din urmă, în haosul războiului, avea și ea să se piardă. Îmi amintesc că William Hurt povestește o anecdotă — aproape legendară — în fascinantul

său film *Smoke*, al cărui scenariu a fost scris de Paul Auster. Cred că bibliotecarii alexandrini ar fi apreciat comicul disperat al acestei povești de supraviețuire. La urma urmei, cărțile ai căror gardieni erau se preschimbau și ele în aer, în fum, în boare, în miraj.

81

Alexandria secolului al IV-lea era un loc agitat. Locuitorii ei, cunoscuți pentru cultura și senzualitatea lor, se dedicau și unor distracții ceva mai brutale. Orașul avea un istoric îndelungat de revolte stradale. Problemele sociale, diferențele religioase și luptele pentru putere izbucneau sub forma unor certuri tumultuoase și sângeroase în aer liber. Ne putem imagina un decor asemănător cu cel din cartierele cuprinse de lupte urbane sălbatice pe care ni le-a arătat Scorsese în *Bande de New York*.

În capitala egipteană se materializau convulsiile unei mari crize imperiale romane. Din cauza unei misterioase legi a recurenței, unele teritorii sunt constant ținta tensiunilor mondiale și conflictelor pe care nimeni nu reușește să le rezolve. Din cele mai vechi timpuri, regiunea Levantului mediteraneean a fost unul dintre acele paratrăsnete geopolitice.

Pe arterele Alexandriei forfoteau lideri exaltați ai diferitelor credințe (evrei, păgâni și creștini — divizate și ele în fracțiuni rivale: niceeni, ariani, origeniști, monofiziți și alții). Atacurile dintre ei erau frecvente, cu rivalități mixte de combinații variabile. Însă nu era chiar totul haos, furie și debandadă. Dincolo de violența confuză se pregătea o enormă schimbare istorică. La începutul secolului, împăratul Constantin a legalizat creștinismul, iar în anul 391, Teodosie a promulgat o serie de edicte care au interzis sacrificiile publice păgâne și a ordonat închiderea principalelor centre de cult. De-a lungul acelor decenii amețitoare, persecuții și persecutorii și-au schimbat rolurile. Nimic nu avea să mai fie la fel ca înainte: statul se convertise la noua credință și începuse demolarea păgânismului.

Muzeul și a doua bibliotecă din Serapeum au fost centre nevralgice ale bățăliilor religioase. Cele două edificii erau sanctuare, iar bibliotecarii lor, preoți. Intelectualii care lucrau în cele două instituții alcătuiau un thíaso, adică o comunitate de cult al muzelor — cele nouă zeițe care protejau creația umană. Ziua lor de lucru se desfășura printre statui de divinități, altare și alte simboluri liturgice ale cultului păgân, deoarece Ptolemeii menținuseră vechea tradiție orientală a păstrării cărților în interiorul templelor. Continuitatea bibliotecilor, create în slujba culturii clasice păgâne, nu mai era ușoară sub un regim care o persecuta.

Serapeumul — templul lui Zeus Serapis —, care adăpostea biblioteca-soră, era una dintre minunile arhitectonice ale Alexandriei. Cu elegantele ei grădini înconjurate cu arcade, zeii sculptați, operele de artă și fastul din vremuri apuse, era un loc de devoțiune și întâlnire pentru păgânii care pierduseră partida istorică. Se adunau acolo, ca veteranii unui război uitat, pentru a se văita, a-și hrăni regretele și a declara — cum s-a făcut în toate epocile — că orice vreme din trecut a fost mai bună.

În anul 391, totul a explodat.

Episcopul Teofil, liderul spiritual al comunității creștine alexandrine, a impus cu violență edictele împăratului Teodosie. Grupuri de zeloți creștini s-au aruncat asupra păgânilor, hărțuindu-i. Panica și ura au tensionat atmosfera periculos de mult. În acele momente de tensiune extremă, situația a fost destabilizată de un scandal. În timpul lucrărilor de renovare a unei bazilici creștine construite pe ruinele unei capele închinată zeului Mithra, muncitorii au scos la lumină diverse obiecte ale misterelor păgâne. Patriarhul Teofil a dat ordin ca acele simboluri secrete de cult să fie expuse în cadrul unei procesiuni prin centrul orașului. Ne putem face o idee despre impactul pe care l-a avut acest gest, dacă ne gândim la plimbarea provocatoare a lui Ariel Sharon pe Esplanada Moscheilor care, cu doar două decenii în urmă, a aprins fitilul celei de-a doua intifade. Păgânii alexandrini — și în special profesorii de filosofie, după cum specifică sursele —, văzând cum credințele lor erau profanate și expuse bățăii de joc a mulțimii, i-au atacat cu ferocitate pe creștini. Străzile s-au umplut de sânge. Fiindu-le teamă de posibile represalii, răsculații au fugit la Serapeum și s-au refugiat în dependențele sanctuarului. Ca scut, luaseră ostatici creștini și, odată ajunși înăuntru, i-au obligat să

îngenuncheze în fața vechilor zei scoși în afara legii. De partea cealaltă a baricadelor, o mulțime înarmată cu topoare asedia templul.

Încercuirea s-a încheiat după câteva zile destul de tensionate. Masacrul a fost evitat în momentul în care acest lucru părea deja imposibil. A ajuns chiar atunci o scrisoare de la împărat prin care îi recunoștea drept martiri pe creștinii morți în încăierare, îi ierta pe păgânii răsculați și ordona distrugerea imaginilor din Serapeum, după cum cerea noua legislație religioasă. Un detașament de soldați romani susținuți de un grup de călugări anahoreți încercați veniți din deșert și-au deschis drum spre interiorul sanctuarului, au distrus faimoasa statuie din marmură, fildeș și aur a zeului Serapis — pe care o gloată înfuriată a târât-o bucată cu bucată în teatru pentru a-i da foc în public — și au distrus instalațiile. Peste resturile edificiului s-a construit o biserică.

Dezmembrarea statuii lui Serapis și jefuirea templului i-au îndurerat pe păgânii din Egipt, chiar și pe cei care nu erau extraordinar de credincioși. Se întâmplase ceva mult mai grav, mai definitiv decât distrugerea unui vechi altar și atacul asupra unei prețioase colecții de cărți. Au interpretat episodul drept o sentință colectivă. Au înțeles că ei toți, cu politeismul lor hedonist, pasiunea lor filosofică și bagajul de clasici, fuseseră aruncați la groapa de gunoi a istoriei.

Încă ne mai emoționează vocea unuia dintre acești exilați în timp, profesorul și poetul păgân Palladas. S-a născut și a murit la Alexandria la cumpăna secolelor al IV-lea și al V-lea. Profunda lui dezrădăcinare transpare în epigramele — aproximativ cincizeci — păstrate în Antologia greacă. El a văzut cum orașul întemeiat de Alexandru cel Mare pentru a fi sinteza Orientului și a Occidentului fierbea agitat de tulburări sângeroase și intransigență. A văzut ruinele zeilor său învinși. A fost martorul distrugerii Bibliotecii și asasinării brutale a Hypatiei — pe care a numit-o în versurile lui „steaua imaculată a înțelepciunii“. A aflat de invazia hunilor și de intrarea în Roma a barbarilor germanici. Citindu-l azi, ne emoționează mărturia lui atât de actuală din epoca unei alte apocalipse. În fața traumei de la Serapeum, a scris disperatul său poem Spectre: „Nu e adevărat, greci, că în noaptea profundă, în timp ce totul se cufundă în abis, trăim doar în aparență, imaginându-ne că viața nu-i decât un vis? Sau poate că suntem vii, când

însăși viața a murit?“.

Ultimul oaspete al Muzeului a fost matematicianul, astronomul și muzicianul Theon, în a doua jumătate a secolului al IV-lea. E greu să ne imaginăm ce mai rămăsese pe atunci din vechea splendoare a instituției, dar Theon a încercat să salveze rămășițele. În mijlocul luptelor de stradă sălbatice și al conflictelor sectare, și-a dedicat timpul prezicerii eclipselor solare și lunare și pregătirii ediției definitive a Elementelor lui Euclid. Și-a educat fiica, Hypatia — numele înseamnă „cea mai mare“ —, în știință și filosofie ca și cum ar fi fost băiat. Ea a colaborat cu tatăl ei și, în opinia contemporanilor, a ajuns să-l depășească intelectual.

Hypatia s-a hotărât să-și dedice viața studiului și învățaturii. Nu a dorit să se căsătorească niciodată, cu siguranță mai mult pentru a-și păstra independența decât din dragoste pentru virginitate, așa cum presupun sursele. Deși operele ei s-au pierdut — cu excepția unor scurte fragmente — în haosul acelor secole tulburi, știm că a scris despre geometrie, algebră și astronomie. A reunit în jurul ei un grup foarte select de elevi care aveau să ocupe poziții importante în elita puterii din Egipt. Influențați de credințele lor gnostice — și de prejudecățile lor aristocratice —, nu acceptau în cercul lor persoane de rang inferior, incapabile să le înțeleagă doctrinele sublime. Totul ne arată că Hypatia credea în împărțirea pe clase, dar nu era sectară. Nu practica păgânismul, considerându-l pur și simplu un element oarecare din peisajul ei cultural grecesc. Printre discipolii ei s-au aflat și creștini — doi dintre ei au ajuns episcopi, precum Synesius din Cyrene —, păgâni și filosofi atei. Hypatia încuraja prietenia dintre ei toți. Dar, din nefericire, a început una dintre acele epoci în care moderații, cei care preferă reflecția liniștită, conciliatorii — cei pe care exaltații îi numesc „căldicei“ — constituiau o țintă facilă, departe de protecția rândurilor strânse.

Până la sfârșitul ei tragic, a reușit să trăiască după propriile-i reguli, cu o libertate neobișnuită. În tinerețe a fost o femeie de o frumusețe legendară, dar cu idei foarte clare în privința bărbaților. Se spune că un elev, îndrăgostit nebunește de ea, a cerut-o în căsătorie. Hypatia, discipolă a lui Platon și Plotin, i-a explicat că ea aspira numai la înalta lume a ideilor, că nu o atrăgeau plăcerile josnice și nici canaliile etc. Cum pretendenta continua să îngenuncheze în fața ei, a optat pentru un gest insolit — și obscen — pentru

a-i închide gura. Știm anecdota de la Damascius, directorul școlii neoplatoniciene din Atena, care, oscilând între dezgust și admirație, descrie scena în felul său neobișnuit: „Ea luă atunci niște cârpe pe care le pătase cu sânge menstrual și îi spuse: «Asta-i ceea ce iubești tu, tinere, și nu-i deloc frumos». El se simți așa de rușinat și speriat de acea imagine oribilă, încât pe loc a simțit în inima lui cum a devenit dintr-odată un om mai bun“. Pentru că asta e morala poveștii: copleșit de cârpa igienică, elevul Hypatiei n-a mai iubit putreziciunea trupurilor și a căutat încă și mai abtîr perfecțiunea esenței frumuseții, prin intermediul filosofiei.

În orice caz, Hypatia a rezistat și a rămas nemăritată, fără să se lase distrasă de la pasiunile ei intelectuale. Fostă maestră a multora dintre conducătorii orașului, intervenea în viața publică, iar autoritățile municipale alexandrine o respectau. Toată lumea știa că înalții funcționari îi cereau sfatul, iar influența politică a acelei femei atât de sigură pe sine a început să trezească invidii. Circulau zvonuri calomnioase despre presupusele ei puteri magice. Interesul pentru astronomie și matematică trebuia să ascundă obligatoriu un fond mai sinistru: vrăjitorie și farmece satanice.

Într-o atmosferă din ce în ce mai insuportabilă, prefectul Orestes, creștin moderat, a rupt relațiile cu episcopul Chiril al Alexandriei, nepotul lui Teofil. Atmosfera explozivă din acel nefericit an 415 este bine descrisă în filmul *Agora*, chiar dacă Hypatia, care de fapt ținea în continuare cursuri, avea pe atunci în jur de 60 de ani. Izbucnise un nou val de tulburări în Alexandria, de data asta între creștini și evrei. Episoadele obișnuite de violență se produceau la teatru, pe străzi și la porțile bisericilor și sinagogilor. Chiril a cerut expulzarea numeroasei colonii de evrei din oraș. Cu ajutorul Hypatiei și al intelectualității păgâne, Orestes a refuzat ingerința patriarhului. Se zvonea că ea era adevărata cauză a discordiei dintre Orestes și Chiril.

Pe la mijlocul Postului Mare, la ordinele unui oarecare Petru, adept al lui Chiril, o mulțime exacerbată a sechestrat-o pe Hypatia, acuzând-o de vrăjitorie. Ea s-a apărat și a strigat în timp ce agresorii i-au atacat lectica, dar nimeni nu a îndrăznit să o ajute. Fanaticii au reușit să o târască fără prea multă opoziție până la Caesareum, care fusese cândva un templu închinat zeilor vechii religii. Și acolo, în văzul tuturor, au început să o lovească cu brutalitate cu bucăți de ceramică. I-au scos ochii din orbite și i-au smuls

limba. Când era deja moartă, i-au scos corpul în afara orașului, i-au extras organele și oasele și în cele din urmă i-au ars resturile pe un rug. S-au înfuriat chiar și pe cadavrul ei, încercând să anihileze tot ceea ce reprezenta Hypatia ca femeie, păgână și învățată.

Izvoarele nu se pun de acord asupra gradului de responsabilitate pe care l-a avut Chiril ca instigator al crimei. În continuare nu există dovezi care să-l indice a fi ceea ce am numi astăzi autorul moral al faptelor, dar suspiciunile au fost imediat îndreptate asupra lui. Nu s-a desfășurat o investigație adevărată. Orestes a fost mutat în altă parte, iar îngrozitoarele evenimente au rămas nepedepsite. Câțiva ani mai târziu, o altă gloată l-a asasinat pe succesorul lui Orestes în funcția de prefect. Chiril este considerat astăzi sfânt de Biserica catolică, ortodoxă, coptă și luterană.

Linșarea Hypatiei a marcat prăbușirea unei speranțe. Muzeul și visul lui de a aduna laolaltă toate cărțile și toate ideile sucombaseră în arena sângeroasă a revoltelor alexandrine. De atunci, Marea Bibliotecă nu mai este menționată, ca și cum imensa ei colecție ar fi dispărut pentru totdeauna.

Nu știm ce s-a întâmplat cu vestigiile naufragiului în acele secole de tăcere. Bibliotecile, școlile și muzeele sunt instituții fragile, care nu pot supraviețui mult timp într-un mediu violent. În imaginația mea, Alexandria antică e întunecată de tristețea atâtor persoane blânde, cultivate, pașnice care s-au simțit exilate în propriul lor oraș, fără repere, înspăimântate în fața anilor de fanatism. Palladas, acel bătrân profesor de litere, scria: „Mi-am petrecut întreaga viață conversând cu cei răposați în liniștea cărților. Am încercat să împrăstii admirația într-o epocă a disprețului. De la început și până la sfârșit, am fost doar consulul celor morți“.

Când deja se credea că i s-a pierdut urma, Biblioteca reapare pentru ultima oară în două cronici arabe. Perspectiva povestirii nu mai este nici păgână, nici

creștină, ci musulmană, și ne obligă să facem un salt în timp până în al douăzecilea an al hegirei, adică anul 642 al erei creștine. „Am cucerit Alexandria, marele oraș al Occidentului, prin forță și fără nicio condiție“, scrie comandantul Amr ibn al-As într-o scrisoare către cel de-al doilea succesor al lui Mahomed, califul Omar I. După fericita veste, Amr face inventarul bogățiilor și frumuseților orașului: „Are patru mii de palate, patru mii de băi publice, patru sute de teatre și locuri de divertisment, douăsprezece mii de piețe de fructe și patruzeci de mii de contribuabili evrei“.

Cronicarul și gânditorul Ali ibn al-Kifti și învățatul Abd al-Latif afirmă că, după câteva zile, un creștin foarte bătrân și erudit a cerut comandantului musulman îngăduința de a folosi cărțile Marii Biblioteci, confiscate în urma invaziei. Amr a ascultat curios ce povestea bătrânul despre splendoarea antică a Muzeului și colecția lui pustită de-a lungul timpului, dar valoroasă în ciuda tuturor dezastrelor. Amr, care nu era un războinic incult, înțelegea importanța acelui tezaur prăfuit și mâncat de molii, dar nu a îndrăznit să dispună liber de el, ci a preferat să trimită o altă misivă pentru a-i cere instrucțiuni lui Omar.

Înainte de a continua, trebuie să precizăm un lucru: e adevărat că Amr a cucerit Alexandria în anul 640 și că întregul cadru general al evenimentelor pare veridic, dar mulți specialiști cred că Ali ibn al-Kifti și Abd al-Latif au inventat povestea sfârșitului tragic al Marii Biblioteci. Cei doi au scris la câteva secole după desfășurarea evenimentelor și se pare că aveau tot interesul să discrediteze dinastia califului Omar în fața eruditului sultan Saladin. Poate că orice asemănare între această poveste și realitate este pur întâmplătoare, dar poate că nu.

Ca să ajungă în Mesopotamia, o scrisoare avea nevoie, în medie, de douăsprezece zile pe mare plus cam tot atâtea pe uscat. Vreme de o lună, Amr și bătrânul au așteptat răspunsul califului. Între timp, comandantul a cerut să viziteze edificiul deteriorat al Bibliotecii. A fost condus, printr-un labirint de alei și străduțe murdare, până la un palat aflat într-o stare avansată de degradare, păzit de un grup de soldați. Înăuntru, pașii răsunau și aproape că puteau fi auzite șoaptele tuturor acelor cuvinte adormite. Manuscrisele se odihneau pe rafturi ca niște imense crisalide în coconii lor de praf și pânze de păianjen. „Cărțile ar trebui — spuse bătrânul — să fie păstrate și păzite de suverani și de succesorii lor până la sfârșitul veacurilor.“

Lui Amr îi făcea plăcere conversația cu bătrânul și obișnuia să-l viziteze în fiecare zi. A auzit din gura lui, ca și cum ar fi fost o poveste din O mie și una de nopți, incredibila istorie a regelui grec care și-a dorit să adune la palatul său câte un exemplar din toate cărțile lumii și a căutărilor zelosului său servitor Zamira — așa îi spunea Ibn al-Kifti lui Demetrios din Falera — prin India, Persia, Babilon, Armenia și alte locuri.

În sfârșit, trimisul lui Omar a ajuns la Alexandria cu răspunsul califului. Amr a citit mesajul cu sufletul la gură. „Cât despre cărțile din Bibliotecă, iată răspunsul meu: dacă în conținut coincid cu ceea ce se spune în Coran, sunt de prisos; iar de nu, sunt erezii. Prin urmare, distrugeți-le.“

Dezamăgit, Amr s-a supus. A repartizat cărțile în cele patru mii de băi publice din Alexandria, unde au fost folosite drept combustibil pentru sobe. Se spune că a fost nevoie de șase luni ca să ardă tot acel tezaur de imaginație și înțelepciune. Au fost cruțate numai cărțile lui Aristotel. Printre aburii acelor băi, ultima utopie a discipolului său Alexandru a ars trosnind până la amuțirea definitivă a cenușii.

83

După doisprezece ani de lucrări și 120 de milioane de dolari investiți, în octombrie 2002 s-a inaugurat, cu mare fast, noua Bibliotecă din Alexandria, pe același loc în care se înălța cândva ilustra ei predecesoare. Clădirea reprezintă astrul cunoașterii luminând lumea; găzduiește o imensă sală de lectură ridicată pe șapte etaje cu un singur tavan format din mii de panouri colorate prin care trece lumina soarelui. Președintele Egiptului și aproximativ trei mii de demnitari din întreaga lume au asistat la ceremonie. Discursurile au proclamat, cu emfaza cuvenită, că era un moment de mândrie pentru populația egipteană; că renăștea vechiul spațiu al dialogului, înțelegerii și rațiunii; că din acel moment va lua avânt spiritul critic. Și s-a afirmat reînvierea gloriei trecutului. Însă fantomele intransigenței, încăpățânate, au venit și ele la întâlnire. Reporterul de la BBC care s-a ocupat de eveniment a

căutat printre rafturile proaspăt deschise cărțile scriitorului egiptean Naghib Mahfuz, interzis de autoritățile religioase din țara lui. Nu a găsit niciuna. Întrebat despre această lipsă, un înalt responsabil a spus: „Cărțile cu probleme vor fi achiziționate pe parcurs“. Visul nebun al acelui tânăr macedonean își continuă interminabila bătălie cu vechile prejudecăți.

Bărci de salvare și fluturi negri

84

Cele trei distrugeri ale Bibliotecii din Alexandria pot părea liniștitor de vechi, dar, din nefericire, ostilitatea față de cărți e o tradiție adânc înrădăcinată în istoria noastră. Devastarea va fi mereu o tendință. După cum spunea un desen de El Roto: „Civilizațiile îmbătrânesc; barbariile se reînnoiesc“.

De fapt, secolul XX a fost martorul unei biblioclastii cutremurătoare (bibliotecile bombardate în timpul celor două războaie mondiale, rugurile naziste, regimurile de cenzură, Revoluția culturală chineză, epurările sovietice, vânătoarea de vrăjitoare, dictaturile din Europa și America Latină, librăriile incendiate sau distruse de bombe, totalitarismele, apartheidul, voința mesianică a unor lideri, fundamentalismele, talibanii sau fatwa împotriva lui Salman Rushdie, printre alte subcapitole ale catastrofei). Iar secolul XXI a început cu jefuirea (cu consimțământul trupelor americane) muzeelor și bibliotecilor din Irak, unde scrierea a redat lumea pentru prima oară.

Lucrez la acest capitol în ultimele zile din august, la exact douăzeci și cinci de ani de la sălbaticul atac asupra Bibliotecii din Sarajevo. Pe atunci eram doar un copil și, în memoria mea, acel război a însemnat descoperirea lumii din afară, mai mare — și mai întunecată — decât îmi imaginasem eu. Îmi amintesc că în vara aceea am început să răsfoiesc niște cărți foșnitoare ale oamenilor mari care până atunci nu-mi treziseră interesul. Da, atunci am citit

primele ziare, desfăcându-le în față cu brațele deschise, precum spionii din desenele animate. Primele știri, primele fotografii care au avut un impact asupra mea au fost cele ale masacrelor din vara anului 1992. În același timp, noi trăiam în Spania euforia și splendoarea Jocurilor Olimpice de la Barcelona, Expoziția Universală de la Sevilla și triumfalismul unei țări devenite dintr-odată modernă și bogată. Nu mi-a mai rămas mare lucru din acel vis hipnotic, dar mi s-a întipărit pe retină acel peisaj al unui Sarajevo cenușiu și ciuruit de gloanțe. Îmi amintesc cum într-o dimineață, la școală, profesoara de etică ne-a spus să închidem caietele — eram numai vreo trei sau patru copii — și, în mod surprinzător, ne-a propus să vorbim despre războiul din fosta Iugoslavie. Am uitat ce s-a spus atunci, dar ne-am simțit ca niște oameni mari, importanți, gata să devenim experți internaționali calificați. Îmi amintesc că într-o zi am deschis un atlas și am călătorit cu vârful degetului arătător de la Zaragoza până la Sarajevo. Aveam impresia că numele celor două orașe împărtășeau aceeași melodie. Îmi amintesc de imaginile Bibliotecii sale rănite de bombele incendiare. Fotografia lui Gervasio Sánchez — în care o rază de soare străbate atriumul distrus, mângâind dărâmăturile îngrămădite și coloanele mutilate — este icoana acelui august frânt.

Scriitorul bosniac Ivan Lovrenović a povestit că, în acea lungă noapte de vară, Sarajevo strălucea din cauza focului care cuprinsese Vijećnica, impunătoarea clădire a Bibliotecii Naționale de lângă râul Miljacka. Mai întâi douăzeci și cinci de obuze incendiare au atins acoperișul, în ciuda faptului că edificiile fuseseră marcate cu steaguri albastre în semn că aparțineau patrimoniului cultural. Când strălucirea — spune Ivan — a atins proporții neroniene, a început un bombardament maniacal constant pentru a împiedica accesul la Vijećnica. De pe colinele din jurul orașului, lunetiștii trăgeau asupra locuitorilor din Sarajevo, slăbiți și epuizați, care ieșeau din adăposturi încercând să salveze cărțile. Intensitatea atacurilor nu le-a permis pompierilor să se apropie. În cele din urmă, coloanele maure ale clădirii au cedat, iar ferestrele s-au făcut țandări, lăsând flăcările să iasă. Până în zori au ars sute de mii de volume — cărți rare, documente ale orașului, colecții întregi de publicații, manuscrise și ediții unice. „Aici nu a mai rămas nimic“, a spus Vjekoslav, un bibliotecar. „Am văzut o coloană de fum și hârtii zburând în toate părțile, și voiam să plâng, să strig, dar am rămas în genunchi, cu mâinile pe cap. Toată viața voi purta în suflet această povară, că am văzut arzând

Biblioteca Națională din Sarajevo.“

Arturo Pérez-Reverte, pe atunci corespondent de război, a urmărit focul de artilerie și incendiul. A doua zi dimineață a putut să vadă, pe podeaua bibliotecii devastate, dărâmăturile pereților și scărilor, resturile de manuscrise pe care nimeni nu avea să le mai citească vreodată, opere de artă făcute bucăți: „Când arde o carte, când este distrusă o carte, e ceva în noi care rămâne mutilat pentru totdeauna. Când arde o carte, mor toate viețile care au făcut-o posibilă, toate viețile cuprinse în ea și toate viețile cărora acea carte le-ar fi putut oferi, în viitor, căldură și cunoaștere, inteligență, bucurie și speranță. A distruge o carte înseamnă efectiv să ucizi sufletul omului“.

Resturile au ars zile întregi, fumegând, norul plutind peste oraș ca o zăpadă întunecată. „Fluturi negri“, așa au numit locuitorii din Sarajevo acele particule din cenușa cărților distruse care cădeau peste trecători, peste terenurile bombardate, peste trotuare, peste clădirile pe jumătate distruse, și care în cele din urmă s-au descompus, amestecându-se cu fantomele morților.

O coincidență ciudată: căpitanul pompierilor incendiatori din Fahrenheit 451 folosea aceeași metaforă. Cu o carte în mână, el își dicta poeticele instrucțiuni pentru a o distruge: „Aprinde prima pagină, aprinde-o pe a doua. Fiecare devine un fluture negru. Frumos, nu?“⁶⁷ În viitorul sumbru descris în romanul lui Bradbury, cititul este interzis cu desăvârșire, iar toate cărțile sunt denunțate și distruse. Brigăzile de pompieri, în loc să stingă incendiile, le provoacă și le întetesc pentru a arde casele ce ascund aceste periculoase obiecte clandestine. E permisă o singură carte: regulamentul brigăzilor însărcinate să le dea foc tuturor celorlalte. Și în acest unic text permis scrie că instituția a fost creată în 1790 pentru a se arde cărțile englezești în Statele Unite, și că primul pompier a fost Benjamin Franklin. Nu supraviețuiește nicio scriere care să permită verificarea acestor afirmații, așa că nimeni nu le pune la îndoială. Acolo unde documentele au fost eliminate, iar cărțile nu au circulat liber, este foarte ușor să se modifice, după bunul-plac, nepedepsit, relatarea unei istorii.

În cazul fostei Iugoslavii, ștergerea trecutului era un obiectiv al urii etnice. Din 1992 și până la sfârșitul războiului au fost atacate 188 de biblioteci și arhive. Un melancolic raport al comisiei de experți ai Națiunilor Unite a stabilit că în fosta Iugoslavie a avut loc o „distrugere intenționată a bunurilor

culturale care nu poate fi justificată ca necesitate militară“. Juan Goytisolo, care a călătorit până în capitala bosniacă răspunzând chemării lui Susan Sontag, a scris în Cuaderno de Sarajevo (Jurnal din Sarajevo): „Când a ars Biblioteca, alimentată de ura sterilă a sălbaticelor lansatoare de rachete, a fost mai rău decât moartea. Furia și durerea acelor clipe mă vor însoți în mormânt. Obiectivul asediatorilor — să șteargă substanța istorică a acestui pământ pentru a ridica deasupra un templu de baliverne, legende și mituri ne-a rănit în ceea ce aveam mai sfânt“.

Peste cenușa textelor care au ars se poate înălța o versiune interesată a faptelor. Fără îndoială, cărțile arse sau distruse de obuze găzduiau și ele propriile lor interpretări piezișe. Operele care fac parte din colecțiile unei biblioteci și se odihnesc pe rafturile librăriilor sunt la rândul lor părtinitoare, uneori chiar propagandistice — îmi amintesc de anecdota cu librarul londonez care, în timpul bombardamentului nazist, și-a protejat magazinul umplând acoperișul cu exemplarele din Mein Kampf pe care le avea la vânzare. Dar multitudinea vocilor care vorbesc, nuanțează și se contrazic dintr-un număr incalculabil de pagini este ceea ce ne permite să avem încredere că nu rămân unghiuri moarte și că va exista posibilitatea detectării eventualelor manipulări. Cei care distrug bibliotecile și arhivele pledează pentru un viitor mai puțin divergent, mai puțin discrepant, mai puțin ironic.

Chiar dacă Biblioteca din Alexandria a ars de mai multe ori până la dispariția ei totală, nu s-a pierdut chiar tot ce se afla acolo. Secolele de eforturi pentru salvarea moștenirii imaginației nu au fost chiar în van. Multe dintre exemplarele care au supraviețuit până azi mai au încă urmele textuale și simbolurile pe care obișnuiau să le folosească filologii alexandrini în edițiilor lor. Iar asta înseamnă că, într-o călătorie plină de evenimente, au ajuns în mâinile noastre copii ale unor copii ale unor copii, a căror primă verigă ajunge până la Biblioteca pierdută. Timp de sute și sute de ani, edițiile îngrijite disponibile la Alexandria au fost copiate și diseminate printr-o rețea de biblioteci mai mici și prin colecțiile private, alimentând o geografie tot mai mare de cititori. Multiplicarea numărului de exemplare era singura — îndepărtată — posibilitate de a salva operele. Dacă ceva a reușit să supraviețuiască în urma distrugerilor a fost tocmai datorită acestei lente, delicate, fertile irigări a literaturii manuscrise care se propaga cu un efort imens și ajungea până în locuri ascunse, retrase, sigure; locuri modeste care

nu aveau să fie niciodată câmpuri de bătălie. Operele pe care încă le putem citi au rămas în acele colțuri — refugii periferice, marginale — în timpul secolelor periculoase, rezistând devastărilor, în timp ce distrugerile, jafurile și incendiile ruinau marile concentrări de cărți, situate de obicei în centrele de putere.

În Antichitatea greco-romană, în Europa s-a născut o comunitate permanentă, o flacără care, deși diminuată, nu s-a stins niciodată cu totul, o minoritate care până azi nu a putut fi nimicită. De atunci, de-a lungul timpului, cititori anonimi au reușit să protejeze, din pasiune, moștenirea fragilă a cuvintelor. Alexandria a fost locul unde am învățat să păstrăm cărțile la adăpost de molii, rugină, mucegai și barbari înarmați cu chibrituri.

85

În suplimentele literare de vară se insistă cu întrebarea adresată personalităților literare în legătură cu ce carte și-ar lua pe o insulă pustie. Nu știu cui i-a venit pentru prima oară în minte să includă în întrebare faimoasa insulă și prin ce mimetism straniu a rămas acolo neclintită, exotică și incongruentă. Cel mai bun răspuns i-l datorăm lui G.K. Chesterton: „Nimic nu m-ar face mai fericit decât o carte intitulată Manual de construire a bărcilor“. Ca și Chesterton, și eu mi-aș dori să scap dintr-un astfel de loc. Nu mă interesează o insulă pustie unde să nu existe — cel puțin — o librărie în care să găsești Odissea, Robinson Crusoe, Povestea unui naufragiat și Ocean Mare.

Partea interesantă e că traseul salvator al cărților poate fi urmărit aproape oriunde în lume, chiar și în cele mai sinistre locuri. Așa cum explică Jesús Marchamalo în savuroasa lui carte *Tocar los libros* (Atingerea cărților), poetul Joseph Brodsky, prizonier în Siberia pentru comiterea infracțiunii de „parazitism social“, și-a găsit consolarea citindu-l pe Auden; iar Reinaldo Arenas, deținut în închisorile castriste, citind Eneida. Știm, de asemenea, că Leonora Carrington, internată într-un spital psihiatric din Santander imediat

după încheierea războiului, a suportat situația sordidă citindu-l pe Unamuno.

Și în lagărele de concentrare naziste existau biblioteci, aprovizionate cu cărțile confiscate de la prizonierii care ajungeau acolo. Cu banii luați chiar de la deținuți se plăteau noile achiziții. Chiar dacă SS investea o bună parte din fonduri în tratate propagandistice, nu lipseau romanele populare și nici marii clasici, alături de dicționare, eseuri filosofice și texte științifice. Existau chiar și volume interzise, ale căror coperte fuseseră camuflate de prizonierii bibliotecari. Aventura acestor biblioteci a început în 1933 și știm că în toamna anului 1939 existau 6 000 de titluri numai la Buchenwald; la Dachau, numărul lor a ajuns la 13 000. SS le folosea ca simple obiecte de recuzită, pentru ca vizitatorii să vadă că acele lagăre de muncă umanitară aveau grijă chiar și de interesele intelectuale ale prizonierilor. Se pare că la început deținuții și-a putut păstra propriile cărți, dar în curând acest privilegiu a fost eliminat.

Oare cărțile din biblioteci — apropiate, dar inaccesibile — le-or fi adus vreo consolare prizonierilor? Și un aspect și mai important: poate fi cultura o barcă de salvare pentru cineva supus maltratării, foametei și morții?

Avem o mărturie zdrobitoare și viscerală, Goethe în Dachau (Goethe la Dachau). Autorul ei, Nico Rost, a fost un traducător olandez de literatură germană. Pe timpul războiului, chiar și după invadarea țării lui, a contribuit la publicarea autorilor germani incomozi pentru naziști. În plus, era comunist — o dublă provocare. Arestat în mai 1943 și trimis la Dachau, a fost internat ca pacient la infirmerie, unde va ajunge să se ocupe de sarcini administrative. Acolo evita extenuantele zile de muncă în aer liber sau ca sclav în fabricile de armament. Dar să rămână la infirmerie era o binecuvântare periculoasă. Dacă ieșeai în evidență, invalid și parazitar, le era ușor să te urce în trenurile morții.

Cuprins de teamă, fără nicio informație despre înaintarea Aliților, decimați de letala epidemie de tifos și cu rații alimentare împuținate — Nico povestește că un coleg a slăbit atât de mult încât până și proteza îi rămăsese mare —, deținuții erau din ce în ce mai convinși că nu vor reuși să supraviețuiască. În situația aceea, Rost a luat mai multe decizii periculoase. Prima, să țină un jurnal, făcând rost de hârtie cu foarte mare dificultate, pitindu-se pentru a mângâia câteva rânduri în fiecare zi și păstrându-și notițele într-o ascunzătoare. Ciudat e că acest jurnal, publicat după ce a fost eliberat

din lagăr, nu spune nimic despre suferințele sale, ci este o cronică a propriilor gânduri. „Cine vorbește despre foame ajunge să i se facă foame. Iar cei care vorbesc despre moarte sunt primii care mor. Vitaminele L (literatura) și V (viitorul) mi se par cele mai bune provizii“, scrie el. Și mai scrie: „Ne vom contamina cu toții, iar din cauza malnutriției vom muri până la unul. Ar trebui să citim și mai mult“. Și scrie: „În fond, e adevărat: literatura clasică poate să ne ajute și să ne dea puteri“. Citează: „Să trăiești printre morți împreună cu Tucidide, Tacitus și Plutarh la Maraton sau Salamina este, în definitiv, lucrul cel mai onorabil, atunci când ți se refuză orice altă activitate“.

A doua decizie riscantă a lui Nico a fost să organizeze un club de lectură clandestin. Un kapo ce-i era prieten și câțiva medici acceptă să împrumute cărți de la bibliotecă pentru membrii grupului. Când nu se pot obține textele, ei înșiși își amintesc fraze din lecturi vechi și le comentează. Susțin scurte prelegeri despre literatura lor națională — aparțin unui mozaic de țări euronene. Se adună în picioare între paturi, ferindu-se, speriați, întotdeauna cu cineva stând de pază care să-i avertizeze de îndată ce apare vreun neamț. Într-o zi, kapo, care obișnuia să închidă ochii, se enervează și împrăștie adunarea strigând la ei: „Terminați-o! Gata cu trăncăneala! La Mauthausen v-ar împușca pentru asta. Aici nu există disciplină. Parcă ați fi la o blestemată de grădiniță!“

Doi dintre membrii clubului își scriau cărți în minte: o monografie despre drepturile de brevetare și o poveste pentru copiii care vor crește printre ruine. Vorbesc despre Goethe, Rilke, Stendhal, Homer, Vergiliu, Lichtenberg, Nietzsche, Teresa din Ávila, în timp ce sunt bombardați, iar barăcile se cutremură. Epidemia de tifos se agrava, iar unii medici lăsau să moară cât mai mulți pacienți pentru a le face pe plac celor din SS.

Moartea schimbă constant compoziția clubului. Nico, care unește și susține grupul, se chinuie să sondeze și că atragă oameni dintre noii bolnavi care ajung la infirmerie. Prietenii îl poreclesc „olandezul nebun care înghite hârtie“. Acel jurnal redactat pe ascuns este un gest de rebeliune prin intermediul scrisului și al lecturii, care le erau interzise. În timp ce se adunau cadavrele, el se încapățâna să-și exercite dreptul de a gândi. Pe 4 martie 1945, când mai avea doar o lună până la eliberare — dar fără să știe că salvarea era aproape —, se simte la granița dintre viață și moarte. Scrie: „Refuz să

vorbesc despre tifos, despre păduchi, despre foame și frig“. Cunoaște toate aceste nenorociri și suferă din cauza lor, dar se gândește că naziștii le-au conceput ca să-i ducă pe deținuți la disperare și să-i facă să ajungă ca niște animale. Rost nu vrea să-și fixeze atenția asupra angrenajului abatorului; se agață cu disperare de literatură, fără scepticism, căutând un colac de salvare. Există ceva paradoxal la acest comunist care predică cel mai radical materialism în timp ce supraviețuiește condițiilor extreme datorită credinței într-o idee.

Persoanele cu care poartă dialoguri și cu care împarte lecturi sunt disidenți din mai multe țări (ruși, nemți, belgieni, francezi, spanioli, olandezi, polonezi, maghiari). În însemnarea din 12 iulie 1944 afirmă: „Formăm un soi de comunitate europeană — chiar dacă de nevoie — și am putea învăța multe din relațiile cu alte națiuni“. Îmi place să cred că, de fapt, față de ceea ce povestesc manualele oficiale de istorie, Uniunea Europeană s-a născut într-un periculos club de lectură dincolo de sârma ghimpată a unui Lager nazist.

Dincolo de granițele Europei — oriunde ar fi frontiera imaginară a continentului —, în gulagul sovietic, alte voci descopereau, în aceiași ani, sensul culturii, în condițiile unei existențe înfiorătoare. Galia Safonova s-a născut în barăcile unui lagăr din Siberia în anii 1940. Copilăria și-a petrecut-o captivă printre urletele vântului, lângă niște mine cu o faimă înspăimântătoare, în țara zăpezilor veșnice. Mama ei, epidemiolog de prestigiu, fusese condamnată la muncă silnică din pricină că a refuzat să denunțe un coleg de laborator. În acea închisoare înghețată, unde era interzis să scrii mai mult de două scrisori pe an și unde nu se găseau creioane și hârtie, prizonierile creau pe ascuns povești artizanale pentru fetița care nu știa altceva decât gulagul, fascicule cusute manual, cu desene tremurânde trasate pe întuneric și cu textul mâzgălit cu penița. „Ce fericită m-a făcut fiecare dintre acele cărți!“, îi explica bătrâna Galia scriitoarei Monika Zgustová. „În copilărie, acelea au fost singurele mele puncte de referință culturale. Le-am păstrat toată viața; sunt comoara mea!“ Elena Korybut, care a lucrat mai bine de zece ani la minele din Vorkuta, în tundra de dincolo de cercul polar, i-a arătat lui Zgustová o carte de Pușkin împodobită cu desene vechi. „În lagăr, acest volum de proveniență necunoscută a trecut prin sute, poate mii de mâini. Nimeni nu-și poate imagina ce mult însemna o carte pentru deținuți: era salvarea noastră! Era frumusețea, libertatea și civilizația

în mijlocul barbariei!“ În Vestidas para un baile en la nieve (Gătite pentru un dans în zăpadă), fascinantă ei carte de interviuri luate unor femei care au supraviețuit gulagului, Monika Zgustová arată în ce măsură, chiar și în abisurile vieții, suntem creaturi însetate de povești. Acesta este motivul pentru care luăm mereu cărți cu noi — sau în noi; chiar și în ținuturile spaimei, ca niște truse de prim ajutor eficiente împotriva disperării.

Nico, Galia și Elena nu au fost singurii. În camera de dezinfectare de la Auschwitz, lui Viktor Frankl i s-a smuls un manuscris conținând cercetările din întreaga lui carieră, iar dorința de a-l rescrie l-a ținut în viață. Arestat de guvernul de la Vichy, filosoful Paul Ricœur s-a dedicat predării de cursuri și organizării bibliotecii din centrul de prizonieri. Singura avere a foarte tânărului Michel del Castillo la Auschwitz a fost — simbolic — Învierea lui Tolstoi. Mai târziu, avea să spună: „literatura este unica mea biografie și singurul meu adevăr“. Eulalio Ferrer, fiul unui lider socialist din Cantabria, avea doar 18 ani când a ajuns într-un lagăr de prizonieri din Franța. Un milițian i-a oferit o carte în schimbul unor țigări. Era Don Quijote de la Mancha, pe care a citit-o în câteva luni „stimulat de o lectură care se repeta și mă însoțea în orele de alinare proprie și delir străin“. Cu toții au fost precum Șeherezada, s-au salvat datorită puterii imaginației și credinței în cuvinte. Însuși Frankl avea să scrie mai târziu că, în mod paradoxal, mulți intelectuali au suportat mai bine viața de la Auschwitz, în ciuda faptului că aveau o condiție fizică mai proastă decât a altor deținuți mai viguroși. Până la urmă — spune psihiatrul de origine evreiască —, sufereau mai puțin cei care erau capabili să se izoleze de mediul acela teribil, refugiindu-se în propria lor lume interioară.

Cărțile ne ajută să supraviețuim de-a lungul marilor catastrofe istorice și al micilor tragedii din viața noastră. Așa cum scria Cheever, un alt explorator al profunzimilor întunecate: „Nu avem altă conștiință decât literatura... Literatura a fost salvarea celor condamnați, i-a inspirat și călăuzit pe amanții învinși de disperare, și e foarte posibil ca de data asta să poată salva lumea“.

Cea mai rea a fost tăcerea. Pe atunci nu exista un cuvânt care să o numească. Puteai spune: râd de mine în clasă. Sau mai dramatic: mă bat la școală. Dar asta nu era decât suprafața realității. Nu aveai nevoie de raze X ca să vezi cum se formează în mintea oamenilor mari un diagnostic instantaneu: copilării.

Era revelația timpurie a unui mecanism tribal, primitiv, prădător. Îmi fusese retrasă protecția grupului. Există o împrejmuire imaginară, iar eu mă aflam în afara ei. Dacă cineva mă insulta sau îmi trăgea scaunul și mă împingea, ceilalți ridicau din umeri. Agresiunea a ajuns să devină o rutină, o obișnuință, nu ieșea în evidență cu nimic. Nu vreau să spun prin asta că se întâmpla zilnic. Uneori, fără să știu de ce, interveneau ciudate perioade de armistițiu, fulgerele mă cruțau săptămâni întregi, mingea înceta să se mai repeadă spre mine în locul de joacă. Până în ziua când, dintr-odată, profesoara îl certa pe vreunul dintre cei care mă persecutau, iar când ieșeam din clasă în urletele copiilor nerăbdători să meargă la joacă, pe culoarele vopsite în albastru, mă umileau din nou: tocilară, mă-ta-i curvă, la ce te uiți?, vezi să ți-o iei! Și iar începea perioada de interdicție.

Persecutorii își împărțeau rolurile; unul era liderul, iar ceilalți, discipolii săi loiali. Îmi scorneau tot felul de porecle; se prosteau imitându-mi grotesc aparatul dentar; mă loveau cu mingea atât de tare, încât și astăzi parcă mai resimt șocul; mi-au rupt degetul mic la ora de gimnastică; se bucurau nespuse de frica mea. Ceilalți cred că nici nu-și mai aduc aminte. Poate că, dacă ar scotoci prin amintirile lor, ar spune, mă rog, făceam niște glume cam proaste. Colaborau mai ales așa, prin indiferența lor.

În cea mai crudă perioadă a mea, între 8 și 12 ani, și alții au fost marginalizați, nu eram singura. O fată repetentă, o imigrantă chinezoaică ce vorbea cu greu limba spaniolă, o fată exuberantă la o pubertate precoce. Eram exemplarele slabe ale gloatei, pe care prădătorul le observă și le izolează de departe.

Multă lume idealizează copilăria, transformând-o în teritoriul supralicitat al inocenței pierdute. Eu nu am nicio amintire legată de această presupusă inocență a celorlalți copii. Copilăria mea e un amestec straniu de nesaț și

frică, de slăbiciune și rezistență, de zile sumbre și bucurii euforice. Acolo sunt jocurile, curiozitatea, primele prietene, iubirea esențială din partea părinților mei. Și umilințele cotidiene. Nu știu cum se potrivesc între ele aceste două părți fracturate ale experienței mele. Memoria le-a arhivat separat.

Însă cea mai rea dintre toate a fost tăcerea. Am acceptat codul în vigoare printre copii, am acceptat călușul. Toată lumea știe, încă de la patru ani, dintotdeauna, că e foarte rău să părăști. Păra e o lașitate, un prost tovarăș, care merită să fie pusă la zid. Ceea ce se întâmplă în curtea școlii acolo rămâne. Oamenilor mari nu li se spune nimic — sau poate doar minimul necesar, ca să nu le treacă prin cap să intervină. Zgârieturile mi le făceam eu singură. Pierdeam lucrurile care de fapt îmi erau furate și apăreau plutind pe apa gălbuie de pe fundul veceului. Mi-am dat seama în sinea mea că singura urmă de demnitate care-mi mai rămânea era să rezist, să tac, să nu plâng în fața celorlalți, să nu cer ajutorul.

Nu sunt un caz izolat. Violența printre copii, printre adolescenți, se desfășoară sub protecția unei bariere de tăcere tulbure. Ani la rând m-am consolatat cu ideea că nu sunt pârâcioasa clasei, trădătoarea, lașa. Că nu decăzusem până într-acolo. Din cauza unui respect de sine prost înțeles, de rușine, m-am supus normei: anumite lucruri nu se spun. Faptul că am vrut să fiu scriitoare a fost un act târziu de revoltă împotriva acelei legi. Lucrurile acestea care nu se spun sunt tocmai cele care trebuie spuse. M-am hotărât să devin acea pârâcioasă de care mi-a fost atât de frică să fiu. Rădăcina scrierii e de multe ori obscură. Asta e obscuritatea mea. Ea alimentează această carte, și poate tot ceea ce scriu.

În acei ani de umilințe, în afara familiei mele, m-au ajutat patru persoane pe care nu le-am văzut niciodată: Robert Louis, Michael, Jack, Joseph. Mai târziu aveam să descopăr că sunt mai cunoscuți după numele lor de familie: Stevenson, Ende, London și Conrad. Datorită lor am învățat că lumea mea este doar una dintre numeroasele lumi paralele care există, inclusiv cele imaginare. Datorită lor am descoperit că-mi puteam crea fantezii consolatoare pe care să mi le păstrez în camera mea interioară, unde să-mi caut refugiul atunci când afară se întetește grindina. Acea revelație mi-a schimbat viața.

Umblu prin hârtiile mele vechi în căutarea unei povești intitulate Triburile

sălbatică, pe care am scris-o în primii ani de explorări literare. Citind-o peste ani, mă lovesc de o scriitură de începătoare, dar nu vreau să o corectez. E un exercițiu straniu de arheologie personală, săpând până la stratul din trecut, unde apropierea faptelor mă proteja încă de filtrele bine intenționate și înșelătoare ale memoriei. Iar printre rândurile acelea neexperimentate descopăr că și eu, în mica mea tragedie, mi-am găsit salvarea în cărți.

Eram căpitanul vaporului. Mă aflu pe punte, când aud un strigăt. Pământ la orizont! Mă duc la prova și scot ocheanul. Pe insulă sunt palmieri și cocotieri și stânci cu forme ciudate. Insula comorii! Timonier, trei grade la tribord. Coborâți pânzele. Acostăm. Voi explora insula de una singură, pentru că întregul echipaj este îngrozit. Marinarii spun povești terifiante despre sălbaticii care trăiesc pe insulă.

— Ce faci acolo?

— Își mănâncă sandwichul. Trebuie să mănânce mult ca să fie cea mai deșteaptă și să știe tot.

— Ia să-l văd. Hei, uite, un sandwich cu brânză.

— E bun?

— Ai să vezi acum cât de bun o să fie.

— Nu-i rău.

— Hai, scuipe și tu. Așa.

— Acum poți să i-l dai. Să-l mănânce.

— Hai, mănâncă-l. Hai, mănâncă-l, să te vedem. Să nu te-apece plânsul.

— Nu, n-o să plângă. Toți zic că e deșteaptă. O să mănânce tot și nu va spune nimic.

Mă întâlnesc cu un trib și îmi iau inima în dinți. Trebuia să se întâmple! Mai

bine să nu-i enervez. În limba lor îmi spun diavol alb și viclean. Acum mă duc în fața șefilor lor. Sunt doi. Îmi ordonă să mănânc din mâncarea lor, că de nu, mă omoară. Pot fi prietenoși, dar pot fi și foarte cruzi. Văd împrejur scheletele victimelor lor. Îmi oferă viermi vii într-o frunză mare de plantă tropicală. Mi se întoarce stomacul pe dos de greață, dar trebuie să suport și mestec. Apoi înghit. Mănânc tot. Râd de bucurie și mă lasă să plec. Sunt salvată! Potrivit hărții, satul tribului se află în apropierea comorii ascunse. Ajung la o peșteră cu pereți umezi și denivelați, înaintez cu grijă, căci ar putea să existe capcane. După câteva zile de mers pe coridoarele săpate în stâncă, găsesc comoara chiar în momentul când aud clopoțelul sunând sfârșitul recreației.

Așa am început să fim cu adevărat ciudați

87

De fapt, suntem destul de ciudați și, cum spune Amelia Valcárcel, grecii au fost cei care au început să fie la fel de ciudați ca noi. La Alexandria s-au întâmplat — pentru prima oară și la o scară foarte mare — niște ciudățenii care astăzi fac parte din viața noastră obișnuită. Ceea ce Ptolemeii au materializat în capitala lor de pe Nil este o idee pe cât de uimitoare, pe atât de familiară nouă. După revoluția tehnologică pe care au reprezentat-o scrisul și alfabetul, urmașii lui Alexandru au lansat un proiect ambițios de acumulare a cunoștințelor și de acces la cunoaștere. Muzeul i-a atras pe cei mai buni oameni de știință și inventatori ai vremii, cu promisiunea că-și vor putea dedica viața cercetării — în plus, se acorda atenție și buzunarelor lor, fiind scutiți de impozite. Marea Bibliotecă și filiala ei din Serapeum au spart încuietorile care țineau închise toate ideile și descoperirile. Atmosfera electrizantă din jurul acelor suluri scrise și acumularea lor în gigantica Bibliotecă trebuie să fi fost ceva similar exploziei creative reprezentate azi de internet sau de Silicon Valley.

Mai mult: responsabili Bibliotecii au dezvoltat sisteme eficiente de orientare printre toate acele informații care începeau să rupă digurile memoriei. Inventarea unor metode precum sistemul alfabetic de ordonare și catalogare și pregătirea unui personal care să se îngrijească de suluri — filologi care să corecteze greșelile din cărți, copişti care să le multiplice, bibliotecari pedanți și zâmbitori care să-i ghideze pe neinițiați prin labirintul virtual al textelor scrise — au fost pași la fel de importanți ca descoperirea scrisului. Multe sisteme de scriere au apărut independent în culturi îndepărtate unele de altele în timp și spațiu, dar relativ puține au reușit să reziste. Arheologii au descoperit numeroase vestigii ale unor limbi uitate care s-au stins pentru că nu dispuneau de metode eficiente pentru a-și cataloga textele și optimiza căutările. La ce bun să aduni documente, dacă stau amestecate de-a valma, iar datele de care ai nevoie la un moment dat sunt ca niște ace în infinite care cu fân? Ceea ce a evidențiat Marea Bibliotecă la vremea ei, precum azi internetul, au fost tehnicile simplificate și extrem de avansate de a găsi acul căutat în hățișul haotic al înțelepciunii scrise.

Să pui în ordine informațiile e și azi o provocare fundamentală în epoca noilor tehnologii, așa cum a fost și în vremea Ptolemeilor. Nu întâmplător în mai multe limbi — franceză, catalană și spaniolă — numim dispozitivele noastre informatice „ordinatoare“. Un profesor de limbi clasice de la Sorbona, Jacques Perret, a propus în 1955 directorilor francezi de la IBM, în ajunul lansării pe piață a noilor mașini, să se înlocuiască termenul anglo-saxon de computer, care se referă doar la operațiunile de calcul, cu *ordinateur*, care face trimitere la funcția — mult mai importantă și esențială — de ordonare a datelor. Istoria peripețiilor tehnologice, de la inventarea scrisului și până la era informatică, e, de fapt, cronica metodelor create pentru a dispune de cunoaștere, de a o arhiva și de a o recupera. Traseul tuturor acestor progrese împotriva uitării și a confuziei, început în Mesopotamia, și-a atins apogeul în Antichitate, în palatul cărților din Alexandria, șerpuind apoi până la rețelele digitale din zilele noastre.

Regii colecționari au mai făcut încă un pas ieșit din comun și genial: să traducă. Nimeni niciodată nu mai abordase un proiect de traducere universală cu o curiozitate mai mare și cu atât de multe mijloace. Moștenitori ai ambiției lui Alexandru, Ptolemeii nu s-au mulțumit să cartografieze lumea neexplorată, ci au vrut să deschidă drumuri spre mințile altora. Și a fost o

turnură decisivă, pentru că civilizația europeană s-a construit prin intermediul traducerilor — din greacă, latină, arabă, ebraică, din diferitele limbi ale Babelului. Fără traduceri nu am mai fi fost aceiași. Noi, locuitorii fiecărei regiuni dintr-o Europă plină de obstacole precum munții, râurile, mările și granițele lingvistice am fi ignorat descoperirile altora, iar limitările noastre ne-ar fi izolat și mai mult. Este imposibil să știm cu toții fiecare dintre limbile în care ne vorbesc literatura și cunoașterea și, din păcate, cei mai mulți dintre porumbei nu sunt capabili să transmită sensul din spatele cuvintelor. Însă vechiul nostru obicei de a traduce a construit punți, a amestecat idei, a dat naștere unei conversații polifonice infinite și ne-a protejat de cele mai mari pericole ale șovinismului nostru provincial, învățându-ne că limba noastră e una dintre multe altele — și, de fapt, e mai mult decât una.

Actul de a traduce, pe care cu toții îl luăm de bun, ascunde aspecte misterioase. În Inventarea singurătății, Paul Auster reflectează asupra acestei experiențe aproape magice, asupra acestui joc de oglinzi. Subtilitățile sale îl intrigă pentru că, ani la rând, scriitorul și-a câștigat existența traducând cărțile altor scriitori. S-a așezat la biroul lui, a citit o carte în franceză și apoi, cu efort, a scris aceeași carte în engleză. În realitate, este și nu este aceeași carte, și de aceea sarcina asta nu a încetat să-l uimească. Există o fracțiune de secundă în care orice traducere se învecinează cu vertijul, neliniștitoarea întâlnire, față în față, cu propriul dublu, descumpănirea cuantică a suprapunerii stărilor. Auster se așază la biroul lui pentru a traduce cartea altei persoane și, chiar dacă se află un singur om în cameră, în realitate sunt doi. Auster se imaginează pe sine ca pe un fel de fantomă vie a altei persoane — de multe ori moartă —, care se află și nu se află acolo, și a cărei carte este și nu este aceea pe care o traduce chiar în acel moment. Și atunci își spune sieși că e posibil să fii singur și să nu fii singur în același timp.

Traducerea este urmașa unui concept care, în mare măsură, a fost inventat de Alexandru și pe care încă îl desemnăm cu un termen grecesc: cosmopolitism. Partea cea mai bună a visului megaloman al lui Alexandru — realizarea lui, ca în orice utopie care se respectă, a șchiopătat în chip vădit — consta în a da viață unei uniuni durabile a tuturor popoarelor din oikoumene, creând o formă politică nouă, capabilă să le asigure tuturor ființelor umane pacea, cultura și legile. Plutarh a scris: „Alexandru nu i-a tratat pe greci ca pe niște conducători, iar pe barbari într-un mod despotice, cum îl sfătuiseră Aristotel, și

nici nu s-a comportat față de ceilalți ca și cum ar fi fost plante sau animale. Dimpotrivă, a dat ordin ca toți să considere că lumea e patria lor, că cei buni le sunt rude, iar cei răi, străini“. Este vorba, fără îndoială, de un rezumat hagiografic care ascunde cu grijă cele mai scabroase aspecte ale aventurii imperiale grecești. Totuși, prin intermediul unei prisme distorsionante, el reflectă tocmai excepționalul proces de globalizare inițiat de Alexandru.

Proiectul de a crea un regat care să se întindă până la marginile lumii locuite a murit odată cu tânărul macedonean, dar cuceririle lui au deschis un spațiu lărgit al relațiilor umane. Civilizația elenistică a fost, de fapt, cea mai mare rețea de schimburi culturale și comerciale pe care lumea o cunoscuse până atunci. Iar noile orașe, întemeiate de Alexandru și de succesori ca o celebrare vie a gloriei lui, au inaugurat un mod inovator de a trăi în amurgul civilizației clasice. În timp ce în Grecia europeană existența se desfășura încă după modelul tradițional, în aglomeratele străzi ale marilor orașe alexandrine din Orientul Mijlociu și Asia Mică, amestecul cotidian de oameni cu origini, obiceiuri și credințe diferite a deschis drumul unor moduri de viață hibride îndrăznețe.

Mulți specialiști cred că cel care a întrupat cel mai bine noile orizonturi ale elenismului a fost Eratostene, numit (în secolul al III-lea î.Hr.) de regele Ptolemeu al III-lea să conducă Biblioteca din Alexandria. Noul director a îmbunătățit vechea hartă geografică pe baza informațiilor aduse de expediția lui Alexandru. Potrivit cercetătorului Luca Scuccimarra, „Eratostene a arătat, cu o claritate fără precedent, deplina recunoaștere a diversității etnice și lingvistice a speciei umane“. Alexandria pe care a cunoscut-o acest nou cartograf al realității globale era o proiecție a lumii viitorului: un oraș grecesc în Africa, cel mai extraordinar Babel, cel mai prodigios punct de întâlnire a ideilor, artelor și credințelor din vechea noastră lume.

Acolo, la malul Mării Mediterane, s-a născut prima cultură care a vrut să cuprindă știința întregii omeniri. O ambiție atât de fantastică moștenește dorința de a intra în contact cu ceilalți, o dorință căreia Herodot și-a dedicat întreaga viață și care l-a împins pe Alexandru în galopul său până la capătul pământului. După cum amintește profesorul George Steiner, Herodot și-a pus această problemă când afirma: „În fiecare an ne trimitem corăbiile în Africa, punând în mare pericol viețile omenesci și cu mare cheltuială, ca să întrebăm:

Cine sunteți? Care sunt legile voastre și care este limba voastră? Ei nu au trimis niciodată vreo corabie ca să ne pună și nouă aceste întrebări“.

Elenismul a conturat și a extins ideea călătoriei în vederea cunoașterii, sub două forme: deplasarea fizică — folosind caravane, corăbii, căruțe, animale de povară — și călătoria imobilă a cititorului care iscodește imensitatea lumii de pe cărările de cerneală ale unei cărți. Alexandria, reprezentată de far și de Muzeu, a fost simbolul acestei duble peregrinări. În orașul-creuzet găsim fundamentele unei Europe care, cu luminile și umbrele ei, tensiunile și absurditățile ei, chiar și cu periodica ei înclinație spre barbarie, nu și-a pierdut niciodată setea de cunoaștere și nici impulsul de a explora. În Viziune de pe fundul mării, Rafael Argullol solicită pentru sine un epitaf simplu, alcătuit din două cuvinte: „A călătorit!“ — și adaugă: „Am călătorit ca să evadesc și să încerc să mă văd dintr-un alt loc. Când reușești să te vezi din exterior, îți contempli existența cu mai multă umilință și perspicacitate decât atunci când, ca un imbecil încurajat de alți imbecili, îți imaginezi propriul tău eu ca fiind cel mai bun, orașul tău ca fiind cel mai frumos, iar ceea ce numești viață, ca fiind singura viață imaginabilă“.

Alexandria, în condiția ei ambiguă de oraș grecesc în afara Greciei și germene al Europei în afara geografiei europene, a inaugurat această privire din exterior asupra ei înseși. În cele mai bune vremuri ale Bibliotecii și pe urmele lui Alexandru, filosofii stoici au îndrăznit să susțină pentru prima oară că toți oamenii sunt membrii unei comunități fără frontiere și că sunt obligați să respecte umanitatea în orice loc și în orice împrejurare s-ar găsi. Să ne amintim de capitala greacă din Deltă ca de un loc în care fierbea toată această magmă, unde au început să fie importante limbile și tradițiile altora, împreună cu înțelegerea lumii și a cunoașterii ca un teritoriu comun. În acele aspirații descoperim precedentul marelui vis european al unei citadele universale. Scrierea, cartea și introducerea ei în biblioteci au fost tehnologiile care au făcut posibilă această utopie.

Suntem obișnuiți cu uitarea, dispariția moștenirii cuvintelor, cu șovinismul și barierele lingvistice. Datorită Alexandriei am devenit extrem de neobișnuiți: traducători, cosmopoliți, înzestrați cu o memorie prodigioasă. Marea Bibliotecă mă fascinează — pe mine, micuța marginalizată din școala din Zaragoza —, căci a inventat o patrie de hârtie pentru apatrizii din toate timpurile.

-
1. Konstantinos Kavafis, „Zile din 1896“, în Opera poetică, traducere, prezentări, note și comentarii de Elena Lazăr, Omonia, București, 1993, p. 178.
 2. J.R.R. Tolkien, Stăpânul inelelor, vol. II: Cele două turnuri, traducere din limba engleză de Gabriela Nedelea, RAO, București, 2013, p. 289.
 3. Numele „Față-gogonată“ și „Înhap-firimituri“ sunt preluate din Războiul șoarecilor cu broaștele (Batrahomimahia), în Homer, Imnuri. Războiul șoarecilor cu broaștele, traducere de Ion Acsan, Minerva, București, 1971, pp. 145-161.
 4. Alberto Manguel, Istoria lecturii, traducere de Alexandru Vlad, Nemira, București, 2011, p. 284.
 5. „Epilog“, în Anna Ahmatova, Recviem
 6. Homer, Odysseia, V, 203-213, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Alexandru Rădvan, Humanitas, București, 2012, pp. 81-82.
 7. Ibidem, V, 215-224, p. 82.
 8. Ecclesiastul, 3.1-3.
 9. Homer, Odysseia, I, 356-359, ed. cit., p. 16.
 10. Homer, Iliada, I, 565, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de Dan Slușanschi și ilustrată de Mihail Coșulețu, Humanitas, București, 2012, p. 22.
 11. Ibidem, II, 225-233, p. 32.
 12. Ibidem, II, 265-269, p. 33.
 13. Ioan, 8.7.

14. Chinua Achebe, *În impas*, traducere de Ștefania Deleanu, Univers, București, 1982, p. 155.
15. Hesiod, *Munci și zile*, 631-632, traducere de Ștefan Bezdechi, studiu introductiv de Ion Banu, Editura Științifică, București, 1957, p. 70.
16. Ibidem, 633-634.
17. Hesiod, *Nașterea zeilor (Teogonia)*, în *Opere*, traducere, studiu introductiv și note de Dumitru T. Burtea, Univers, București, 1973, p. 26.
18. Platon, *Phaidros sau Despre frumos*, 274d–275b, traducere, lămuriri preliminare și note de Gabriel Liiceanu, Humanitas, București, 2011, p. 126.
19. Ibidem, 275d–e, pp. 127–128.
20. Jorge Luis Borges, *Cartea*, traducere de Irina Dogaru, în *Eseuri*, traduceri și note de Irina Dogaru, Cristina Hăulică, Andrei Ionescu și Tudora Șandru-Mehedinți, prezentări și ediție îngrijită de Andrei Ionescu, Polirom, Iași, 2015, p. 383.
21. Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*, traducere de Daniela Truția, RAO, București, 1998, p. 165.
22. Ibidem, pp. 163, 165, 167.
23. În original, „diez cañones por banda“. Este primul vers din poezia intitulată *La canción del pirata* (Cântecul piratului) de José de Espronceda (1808–1842).
24. În original, „asombróse un portugués“. Este primul vers din faimoasa epigramă intitulată *Saber sin estudiar* (Să știi fără să înveți), scrisă de Nicolás Fernández de Moratín (1737–1780).
25. Verbe spaniole rare, amintite aici de autoare numai pentru sonoritatea lor ritmică. Primele două, *brujir* și *grujir*, sunt sinonime și se referă la șlefuirea marginilor unui geam, iar al treilea, *desquijerar*, este folosit în tâmplărie și înseamnă a face cep dintr-o bucată de lemn.

26. Jorge Manrique (1440–1479), *Stihuri la moartea tatălui său*, ediție bilingvă în traducerea Oliviei Petrescu și a Diane Moțoc, Casa de editură Max Blecher, Bistrița, 2014, p. 49.
27. Jorge Luis Borges, Heraclit, în *Poezii*, traducere și prefață de Andrei Ionescu, Polirom, Iași, 2005, p. 341.
28. Aristofan, *Broaștele*, traducere, tabel cronologic, prefață, note și bibliografie de Adelina Piatkowski, Albatros, București, 1974, p. 70.
29. Xenofon, *Anabasis*, VII, 5, traducere, studiu introductiv, rezumate și note de Maria Marinescu-Himu, Editura Științifică, București, 1964, p. 269.
30. Strabon, *Geografia*, vol. III, XIII, 1, 54, traducere, notițe introductive, note și indice de Felicia Vanț-Ștef, Editura Științifică, București, 1974, p. 193.
31. Stéphane Mallarmé, „Briză marină“, traducere de Șerban Foarță (sursă online).
32. Sei Shōnagon, *Cartea pernei. Confesiunile unei doamne de onoare de la curtea imperială japoneză*, ediție îngrijită și introducere de Meredith McKinnery, traducere din limba engleză de Ioana Aneci, Polirom, Iași, 2015, pp. 75, 256, 175, 224, 236, 267.
33. Wisława Szymborska, „Contribuție la o statistică“, în *Bucuria scrierii*, traducere de Nicolae Mareș, Dacia, Cluj-Napoca, 1977.
34. Homer, *Odyseia*, I, 358-359, ed. cit., p. 16.
35. Herodot, *Istorie* II, VIII, XCIII, traducere și note de Adelina Piatkowski, Editura Științifică, București, 1964, p. 326.
36. Pseudo-Longinus, *Tratatul despre sublim*, traducere de C. Balmuș, în *Arte poetice. Antichitatea*, culegere îngrijită de D.M. Pippidi, Univers, București, 1970, pp. 322-323.
37. Seneca, *Epistole către Lucilius*, XI-XIII, 88, 37, traducere din limba latină, studiu introductiv, note, appendix și indice de Ioana Costa, Polirom,

Iași, 2008, vol. II, p. 50.

38. Plutarh, Vieți paralele. Pericles, XXIV, studiu introductiv, traducere și note de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1960, vol. I, p. 400.

39. Ibidem.

40. Euripide, Medeea, traducere de Alexandru Pop, în Tragicii greci. Antologie, studiu introductiv și comentarii de D.M. Pippidi, ESPLA, București, 1958, p. 513.

41. Ibidem, p. 548.

42. Platon, Republica, 455d, în Opere V, traducere, interpretare, lămuriri preliminare, note și anexă de Andrei Cornea, ediție îngrijită de Constantin Noica și Petru Creția, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 242.

43. Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor, traducere de C.I. Balmuș, studiu introductiv și comentarii de Aram M. Frenkian, Polirom, Iași, 1997, p. 216.

44. James Joyce, Ulise, traducere și note de Mircea Ivănescu, Univers, București, 1984, vol. 2, p. 443.

45. Herodot, Istorii I, I, V, traducere și note de Adelina Piatkowski, studiu introductiv de Adelina Piatkowski, Editura Științifică, București, 1961, p. 17.

46. Emmanuel Levinas, Totalitate și infinit. Eseu despre exterioritate, traducere, glosar și bibliografie de Marius Lazurca, postfață de Virgil Cîmoș, Polirom, Iași, 1999, p. 59.

47. Herodot, Istorii I, III, XXXVIII, traducere și note de Adelina Piatkowski, ed. cit., pp. 241–242.

48. Umberto Eco, Numele trandafirului, traducere de Florin Chirițescu, ediție nouă, cu desenele și însemnările pregătitoare ale autorului, Polirom, Iași, 2021, p. 441.

49. Ibidem, pp. 504–505, 507.

50. Isocrate, Panegiric, IV, 50, traducere de Andrei Marin, în *Filosofia greacă până la Platon*, redactor coordonator Ion Banu în colaborare cu Adelina Piatkowski, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, vol. II/2, p. 812.

51. Plutarh, *Vieți paralele*. Nicias, 29, traducere, notițe introductive și note de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1969, vol. IV, pp. 51–52.

52. Gorgias, *Elogiul Elenei*, 8, traducere de M. Tecușan, în *Filosofia greacă până la Platon*, ed. cit., vol. II/2, p. 475.

53. James Finn Garner, *Povești corecte politic de adormit copiii*, traducere din engleză de Felicia Mardale, Humanitas, București, 2019, p. 7.

54. Platon, *Republica*, 387d, în *Opere V*, ed. cit., p. 157.

55. Platon, *Legile*, VII, 9, traducere de E. Bezdechi, introducere de Șt. Bezdechi, IRI, București, 1995, pp. 213–214.

56. George Orwell, *O mie nouă sute optzeci și patru*, traducere din limba engleză de Dana Crăciun, Polirom, Iași, 2019, p. 58.

57. Platon, *Legile*, VII, 15, ed. cit., p. 223.

58. *O mie și una de nopți*, basme arabe povestite de Eusebiu Camilar, Editura Tineretului, București, 1968, vol. 1, p. 111.

59. Ibidem, pp. 111–112.

60. Umberto Eco, *Numele trandafirului*, ed. cit., p. 502.

61. Jorge Luis Borges, *Congresul*, traducere de Cristina Hăulică, în *Proză completă 2*, traduceri și note de Cristina Hăulică și Andrei Ionescu, prezentări și ediție îngrijită de Andrei Ionescu, Polirom, Iași, 2015, p. 354.

62. Plutarh, *Vieți paralele*. Cezar, 49, notițe introductive, traducere și note de N.I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966, vol. III, p. 499.

63. Seneca, Despre liniștea spiritului, 9, 5, traducere de Svetlana Sterescu, în Scrieri filosofice alese, antologie, prefață și tabel cronologic de Eugen Cizek, Minerva, București, 1981, p. 93.

64. Paul Auster, În țara ultimelor lucruri, traducere din engleză de Alexandra Maria Rusu, Humanitas, București, 2005, f.p.

65. Ibidem.

66. Ibidem.

67. Ray Bradbury, Fahrenheit 451, ed. cit., p. 86.

II

Drumurile care duc la Roma

Un oraș cu reputație proastă

1

Noul centru al lumii era un oraș cu reputație foarte proastă. Încă de la originile lor, romanii au evoluat în umbra întunecată a unei legende teribile, cu particularitatea că și-au inventat-o ei înșiși. Pentru început, un fratricid. Mitul spune că frații Romulus și Remus, nerăbdătorii nepoți ai regelui din Alba Longa, au plecat să-și întemeieze propriul oraș în legendara zi de 21 aprilie a anului 753 î.Hr. Au convenit să aleagă amplasamentul viitoarei Urbe pe malul Tibrului, dar foarte repede s-au lansat într-o luptă pentru putere. Fiind gemeni, niciunul nu avea asupra celuilalt avantajul vârstei, și fiecare își revendica avantajele divine în favoarea lui — zeii știu să împace și capra, și varza. Legenda spune că Remus a sărit provocator peste zidurile pe care Romulus începuse să și le construiască de unul singur. Titus Livius spune că, la următoarea ceartă, înfierbântați de ambiții, au ajuns până la vărsare de sânge. Romulus și-a ucis fratele și, tremurând de furie, a strigat: „Așa să piară de aci înainte oricine va sări peste zidurile ridicate de mine”⁶⁸. A creat astfel un precedent util pentru viitoarea politică externă a romanilor, care, după ce loveau, găseau mereu o justificare într-o agresiune sau ilegalitate anterioară comisă de partea adversă.

Următorul pas a fost organizarea unei autentice grupări de delincvenți. Urbea proaspăt inaugurată avea nevoie de cetățeni. Fără niciun fel de scrupule, tânărul rege a declarat Roma spațiu de azil pentru criminali și fugari, anunțând că între zidurile ei nu vor fi urmăriți în justiție. O gloată amestecată de condamnați și oameni de origine neclară — povestește Titus Livius — a părăsit teritoriile învecinate, devenind primii romani. Problema cea mai stringentă apoi a fost lipsa femeilor. Și așa ajungem la al treilea episod abject: un viol în masă.

Romulus a invitat familiile din satele învecinate la sărbătoarea unor jocuri în onoarea regelui Neptun. Se pare că oamenii din împrejurimi erau curioși să vadă noul oraș, care până atunci nu fusese decât o mlaștină cu câteva colibe din chirpici și câteva oi ca principală atracție. Prin urmare, în ziua stabilită, la Roma s-a adunat o mulțime curioasă. Însoțiți de femei și fiice, au venit locuitori din satele din împrejurimi cu nume extravagante precum Caenina, Antemnae și Crustumerium — dacă ultimul ar fi ajuns mare putere imperială în locul Romei, astăzi am fi fost crustumerieni. Dar sărbătoarea religioasă era de fapt o înșelătorie. Când a venit vremea jocurilor, s-a dat semnalul convenit. Și atunci romanii le-au răpit pe tinerele fete care veniseră acolo cu familiile lor. Titus Livius comentează că aproape toți au pus mâna pe prima femeie care s-a nimerit, dar cum în toate există o ierarhie, cei mai însemnați dintre patricieni și le-au rezervat pe cele mai frumoase și au plătit să le fie duse acasă. Fiind în inferioritate numerică, tații și soții femeilor sechestrare au fost nevoiți să fugă, copleșiți de durere, aruncând reproșuri amare violențelor lor vecini.

Pentru a evita neînțelegerile, istoricul se grăbește să explice că răpirea a fost o măsură necesară, pentru ca romanii să asigure supraviețuirea orașului. În plus, îi prezintă făcându-le fetelor speriate jurăminte de iubire, împăcare și afecțiune. „La acestea se mai adăugau mângâierile și vorbele dulci ale soților, care dădeau vina pe dragostea și pe inimile lor pătimase. Căci numai prin rugăminți și mângâieri izbutești cel mai bine să înduioșezi inima simțitoare a femeilor.”⁶⁹ Ca și cum nu ar fi fost de-ajuns, această legendară sălbăticie colectivă a servit drept model pentru ceremonia romană a căsătoriei, care timp de secole a pus în scenă răpirea femeilor. Ritualul cerea ca mireasa să se refugieze în brațele mamei sale, iar mirele să se prefacă că o ia cu forța, în timp ce ea plângea, se împotriva și striga.

Tema a fost reluată în *Seven Brides for Seven Brothers* (Șapte mirese pentru șapte frați), o comedie romantică inofensivă din 1954 în care un cântec simpatice despre sabine îi ajută pe protagoniști, niște bărbați bădărani, să rezolve o dată pentru totdeauna problemele lor de burlăcie. Și, ușurați, veselii tovarăși cântă în cor: „Femeile alea [sabinele] plângeau de sărea cămașa de pe ele / Erau numai bune de legat / Toți mușchii le tresăltau din cauza aventurii / Se spune că plângeau și sărutau, sărutau și plângeau / În tot teritoriul acela roman. / Nu uitați asta când vă luați o mireasă / Care plânge și

e bună de legat, din cauza aventurii / Nu au înapoiat prada, învingătorul ia toți laurii, / Le-au dus la casele lor ca fulgerul, în camere mici, dar drăguțe / Și nu s-a mai văzut, așa mi s-a spus, / Așa un spirit domestic / Cu câte un copil roman pe genunchi, / Unul Claudius, celălalt Brutus, / Oh, da, / Iar femeile plângeau de le sărea cămașa de pe ele, / Își petreceau nopțile, când erau plecați romanii, / Pălăvrăgind și luându-se la ceartă. / Își petreceau timpul cosând / Togi mai vechi pentru copiii lor. / [...] / Se prefăceau supărate și plictisite, / Dar în secret se bucurau“. Se pare că pudibondul Hollywood al codului Hays, care cenzura săruturile și paturile conjugale pe ecrane, considera în schimb edificatoare vechea poveste a răpirii colective ca o etapă preliminară a unei vieți de familie fericite.

Cu toate acestea, dușmanii Romei vedeau în tulburătoarele sale mituri fondatoare o anticipare și un avertisment asupra naturii sale ulterioare de prădător. Secole mai târziu, unul dintre acești adversari scria: „Chiar de la început, romanii nu au avut nimic, doar ceea ce au furat: casele lor, soțiile lor, pământurile lor, imperiul lor“. Însă în numai 53 de ani — după calculele lui Polybios —, descendenții aceluia întunecat și nerușinat Romulus au cucerit cea mai mare parte a lumii cunoscute.

2

În realitate, crearea marelui imperiu mediteraneeen a avut nevoie de mai multe secole. Acei 53 de ani din secolul al II-lea î.Hr. delimitează perioada în care toate celelalte popoare au început să înțeleagă, cu uimire și groază, că Roma fabricase cea mai devastatoare mașinărie de război cunoscută vreodată.

Primele bătălii ale Romei care nu au fost legendare datează din secolul al V-lea î.Hr. Au fost încăierări locale cotidiene — uneori defensive, alteori agresive — în teritoriile limitrofe. Numai în secolul al IV-lea î.Hr., expansiunea romană a început să atragă atenția grecilor, forța dominantă din vremea aceea. În anul 240 î.Hr., după o serie amețitoare de victorii, teritoriul roman cuprindea deja aproape toată Italia și Sicilia. Un secol și jumătate mai

târziu, domina aproape toată Peninsula Iberică, Provența, Italia, coasta adriatică, Grecia, vestul Asiei Mici și litoralul nord-african între Libia și Tunisia de astăzi. Între anii 100 și 43 î.Hr. au fost anexate Galia, restul Anatoliei, coasta Mării Negre, Siria, Iudeea, Cipru, Creta, fâșia de coastă a Algeriei de azi și o parte din Maroc. Locuitorii micului oraș din mlaștinile fetide ale Tibrului ajunseseră să dispună de toată Marea Mediterană, ca și cum ar fi fost un lac interior destinat plăcerilor lor exclusive.

Campaniile militare au devenit o trăsătură cotidiană a vieții romane. Un istoric hispanic din secolul al V-lea consemnează — ca pe o ciudățenie nemaiauzită — un an fără războaie în acea lungă perioadă de expansiune imperială. Acele luni neobișnuite de lenevire războinică au avut loc în anul 235 î.Hr., în timpul consulatelor lui Gaius Atilius și Titus Manlius. De obicei însă, romanii consacrau războiului imense eforturi și resurse; și, chiar dacă își numărau bătăliile drept victorii, au lăsat în urmă un foarte mare număr de victime proprii — fără a le mai pune la socoteală și pe cele din taberele adverse. Mary Beard afirmă că, în perioada cuceririlor, 10-25% din populația masculină adultă trebuia să servească în legiuni în fiecare an, o proporție mult mai mare decât în cazul oricărui alt stat preindustrial și, potrivit celor mai elevate estimări, echivalentă cu indicele de recrutare din Primul Război Mondial. În bătălia de la Cannae împotriva lui Hannibal, care a durat o singură după-amiază, ritmul morților romane a fost estimat la o sută pe minut. Și trebuie să ținem cont de faptul că mulți combatanți aveau să moară mai tâziu din cauza rănilor, deoarece armele antice erau bune mai degrabă să mutileze decât să ucidă, moartea producându-se ulterior, din cauza infecțiilor.

Sacrificiul a fost imens, dar beneficiile au depășit și cele mai bogate închipuiri ale acelor legionari neiertători. La jumătatea secolului al II-lea î.Hr., prada atâtor victorii transformase populația romană în cea mai bogată din lumea cunoscută. Războiul hrănea negoțul prin excelență profitabil din vremea aceea: sclavia. Mii și mii de captivi au devenit sclavi care lucrau pe câmpuri, în mine și la morile romane. Care încărcate cu lingouri jefuite din orașele și regatele orientale umpleau până la refuz vistieria romană. În anul 167 î.Hr., supraabundența în aur era atât de mare, încât statul a hotărât să suspende impozitele directe asupra cetățenilor. E adevărat că aceste bogății subite i-au și destabilizat pe romani — mai ales pe cei care nu puteau beneficia de ele. Și s-a întâmplat ca de obicei: cei bogați au devenit și mai

bogați, iar cei săraci și mai săraci. Familiile patricienilor s-au ales cu mari latifundii, ieftine datorită mâinii de lucru a sclavilor, în timp ce micii agricultori liberi, ale căror pământuri fuseseră pustiite de Hannibal în timpul celui de-al doilea război punic, au sărăcit și mai mult din cauza concurenței neloiale. Cea mai bună dintre lumile posibile nu e niciodată bună pentru toți.

Din cele mai vechi timpuri, au avut loc nenumărate războaie în scopul capturării de prizonieri, pentru a pune stăpânire pe ei și a-i trafica. De multe ori bogăția lumii a mers mână în mână cu sclavia. Aceasta este adevărata legătură dintre Antichitate și timpurile mai moderne: de la zidul chinezesc și până la „Drumul oaselor“ din Kolâma, de la sistemul de irigații din Mesopotamia și până la plantațiile de bumbac din Statele Unite, de la lupanarele romane și până la traficul cu femei din zilele noastre, de la piramidele egiptene și până la hainele ieftine made in Bangladesh. În Antichitate, fără îndoială, sclavii erau unul dintre principalele motive — și uneori singura rațiune — pentru a lansa o expediție de cucerire. Reprezentau un resort economic atât de puternic, încât nici măcar nu se încerca ascunderea lui. La un moment dat, Iulius Cezar, faimos pentru clemența lui, a vândut toată populația unui oraș abia cucerit în Galia, nu mai puțin de 53 000 de oameni, la fața locului. Afacerea s-a putut încheia rapid pentru că traficanții de sclavi formau o a doua armată în urma legiunilor, pentru a putea cumpăra marfa proaspătă de îndată ce se lăsa noaptea pe câmpurile de luptă.

Prizonieri, vecini și adversari au suferit pe pielea lor eficiența organizării romane. Noul imperiu a concretizat ambiția unificatoare pe care grecii nu au dus-o niciodată la bun sfârșit, pentru că, dacă e să spunem lucrurilor pe nume, s-au dovedit întotdeauna a fi politicieni incapabili. Succesorii lui Alexandru, așa cum am spus deja, au creat dinastii rivale care s-au încăierat între ele într-o serie de războaie, fragmentând imperiul moștenit și aruncându-l în incertitudinea unor alianțe schimbătoare și a unor permanente izbucniri de violență brutală. Toate părțile beligerante s-au obișnuit să recurgă la romani ca aliați în luptele lor locale sau ca arbitri ai conflictelor lor, ajungând în cele din urmă să fie înghițite de prietenii lor atât de periculoși.

Nu se poate spune că romanii au inventat globalizarea, pentru că exista deja în fragmentata lume elenistică, dar au ridicat-o la un nivel de perfecțiune care ne impresionează și azi. De la un capăt la celălalt al imperiului, din Spania

până în Turcia, o constelație extinsă de orașe romane au fost interconectate prin intermediul unor drumuri atât de solide și bine trasate, încât multe dintre ele mai există și azi. Acele orașe reflectau un model de urbanism recognoscibil și confortabil: străzi largi care se intersectau în unghi drept, gimnazii, terme, un for, temple din marmură, teatre, inscripții în latină, apeducte, sisteme de canalizare. Străinii găseau pe oriunde treceau trăsături ale unei cartografii uniforme, la fel cum turiștii de azi întâlnesc la tot pasul francize ale acelorași mărci de haine, computere și hamburgeri pe artere comerciale identice de la un capăt la altul al planetei.

Aceste transformări au provocat o forfotă cum nu se mai văzuse niciodată până atunci în lumea antică. La început era vorba mai ales de mișcări de armate și migrații masive forțate. Se estimează că, la începutul secolului al II-lea î.Hr., în Peninsula Italică ajungeau cam 8 000 de sclavi în fiecare an, prizonieri de război. Cam tot pe atunci, călători, neguțători și aventurieri romani o porneau pe Mediterana, deplasându-se lungi perioade în afara Italiei. Apele acestei mări, pe care, ca să nu umble cu ocolișuri, au numit-o nostrum, erau pline de oameni de afaceri care scoteau profit din oportunitățile comerciale ivite în urma cuceririlor. Comerțul cu sclavi sau furnizarea de armament au devenit meserii foarte solicitate pe piața muncii. La mijlocul aceluiași secol al II-lea î.Hr., mai bine de jumătate dintre cetățenii bărbați adulți văzuseră orizonturile lumii exterioare și contribuiseră cu plăcere la varietatea etnică, lăsând în urma lor — și la voia întâmplării — foarte mulți copii mețiși.

Toată această forță militară, bogăția, uimitoarele rețele de transport și lucrările de inginerie alcătuiau o mașinărie puternică, invincibilă, dar aridă fără roua poeziei, a povestirilor și a simbolurilor. Fisurile deschise de aceste lipsuri aveau să fie căile imprevizibile prin care Oedip, Antigona și Ulise s-au lansat pe drumurile lumii globalizate.

Literatura înfrângerii

Romanii au reușit extraordinara lor succesiune de victorii datorită unui amestec foarte eficient de violență și capacitate de adaptare, în cea mai bună tradiție darwiniană. Țăranii aflați în solda lui Romulus au învățat repede să imite ce era mai bun la inamicii lor, să ia în stăpânire tot ce le plăcea fără nici cea mai mică încăpățânare șovinistă și să combine toate ingredientele copiate pentru a crea noi forme proprii. De la primele încăierări, s-au obișnuit să-i jefuiască pe adversarii învinși nu numai din punct de vedere material, ci și simbolic. În timpul luptelor împotriva samniților, le-au imitat strategiile militare — mai ales manipulul ca unitate de bază a legiunii —, folosindu-le foarte eficient pentru a-i învinge cu propriile arme. În primul război punic, țăranii romani au reușit să construiască o flotă foarte asemănătoare cu cea a cartaginezilor și cu ea au câștigat primele lor bătălii navale. Proprietarii de pământuri italici cu idei ceva mai tradiționaliste și de stirpe ceva mai veche au adoptat foarte repede modernele exploatare agricole elenistice în formă de plantații.

Datorită tuturor acestor aproprieri, au creat o forță de invazie la fel de invincibilă ca armata lui Alexandru și și-au administrat mai bine decât el cuceririle. Însă, dincolo de incontestabilele lor abilități pentru război și barbarie, au avut o uluitoare răbufnire de umilință când și-au dat seama că cultura greacă le era net superioară. Membrii cei mai lucizi ai claselor conducătoare au înțeles că orice mare civilizație imperială trebuie să-și creeze o povestire unificatoare și victorioasă susținută de simboluri, monumente, arhitecturi, mituri edificatoare de identități și forme sofisticate de discurs. Și pentru a reuși cât mai repede acest lucru, după obicei, s-au gândit să-i imite pe cei mai buni. Știau unde să găsească modelul. Mary Beard rezumă situația din acele timpuri cu un aforism convingător: „Grecia o inventează, iar Roma și-o dorește“. Romanii au început să vorbească limba grecilor, să le copieze statuile, să le reproducă arhitectura templelor, să scrie poeme în stil homeric și să le imite rafinamentele cu zelul unor parveniți.

Poetul Horațiu a surprins acest paradox când a scris că Grecia, cea cucerită, își invadase ferocele ei învingător. Azi ne vine greu să stabilim în ce măsură

Roma a împrumutat toată cultura greacă și în ce măsură romanii au fost — sau nu — niște barbari sălbatici până când au fost civilizați de greci, dar așa au spus ambele părți povestea. Intelectualii și creatorii latini mereu s-au prezentat ca discipoli ai clasicilor greci. Vestigiile unor forme culturale autohtone au fost marginalizare sau șterse. Și mulți romani bogați au învățat să se descurse în limba supușilor lor eleni — chiar dacă știm că adevărații greci își băteau joc fără milă de accentul roman, pe care-l considerau vulgar. Există dovezi că, la începutul secolului I î.Hr., o delegație grecească a luat cuvântul în Senatul roman fără să aibă nevoie de interpret. Acest efort al cuceritorilor de a vorbi în cercurile lor cele mai culte limba uneia dintre numeroasele lor colonii era un gest uluitor și extraordinar, la antipodul obișnuitei aroganțe culturale a metropolelor imperiale. Să ni-i imaginăm pe britanici chinându-se să-și țină în sanscrită reuniunile literare de la Bloomsbury, sau pe Proust transpirând în încercarea de a iniția o conversație rafinată în bantă cu aristocrații parizieni care îl fascinau atât de mult.

Pentru prima dată, o mare superputere antică își asuma moștenirea unui popor străin — și învins — ca un ingredient esențial al propriei sale identități. Fără să-și smulgă părul din cap, romanii au recunoscut superioritatea grecilor și au îndrăznit să le exploreze descoperirile, să și le asume, să le protejeze și să le prelungească valul expansiv. Această seducție a avut consecințe enorme pentru noi toți. Acolo a apărut firul care unește prezentul nostru de trecut, firul care ne ține legați de o strălucitoare lume dispărută. Pe deasupra, ca niște experți în echilibristică, ideile, descoperirile științifice, miturile, gândurile, emoția, chiar și greșelile și suferințele istoriei noastre trec dintr-un secol în altul. Am numit clasice tot acest șir de cuvinte aflate în echilibru în gol. Ca urmare a fascinației pe care încă o exercită asupra noastră, Grecia supraviețuiește ca un kilometru zero al culturii europene.

4

Literatura latină este un caz foarte special: nu s-a născut spontan, ci printr-o sarcină artificială, in vitro. Nașterea indusă a avut loc într-o zi anume a anului

240 î.Hr., la celebrarea victoriei Romei în fața Cartaginei.

Cu mult înaintea zilei inaugurale, romanii învățaseră să scrie — nici nu se putea altfel — imitându-i pe greci, care, din secolul al VIII-lea î.Hr., trăiau în coloniile prospere din sudul Italiei, în regiunea cunoscută sub denumirea de Magna Grecia. Prin negoț și călătorii, cultura lor și scrierea alfabetică au debarcat în nord. Primii italieni septentrionali care au învățat alfabetul grecesc și l-au adaptat limbii lor au fost etruscii, care dominau centrul peninsulei între secolele al VII-lea și al IV-lea î.Hr. Vecinii lor din sud, romanii — care, chiar dacă nu le plăcea să recunoască, au fost decenii la rând supușii unei dinastii din Etruria —, s-au aruncat avizi asupra acelei minunate inovații și au adoptat la rândul lor scrierea etruscă cu anumite modificări adaptate latinei. Alfabetul din copilăria mea, cel care mă privește acum dintre rândurile întunecate ale tastaturii computerului, este o constelație de litere rătăcitoare pe care fenicienii le-au îmbarcat pe corăbiile lor. Au brăzdat marea pe drumul spre Grecia, apoi au navigat spre Sicilia, au căutat colinele și livezile de măslini din Toscana de azi, au pribegit prin Latium și, din mână în mână, s-au preschimbat până când au ajuns la formele desenate pe care azi le mângâie degetele mele.

Cele mai vechi mărturii ale acestui alfabet călător nu lasă loc reveriilor. Romanii — pragmatici, organizatori înnăscuți — i-au limitat folosirea la registrele de fapte și legi. Textele cele mai timpurii — din secolele al VII-lea și mai ales al VI-lea î.Hr. — sunt un grupaj de inscripții succinte (de exemplu, mărci de proprietate scrijelite pe un recipient). Din următoarele secole cunoaștem doar legi și ritualuri scrise. Nu a rămas nici urmă de scrieri de ficțiune — se înfruntau pe viață și pe moarte pentru putere pe câmpurile de luptă, nu prea erau vremuri bune pentru poezie. Literatura romană a trebuit să mai aștepte; a fost un eveniment târziu, născut într-un moment de odihnă al războinicilor. Când cel mai periculos dușman mușcase țărâna, cu sentimentul datoriei împlinite, în relaxarea și tihna victoriei, abia atunci și-au permis romanii să se gândească la jocurile artei și la plăcerile vieții. Primul război punic s-a terminat în anul 241 î.Hr. Abia câteva luni mai tâziu, romanii s-au bucurat de prima lor operă literară în latină. Publicul a cunoscut-o în septembrie 240 î.Hr., pe scena unui teatru din capitală, cu ocazia Ludi Romani. Ca mare atracție a festivităților, acolo a avut loc premiera unei piese — nu se știe dacă era o comedie sau o tragedie — traduse din greacă, al

cărei titlu s-a pierdut în negura uitării. Nu întâmplător o traducere marchează începutul literaturii romane, mereu fermecată de măștrii greci, mereu într-un ambiguu joc de ecouri, nostalgie, invidie, omagiu și toate nuanțele unei iubiri complexate.

Acea reprezentare inițială include o poveste stranie: poezia a ajuns la Roma în zăngănit de arme, din tabăra adversă, prin intermediul unui sclav străin. Livius Andronicus, improbabilul inițiator al literaturii latine, nu era roman din naștere. Își câștiga viața ca actor la Taranto, una dintre cele mai mari enclave ale culturii grecești din sudul Italiei, oraș somptuos, rafinat și iubitor de teatru. Tânărul a fost luat prizonier în timpul cuceririi, în anul 272 î.Hr., și a cunoscut soarta amară a învinșilor: piața de sclavi. Mi-l imaginez zărind Urbea pentru prima oară printre zăbrelile unui car ce-l transporta de parcă ar fi fost un animal dus la vânzare. Vreun vânzător abil a reușit să-l plaseze la vila fastuoasă a familiei Livius. Inteligența lui și harul vorbirii l-au scutit de muncile cele mai grele. Se spune că le-a ținut lecții copiilor stăpânului și că familia, recunoscătoare, l-a eliberat peste ani din sclavie. După cum se obișnuia în cazul libertilor, a păstrat numele de familie al foștilor lui stăpâni, căruia i-a adăugat un nume grecesc drept simbol al identității lui scindate. Sub protecția puternicei familii care îl cumpăraseră, eliberându-l apoi, a deschis o școală în capitală. În absența unor poeți autohtoni, acest străin, bilingv prin forța împrejurărilor, avea să fie cel care va primi comenzile literare la Roma. Mă întreb ce emoții contradictorii îl vor fi asaltat când scria în limba care îl învinsese. Știm că a tradus primele tragedii și comedii care s-au jucat în capitala imperiului, precum și Odissea homerică. Datorită lui s-a creat o congregație de scriitori și actori la adăpostul templului Minervei de pe Aventin. Abia dacă s-au păstrat câteva fragmente din versurile lui liminare. Îmi place sunetul evocator al unei fraze trunchiate din Odusia lui: „Munții abrupti și câmpurile prăfuite și întinderea mării“.

Ar mai rămâne de rezolvat un mic mister. Totul ne arată că Roma era pe atunci o pustietate aproape fără cărți, fără biblioteci, fără librari. Și atunci cum a reușit Livius Andronicus să facă rost de originale pentru traducerea lui? Patricienii bogați își puteau permite să trimită mesageri în orașele grecești din sudul Italiei, unde existau negustori de cărți, dar varianta asta ar fi fost imposibilă pentru un biet libert.

Bibliofilii de azi cu greu își pot imagina acea pustietate fără cărți din epoca manuscriselor. Astăzi, în secolul XXI, avalanșa de litere tipărite se revarsă peste tot. Se publică un titlu nou la fiecare jumătate de minut, 120 în fiecare oră, 2 800 pe zi, 86 000 pe lună. Un cititor obișnuit reușește să citească într-o viață ceea ce piața editorială produce într-o singură zi, iar în fiecare an sunt distruse milioane de exemplare rămase nevândute. Însă această abundență e de dată foarte recentă. Timp de secole, obținerea de cărți necesita relații foarte bune, uneori chiar cu anumite persoane, presupunea cheltuieli, eforturi, timp și, uneori, pericolele unor călătorii.

Prin mijloace proprii și cu stigmatul originilor sale, Livius Andronicus nu ar fi reușit niciodată să se dedice cititului, tradusului și conducerii unei școli fără sprijinul puternicilor săi protectori. Probabil cei din familia Livius au suportat cheltuielile necesare pentru a aduna — cu intenția de a-și etala bogăția și nivelul de cultură — o mică bibliotecă de clasici greci. Fostul lor servitor avea datoria să se trezească în fiecare dimineață pentru a le face o vizită de curtoazie — *salutatio matutina* —, să aștepte răbdător în anticameră până ce stăpânul catadicsea să-și facă apariția și, precum actorul care fusese în tinerețe, să încline capul și să-i vorbească pe tonul potrivit, zilnic recunoscător pentru că i se permitea să țină în mâinile lui de grec, de fost sclav, sulurile unei colecții de lux.

5

Nobililor romani le plăceau cărțile, aceste obiecte rare și exclusive care nu erau la îndemâna oricui. La început își trimiteau, pașnici, servitorii la Alexandria și în alte mari centre culturale cu misiunea de a comanda copii negustorilor experți. Foarte curând însă, au descoperit că era mult mai practic să înșface biblioteci întregi în timpul expedițiilor militare pe care le desfășurau pe teritoriul grecesc. Astfel, literatura a devenit pradă de război.

În anul 168 î.Hr., generalul Aemilius Paullus l-a învins pe ultimul rege al Macedoniei. I-a permis lui Scipio Aemilianus și unuia dintre fiii săi, amândoi

iubitori de cunoaștere, să ducă la Roma toate cărțile casei regale macedonene, căreia îi aparținuse și Alexandru. Datorită acestei prade valoroase, familia Scipio a devenit proprietara primei mari biblioteci private din oraș și a patronat tânăra generație a literaturii romane. Unul dintre scriitorii care gravitau în jurul cărților deținute de ei a fost dramaturgul Terențiu, despre care se spunea că ar fi fost sclav la origine. Porecla lui, Afer („Africanul“), ne oferă indicii despre originea și culoarea pielii sale. Pe atunci se împărțeau sarcinile culturale. Puternicii patricieni se ocupau de jaful cărților — uneori, într-un acces de onestitate, chiar le cumpărau — ca să-și îmbogățească colecțiile private și să adune în jurul lor autorii cei mai talentați. Scriitorii propriu-ziși erau, cu câteva excepții, niște zdrențăroși în serviciul lor (sclavi, străini, prizonieri de război, zilieri sărmani și alți reprezentanți ai plebei sociale).

În siajul familiei Scipio, și alți generali au urmat drumul comod al furtului de cărți. Nemilosul Sulla a luat în stăpânire poate cel mai râvnit trofeu: colecția lui Aristotel însuși care, multă vreme rămasă ascunsă, a reapărut la timp pentru a deveni pradă de război. La Roma era faimoasă și biblioteca lui Lucullus, obținută datorită unui jaf metodic în timpul unor campanii militare victorioase în nordul Anatoliei. Nemaifiind conducător din anul 66 î.Hr., Lucullus s-a dedicat din acel moment unei vieți de vagabondaj somptuos susținut de bogățiile pe care le acumulase în anii lui de jafuri. Se spune că biblioteca lui urma modelul arhitectonic al celor din Pergam și Alexandria: suluri depozitate în săli înguste, porticuri în care să citești și saloane pentru reuniuni și conversații. Lucullus a fost un hoț generos: și-a pus cărțile la dispoziția rudelor, prietenilor și învățaților stabiliți la Roma. Plutarh spune că la vila lui se întâlneau și țineau conferințe grupuri de intelectuali, ca într-o permanentă recepție a muzelor.

Majoritatea textelor care înfrumusețau bibliotecile familiilor Scipio, Sulla și Lucullus erau grecești. În timp, aveau să li se adauge și câteva texte în latină, dar rămâneau minoritare. Cum romanii începuseră să scrie târziu, toată literatura lor constituia o fracțiune ridicol de mică din fondurile disponibile.

Îmi imaginez că artiștii romani din vremea aceea se simțeau depășiți și copleșiți de avalanșa de opere artistice care ajungeau al ei în bagajele avizilor cuceritori. Mare parte din această pradă de război erau capodopere

incredibile. Pe atunci, arta și literatura greacă aveau în spate mai bine de jumătate de mileniu de istorie. Nu e ușor să rivalizezi cu cinci sute de ani de creație pasionantă.

Frenezia colecționarului roman amintește de cea a bogaților capitaliști americani care, minunându-se în fața lungilor secole de artă europeană, pentru un pumn de dolari jefuiau retabluri, smulgeau fresce din ziduri, mănăstiri întregi, portaluri de biserici, antichități fragile și pânze ale marilor maestri. Precum și biblioteci întregi. Așa și l-a imaginat Scott Fitzgerald pe tânărul milionar Jay Gatsby. Bogăția lui, provenită din contrabandă, strălucea într-o vilă imensă din Long Island, cunoscută pentru luxul și rafinamentul ei. Gatsby era cunoscut pentru petrecerile lui foarte scumpe și extravagante la care nu participa niciodată. În realitate, o tulburătoare iubire din tinerețe încă pulsa dincolo de etalările lui de opulență. Cheltuielile deșănțate, lumina, dansurile până în zori, mașinile de lux și arta europeană erau focuri de artificii menite să o impresioneze pe fata care îl părăsise cu mulți ani în urmă, când încă nu era suficient de bogat. Din palatul pe care Gatsby îl construise ca o celebrare kitsch a ascensiunii lui sociale nu putea lipsi „o bibliotecă cu tavan înalt, în stil gotic, lambrisată cu lemn de stejar englezesc sculptat, provenind probabil în totalitate de peste ocean, din vreun edificiu ajuns în ruină”⁷⁰.

Părerea pe care romanii și grecii o aveau unii despre alții se hrănea din stereotipuri asemănătoare celor pe care le avem astăzi despre americani și europeni. Pragmatism, putere economică și militară, față de bagajul reprezentat de o lungă istorie, o mare cultură și nostalgia splendorilor din trecut. Marte și Venus. Chiar dacă în general manifestau un respect reciproc, cele două tabere aveau un repertoriu de glume și caricaturi naționale la care apelau pentru a râde unii de alții pe la spate. Mi-i pot imagina pe greci glumind între ei despre legionarii brutali și proști care nu erau în stare să facă nici măcar o biată inscripție fără greșeli de ortografie. De partea cealaltă, bătrânii romani conservatori erau și ei slobozi la gură. Într-una din satirele lui, Iuvenal exclamă că nu poate suporta orașul plin de greci, gloata aia de șarlatani și paraziți care și-a adus și viciile odată cu limba, distrugând obiceiurile și dându-i la o parte pe cetățenii adevărați.

Într-adevăr, nu era totul numai admirație reciprocă. Procesele de globalizare

trezesc mereu reacții contradictorii și complexe. Unele dintre cele mai caustice voci din secolele III-II î.Hr. au atacat influența culturilor străine în general și a celei grecești în special, supărate de noutățile care începeau să se transforme în mode periculoase, cum erau filosofia, luxul gastronomic sau epilarea. Campionul acestor critici a fost Cato cel Bătrân, contemporan și rival al lui Scipio Africanul, pe care îl ridiculiza pentru că se agita în gimaziile grecești și se amesteca cu gloata din teatrele siciliene. Potrivit acestui oficial ursuz, obiceiurile sofisticate ale străinilor aveau să submineze forța caracterului roman. Pe de altă parte, știm că însuși Cato l-a învățat greaca pe fiul său, iar fragmentele păstrate din discursurile lui demonstrează că s-a grăbit să studieze subtilitățile retoricii grecești pe care le înfiera atât de mult în public.

Toate aceste ambivalențe ale identității romane se reflectă în literatura lor timpurie. Piese de teatru scrise de Plaut și Terențiu sunt deja mai mult decât simple traduceri calchiate din greacă. Se prezintă drept adaptări fidele care respectă modelul originalelor elenistice, menținând ambiața în Grecia, dar în realitate sunt opere hibride gândite să placă publicului gălăgios și festiv de la Roma. Spre deosebire de Atena clasică, în Urbe teatrul trebuia să concureze cu alte distracții populare precum luptele libere, acrobațiile sau înfruntările între gladiatori. De aceea, aproape toate comediile erau structurate în jurul unei intrigi de bază infailibilă: „un băiat caută o fată“. Lumea aștepta ca în fiecare comedie să apară tipicul sclav isteț și cuceritor care să provoace o grămadă de încurcături. Ca să mulțumească pe toată lumea, finalul fericit era garantat. Însă dincolo de aparența frivolă a acestor piese romane exista un ingredient nou. Prin intermediul lor, spectatorii vedeau complexitatea culturală a noii și vastei lumi imperiale.

Acțiunea tuturor comediilor se petrecea în Grecia, așa încât publicul trebuia să aibă câteva noțiuni de geografie îndepărtată. Într-una din reprezentațiile sale, Plaut a cutezat să pună ca protagonist un cartaginez, care se exprima în limba lui punică natală — de fapt, lingviștii de azi găsesc acolo o mărturie unică prin care pot recunoaște acea limbă dispărută. În alta, două personaje se deghizează în perși. În prologul mai multor comedii apare o glumă recurentă despre adaptări. Referindu-se la traducerea lui, Plaut spune: „Demofil a scris această piesă, Plaut a barbarizat-o“⁷¹. Acest vers, după cum explică Mary Beard, era o aluzie sofisticată adresată publicului. Ascultându-l, spectatorii de

origine greacă schițau un zâmbet disimulat la adresa noilor și barbarilor stăpâni ai lumii.

Printre râsete și glume, teatrul ajuta la o mai bună înțelegere a noii realități a orizonturilor lărgite. Publicul învăța că vechile tradiții nu-și mai puteau păstra puritatea ancestrală; că, în ciuda rezistenței conservatorilor, forma cea mai inteligentă de a înainta pe noile drumuri era adaptarea la înțelepciunea noii lumi cucerite. Tânăra literatură hibridă era avangarda unei societăți din ce în ce mai metisate. Roma descoperea mecanica globalizării și paradoxul ei esențial: și ceea ce adoptăm de prin alte părți ne poate defini ca persoane.

6

Imperiile tinere nu au gusturi prea sofisticate; pur și simplu vor tot. Aspiră să aibă forță militară, putere economică și, de asemenea, splendorile lumii vechi. În acest spirit, familia Scipio a transferat biblioteca regală din Macedonia la Roma și, datorită acelor cărți valoroase, au atras un cerc de scriitori greci și latini. Prin forța armelor și a banilor, încercau să deplaseze centrele de greutate ale creației literare. De multe ori s-a întâmplat așa: politica redesenează hărțile culturale.

Dorința de însușire a acelor romani bogați nu era, de fapt, chiar așa diferită de entuziasmul care a determinat-o pe nord-americană Peggy Guggenheim să transfere pictura abstractă europeană în țara sa în anii 1940, trasând noi geografii artistice. Tatăl ei, membru al unei dinastii de magnați în minerit și metalurgie, a murit în naufragiul Titanicului. Ea s-a instalat la Paris pentru a duce o viață boemă din perspectiva comodă a moștenirii ei de milioane. Acolo și-a început faimoasa colecție de artă avangardistă. Era încă la Paris când naziștii au invadat Franța. În loc să fugă, a profitat de situație pentru a cumpăra în disperare opere de artă. Cuvântul ei de ordine era „un tablou pe zi”. Cum armata germană năvălea prin nordul țării, nu lipseau vânzătorii. Adesea cumpăra de la familiile de evrei care fugeau cuprinși de panică, sau direct de la artiști, la prețuri de nimic. Când mai rămăseseră doar două zile

până la căderea Parisului, și-a ascuns colecția în hambarul unui prieten și a fugit la Marsilia, unde a trăit o poveste de dragoste cu Max Ernst, fugit dintr-un lagăr de concentrare. Bani i-au permis să-l salveze pe Ernst și un grup de prieteni artiști, cu care a plecat în Statele Unite.

La New York, Peggy Guggenheim a deschis o galerie unde expunea arta de la școala pariziană. În jurul acelor opere și împreună cu refugiații care și-au căutat adăpost la galeria newyorkeză a lui Peggy — Duchamp, Mondrian, Breton, Chagall și Dalí, printre alții — s-a născut avangarda nord-americană. Tinerii artiști ai momentului au fost impresionați de art nouveau. Guvernul Statelor Unite, interesat să smulgă Europei supremația artistică, crease un program, Federal Art Project, care le oferea pictorilor șomeri 21 de dolari pe săptămână pentru decorarea unor instituții publice. Acolo s-au cunoscut Pollock, Rothko sau De Kooning, care aveau să devină noii protejați ai lui Peggy. Jackson Pollock a declarat într-un interviu: „Cea mai importantă pictură din ultimii o sută de ani a fost realizată în Franța. Pictorii nord-americani, în general, nu au reușit nimic cu pictura modernă. E foarte important ca marii artiști europeni să fie printre noi“. În multe după-amiezi, acești tineri pictori se întâlneau la MoMA pentru a contempla Guernica lui Picasso, refugiată în muzeu, la adăpost de dictaturile și războaiele din Europa. Expresionismul abstract nord-american s-a născut la umbra avangardei europene.

În mai 1940, cu trei săptămâni înainte de ocuparea Parisului, un alt exilat a fugit în Statele Unite la bordul pachebotului Champlain — avea să fie penultima călătorie a vaporului, înainte de a fi scufundat. Ca mulți scriitori europeni persecutați, Vladimir Nabokov a găsit refugiu în universitățile nord-americane. Mai mult, s-a exilat de bunăvoie din limba sa, aventurându-se în abisul scrierii celor mai importante cărți în limba engleză. A ajuns chiar să declare că se simțea cel puțin la fel de american ca și luna aprilie în Arizona. În același timp, găsea în noua lui țară aura acelei Europe pe care revoluțiile și războaiele i-o smulseseră. Într-o scrisoare către agentul lui literar a scris: „Ceea ce mă fascinează la civilizația nord-americană este tocmai această atingere a lumii vechi, aspectul acesta demodat care se agață de ea în ciuda strălucitoarelor aparențe exterioare, agitatei vieți nocturne, a celor mai noi toalete, a reclamelor scilipitoare și tuturor celorlalte lucruri de felul ăsta“.

Cinematograful, inventat în Franța, și-a mutat și el Mecca în Statele Unite. Creatorii marilor studiouri cinematografice clasice de la Hollywood au fost, în marea lor majoritate, emigranți din Europa Centrală, iar mulți dintre ei și-au ascuns numele și originea sub o patină americană. Acești oameni de origine modestă, care au debarcat la New York cu doar câțiva dolari cusuți în tivul hainei, au pus pe picioare marea industrie cinematografică ce a atras curând o pleiadă de regizori, actori și tehnicieni europeni — Fritz Lang, Murnau, Lubitsch, Chaplin, Frank Capra, Billy Wilder, Preminger, Hitchcock, Douglas Sirk și mulți alții. În mod curios, John Ford, printr-o operațiune de camuflaj invers, s-a deghizat în european. Un soi de Homer al western-ului american, născut la Maine, îi plăcea să-și imagineze un trecut în Innisfree, un sat irlandez inexistent. A inventat o istorie deliberat mitică a familiei sale și de mai multe ori a declarat că venise pe lume într-o casă cu acoperiș de stuf ce domina Golful Galway. Ford, patriarhul cinematografilei americane, știa că epoca de aur a Hollywoodului a fost, în mare măsură, o invenție europeană.

Toate aceste exemple — cărora li se mai pot adăuga nume de filosofi precum Hannah Arendt, oameni de știință ca Einstein sau Bohr, sau scriitori spanioli emigrați din cauza dictaturii, precum Juan Ramón Jiménez sau Sender — scot în evidență faptul că, la mijlocul secolului XX, datorită unui efort financiar foarte calculat, epicentrul artei și al științelor și-a schimbat continentul. În Antichitatea greco-latină, transferul cultural s-a desfășurat în condiții mai nemiloase. Nu a existat un vis roman, nici galerii de artă, nici universități dispuse să adăpostească talente străine, ci doar un număr foarte mare de intelectuali și artiști greci care au debarcat în Urbe pentru a fi vânduți ca sclavi.

Pragul invizibil al sclaviei

Pentru greci și romani, sclavia era monstrul care pândea de sub pat, teroarea care șerpuia în apropiere. Nimeni nu putea să trăiască absolut sigur că nu va ajunge niciodată sclav, indiferent cât de bogată sau nobilă îi era stirpea. Existau multe uși deschise către infern, chiar și pentru cei născuți liberi. Dacă orașul tău sau țara ta erau lovite de război — o experiență aproape cotidiană în Antichitate —, în caz că erai învins deveneai pradă de război pentru armata victorioasă. *Vae victis* („Vai de cei învinși!“) era o maximă latinească explicită. Cele mai vechi legende arătau destul de clar că nu exista milă pentru ceea ce azi numim „populația civilă“. În Troienele de Euripide descoperim cenușa fumegândă a Troiei și dezolarea reginei și prințeselor sale, trase la sorti de generalii invadatori. Cu o seară înainte îmbrăcaseră haine luxoase și fuseseră primite cu reverențe. După o noapte de masacre și cuceriri, grecii le târăsc de păr, le împart și le violează.

Dacă, în timpul unei călătorii pe mare, ai fi fost atacat de pirați — un termen generic pentru tot felul de dușmani și răufăcători care dețineau o ambarcațiune —, aveai foarte puține șanse să scapi de sclavie.

Dacă ai fi fost sechestrat pe uscat, era aproape sigur că familiei tale avea să i se ceară o răscumpărare. Era mult mai rapid și mai puțin periculos să fii vândut unui negustor de sclavi. Acest negoț crud cu oameni smulși din căminele lor libere s-a transformat într-un comerț extrem de profitabil, cu care se puteau face bani foarte repede. Comediile lui Plaut aduc des pe scenă copii răpiți, frați separați, părinți care și-au trecut anii căutându-și copiii dispăruți și îi găsesc transformați în servitori ori prostituate la mâna personajului negativ de serviciu.

Dacă traversai o perioadă dificilă din punct de vedere economic, în ultimă instanță, creditorii tăi puteau să te vândă pentru a-și recupera datoria.

Dacă un personaj puternic voia să se răzbune pe tine, putea să te ucidă sau, dacă era și mai nemilos, să te predea unui traficant. Însuși filosoful Platon a cunoscut pe propria piele această soartă. Se spune că, în timpul șederii sale în Sicilia, l-a înfuriat pe tiranul Dionysios cu o observație savuroasă la adresa manierei lui de a guverna și a ignoranței sale. Dionysios a vrut să-l execute, dar cumnatul său Dion, discipol al filosofului, a insistat să-i fie cruțată viața.

Cum insolența lui merita o pedeapsă, a fost dus pe insula Egina pentru a fi vândut într-un târg de sclavi foarte populat. Din fericire pentru el, povestea a avut un final fericit. L-a cumpărat un coleg filosof — adept al unei școli de gândire antagonice celei a lui Platon, chiar dacă nu într-o manieră prea înverșunată — care l-a lăsat să plece, mâhnit, dar liber, la casa lui din Atena.

Potrivit legii romane, sclavii erau proprietatea stăpânilor lor și nu aveau personalitate juridică. Puteau suferi pedepse corporale și, de fapt, mulți erau biciuiți frecvent, pentru menținerea disciplinei sau pentru distracție. Cumpărătorul avea dreptul să-i despartă de copiii lor, să se culce cu ei, să-i vândă, să-i bată ori să-i omoare pur și simplu. Era permis ca sclavii să fie exploatați economic în orice fel, chiar și în cadrul luptelor de gladiatori sau prin exploatare sexuală — majoritatea prostituatelor erau sclave. La judecată, mărturia unui sclav era valabilă doar dacă era obținută prin tortură.

Lovitură de trăsnet. Abis. Calvar. Cum s-ar putea descrie dureroasa schimbare a stilului de viață pentru toți cetățenii liberi supuși sclaviei din cauza unei întâmplări, a unei datorii, a unei cuceriri sau a traficului nemilos? Oameni cu vieți liniștite, muncitori, poate chiar fericiți, erau smulși cu o violență nemaivăzută din adăpostul speranțelor și al drepturilor pe care le aveau pentru a fi aruncați în mijlocul cumplitei furtuni, devenind peste noapte proprietăți umane. Filmul *12 Years a Slave* (12 ani de sclavie) redă un context similar, multe secole mai târziu, pe plantațiile nord-americane. Înlănțuit pe întuneric într-un beci, Solomon Northup încearcă să refacă puzzle-ul din mintea lui. Pe măsură ce amintirile revin în haosul minții lui buimăcite, acest om de culoare născut liber, cult, violonist, care locuia cu soția și cei doi copii ai lui în statul New York, înțelege că a fost înșelat, drogat și sechestrat pentru a fi vândut ca sclav. Își caută actele, singura lui dovadă că e un om liber, dar în zadar. Închis într-un subsol din Washington, în umbra Capitoliului, Solomon începe să învețe ce este durerea. Temnicerii lui trec la domesticirea rebelului: lovituri, biciuiri, rații insuficiente de mâncare, murdărie, haine împruțite. Într-o noapte este urcat clandestin pe un vapor ce se îndreaptă spre sud, iar acolo este predat unui negustor din Louisiana. Avea să piardă zece ani din tinerețea lui culegând bumbac pe plantațiile diversilor stăpâni sudiști, care îl maltratează constant ca să-l supună, fără nicio veste de la ființele iubite. Filmul, bazat pe o poveste reală, descrie odiseea unui individ șocat și lipsit de apărare — ca oricare dintre noi,

dacă ni s-ar lua cu forța orice ajutor posibil, orice protecție prin lege — care este supus unei încercări de dezumanizare prin frică.

În lumea antică, mulți oameni au fost forțați să depășească acest prag invizibil, pierzându-și condiția de ființe libere pentru a deveni niște mărfuri.

Timp de două sute de ani, la Roma a ajuns un număr imens de sclavi greci, ca urmare a victoriilor obținute asupra regatelor elene din Macedonia, Grecia continentală, Turcia, Siria, Persia sau Egipt. Apariția cuceritorilor romani a dezlănțuit o lungă perioadă de violență și haos în estul Mediteranei, creând condiții propice pentru capturarea masivă de sclavi. Marea era împânzită de pirai. Armatele mășăluiau pe teritorii extinse, umbrind orizontul cu prezența lor amenințătoare. Orașe și state întregi cădeau în abisul datoriilor din cauza tributurilor nemiloase impuse de romani. Cifrele sunt înfiorătoare. La jumătatea secolului I î.Hr. trebuie să fi existat în jur de două milioane de sclavi în Italia, ceea ce ar însemna cam 20% din populație. Când în prima epocă imperială cineva a avut ideea genială să-i oblige să poarte uniforme, Senatul a respins propunerea cu teamă — nimeni nu dorea ca populația de sclavi să-și dea seama cât era de numeroasă.

Grecii nu au fost singurii pe care romanii i-au transformat în sclavi — au mai fost și numeroși hispanici, gali și cartaginezi, printre alții. Particularitatea captivilor greci era că mulți dintre ei erau mai culti decât stăpânii lor. Profesiile prestigioase practicate azi de copii născuți în clasele de mijloc și superioare constituiau, la Roma, domeniul sclavilor. Spre surprinderea noastră, medicii, bancherii, administratorii, notarii, consilierii fiscali, birocrații și profesorii din vremea aceea erau de cele mai multe ori greci privați de libertate. Nobilii romani cu aspirații culturale puteau umbla în fiecare dimineață prin piețele bine aprovizionate ale capitalei pentru a-și cumpăra un intelectual grec pe gustul lor, care să le educe copiii sau pur și simplu să le ofere prestigiul de a avea un filosof de serviciu în casă. În afara caselor, majoritatea învățătorilor și profesorilor erau și ei sclavi sau liberi greci. Toată munca gulerelor albe și de birou era specialitatea lor. În plus, susțineau administrația imperiului și sistemul lui juridic.

Cicero sugerează în scrisorile lui că avea vreo douăzeci de sclavi de felul ăsta, printre care secretari, funcționari, bibliotecari, scribi, „lectori“ — care citeau cărți sau documente cu voce tare pentru a-i fi mai comod

stăpânului —, asistenți, contabili și tineri mesageri. Faimosul orator poseda mai multe biblioteci, una în casa lui din capitală și altele răspândite prin numeroasele lui proprietăți rurale. Avea nevoie de personal foarte calificat pentru a-și gestiona atât colecțiile, cât și propria-i operă. Sclavii lui se ocupau de sarcinile cotidiene: să aranjeze sulurile pe rafturile corespunzătoare, să repare volumele deteriorate și să țină catalogul la zi. Să scrie caligrafic era o parte esențială a muncii lor. Dacă prietenii stăpânului îi împrumutau cărți de care era interesat, ei realizau copii de mână ale tuturor operelor, oricât de mari ar fi fost ele. De îndată ce stăpânul termina de scris un nou eseu ori discurs, trebuiau să realizeze cât mai repede o ediție manuscrisă pe care mândrul autor o distribuia prietenilor și colegilor. Era o muncă grea (Cicero era un autor foarte vanitos, foarte prolific și avea mulți prieteni).

Pentru organizarea generală a bibliotecii nu i-a fost de ajuns personalul obișnuit. Îndrăgostit de cărți, a vrut să beneficieze de serviciile unui expert. Și atunci a apelat la Tiron, unul dintre numeroșii învățați greci smulși din patria lor pentru a fi vânduți ca sclavi. În ciuda destinului dur, scriitorul captiv ieșea în evidență prin amabilitate. Înainte își croise deja o frumoasă reputație punând în ordine faimoasa bibliotecă a lui Sulla, după modelul celei din Alexandria. Cicero îi scrie unui prieten: „Când vei veni, vei putea vedea minunata organizare a cărților mele din bibliotecă, realizată de Tiron“. Însă nu toți sclavii luminați ai lui Cicero erau așa docili și nu toți i-au prilejuit atâta bucurie. În toamna anului 46 î.Hr., oratorul i-a trimis o scrisoare unui prieten de-ai lui, guvernatorul Iliriei (un teritoriu care azi face parte din Albania, Croația, Serbia, Bosnia și Muntenegru). Era iritat și decepționat. Bibliotecarul lui șef, un sclav pe nume Dionysios, îi furase din cărți ca să le vândă, dispărând fără urmă în momentul când a fost descoperit, și trebuia să-și primească binemeritata pedeapsă. Un cunoscut avea impresia că-l văzuse în Iliria. Cicero îl roagă pe prietenul său, general al armatelor staționate în zonă, să-i facă serviciul nesemnificativ — o bagatelă — de a-l prinde și a-l aduce înapoi la Roma. Dar, spre mâhnirea lui Cicero, hoții de cărți nu se numărau printre prioritățile guvernatorului roman al provinciei, iar legiunile romane nu se mobilizau pentru prinderea unui fugar.

Istoria cărților de la Roma îi are ca protagoniști pe sclavi. Aceștia participau la toate etapele producerii de opere literare, de la învățatul scrisului la elaborarea de copii. Contrastul dintre mulțimea de sclavi greci învățați și

analfabetismul obligatoriu al civilizațiilor ulterioare este izbitor. În Statele Unite, până la înfrângerea Confederației în 1865, în multe state din sud era ilegal ca sclavii să învețe să citească și să scrie, iar servitorii care știau erau considerați o amenințare pentru continuitatea sistemului sclavagist. Daniel „Doc“ Dowdy, un negru care s-a născut sclav în 1856, a descris teribilele pedepse rezervate celor care încălcau această lege: „Prima oară când erai prins încercând să citești sau să scrii erai biciuit cu un bici pentru vite, data următoare se folosea un bici cu nouă noduri și a treia oară ți se tăia prima falangă a arătătorului”⁷². Cu toate acestea, unii sclavi analfabeți s-au încăpățânat să învețe să citească, sfidându-și stăpânii și riscându-și viața. Din cauza interdicției, le lua mai mulți ani, în secret și cu răbdare. Sunt multe și eroice relatările acestor învățăături. Belle Myers, intervievată în anii 1930, a explicat că învățase alfabetul în timp ce avea grijă de bebelușul proprietarului, care se juca cu un puzzle alfabetic. Stăpânul, bănuind intențiile slavei lui, i-a administrat preventiv mai multe lovituri cu piciorul. Totuși Belle a perseverat, studiind pe ascuns literele din puzzle și câteva cuvinte dintr-un manual pentru copii. „Într-o zi am găsit o carte de imnuri [...] și am silabisit: «Când îmi pot citi limpede numele». Am fost atât de fericită [...], încât am dat fuga să le spun tuturor celorlalți sclavi.”⁷³

În 12 ani de sclavie, Solomon e nevoit să ascundă cu orice preț faptul că știe să citească și să scrie, dacă vrea să evite bătăile sălbatice. Tragedia lui constă în faptul că, în același timp, e obsedat să trimită o scrisoare familiei sale din New York în care să le explice unde se află, ca să vină să-l salveze din acel infern al foametei, exploatării și brutalității. Ani la rând profită de cea mai mică ocazie încercând să fure mici bucăți de hârtie de la stăpânii lui și, când a reușit să adune suficiente, își fabrică la adăpostul nopții o peniță grosolană și un înlocuitor de cerneală din zeamă de mure. Mesajele interzise pe care reușește să le redacteze cu mari eforturi și asumându-și riscuri imense reprezintă singura și fragila lui speranță de a se întoarce într-o bună zi la viața lui anterioară de om liber. În Istoria lecturii, Alberto Manguel scrie: „În Sud era ceva obișnuit pentru toți proprietarii de plantații să spânzure orice sclav care încerca să-i învețe pe ceilalți să scrie și să citească pe litere. [...] Proprietarii de sclavi (asemenea dictatorilor, tiranilor, monarhilor absolutiști și altor iliciți deținători ai puterii) credeau cu fermitate în puterea cuvântului scris. Ei știau [...] că cititul este o putere care nu necesită mai mult de câteva cuvinte ca să devină irezistibilă. Cine e capabil să citească o propoziție e

capabil să le citească pe toate; [...] o mulțime analfabetă e mai ușor de stăpânit; din moment ce, odată dobândit, meșteșugul citirii nu poate fi dezvoltat, o a doua soluție la îndemână este să-i limitezi întinderea. [...] Din asemenea motive, cititul a trebuit să fie interzis“⁷⁴.

În schimb, locuitorii civilizației greco-latine considerau potrivit ca sclavii lor să se ocupe de lucrările de copiere, scriere și documentare, din motive care azi par cel puțin surprinzătoare.

După cum am explicat deja, lectura antică nu era actul mut pe care îl practicăm azi. În afara unor excepții frapante, pe atunci se citea mereu cu voce tare, chiar și în spațiul privat. În ochii anticilor, operațiunea de a conferi sonoritate literelor scrise conținea o magie neliniștitoare. Cele mai vechi credințe considerau că respirația era sediul spiritului unui om. Pe cele mai vechi inscripții funerare, morții îl implorau pe trecător: „Împrumută-mi vocea ta“, ca să învie și să anunțe cine zăcea în mormânt. Grecii și romanii credeau că orice text scris avea nevoie de o voce vie pentru a fi complet și a-și atinge plenitudinea. De aceea, cititorul care-și trecea privirea peste cuvinte și începea să le citească suferea un soi de posedare spirituală și vocală: laringele îi era invadat de respirația scriitorului. Vocea cititorului se supunea, se unea cu cele scrise. Scriitorul, chiar și după moartea sa, folosea alți indivizi ca instrument vocal, adică îi punea în serviciul său. Să fii citit cu voce tare însemna să-ți exerciți puterea asupra cititorului, chiar și dincolo de spațiu și timp. De aceea — gândeau anticii —, era potrivit ca profesioniștii lecturii și ai scrierii să fie sclavi. Pentru că funcția lor era tocmai aceea de a sluji și a se supune.

În schimb, dragostea oamenilor liberi pentru lectură era văzută cu oarecare neîncredere. În siguranță era numai auditoriul unui text, cei care ascultau o altă persoană supunându-și vocea celor scrise. Cei care, precum Cicero, aveau la dispoziție sclavi lectori. Acești servitori, posedați de carte, nu-și mai aparțineau lor înșiși în timpul momentelor de lectură. Își puneau în gură un „eu“ care nu era al lor. Erau simple instrumente ale unei muzici străine. Curios este că metaforele folosite pentru această activitate în opera lui Platon și a altor autori până la Catullus sunt aceleași pe care le foloseau pentru a desemna prostituția sau partenerul pasiv în relațiile sexuale. Lectorul este sodomizat de text. A citi înseamnă a-i împrumuta trupul tău unui scriitor

necunoscut, un act curajos de promiscuitate. Nu era considerat complet incompatibil cu statutul de cetățean, deși conservatorii epocii susțineau că trebuie practicat cu oarecare moderație, ca să nu devină un viciu.

La început au fost copacii

8

Cărțile sunt copiii copacilor, care au constituit primul cămin al speciei noastre și, poate, cel mai vechi receptacol al cuvintelor noastre scrise. Etimologia cuvântului cuprinde o poveste veche despre origini. În latină, liber, care înseamnă „carte“, la început se referea la scoarța copacului sau, mai exact, la pelicula fibroasă care separă scoarța de lemnul trunchiului. Plinius cel Bătrân afirmă că romanii scriau pe scoarța copacilor înainte să cunoască sulurile egiptene. Timp de multe secole, diverse materiale — papirusul, pergamentul — aveau să înlocuiască acele vechi pagini din lemn, dar, făcând cale-ntoarsă, odată cu triumful hârtiei, cărțile s-au născut din nou din copaci.

După cum am explicat deja, grecii numeau cartea biblîon, amintind de orașul fenician Byblos, renumit pentru exportul de papirus. În zilele noastre, de-a lungul evoluției lui, folosirea termenului s-a redus la titlul unei singure opere, Biblia. Pentru romani, liber nu se referea la orașe sau la rute comerciale, ci la misterul pădurii în care strămoșii lor începuseră să scrie, învăluți de adierea vântului prin frunzele copacilor. Și denumirile germanice — book, Buch, boek — provin dintr-un cuvânt din domeniul forestier: fagul cu trunchi albicios.

În latină, termenul care însemna „carte“ se pronunța aproape la fel ca adjectivul „liber“, chiar dacă rădăcinile indo-europene ale ambilor termeni aveau origini diferite. Multe limbi romanice, cum ar fi spaniola, franceza,

italiana sau portugheza, au moștenit întâmplător această asemănare fonetică, ce invită la jocuri de cuvinte, identificând lectura cu libertatea. Pentru învățații din toate epocile, sunt două pasiuni care ajung mereu să se întâlnească.

Chiar dacă azi am învățat să scriem cu lumină pe ecrane cu cristale lichide sau cu plasmă, încă simțim chemarea de odinioară a copacilor. Pe scoarța lor redactăm un răsfirat inventar amoros al umanității. În plimbările lui prin Câmpiile Castiliei, Antonio Machado obișnuia să se oprească pe malul unui râu pentru a citi câteva rânduri din această carte a îndrăgostiților:

*M-am întors să văd plopii auriți,
plopii de pe cărarea ce se întinde pe malul
râului Duero, între San Polo și San Saturio,
dincolo de zidurile vechi
din Soria [...].*

*Acei plop ai râului, care-nsoțesc
cu foșnetul frunzelor lor uscate
murmurul apei, șuierul vântului,
au pe scoarța lor
incrustate inițiale care sunt nume
de îndrăgostiți, cifre care sunt zile.*

Când un adolescent își scrijelește cu vârful unui briceag inițialele pe scoarța argintie a unui plop, fără să știe, el reproduce un gest foarte vechi.

Callimachos, bibliotecarul din Alexandria, menționează încă din secolul al III-lea î.Hr. un mesaj amoros de pe un copac. Nu este singurul. Un personaj din Vergiliu își imaginează cum, cu trecerea anilor, scoarța copacului va crește, deformând numele lui și al iubitei sale: „...și dragostele mele / Să le sap pe arbori tineri: crește-vor cu ei și ele!”⁷⁵. Poate că obiceiul, mereu actual, de a tatua litere pe pielea unui trunchi pentru a păstra amintirea cuiva care a trăit și a iubit a fost unul dintre episoadele cele mai vechi ale scrierii în Europa. Poate că pe malul unui râu care curge și trece și visează, cum spunea Machado, anticii greci și romani și-au scris primele gânduri și primele cuvinte de iubire. Cine știe câți astfel de copaci aveau să ajungă cărți.

Scriitori săraci, cititori bogați

9

Accesul la cărți în lumea romană era, mai ales, o chestiune de relații. Anticii și-au creat versiunea lor specială de societate a cunoașterii, bazată pe cine cunoștea pe cine.

Literatura antică nu a reușit niciodată să creeze o piață sau o industrie așa cum le înțelegem azi, iar mecanismul civilizației cărților a funcționat mereu datorită unei combinații de prietenii și copiști. În epoca bibliotecilor private, când un individ bogat își dorea o carte veche, o împrumuta de la un prieten — dacă o avea vreunul dintre cunoscuții lui — și-i porunca unui angajat să o copieze, uneori un sclav personal, alteori un copist silitor de la vreun atelier. La noutățile contemporane se ajungea prin intermediul cadourilor. În acele timpuri, când nu existau edituri, când un autor termina de scris o carte, comanda un anumit număr de copii și începea să le ofere în stânga și în dreapta. Soarta operei sale depindea de perimetrul și importanța cercului său de cunoscuți, colegi și clienți dispuși să o citească, din afecțiune

și mai ales din obligație. Se spune că un orator bogat pe nume Regulus a pus să se facă o mie de copii ale unui text oribil pe care-l scrisese despre fiul său mort — Plinius comentează plin de venin că părea mai degrabă o carte scrisă de un copil despre un alt copil —, și a trimis textul cunoscuților săi din toată Italia și din provincii. În plus, a luat legătura cu mai mulți decurioni din legiunile romane, plătându-i ca să aleagă dintre soldați pe cei care aveau cele mai bune voci și să organizeze lecturi publice ale operei sale — un fel de prezentări — în diverse regiuni ale imperiului. Promovarea și difuzarea literaturii era treaba scriitorului — dacă își putea permite, precum Regulus — sau a nobililor săi protectori — dacă era un străin prăpădit, cum se întâmpla de obicei.

Existau, firește, persoane care doreau să citească o carte nou apărută dar nu-l cunoșteau personal pe autor și, de aceea, nu figurau pe listele lui de cadouri. În astfel de cazuri, singura soluție era să se apeleze la cineva aflat în circuit și să se comande o copie a exemplarului său. De îndată ce scriitorul începea să-și „distribuie“ o nouă operă, cartea devenea un bun al domeniului public, așa încât oricine putea să o reproducă. Verbul latinesc pe care azi îl traducem cu „a edita“ — edere — avea în realitate un înțeles mai apropiat de termenii „donație“ sau „abandon“. Însemna să lași opera la voia întâmplării. Nu exista nimic nici pe departe asemănător cu drepturile de autor sau copyright. Pe tot traseul cărții, doar cel care făcea copia (presupunând că nu era vorba despre un sclav domestic) era plătit în mod direct, la rând, la fel cum astăzi ni se cer bani pe pagină atunci când facem fotocopii.

Doctorul Johnson, marele savant englez, obișnuia să spună că nimeni, cu excepția vreunui găgăuță, nu a scris vreodată din alte motive decât pentru bani. Nu știm ce fel de oameni erau scriitorii din Antichitate, dar toți erau conștienți din start că nu exista nici cea mai mică speranță să facă bani din vânzarea cărților. În secolul I, umoristul Marțial se plângea: „Paginile mele sunt apreciate doar dacă-s gratis“. De la sosirea lui la Roma, scriitorul născut în Bilbilis simțise pe pielea lui că profesia literară nu era rentabilă, nici măcar pentru un autor de succes. El povestește că într-o zi un necunoscut bogat l-a abordat pe stradă, ținându-l cu degetul și cu privirea, cum fac azi vânzătorii de selfiuri cu personalități: „— Tu ești într-adevăr, tu ești (mi-a zis) / Poetul Marțial, cel care-a scris / Atâtea hazuri și atâtea glume, / Pe care le cunoaște-ntreaga lume?“, îi spuse. Apoi continuă: „— Dar, de ce porți o togă-atât de

rea? / — Fiindcă nu-s poet mai bun ca ea“⁷⁶, i-a răspuns Marțial, cu o replică tăioasă ce prefigura umorul sarcastic aragonez.

Ce urmărea cineva precum Cicero când își publica discursurile și eseurile? Să-și extindă ambițiile sociale și politice, să-și sporească faima și influența; să-și creeze o imagine publică pe măsura intereselor sale; să se asigure că prietenii lui — și dușmanii — îi cunoșteau succesele. Ceva asemănător căutau mecena care îi susțineau economic pe scriitorii străluciți, dar săraci: gloria, strălucirea, adulația. Cărțile serveau, mai ales, pentru crearea sau susținerea prestigiului anumitor persoane. Literatura circula liber și voluntar, ca daruri sau împrumuturi personale, din mână în mână, între persoane interesate, ajutând la demarcarea unui mic grup de elită culturală, o comunitate intimă de oameni bogați în care erau admiși, pentru talentul lor, câțiva protejați de origine modestă sau sclavi. În voia sortii, fără relații cu oameni puternici, nici cititorii, nici scriitorii nu aveau cum să supraviețuiască.

După nașterea străină și servilă a culturii literare, au început timid să apară și câțiva scriitori autohtoni, dar condiționați să scrie în proză despre chestiuni respectabile precum istoria, războiul, dreptul, agricultura sau morala. Cicero și Cezar au fost figurile cele mai cunoscute din acea primă recoltă republicană de autori romani de familie bună. Față de poezii sclavi aduși din lumea greacă, ei erau cetățeni care, în plus, scriau. Și o făceau pe teme serioase. Unui străin nu i se putea permite să scrie despre legi sau tradiții naționale, dar nici nu ar fi fost bine văzut ca un roman de familie bună să-și dedice timpul poeziei — așa cum multor persoane din vremea noastră li s-ar părea dubios ca un șef de stat să scrie versurile unor cântece pop.

De aceea, multă vreme au coexistat două literaturi paralele și contemporane. Pe de o parte, versurile pe care sclavii și libertii greci le compuneau pentru a-și mulțumi protectorii culți și nobili, iar pe de altă parte, opera diletantă — mereu în proză — scrisă de cetățeni respectabili. „Poezia nu stă la loc de cinste, iar dacă cineva i se dedică e numit cerșetor“, scria Cato cel Bătrân. De atunci, păpușarii, muzicienii și artiștii și-au păstrat această faimă de oameni de joasă speță, de la Caravaggio la Van Gogh; de la Shakespeare și Cervantes la Genet.

La Roma, cetățenii cu drepturi depline se puteau dedica activităților artistice și literare dacă așa doreau, cu condiția să fie ocazionale și, mai ales,

dezinteresate. În schimb, pretenția de a-și câștiga existența cu ajutorul literelor era o aspirație nu tocmai decentă pentru oamenii de bine. Când cunoștințele erau amestecate cu scopul de a face profit, acestea erau imediat discreditate. Am spus deja că până și meseriile intelectuale care presupuneau multe cunoștințe, cum ar fi arhitectura, medicina sau învățământul, erau tipice pentru clasele inferioare. Învățătorii de la școlile din Antichitate, în marea lor majoritate sclavi sau liberi, exercitau o muncă umilă și disprețuită. „Avea origini obscure“, comenta Tacitus despre un individ — un parvenit — care își începuse cariera făcând această meserie de plebeu. Patricienii și aristocrații apreciau știința și cultura, însă disprețuiau predarea lor. În mod paradoxal, nu era nobil să-i înveți pe alții un lucru pe care era cât se poate de onorabil să-l înveți.

Cine ar fi crezut că, în epoca mării revoluții digitale, va reveni în forță vechea idee aristocratică a culturii ca hobby pentru amatori? Vechiul refren se aude din nou, repetând că, dacă scriitorii, dramaturgii, muzicienii, actorii, cineștii vor să mănânce, ar trebui să-și caute o meserie serioasă și să lase arta pentru timpul liber. În noul cadru neoliberal și în lumea în rețea — curios, la fel ca în Roma sclavagistă a patricienilor —, se cere ca munca creativă să fie gratuită.

10

În acest univers de bogății și înaltă societate în care cultura începea să prindă rădăcini existau și femei care colecționau cărți. Datorită scrisorilor lui Cicero, știm despre Caerellia, cititoare avidă și proprietara unei biblioteci de filosofie. Se pare că această bogată doamnă patriciană a obținut, într-un fel sau altul — poate prin mită —, o copie-pirat a tratatului ciceronian Despre supremul bine și supremul rău, înainte ca autorul să pună oficial cartea în circulație. „Fără îndoială, Caerellia este plină de un entuziasm înflăcărat pentru filosofie“, a scris Cicero, iritat, pe un ton sarcastic.

Cazul acestei cititoare nerăbdătoare nu era o excepție. În familiile romane de

rang înalt întâlneai frecvent femei foarte culte. În secolul al II-lea î.Hr., Cornelia, mama fraților Gracchus, se ocupa personal de studiile copiilor ei și avea grijă să le aleagă cei mai buni profesori. În plus, organiza reuniuni literare care anticipau salonul francezesc al lui Madame de Staël, unde se întâlneau politicieni și scriitori din epocă. Semproniei, mama celui Brutus care l-a asasinat pe Cezar, îi plăcea să citească atât în latină, cât și în greacă. Cicero o prezintă pe fiica sa Tullia ca fiind doctissima. Una dintre numeroasele soții — succesive — ale lui Pompei era foarte pasionată de literatură, geografie și muzică de liră. În plus, precum Caerellia, „asista cu plăcere la discuțiile filosofice“.

Aristocrații romani obișnuiau să-și educe fiicele. În general nu le duceau la școală, ci preferau preceptori privați care să le vină acasă, pentru a putea supraveghea castitatea fetelor. Anticii erau mereu îngrijorați că strada ar putea pune în pericol viața nobilelor lor proenituri. Într-o lume în care pederastia era ceva obișnuit, niciodată nu erau suficiente măsuri de precauție. De aceea, familiile nobile aveau un sclav care îi însoțea pe copii în drumurile lor zilnice până la școală — era numit „pedagog“, paedagogus, care la origine însemna doar „însoțitorul copilului“. Cu toate acestea, soluția domestică presupunea și ea anumite riscuri. Relațiile dintre un profesor celebru pe nume Quintus Caecilius Epirota și fiica stăpânului său, căreia îi preda, au stârnit un val de bârfe în secolul I î.Hr., ducând la exilarea libertinului libert.

Femeilor le erau interzise ultimele trepte ale cunoașterii: educația superioară era un domeniu strict masculin. Și nici nu aveau voie, precum băieții, să studieze un an la Atena sau Rhodos, un fel de bursă Erasmus a acelor vremuri. Fetele de familie bună nu mergeau la lecții de retorică și nici nu călătoreau în Grecia ca să-și perfecționeze nivelul lingvistic, nici nu făceau turism pe Acropole, nici nu savurau libertatea departe de părinții lor. În timp ce frații lor admirau statuile grecești și se bucurau de iubirea greacă, adolescentele, care erau căsătorite de foarte tinere cu bărbați deja în vârstă, porneau la vânătoare de soți. Anticii credeau despre căsătorie că era pentru femei ceea ce războiul era pentru bărbați: împlinirea adevăratei lor naturi.

De-a lungul secolelor găsim urmele unei dezbateri încrâncenate despre avantajele și pericolele învățării de către fete a alfabetului. Viața de noapte a avut o importanță decisivă în această controversă. Grecii le lăsa pe femei

acasă și mergeau singuri la banchete, unde hetairele erau plătite să îi distreze până în zori. Romanele, în schimb, mergeau la cine în afara casei, motiv pentru care era important pentru soții lor să fie capabile să întrețină conversații inteligente cu ceilalți comeseni. Din acest motiv, în casele aristocrate romane puteai întâlni femei mândre de inteligență, conversația și cunoștințele lor.

O oglindire acidă și caricaturală a acelor doamne culte putem găsi în satirele lui Iuvenal. La sfârșitul secolului I, poetul comic s-a apucat să scrie versuri care, spunea el, erau inspirate de indignare. Era un umorist morocănos și reacționar copleșit de nostalgia unui trecut inexistent. Nu întâmplător s-au păstrat atât de multe manuscrise medievale din Satirele sale, deoarece călugării erau încântați de denunțurile lui năucitoare la adresa depravării omenești — un material ideal pentru predici edificatoare. În unul dintre poemele lui, Iuvenal îi avertizează pe bărbați în privința chinurilor căsătoriei. El înșiră un catalog al „relelor” femeiești: desfrâuri cu gladiatori, infidelități cu străini mizerabili — „vei fi tatăl unui etiopian, în curând vei avea în testament un moștenitor negru pe care nu-l vei putea vedea niciodată la lumina zilei” —, cheltuieli extravagante, cruzime față de sclavi, superstiții, nerușinare, proastă dispoziție, gelozie și... cultura („Dar și mai nesuferită este totuși femeia care, cum începe a se așeza la masă, laudă pe Vergiliu, [...] atârână în balanță pe Maro într-o parte și-n cealaltă pe Homer. Gramaticii se dau bătăuți, retorii depun armele și toată lumea tace; nici avocatul, nici crainicul [...] nu mai vorbește. [...] Urăsc femeia care reia și cercetează întruna «Metoda lui Palaemon», respectând mereu logica și regulile vorbirii; care, versată în vechii autori, îmi citează versuri necunoscute mie și care reproșează prietenei inculte greșeli de exprimare chiar de neluat în seamă de către un bărbat”⁷⁷).

Izbucnirea misogină a acestei satire e atât de virulentă, încât unii specialiști se întreabă dacă nu cumva Iuvenal era un retrograd vocal sau dădea glas celor mai extremiste argumente pentru a le ridiculiza. E aproape imposibil să-ți dai seama dacă era serios ori ironic într-un text vechi de douăzeci de secole. În orice caz, umorul lui Iuvenal nu ar fi triumfat dacă în spatele persiflării nu ar fi existat și elemente veridice. Fără îndoială, la începutul erei noastre, plăcerea lecturii își făcuse cuib în sufletul multor femei romane. Iar unele dintre ele, îndrăgostite de literatură și limbaj, erau capabile să-și sfideze soții.

Pentru prima oară au existat în familiile nobile mame și fiice învățate care conversau, citeau, cunoșteau libertatea cărților și știau să folosească puterea indestructibilă — „ca un zeu ori un diamant“ — a cuvintelor.

11

Cine învăța să citească și avea cărți în civilizația romană? Nimic nu demonstrează că ar fi existat în Antichitate ceva care să semene cât de cât cu educația universală. Abia în epoca modernă, foarte de curând, unele țări au reușit o alfabetizare generalizată, ceea ce nu s-a întâmplat spontan, ci a necesitat un mare efort colectiv. Romanii nu au încercat niciodată o alfabetizare generalizată, și nici nu au creat o școală publică. Educația era voluntară, nu obligatorie. Și scumpă. E greu de reconstituit gradul de alfabetizare din vremea aceea, care oscila între cei care abia își scriau numele și cei care devorau proza alambicată a lui Tacitus. Abilitățile de scriere și citire nu erau egale între bărbați și femei, nici între regiunile rurale și cele urbane. Experții sunt în general precauți și vagi în supozițiile lor. Istoricul W.V. Harris îndrăznește să ofere cifre exacte pentru populația orașului Pompeii, acoperită de lava vulcanului Vezuviu în secolul I. Acolo s-au putut studia în detaliu miile de graffiti și picturi murale — mesaje ale unor oameni obișnuiți, cum ar fi anunțuri de închiriere a caselor, declarații de iubire, obiecte pierdute, diverse insulte și obscenități ca acelea de pe ușile toaletelor noastre publice, tarife de curve, un fan care-și încurajează gladiatorul preferat etc. Potrivit lui Harris, în orașul acela trebuie să fi știut să scrie și să citească mai puțin de 60% dintre bărbați și mai puțin de 20% dintre femei; în total, nu mai mult de 2 000–3 000 de locuitori. Chiar dacă aceste cifre ne-ar putea părea mici, ele arată un nivel de educație care nu mai fusese atins niciodată până atunci, și un acces la cultură mai deschis decât în oricare dintre epocile anterioare.

Viața copiilor din clasele privilegiate era dată peste cap când împlineau șapte ani. La vârsta aceea părăseau atmosfera căminului, unde mama îi educa și vreun sclav grec îi învăța limba lui — precum o guvernantă străină în

romanele din secolul al XIX-lea. Odată încheiată perioada învățatului acasă, trebuia să se confrunte cu o experiență dură, chiar violentă. Până la 11–12 ani erau nevoiți să îndure didactica obsesivă și monotonă a școlii primare. Se insista obsesiv pe fiecare fază — literele, silabele, textele —, fără să încerce nimeni să capteze curiozitatea elevului, cu o indiferență absolută față de psihologia copilului. Ca și în Grecia, metoda era pasivă: memoria și imitarea erau cele mai apreciate talente.

În plus, învățătorul nu obișnuia să facă plăcută învățarea. Pentru toți scriitorii antici, amintirea școlii e asociată loviturilor și terorii. În secolul al IV-lea, poetul Ausonius i-a trimis o scrisoare nepotului său pentru a-l încuraja să-și înceapă fără frică noua viață de școlar: „Să vezi un profesor nu e un lucru chiar așa de înfricoșător“, îi spunea el. „Chiar dacă are o voce neplăcută și amenință cu muștrări aspre încrețindu-și fruntea, ai să te obișnuiești cu el. Nu te speria dacă la școală răsună multe lovituri de biciușcă. Să nu te tulbure țipetele când vibrează mânerul cravașei, iar băncuțele voastre se mișcă din cauza tremuratului și a fricii.“ Bănuiesc că aceste cuvinte care aveau menirea să-l liniștească îi provocau sărmanului copil un coșmar și mai mare. Augustin de Hippo, care nu a uitat niciodată suferințele lui de școlar, scria la 72 de ani: „Cine nu ar da înapoi, cu groază, preferând să moară, în caz că ar avea de ales între moarte și întoarcerea la copilărie?“

Meseria învățătorilor se numea pe latinește *litterator*, adică „cel care predă literele“. Acei diavoli sărmani, în general severi, insipizi și prost plătiți — nu trebuie să ne surprindă că mulți aveau mai multe locuri de muncă —, și-au transmis numele „literaturii“, o altă profesie predispusă la greutate. Nici locurile în care își predau cursurile nu erau chiar monumentale: spații ieftin de închiriat, uneori simple porticuri separate de zgomotul străzii și de curioși cu perdele de pânză. Elevii se așezau pe taburete simple fără spătar și scriau pe genunchi, deoarece nu existau mese. Horațiu îi descrie în drum spre școală, „Purtându-și fiecare pe umărul lui stâng / Tăblițele și punga, ce tânăru-și deschide / Pe dascăl să-l plătească la fiecare Ide“⁷⁸. Asta era conținutul primelor ghiozdane școlare.

Copiii aveau nevoie de materiale ieftine de scris pentru temele școlare, dictări, exerciții de caligrafie, notițe. Cum papyrusul era o marfă de lux, tăblițele cerate au fost, din vremea romanilor, suportul pentru scris intim și

cotidian al copilăriei. Pe ele învățau să citească și pe ele își marcau reușitele, iubirile, amintirile. În general, erau simple bucăți șlefuite din lemn sau metal prevăzute cu o suprafață ușor adâncită ce se acoperea cu ceară de albine amestecată cu rășină. Pe această suprafață moale se trasau literele cu un stil ascuțit din fier sau os. La capătul cealălalt, stilul avea un fel de spatulă cu care se netezea ceara, putându-se astfel refolosi tăblița sau șterge o greșeală. Suportul permitea o reciclare infinită, înlocuind pur și simplu stratul de ceară. În săpăturile de la Pompeii s-au descoperit, aproape intacte, două portrete de femei gânditoare, cu vârful unui stilus la marginea gurii, cum ar fi pozat un intelectual din secolul XX cu ochelarii lui, țigara și barba lăsată atent neîngrijită. În cel mai cunoscut portret dintre cele două — pe care, imaginându-ne o înfățișare inexistentă, am botezat-o „poeta Sappho” —, o femeie tânără meditează cu stilul sprijinit de buze și tăblițele de ceară într-o mână, în timp ce un vers se conturează în mintea ei. De fiecare dată când ronțaim capătul unui pix sau al unui creion, concentrați, cu privirea pierdută, fără să ne dăm seama, reproducem un repertoriu de gesturi la fel de vechi ca și scrisul.

Mâna tinerei Sappho din Pompeii ține un teanc de cinci sau șase tăblițe. Se obișnuia să se perforeze mici orificii într-un colț al tăblițelor pentru a le atașa apoi cu inele, șnururi sau curelușe. Uneori se fabricau dipticuri sau polipticuri prinse cu balamale. Datorită unui mare depozit de materiale descoperit la Vindolanda, lângă zidul lui Hadrian din Marea Britanie, avem știință de existența unor obiecte de mărimea unui caiet, confecționate din plăci de lemn obișnuite sau fâșii de mesteacăn pliate ca un acordeon. Lemnul era tăiat primăvara, plin de sevă, așa încât era mai flexibil, ușor de pliat, asemenea broșurilor moderne. În aceste ansambluri de tăblițe prinse ca niște pagini de lemn — în latină, codices — găsim legătura dintre trecutul cel mai îndepărtat al scrierii și prezent. Acestea au fost precursorile cărților așa cum le cunoaștem în ziua de azi.

Tăblițele se întâlneau peste tot și aveau diverse utilizări. Pe ele se scriau numeroase acte de naștere și documente de eliberare a sclavilor — două maniere de a începe o viață nouă. De asemenea, erau folosite pentru notițe personale, contabilitate domestică și însemnări comerciale ale micilor afaceri, arhive, scrisori și primele versiuni ale poemelor pe care le mai citim și azi. În manual său erotic *Arta iubirii*, Ovidiu îi avertizează pe amanții clandestini să

șteargă cu multă grijă frazele compromițătoare înainte de a refolosi o tăbliță. După părerea poetului, multe infidelități s-ar fi descoperit din neatenției de felul ăsta — ceara antică era, se pare, la fel de trădătoare ca mobilele din ziua de azi. Chestiunea a cauzat, fără îndoială, destule neplăceri strămoșilor noștri din era predigitală, pentru că și populara Kamasutra a lui Vātsyāyana dedică un spațiu amplu instruirii femeilor în arta de a ascunde scrisorile ce riscau să le compromită relațiile amoroase.

Uneori tăblițele erau acoperite cu un strat de ipsos, ca să se poată scrie pe ele cu cerneală folosind un calamus, o bucată de trestie rigidă ascuțită la vârf, precum penița stilourilor. În acest fel, era mai ușor pentru o mână neexperimentată să deseneze literele cu bastonașe și linii simple. Poetul Persius descrie un copil de vârstă școlară fără chef și disperat din cauza fiecărei picături de cerneală care îi cade din vârful calamusului și îi stropește exercițiile de caligrafie. Acea scenă s-a repetat în sălile de clasă multe secole, până într-un trecut foarte recent. Mama mea încă își mai amintește de caietele ei de școală stropite de aceste lacrimi negre.

Eu, în schimb, aparțin erei pixului, invenție genială a ziaristului maghiar László Bíró. Se spune că lui László i-a venit ideea unui nou instrument de scris cu o bilă metalică dură în interiorul unui orificiu în timp ce se uita la niște copii jucându-se cu mingea. A observat că, după ce trecea printr-o baltă, mingea lăsa în urmă o dâră de lichid. Îmi și imaginez acea partidă de fotbal într-un oraș ploios — strigătele, râsetele, ziua cenușie, solul presărat cu băltoace, urmele lăsate de minge, ca un nou alfabet recent inventat. De acolo provin neuitatele Bic Cristal hexagonale din copilăria mea, cu capacul lor albastru și orificiul lateral. Îmi amintesc de lungile după-amiezi plictisitoare în care erau folosite pe post de sarbacane cu care se proiectau boabe de orez în ceafa vreunui coleg, iar eu încercam — cu o neîndemânare adolescentină — să atrag atenția cuiva de care-mi plăcea.

Estetica horror și fascinația pentru violența extremă, care ni se par atât de contemporane, aveau deja adepți printre romani. Mitologia greacă posedă și ea un întreg repertoriu de sălbătici — violuri, ochi scoși, ficați de om devorați de vulturi și oameni jupuiți cu furie —, dar pe primul loc tronează, fără îndoială, cronicile martirilor creștini, cu descrierile lor explicite de torturi, dezmembrări, mutilări și sânge, mult sânge.

Unul dintre marii maeștri sadici și extrem de cruzi s-a născut în Hispania la jumătatea secolului al IV-lea, probabil în Caesaraugusta⁷⁹ — prin urmare, trebuie să-și fi petrecut copilăria pe malurile aceluiași râuri și bătut de aceleași vânturi ca și mine. Aurelius Prudentius Clemens a primit de la părinții săi un nume pașnic și a ocupat diferite funcții foarte puțin aventuroase, precum cea de funcționar imperial, însă dincolo de această fațadă obișnuită se ascundea străbunicul roman al lui Tarantino sau Dario Argento. Când se apropia de 50 de ani, acest hispanic liniștit a simțit un puternic impuls creativ și, renunțând la responsabilitățile lui oficiale, a scris 20 000 de versuri febrile în șapte ani. Printre alte cărți, a publicat și o colecție de poeme cu nume grecesc, Peristephanon, „Despre cununile martirilor“, care povestesc, cu lux de amănunte și coregrafii stilizate, torturile, supliciul a paisprezece creștini care au fost chinuiți pentru a fi determinați să renunțe la credința lor.

Sfântul Casian a fost victima unui asemenea morbid martiriu, dintre cele care îl mișcau atât de mult pe Prudentius. Cronica morții sale este unul dintre cele mai îngrozitoare texte din literatura latină și, în mod neașteptat, un document extraordinar ce descrie — dintr-o perspectivă macabră — viața de zi cu zi dintr-o școală antică și instrumentele de scriere folosite de strămoșii noștri romani. Prudentius povestește cum Casian era învățător de școală primară și nu era foarte amabil cu elevii săi. Le dădea teme celor mici, îi învăța să scrie după dictare și obișnuia să le administreze pedepse aspre. Biciuiți zilnic, elevii lui au dezvoltat un amestec periculos de teamă, violență și resentimente, precum acei copii blonzi cu privirea de gheață care ne fac pielea de găină din filmul *Das Weiße Band* (Panglica albă) al lui Haneke.

Erau anii întunecați ai persecuțiilor religioase. După nenumărate valuri de represiune împotriva creștinilor, Casian a fost arestat pentru că refuzase să se închine zeilor păgâni. Potrivit lui Prudentius, autoritățile au hotărât să-l

predea, fără haină și cu mâinile legate la spate, copiilor din clasa lui, pentru a-i fi călăi. Povestirea, până în acel moment destul de previzibilă, se întunecă dintr-odată. Moartea și cruzimea au aici chip de copil: „Cu toții dau frâu liber amărăciunii și urii pe care le acumulaseră sub forma unei furii tăcute. Aruncă și sparg de fața învățătorului lor tabla fragilă, iar arătătorul sare când îi lovește fruntea. Îl lovesc cu tăblițele de ceară, iar paginile sparte și umede se înroșesc de sânge. Alții agită în mâini stiluri și tocuri de scris din fier cu ale căror vârfuri se scrie pe ceară. Două sute de mâini îi înțeapă, dintr-odată, trupul; unele stiluri îi pătrund în vintre, altele îi smulg pielea“.

Prudentius vrea să-l înspăimânte pe cititorul impresionabil pentru a-i întări credința. Manevrează abil mijloacele terorii: prelungește scena, întârzie asupra detaliilor, mișcărilor, sunetelor și loviturilor. Transformă în arme obiecte cotidiene și explorează durerea pe care acestea ar putea-o provoca. Ne descoperă faptul că stilurile folosite pentru a desena cuvintele pe ceară erau ascuțite ca un cuțit. Scrierea aceea cu pumnale simbolizează violența care domnea în școala romană a literelor care se învățau cu sânge. Astfel, poemul se transformă, paradoxal, într-un discurs întunecat împotriva pedepselor corporale aplicate copiilor. Toți elevii par să fi suportat sarcasmul și loviturile învățătorului, iar teribila povestire a răzbunării lor ne obligă să asistăm la transformarea copiilor în călăi, a inocenților în asasini. E un spectacol neliniștitor, bolnăvicios: „De ce te plângi? îi spune cu cruzime un băiat învățătorului căzut în dizgrație. Tu însuși ne-ai dat tocul și ne-ai înarmat cu el. Acum îți returnăm miile de semne pe care le-am primit în timpul școlii. Ar trebui să fii mulțumit că scriem. De-atâtea ori am cerut pauze pe care ni le refuzai, învățător avar cu eforturile noastre! Hai, exercită-ți autoritatea, ai dreptul să-l pedepsești pe elevul cel mai leneș“. Finalul poemului este absolut macabru. Copiii se distrează prelungindu-i învățătorului chinurile, în timp ce ultima suflare a vieții sale se risipește puțin câte puțin prin tăieturile din trupul lui străpuns.

Chiar dacă intenția lui Prudentius era să denunțe crimele împotriva creștinilor, prin povestirea lui atroce se filtrează și tenebrele vieții școlarilor. Un alt hispanic, născut la jumătatea secolului I în Calagurris — actuala Calahorra —, a fost unul dintre primii scriitori care au pus sub semnul întrebării metodele brutale din educație. În *Institutio Oratoria*, Quintilian afirma că dorința de a învăța depinde numai de voință, „care nu admite

constrângere“. Se opunea pedepselor umilitoare la școală — „un lucru înjositor și vrednic de robi“⁸⁰, spunea, arătând că impulsurile sale umanitare aveau totuși excepțiile și lacunele lor. Poate că-și amintea de propria lui copilărie chinuită când scria că copiii loviți suferă adesea de frică, durere și rușine, o rușine atât de profundă, încât distruge fericirea copilărească. De aceea, adaugă el, fiind copilăria o vârstă atât de fragilă, nimeni nu ar trebui să aibă puteri nelimitate asupra unor ființe atât de lipsite de apărare.

Povestea îngrozitoare a lui Casian pare să demonstreze că biciuirile și loviturile nu au dispărut niciodată din sălile de clasă romane, dar putem observa și zone luminoase în această panoramă sumbră. La începutul erei noastre au apărut susținători ai unei pedagogii mai caritabile și mai plăcute. Acest curent prefera recompensele în locul pedepselor, și se străduia să le trezească copiilor dorința de a învăța. Știm că unii învățători au început să construiască jucării educative pentru elevii lor și, pentru a le răsplăti primele lecturi bâlbâite, le ofereau prăjiturile și biscuiți în forma literelor pe care le învățau. Asemenea excese de indulgență au provocat reacția imediată a susținătorilor vechii tradiții. Un personaj din *Satyricon* de Petronius atacă obiceiurile depravate și mult prea blânde din vremea lui (domnia lui Nero, în secolul I) și anunță declinul iminent al Romei dacă — unde s-a mai pomenit! — copiii învață jucându-se. Bătăliile dintre vechea și noua școală sunt mult mai vechi.

O familie tânără

13

De fapt, dacă ne îndreptăm privirea spre originile noastre, vom descoperi că noi, cititorii, suntem o familie foarte tânără, o noutate meteorică. Acum aproximativ 3,8 miliarde de ani, pe planeta Pământ, anumite molecule s-au

unit pentru a forma structuri deosebit de mari și complexe numite organisme vii. Animale foarte asemănătoare cu oamenii moderni au apărut pentru prima oară în urmă cu 2,5 milioane de ani. Acum 300 000 de ani, strămoșii noștri au domesticit focul. Acum 100 000 de ani, specia omenească a cucerit cuvântul. Între anii 3 500 și 3 000 î.Hr., sub soarele arzător al Mesopotamiei, niște genii sumeriene anonime au trasat în lut primele semne care, depășind barierele temporale și spațiale ale vocii, au reușit să lase urma durabilă a limbajului. Abia în secolul XX, la mai bine de cinci milenii după aceea, scrierea a devenit o abilitate extinsă, la îndemâna majorității populației — o cale lungă; o achiziție foarte recentă.

A trebuit să așteptăm ultimele decenii ale secolului XX, în prag de secol XXI, pentru ca oamenii de origine foarte modestă, aparținând subculturilor marilor orașe, cufundați într-o lume a bandelor de stradă și a triburilor urbane, să învețe alfabetul și să și-l însușească pentru a da frâu liber protestelor, nonconformismului și decepțiilor lor. Graffitiurile contemporane au constituit unul dintre cele mai inovatoare evenimente pe care, de-a lungul multor secole, le-a experimentat alfabetul roman, emblemă neprevăzută a deceniilor de muncă grea pentru extinderea alfabetizării. Pentru prima oară în istoria noastră, un grup de persoane foarte tinere — copii și adolescenți de vârstă școlară, mulți dintre ei născuți în ghetouri și la periferii — au avut mijloacele și siguranța de sine să-și inventeze propriile expresii grafice, creând o artă originală bazată pe desene și litere. Jean-Michel Basquiat, un tânăr negru de origine haitiană, trăia ca un vagabond înainte să înceapă să-și expună, în anii 1980, graffitiurile în galerii de artă. Literele invadează în cascadă multe dintre pânzele sale, probabil ca o afirmare de sine în interiorul unui sistem care-i îndepărtează pe cei marginalizați. El scria și apoi tăia unele cuvinte pentru a fi percepute mai bine; spunea că simplul fapt că au fost interzise ne obligă să le citim cu și mai mare atenție.

În mod curios, graffitiurile — sau writing, cum le numesc cei implicați — s-au extins pe clădiri, peroane de metrou, garduri și spații publicitare din New York, Los Angeles și Chicago, apoi prin Amsterdam, Madrid, Paris, Londra și Berlin, în aceiași ani în care în curțile din Silicon Valley avea loc revoluția informatică. În timp ce noii experți în tehnologie explorau frontierele cyberspațiului, tineretul urban care locuia în mahalale cunoștea pentru prima oară plăcerea de a desena litere pe pereți și vagoane de metrou, și frumusețea

actului fizic de a scrie. În aceiași ani în care tastaturile începeau să revoluționeze gesturile scrierii, cultura alternativă a tinerilor a descoperit cu pasiune caligrafia, care până atunci fusese o plăcere minoritară. Fascinați de puterea de a da nume lucrurilor, de posibilitățile creative pe care le presupun literele și de sentimentul de risc pe care îl presupune scrisul — este un act periculos, mereu gata să-ți scape —, adolescenții au adoptat alfabetul manuscris ca o nouă formă de exprimare, pentru a-și umple timpul liber și a câștiga respectul semenilor. Faptul că această însușire e atât de actuală se explică numai prin vârsta mică a scrierii comparativ cu lungul drum al umanității — scrisul constituie doar ultima clipire a speciei noastre, bătaia cea mai recentă a unei inimi bătrâne.

Vladimir Nabokov avea dreptate când ne reproșa, în *Foc palid*, lipsa de uimire în fața acestei inovații prodigioase: „Suntem absurd de obișnuiți cu acest miracol, și anume că niște semne scrise pot să conțină o imagerie nemuritoare, volute ale gândirii, noi lumi cu oameni vii, vorbind, lăcrimând, râzând”⁸¹. Și lansează o întrebare neliniștitoare: „Dacă ne-am trezi într-o zi, noi toți, și ne-am pomeni incapabili să citim?”⁸² Ar fi un regres la o lume nu foarte îndepărtată, anterioară miracolului vocilor desenate și al cuvintelor tăcute.

14

Extinderea lecturii a provocat un nou echilibru al simțurilor. Până atunci, limbajul își făcea drum prin intermediul auzului, dar, după descoperirea literelor, o parte din comunicare a emigrat spre privire. Iar cititorii au început curând să aibă probleme cu vederea. Din cauza plângerilor unor scriitori romani, s-a descoperit că folosirea zilnică a tăblițelor cerate oboșea și „întuneca” vederea. Pe suprafața de ceară, liniile erau simple adâncituri fără contrast — brazde muncite de cuvinte. Poetul Marțial a vorbit în versurile sale despre „ochii istoviți” ai celor care citeau pe tăblițe, iar Quintilian le recomanda tuturor celor cu vederea slăbită să citească numai cărți scrise cu cerneală pe papirus sau pergament, negru pe maro. Așa s-a aflat că cel mai

ieftin și mai accesibil suport disponibil strămoșilor noștri lăsa sechele.

Pe atunci nu aveai cum să-ți corectezi dioptriile. De aceea, vederea obosită a multor cititori și erudiți din trecut era de cele mai multe ori condamnată să se cufunde lent într-o ceață inevitabilă sau să se destrame într-o furtună de pete din care fugeau culorile și lumina. Ochelarii nu se inventaseră încă. Se spune că împăratul Nero privea printr-un smarald imens pentru a putea vedea din loja lui detaliile luptelor lui îndrăgite dintre gladiatori. E posibil să fi fost miop și să fi folosit bijuterii mari lucrate sub forma unor lentile de ochean. În orice caz, pietrele prețioase de dimensiuni imense erau la îndemâna împăraților, dar nu a intelectualilor cu punga goală și cu vântul fluturându-le prin buzunare.

Multe secole mai târziu, în 1267, Roger Bacon a demonstrat științific că literele mici puteau fi văzute mai clar și mai mari dacă se foloseau lentile șlefuite într-un anume fel. Plecând de la această descoperire, fabricile din Murano au început să experimenteze folosind sticla, localitatea devenind leagănul ochelarilor. Odată descoperite lentilele, era nevoie de niște rame comode, ușoare, care să nu le dea voie ochelarilor să alunece. Chiar dacă unele dintre aceste prime soluții au fost poreclite „strivitoare de nasuri“, noile gadgeturi au devenit rapid un simbol seducător al prestigiului social.

Într-o scenă din Numele trandafirului, în fața uluitului Adso, Guglielmo din Baskerville scoate o pereche de ochelari din sacul pe care-l ținea legat de rasă, la nivelul pieptului, și și-i pune pe nas. În secolul al XIV-lea, când se petrece povestea, erau încă o raritate. Călugării de la abație, care nu mai văzuseră niciodată așa ceva, se uitau curioși, dar fără să îndrăznească să pună întrebări, la ciudata proteză de sticlă. Tânărul Adso o descrie ca pe „o mică furcă, construită astfel încât să poată sta pe nasul unui om [...], cum stă un călăreț pe crupa calului [...]. Și în cele două părți ale furcii, în așa chip încât să ajungă în dreptul ochilor, se ridicau două cercuri ovale de metal, care prindeau două tipsioare de sticlă, groase ca niște funduri de pahare“⁸³. Guglielmo îi explică ajutorului său buimăcit că trecerea timpului afectează ochii și că, fără acel miraculos instrument, mulți înțelepți, când împlinesc 50 de ani, n-ar mai putea să citească sau să scrie. Cei doi îi mulțumesc lui Dumnezeu că cineva reușise să descopere și să fabrice acele discuri fabuloase, capabile să resusciteze vederea.

Cititorii bogați din Antichitate nu-și puteau cumpăra încă ochelarii inexistenți, dar aveau la dispoziție cele mai luxoase suluri de pe piață cu care să-și protejeze și răsfete privirea. Majoritatea cărților se făceau la comandă, iar calitatea produsului artizanal depindea, ca în toate epocile, de cheltuiala pe care era dispus să o suporte cumpărătorul. Pentru început, existau diferite calități de papirus. După cum ne spune Plinius, cel mai fin provenea din fâșiile decupate din pulpa interioară a trestiei egiptene. Dacă colecționarul avea punga plină, caligrafia copistului era mai mare și mai frumoasă, iar cartea se citea mai ușor și rezista mai multă vreme.

Să ne imaginăm pentru o clipă cele mai frumoase, mai rafinate și mai exclusiviste suluri. Marginile foilor de papirus, netezite minuțios cu ajutorul unei pietre ponce, se împodobeau cu o fâșie colorată. Pentru a consolida cartea, se confecționau niște bastoane numite „ombilicuri“, din fildeș sau din lemn de preț, uneori acoperite cu foiță de aur, care se terminau la capete cu niște mânere foarte ornamentate. Sulurile conținând Tora folosite în sinagogi păstrează viu acest aspect al primelor cărți. Pentru evrei, cilindrii din lemn cu mânerul lor — „arborii vieții“ — sunt obligatorii din cauza interdicției ritualice de a atinge cu mâna pergamentul sau literele cărților sacre. La greci și la romani, să mângâi un text nu a fost niciodată un sacrilegiu, iar bastoanele ajutau pur și simplu la desfacerea și închiderea sulului cu mai multă ușurință.

Artizanii au inventat și alte accesorii scumpe pentru bibliofili capricioși, cum ar fi cutiile pentru călătorie și suporturile din piele pentru protejarea papirusului de intemperii. Pentru exemplarele de lux, aceste suporturi se vopseau în purpură, culoarea puterii și a bogăției. Se știe că exista și un unguent scump — ulei de cedru — cu care se ungea papirusul cu scopul de a îndepărta moliile devoratoare de cuvinte.

Numai aristocrații și patricienii romani se puteau lăuda cu biblioteci atât de fastuoase. Ei își etalau astfel cu mândrie averea, la fel cum cei de azi se umflă în pene la volanul unui Rolls-Royce. Cu unele excepții, poeții, înțelepții și filosofi nu aparțineau acelor cercuri privilegiate. Unii dintre ei priveau cu coada ochiului la frumoasele cărți la care nu puteau avea acces și, mormăind printre dinți, se răzbunau scriind satire caustice împotriva colecționarilor inculți. A ajuns până la noi un astfel de pamflet ranchiunos, intitulat

Împotriva unui ignorant care cumpăra multe cărți: „Deoarece foloasele ce le poate trage cineva din cărțile vechi sunt două: să poată vorbi corect și să se poarte bine, luându-se după cei buni și fugind de cei răi, și dacă nici folosul acesta nu l-a tras cineva din cărți, apoi de ce le mai cumpără, decât doară să dea de lucru șoarecilor, locuință moliilor și prilej de bătae pentru slugile ce nu umblă bine cu ele? [...] Drept aceea, tu ai putea să împrumuți altuia cărțile, dar nu să te folosești însuși de ele. Totuși n-ai împrumutat nimănui nicio carte, ci faci ca câinele la iesle: nici nu mănâncă orzul, nici nu lasă pe cal să-l mănânce”⁸⁴. Această capodoperă a furiei și insultei înfățișează cu înverșunare peisajul lipsei de cărți din epoca anterioară tiparului, când să citești era, de prea multe ori, semnul unui privilegiu nemeritat.

15

Multă vreme cărțile au circulat din mână în mână în cercuri închise de prieteni și ale celei mai exclusiviste clientele. În Roma republicană, citeau elitele și cei din anturajul lor. Au trecut multe secole în care, în condițiile lipsei bibliotecilor publice din Urbe, nu-ți puteai arunca ochii în cărți decât dacă dispuneai de o mare moștenire sau aveai o mare capacitate de a linguși.

În jurul secolului I î.Hr. se observă pentru prima oară existența unor cititori de plăcere, fără mari averi sau pretenții sociale. Această nișă s-a deschis datorită librăriilor. Se știe că existase deja un comerț cu cărți în Grecia, însă nu dispunem de prea multe informații pentru a reconstitui imaginea acelor prime tarabe cu cărți. În schimb, din lumea romană ne-au parvenit detalii substanțiale (nume, adrese, caracteristici, prețuri și chiar anecdote).

Tânărul poet Catullus — a fost mereu tânăr, pentru că a murit la 30 de ani — spune o anecdotă revelatoare despre prietenie și librării de la jumătatea secolului I î.Hr. Ca un precedent al farselor noastre de Crăciun, din Ziua Sfinților Inocenți, de la sfârșitul unui decembrie friguros, de Saturnalii a primit, în glumă, un cadou de la prietenul său Licinius Calvus: o antologie poetică incluzând autori pe care amândoi îi considerau cei mai proști scriitori

ai vremii. „Grozavă carte, Doamne, blestemată! / Tu i-ai trimis-o lui Catul, desigur / Ca el pe loc să moară chiar în ziua / De Saturnale, ziua cea mai bună!“, mormăie Catullus. Apoi își pune la cale răzbunarea: „Glumețule, nu! asta n-o să-ți meargă: / Cum s-o crăpa de ziuă, mă voi duce / Pe la librari, voi strânge tot veninul; [...] / Îți voi plăti și eu cu-aceste chinuri. / Iar voi acolo să plecați, de unde / Nemernici pași adusu-v-au înapoi, / Al veacului prăpăd, cârpaci de versuri!“⁸⁵.

Cu ajutorul acestor versuri jucăușe descoperim că în epoca aceea era deja ceva obișnuit să oferi cadou cărți cumpărate la piață de Saturnalii. Mai mult, răzbunătorul Catullus putea fi sigur că, în dimineața următoare, va găsi la Roma mai multe librării de unde să cumpere cea mai proastă și mai letală producție poetică contemporană, care îi va servi drept răzbunare pentru răutatea prietenului său.

Aceste librării deschise dis-de-dimineață erau, în principal, ateliere de copiere la comandă. La aceste prăvălii veneau mai ales persoane fără dare de mână, care nu aveau nici măcar un amărât de sclav căruia să-i încredințeze sarcina. Ajungeau cu un original la sub braț și comandau un anumit număr de copii manuscrise, mai mult sau mai puțin luxoase, în funcție de posibilitățile financiare. Angajații atelierului, în marea lor majoritate sclavi, manevrau rapid calamusul. Marțial, poetul din Bilbilis, marele lider antic al poeziei scurte, afirma că o copie a celei de-a doua sale cărți de epigrame — de treizeci de pagini în ediția mea tipărită — se copia doar într-o oră. Argumenta astfel multiplele avantaje ale literaturii lui rapide și ecologice: „Întâi, fiindcă astfel nu-mi ceri hârtie multă; / Al doilea: copistul, pe pagini puținele / Mai mult de-un ceas nu pierde cu fleacurile mele; / Al treilea: în grabă de prinzi un cititor, / Oricât ai fi de seacă, te-nghite mai ușor“⁸⁶.

Însuși termenul librarius desemna și copistul, și librarul, pentru că era vorba de o singură meserie. Înainte de inventarea tiparului, cărțile erau reproduse una câte una, literă cu literă, cuvânt cu cuvânt. Prețul materialului și al manoperei era același. Să produci dintr-odată, cum facem azi, un tiraj de mii de exemplare nu ar fi însemnat nicio economie. Dimpotrivă, producerea mai multor cărți fără un cumpărător garantat ar fi pus afacerea în pericol de faliment. Romanii ar fi ridicat din sprânceană cu neîncredere în fața conceptelor noastre actuale de public potențial și extinderea pieței de

desfacere. Cu toate acestea, anecdota lui Catullus ne dă de înțeles că se putea merge la librării în căutarea unor opere deja copiate și gata de a fi cumpărate, fără să fie nevoie să aduci originalul — cu siguranță trebuie să fi fost vorba de câteva noutăți și unii clasici esențiali. Librarii începeau să-și asume un oarecare risc antreprenorial, oferind cărți prît-à-porter de autori în care aveau încredere.

Marțial a fost primul scriitor care s-a mândrit cu relația de prietenie pe care o avea cu breasla librarilor. El, care se plângea întotdeauna de zgârcenia celor pe care-i avea drept mecena, se aproviziona cu cărți din magazine. Câteva dintre poeziile lui foarte moderne conțin reclamă ascunsă, poate chiar plătită: „Trecând spre Argiletum, precum obișnuiești, / Prin forul lui Cezar, aproape-ai să zărești/ O mică prăvălie; iar de-i citești pereții / Te vor primi la ușă, pe listă, toți poeții! / Acolo-s eu. Atrectus librarului îi spune. / Va cerceta pe rafturi și-n față îți va pune, / Pe cinci dinari bucata, un Marțial curat”⁸⁷.

Judecând după prețul de cinci dinari pe care îl menționează poetul pentru cărticica lui — un dinar era salariul unei zile de muncă —, Atrectus și scribii din atelierul lui elaborau produse de lux, chiar dacă produceau, probabil, și cărți ieftine pentru bugete mai modeste.

În afară de Atrectus, Marțial strecoară în versurile sale și numele altor trei librari: Triphon, Secundus și Quintus Pollius Valerianus. Acestuia din urmă îi dedică câteva cuvinte ironice drept mulțumire că i-a păstrat la vânzare primele lui cărți: „De toate fleacurile pe care le-am scris când eram tânăr, cititorule, / Pe Quintus Pollius Valerianus să-l întrebi, / Căci datorită lui prostiile-mi nu pier“. Și îi face reclamă afacerii lui Secundus, menționând chiar și adresa: „Și-acum să-ți spun, în Roma unde-o găsești anume, / Iar ca să nu-ți pierzi vremea umblând o-ntreagă zi, / Cu cea mai bună grijă te voi călăuzi: / Spre forul Minervei, sub ale Păcii-altare, / O afli la libertul Secundus, de vânzare”⁸⁸. Într-o societate care nu recunoștea drepturile de autor, Marțial nu primea niciun procent din vânzarea cărților lui în acele librării — sau în oricare alta —, dar poate că primea ceva bani pentru că le menționa în poeziile sale, ceea ce făcea din poetul nostru precursorul roman al responsabilului de product placement din serialele de televiziune actuale. De altfel, se prea poate să-i fi făcut pur și simplu plăcere să dea târcoale pe la magazinele acelea în timpul său liber, așa încât a vrut să le immortalizeze în

epigramele lui. Cu siguranță se simțea mai în largul lui comentând ultimele anecdote literare în compania acelor antreprenori liberi inteligenți decât în vilele disprețuitorilor aristocrați care îl primeau pe ușa din spate.

Poemele lui Marțial ne ajută să reconstituim acele prime librării: unități cu anunțuri pe uși și rânduri de nișe sau rafturi în interior. Prin analogie cu unele puncte de vânzare din Pompeii păstrate de lava vulcanică, îmi imaginez un loc cu o tejghea masivă și cu fresce mitologice colorate pe pereți; o ușă în spate care făcea legătura între încăperea în care librarul întâmpina publicul și atelierul unde, într-un ritm nemilos, lucrau sclavii copişti, aplecați ore întregi peste paginile de papirus sau pergament, suportând cu stoicism durerea de spate și crampele din brațe.

Datorită librăriilor, versurile lui Marțial ajungeau în mâinile unor cititori necunoscuți, în afara cercului lui de mecena, iar poetul era încântat de această nouă promiscuitate literară. Însă alți scriitori au trăit cu teamă și modestie deschiderea necontrolată către un public din ce în ce mai amplu și anonim. Horațiu și-a mărturisit timiditatea într-o epistolă în care dialoghează cu propria sa carte. Își ceartă cea mai recentă lucrare ca și cum ar avea o viață proprie sau, mai exact, ca și cum ar fi un tânăr efeb mult prea dornic să iasă pe stradă și să se arate publicului. Discuția se înfierbântă, iar poetul îi reproșează presupusei ființe că dorește să ajungă în librăria lui Sosius ca să se prostitueze: „Către Ianus și Vertumnus, cartea mea, te uiți, îmi pare, / Ca să-ți faci lustru Sosii, să te scoată la vânzare. / Nu-ți mai plac chei și sigilii, care la timizi sunt dragi. / Că nu ești văzută, suferi; spre-mbulzite locuri trași. / De-asta te-am crescut? Hai, du-te, unde dorul tău te-mbie, / Dar, de pleci, pe veci ești dusă. «Ce făcui eu, o vai mie! / Ce-am dorit?» vei spune însă când te vor fi vătămat? / Te va face sul lectorul, stând sătul întins pe pat”⁸⁹.

Dincolo de aceste glume în cheie erotică răzbate o schimbare istorică în ceea ce privește accesul la lectură. Între secolele I î.Hr. și I d.Hr., în Imperiul Roman a apărut un nou destinatar: cititorul anonim. Astăzi ar fi, fără îndoială, destul de trist să publici o carte pe care s-o citească numai rudele și prietenii tăi; pentru autorii romani însă, era o situație obișnuită, sigură și confortabilă. Să abolești aceste frontiere, să accepți că oricine putea să-și arunce privirea în gândurile și emoțiile cuiva în schimbul unui pumn de dinari a fost o experiență pe care mulți scriitori au trăit-o ca o nuditate traumatizantă.

Epistola lui Horațiu anunță sfârșitul monopolului aristocratic asupra cărților. În plus, ea exprimă o profundă neîncredere în publicul format din cititori străini — inclusiv plebei —, departe de cercul lui de cunoscuți, îndepărtați în spațiu și timp. Autorul sfârșește prin a amenința cărticica impertinentă cu un destin umilitor: „Când de mâinile mulțimii, cartea mea, te vei păta / Ori în Utica refugiu sau Ilerda vei căta, / Ori le vei servi la molii, pe tăcute, drept mâncare / [...] Îți rămâne-atât: un dascăl în cătune, hăt, departe, / Pe copii să-nvețe buchea, mormăind pe tine, carte!”⁹⁰. Dacă exemplarul nerușinat nu se poartă cum trebuie, rămânând în casă și între persoane de încredere, va suferi insuportabila insultă de a deveni un text școlar sau, și mai rău, ultrajul de a aparține bibliotecii unui necioplit cititor hispanic.

Spre deosebire de Horațiu, Marțial iese în evidență printr-o atitudine deschisă și ireverențioasă, el fiind născut încă și mai departe de Ilerda, în Bilbilisul celtiber (azi Calatayud), așa încât nu avea prejudecăți în privința provincialilor. Începea o nouă epocă, în care nu mai era nevoie să-i lingusești pe cei bogați ca să ai acces la cărți. Marțial și librarii aplaudau această extindere a câmpului de luptă.

Librarul: o meserie periculoasă

16

Helene era fiica unor emigranți. Tatăl ei, un umil croitor de cămăși, reușea să obțină bilete la teatrele din Philadelphia în schimbul hainelor pe care le vindea. Datorită acestor mărfuri, în mijlocul Marii Depresiuni americane, Helene se putea întinde pe fotoliile uzate din sălile de spectacol, iar când luminile se stingeau, rămânând luminată doar scena, inima îi bătea cu putere, ca un cal spumegând în întunecimea teatrului. La 20 de ani, cu o bursă mică, s-a instalat în Manhattan ca să-și înceapă viața de scriitoare. Zeci de ani a

locuit în camere murdare, cu mobilier distrus și bucătării infestate de gândaci, fără să știe, de la o lună la alta, cum își va plăti chiria. Supraviețuia din leafa de scenarist de televiziune în timp ce scria, una după alta, zeci de piese pe care nimeni nu voia să le pună în scenă.

Cea mai bună lucrare a ei, care a crescut încet și a prins formă de-a lungul următorilor douăzeci de ani, s-a născut în cel mai inocent și neașteptat mod. Helene a dat peste un anunț neînsemnat al unei librării londoneze specializate în cărți epuizate. În toamna anului 1949, a trimis prima ei comandă la numărul 84 din Charing Cross Road. Cărțile, accesibile datorită ratei de schimb valutar, au început să călătorească peste ocean spre rafturile apartamentelor ei succesive, făcute din lăzi de portocale.

De la început, Helene a trimis librăriei ceva mai mult decât niște liste seci și banii pentru plățile corespunzătoare. În scrisorile ei povestea cât de plăcut era să despachetezi o carte tocmai primită și să mângâi paginile de o frumoasă culoare crem, delicate la atingere; comica ei decepție dacă opera nu era la înălțimea așteptărilor anterioare; impresiile ei la citirea textelor, problemele financiare, maniile ei — „mă încântă cărțile la mâna a doua care se deschid la pagina unde fostul proprietar le citea mai des“. Tonul, la început rigid, cu care-i răspundea librarul, pe nume Frank, s-a relaxat odată cu trecerea lunilor și scrisorilor. În decembrie, la Charing Cross Road a ajuns pachet de Crăciun trimis de Helene pentru angajații librăriei. Conținea șuncă, cutii de conserve și alte produse care, în perioada grea de după război din Anglia, se puteau obține numai pe piața neagră. În primăvară, l-a rugat pe Frank să-i găsească o mică antologie cu poeți „care să știe să vorbească despre dragoste fără să suspine“, ca s-o citească în aer liber, în Central Park.

Lucrul extraordinar la aceste scrisori este felul în care lasă să se întrevadă ceea ce nu spun. Frank nu spune niciodată, dar e cât se poate de clar că depune toate eforturile, străbătând mari distanțe și scotocind fiecare colțișor din îndepărtatele biblioteci private scoase la vânzare, în căutarea celor mai frumoase cărți pentru Helene. Iar ea îi răspunde cu noi pachete de cadouri, cu noi confidențe amuzante despre ea însăși, cu noi comenzi presante. O emoție fără cuvinte și o dorință tacită se infiltrează în această corespondență comercială care nici măcar nu e una privată, căci Frank face o copie a fiecărei scrisori pentru dosarul de afaceri. Trec anii, la fel și cărțile. Frank, căsătorit,

vede cum cele două fete ale lui lasă în urmă copilăria și adolescența. Helene, mereu fără niciun ban, continuă să supraviețuiască scriind scenarii de televiziune. Cei doi fac schimb de cadouri, de comenzi și de cuvinte, din ce în ce mai rar. Și-au rafinat propriul limbaj pentru a comunica, fără sentimentalisme, rezervat, plin de fraze ingenioase care mai reduc din tensiunea iubirii lor trecute sub tăcere.

Helene spune mereu că va veni la Londra — și la librărie — de îndată ce va avea bani pentru bilet, dar veșnicele dificultăți financiare legate de scris, o problemă stomatologică și cheltuielile cu interminabilele ei mutări amână, vară după vară, această întâlnire. Cu fraze întotdeauna pline de pudoare, Frank se plânge că nu se numără și Helen printre numeroșii turiști americani fascinați de Beatles. În 1969, Frank moare subit din cauza unei peritonite acute. Văduva lui i-a scris câteva rânduri femeii americane: „Nu mi-e rușine să recunosc că uneori am fost foarte geloasă pe dumneavoastră“. Helene a adunat toate scrisorile și a publicat corespondența lor sub forma unei cărți, cunoscând succesul fulgurant care îi întorsese spatele de-a lungul anilor lungi de muncă grea. 84, Charing Cross Road a devenit rapid un roman-cult, adaptat pentru teatru și film. După decenii în care a scris piese de teatru pe care nimeni nu era dispus să le producă, Helene Hanff a triumfat pe scenă cu o operă care nu a pretins niciodată să fie așa ceva. Datorită publicării cărții, a putut în sfârșit să călătorească la Londra — pentru prima oară, însă prea târziu: Frank murise, iar librăria Marks & Co. dispăruse.

Corespondența cuprinde doar jumătate din povestea scriitoarei și librarului ei confident. Cealaltă jumătate palpită în cărțile pe care el le-a căutat pentru ea, deoarece să recomanzi și să oferi altuia o lectură aleasă e un puternic gest de apropiere, de comunicare, de intimitate.

Cărțile nu și-au pierdut cu totul această valoare pe care o aveau la început la Roma, capacitatea subtilă de a trasa o hartă a afectelor și prieteniiilor. Când niște pagini ne emoționează, o ființă iubită va fi prima căreia îi vom vorbi despre ele. Când dăruim un roman sau o culegere de poezii cuiva la care ținem, știm că părerea sa despre text se va reflecta asupra noastră. Dacă un prieten sau o persoană iubită ne pune în mâini o carte, ne dăm seama care îi sunt gusturile și ideile prin intermediul textului, suntem curioși în fața rândurilor subliniate sau ne gândim că se referă la noi, începem o conversație

personală cu cuvintele scrise, ne deschidem cu și mai mare intensitate în fața misterului lor. Căutăm în oceanul de litere un mesaj închis într-o sticlă care ne este adresat doar nouă.

Când abia se cunoscuseră, tata i-a dăruit mamei mele un exemplar din Trilce, poemele din tinerețe ale lui César Vallejo. Poate că nimic din toate câte s-au întâmplat după aceea nu ar fi fost posibil fără emoția pe care acele versuri au trezit-o. Anumite lecturi sunt o formă de a dăruia bariere, anumite lecturi ne recomandă necunoscutului care le iubește. Nu am nicio legătură de rudenie cu prodigiosul César Vallejo, dar l-am altoit pe arborele meu genealogic. La fel ca și îndepărtații mei străbunici, poetul a fost necesar pentru existența mea.

În ciuda avansului tehnicilor de piață, a blogurilor și sistemului de critică literară, cele mai frumoase lucruri pe care le-am citit le datorăm aproape întotdeauna unei ființe iubite — sau unui librar devenit prieten. Cărțile continuă să ne unească și să ne lege într-un mod misterios.

17

Librăriile dispar rapid, reminiscentele lor în timp sunt mai vagi decât urmele marilor biblioteci. În eseul său esențial — și ghid al unor călătorii bibliofile —, Jorge Carrión scrie că dialogul între colecțiile private și colecțiile publice, între librărie și bibliotecă este la fel de vechi ca și civilizația; însă balanța istorică se înclină întotdeauna spre aceasta din urmă. În timp ce bibliotecarul acumulează, teaurizează, cel mult își împrumută temporar marfa, librarul achiziționează pentru a scăpa de ceea ce a achiziționat, cumpără și vinde, pune în circulație. Tipic pentru el este traficul, tranzitul. Dacă bibliotecile sunt strâns legate de putere, de autoritățile municipale, de state și de armatele lor, librăriile vibrează cu nervul prezentului, sunt fluide, temporale. Și, aș spune eu, periculoase.

Încă din vremea lui Marțial, librarii exercită o meserie riscantă. Poetul ar fi putut asista la Roma la execuția lui Hermogene din Tars, un istoric care l-a

supărat pe împăratul Domițian cu anumite aluzii incluse în opera lui. Pentru ca pedeapsa să fie exemplară, au fost condamnați la moarte și copiiștii și librării care au pus în circulație volumul blestemat. Suetonius a explicat condamnarea acestora din urmă în cuvinte care nu au nevoie de nicio traducere: librariis cruci fixis.

Domițian a inaugurat cu acești crucificați o tristă listă de oprimări. De atunci, nenumărați cenzori au aplicat aceeași metodă a împăratului, pedepsind responsabilități indirecte. Succesul mecanismului represiv constă tocmai în extinderea amenințării cu represalii, amenzi sau închisoare asupra tuturor verigilor lanțului de difuzare (de la copiiștii sau tipăritorii de altădată și până la administratorul unui forum sau furnizorul de internet). Terorizarea acestor agenți contribuie la reducerea la tăcere a textelor incomode, întrucât este puțin probabil ca toți cei implicați să fie dispuși să-și asume aceleași riscuri ca și autorul, angajat mai visceral în publicarea propriei sale opere. De aceea, amenințările la adresa librarilor sunt o parte esențială a acestui război total împotriva cărților libere.

Nu știm mai nimic despre librării executați de împărat pentru că au copiat și vândut textul lui Hermogene, care poate că nici nu le plăcea. Îi salvează de la uitare numai o frază scurtă a lui Suetonius, într-un paragraf despre teroarea instaurată de Domițian. Apar și dispar pe loc, lăsându-ne un gust amar de curiozitate nesatisfăcută. Sunt numiți pentru prima oară atunci când mor, și aici se încheie totul. Ce poveste ar fi spus ei? Prin ce lipsuri au trecut și ce bucurii au avut în meseria lor? Au fost victimele unei pedepse arbitrare sau susțineau spiritul subversiv al autorului textului care i-a costat viața?

O carte de memorii pasionantă le dă cuvântul librarilor dintr-o altă epocă incertă, haotică și autoritară: în Spania secolului al XIX-lea care ieșea de sub regimul absolutist al lui Ferdinand al VII-lea. Autorul, George Borrow, pe care madrilenii îl numeau „don Jorgito englezul“, a venit în Spania trimis de British and Foreign Bible Society cu misiunea de a difuza cărțile sfinte în versiunea lor anglicană. Borrow a străbătut peninsula pe drumuri prăfuite și aproape clandestine pentru a-și duce exemplarele din Biblie principalelor librării din orașe și sate. Într-un peisaj pestriț de hangii, țigani, vrăjitoare, lucrători, hamali, soldați, contrabandiști, tâlhari, toreadori, carliști și foști funcționari, el înfățișează famelica lume editorială pe care a cunoscut-o. Când

a publicat, în 1842, relatarea peregrinărilor sale, *The Bible in Spain* (Biblia în Spania), a afirmat fără ocolișuri: „În Spania, cererea de opere literare de orice fel e lamentabil de scăzută“.

Lucrarea înfățișează o galerie neprețuită de librari care vorbesc la persoana întâi, încăpățânați, plângăcioși, maltratați — și, uneori, neliniștitori. Librarul din Valladolid, „un om simplu, cu inimă bună“, se putea dedica vânzării de cărți doar în combinație cu alte afaceri eterogene, deoarece librăria nu-i era suficientă pentru a supraviețui. Borrow a reușit să convingă un librar curajos din León să-i vândă bibliile anglicane și să le facă reclamă. Însă locuitorii, „carliști furibunzi, cu rare excepții“, au inițiat o acțiune în justiție în fața unui tribunal ecleziastic împotriva concetățeanului lor heterodox. Librarul, departe de a se lăsa intimidat, a răspuns provocării și a ajuns să pună un anunț chiar pe ușa catedralei. În Santiago de Compostela, Borrow s-a împrietenit cu un veteran al meseriei, care îl lua la plimbare prin împrejurimile orașului în serile blânde de vară. După mai multe preumblări, a îndrăznit să-i vorbească cu inima deschisă și să-i mărturisească ce persecuții suferise: „Noi, librarii spanioli, suntem cu toții liberali. Ne iubim foarte mult profesia și, mai mult sau mai puțin, am suferit cu toții din cauza ei. Mulți dintre-ai noștri au fost spânzurați în timpurile terorii, pentru că au vândut traduceri inofensive din franceză sau engleză. A trebuit să fug din Santiago și să mă refugiez în cel mai sălbatic ținut din Galicia. Dacă nu aveam prieteni buni, n-aș mai fi astăzi aici, ca să povestesc; până la urmă, m-a costat mult să rezolv problema. Câtă vreme am stat ascuns, s-au ocupat de librărie funcționarii curiei ecleziastice, și îi spuneau soției mele că ar trebui să mă ardă pe rug pentru că vândusem cărți blestемate“.

Cel mai întunecat dintre toți — un Sweeney Todd iberic — a fost librarul-bărbier nebun din Vigo, care, după cum povestește Borrow, putea la fel de bine să-ți vândă o carte sau să încerce să-ți ia gâtul pretinzând că te bărbierește. Nu e clar ce determina atitudinea amabilă sau criminală a acelui om. Mă întreb dacă nu cumva clientela lui în continuă scădere își risca viața dându-și cu părerea despre literatură.

Sunt aproape 1 800 de ani distanță între Domițian și Ferdinand al VII-lea, dar istoria librarilor din ambele epoci pare să respire același aer. În epocile tiranice, librăriile sunt de obicei locuri de acces pentru chestiunile interzise și,

de aceea, trezesc suspiciuni. În perioadele de fobie față de influența străină, sunt ca niște porturi pe uscat, trecători de frontieră greu de supravegheat. Cuvintele străine, cuvintele repudiate sau incomode își găsesc acolo adăpost. Mama mea încă mai păstrează vie amintirea încăperilor din spatele anumitor librării din timpul dictaturii, ritualul de intrare, teama și bucuria rebelă și infantilă de a fi primită pe ascuns și, nu în ultimul rând, de a atinge marfa periculoasă: cărți exilate, eseuri rebele, romane rusești, literatură experimentală, titluri pe care cenzorii le calificaseră drept obscene. Cumpărai o carte și, odată cu ea, nevoia de a o ascunde pentru totdeauna; cumpărai secretul și pericolul; plăteai pentru a deveni proscris.

Îmi amintesc de o dimineață din anii 1990, când eram împreună cu tata la Madrid. Intraserăm într-un anticariat, dintre cele care îi plăceau atât de mult (regate ale haosului și dezordinii). Acolo putea petrece ore în șir. El numea asta să-ți bagi nasul, sau să miroși, dar mai degrabă semăna cu săpatul într-o mină. Își adâncea brațele până la umeri ca să ajungă la cărțile care zăceau la baza teancurilor, le pipăia, le cerceta, provoca răsturnări. Dacă se așeza sub conul de lumină al vreunei lămpi, descopereai că în jurul lui plutea o aureolă de praf. Era fericit scotocind prin grămezi, prin cutii, prin rafturile umplute pe trei rânduri cu cărți. Efortul fizic al căutării făcea parte din plăcerea de a cumpăra. În dimineața aceea a anilor 1990, la Madrid, tatăl meu a dezgropat o pepită ciudată. Aparent, un Don Quijote. Slăbănogul hidalgo de pe coperta de pânză, primul capitol, scutul vechi, câte-un ghiveci, mai mult cu carne de vacă decât de berbec, jumări cu slănină sâmbăta⁹¹. Dar în loc de al doilea capitol începea o altă operă: Capitalul. Tata a zâmbit cu o satisfacție deplină, deloc obișnuită. S-a luminat dintr-odată. Tandemul Cervantes — Marx nu era o exotică eroare de tipar, ci o carte clandestină, o amintire vie din tinerețea tatălui meu, o fantasmă legată de anii aceia, ambianța, șoaptele și furișările pe care el le trăise. Sute de amintiri mărunte l-au invadat pe neașteptate. Acel străin inserat — Karl incrustat în Miguel — însemna mult pentru el, poate pentru că i-a trezit nostalgia lecturilor mascate. Mi-a venit și mie în minte amenințarea acelor ani despre care nu am amintiri, acei ani în care nu mă născusem încă — părinții mei și-au interzis singuri să aibă copii câtă vreme trăia Franco.

Cu puțină vreme înainte să scriu acest capitol, mi-a căzut în mâini O librărie în Berlin de Françoise Frenkel, captivanta poveste autobiografică a unei librărese evreice expropriate și nomade. M-au fascinat imediat primele cuvinte din carte: „Este datoria supraviețuitorilor să depună mărturie pentru ca morții să nu fie uitați și nici gesturile discrete de altruism să nu fie trecute sub tăcere. Sper că aceste pagini vor insufla un gând pios pentru cei care nu vor mai putea niciodată să vorbească, prăbușiți pe drum sau asasinați”⁹².

Titlul original, mai expresiv — Niciun loc unde să-ți poți pune capul — rezumă povestea dezrădăcinării sale. Françoise s-a născut în Polonia, dar pașii ei rădăcitori au purtat-o la Paris, unde a învățat meseria de librar și subtilitățile ei („Cu timpul am început să ghicesc un caracter, un sentiment sau o stare de spirit după modul în care persoana respectivă ținea un volum, aproape cu tandrețe, după cum întorcea delicat paginile pe care le citea cu pioșenie sau după cum le frunzărea fără interes, apoi pune neglijent cartea la loc, îndoind uneori delicatele colțuri ale copertilor. Așezam cartea care mi se părea potrivită în apropierea clientului, cu suficientă discreție pentru a nu da de bănuț că aș încerca să exercit vreo influență asupra lui. Dacă o cumpăra, eram fericită”⁹³).

Peste ani, în 1921, a deschis o librărie franțuzească la Berlin, La Maison du Livre. Acolo primea o clientelă cosmopolită și organiza conferințe cu scriitori aflați în trecere prin Germania (Gide, Maurois, Colette). Colonia de ruși albi instalată în Charlottenburg era principalul public al afacerii lui Françoise. Nabokov, care locuia în același cartier, cu siguranță și-a petrecut acolo tristele după-amiezi crepusculare de iarnă. Au fost ani eferverscenți pentru librărie.

În 1935, cu naziștii ajunși la cârma țării, au început greutățile.

Mai întâi a fost obligația de a se supune unui serviciu special însărcinat să evalueze cărțile venite din import. Uneori apărea poliția și confisca anumite volume și ziare franțuzești care figurau pe lista neagră. Numărul de publicații

franțuzești autorizate era din ce în ce mai limitat, iar simpla difuzare a unor opere interzise îi ducea pe librari direct în lagărele de concentrare — încă o dată, strategia lui Domițian.

După aprobarea legilor rasiale la Nürnberg, condițiile au început să se înăsprească. Françoise a fost interogată de Gestapo. În întuneric, din pat, auzea patrulele de noapte ale cămășilor brune. Sfidători, cântau imnuri care proslăveau forța, războiul și ura.

În timpul „Noptii de cristal“, Berlinul a trosnit la lumina torțelor și a sinagogilor incendiate. În zori, așezată pe treptele librăriei sale, Françoise a văzut apropiindu-se doi indivizi înarmați cu drugi mari de fier. Se opreau în fața anumitor vitrine și le făceau țandări. Intrau apoi în prăvălii prin găurile făcute și răsturnau totul, călcând marfa în picioare. Când au ajuns la Maison du Livre, s-au uitat pe listă. „Asta nu-i“, au zis ei și au trecut mai departe. Precara protecție a Ambasadei Franței împiedicase pentru moment distrugerea magazinului. Françoise s-a gândit că, dacă ar fi fost cazul, în noaptea aceea, în librăria ei, ar fi apărat fiecare carte cu toate puterile, nu doar din iubire pentru meseria ei, ci și din dezgust, „dintr-o copleșitoare dorință de moarte“⁹⁴.

În primăvara anului 1939 a cedat în fața evidenței: nu mai era loc în Berlin pentru mica sa oază de cărți franțuzești. Cel mai bine era să fugă. Și-a petrecut ultima noapte în Germania veghind rafturile pline, micul perimetru în care clienții ei veneau să uite, să se consoleze, să respire liber. Ajunsă la Paris, a aflat că mobila și colecțiile ei de cărți și discuri fuseseră confiscate de guvernul german din motive rasiale. Pierduse tot. A izbucnit războiul. Monstruoasa termitieră umană pe care Françoise o văzuse născându-se în Germania amenința să cuprindă Europa. Fără casă, aproape fără bagaje, fără un loc unde să se poată odihni, ea era doar o picătură în oceanul de refugiați europeni. Amintirile ei relatează peripețiile și viața ei amenințată până când a trecut clandestin granița în Elveția.

E puțin probabil ca Hitler să fi trecut vreodată pragul librăriei La Maison du Livre. Totuși, literatura fusese un refugiu și pentru el. Din cauza problemelor lui pulmonare din adolescență, devenise un cititor compulsiv. Potrivit prietenilor săi din tinerețe, frecventa librăriile și bibliotecile. Îl evocau înconjurat de teancuri de cărți, mai ales tratate de istorie și saga cu eroi

germani. La moartea lui, a lăsat în urmă o bibliotecă cu mai bine de 1 500 de volume. Mein Kampf a făcut din el autorul marelui bestseller german al anilor 1930. În acel deceniu, cartea lui a fost cea mai vândută după Biblie. A încasat milioane din vânzări și, aureolat de succesul său și bogat, a reușit să-și șteargă imaginea de fanfaron de berărie. După eșecul lui cu lovitura de stat, scrisul i-a redat stima de sine. Începând din 1925, anul publicării primei ediții din Mein Kampf, și-a completat declarațiile de avere bifând căsuța corespunzătoare profesiei de „scriitor” — manipularea mulțimilor, intimidarea și genocidul erau pe atunci pasiuni neremunerate. Odată cu sfârșitul războiului, se estimează că au fost distribuite 10 milioane de exemplare din operă, tradusă în șaisprezece limbi. De când cartea a intrat în domeniul public, în 2015, s-au vândut alte 100 000 de exemplare în Germania. Responsabilii edițiilor succesive recunosc: „Cifrele sunt copleșitoare”.

În 1920 — cam pe când Françoise se lansa în aventura ei berlineză, iar Hitler se adresa mulțimii, cu exagerările lui tipice, rostind primele lui discursuri bombastice —, Mao Zedong a deschis o librărie la Changsha. Afacerea a mers atât de bine, încât a ajuns să mai angajeze șase oameni — acea timpurie aventură capitalistă a fost uluitor de profitabilă, încât i-a finanțat ani la rând începutul carierei revoluționare. Cu ceva timp înainte lucrase la o bibliotecă universitară, unde lumea își amintea de el ca de un cititor pasionat. Patruzeci și șase de ani mai târziu, cu o furie inexplicabilă, avea să pornească Revoluția Culturală, care a lăsat în urmă mormane de cărți arse și intelectuali supuși unor umilitoare ședințe de autocritică, încarcerați și asasinați. După cum scrie Jorge Carrión, cei care au conceput cele mai mari sisteme de control, represiune și execuție din lumea contemporană, cei care s-au dovedit a fi cei mai eficienți cenzori de cărți erau și oameni de cultură, scriitori, mari cititori.

Chiar dacă librăriile par spații liniștite, departe de lumea trepidantă, pe rafturile lor palpită luptele fiecărui secol.

În urmă cu trei ani, Heraldo de Aragón m-a însărcinat să scriu un articol pentru secțiunea culturală a unui supliment comemorativ. M-am hotărât să scriu despre librării; despre iradierea lor tăcută, despre câmpurile magnetice pe care le creează pe străzile și în cartierele unde-și fac cuib. Punctul meu de plecare a fost o reflecție a librarului Paco Puche din Memoria de la librería (Memoria librăriei): „Nu se poate măsura efectul pe care îl are o librărie în orașul care o primește, nici energia emanată pe străzile lui, pe care o transmite locuitorilor. Bineînțeles, nu sunt de ajuns numărul de clienți și volumul vânzărilor, nici cifrele de afaceri, pentru că influența librăriei asupra orașului este subtilă, secretă, imperceptibilă“.

Am intervievat cinci librari din două orașe — moștenitorii acelor pe care i-a cunoscut Borrow. I-am ales din motive sufletești, pentru că datorită lor, în diferite epoci ale vieții mele, am învățat să citesc. Din copilărie îmi face plăcere să trec pragul acestor prăvălii-vizuini și să-i găsesc pe librari postați ca niște santinele printre mormanele de cărți de frunzărit, de mirosit, de mângâiat, cărți ordonate și dezordonate, cărți triumfătoare sau orfane sfrijite, făcute cu delicatețe artizanală sau copii cartonați ai rentabilității. Pasionată de cățărutul pe rafturi, mereu inspir să-mi umplu plămânii când mă urc pe acei cordilieri de praf și hârtie. Chiar dacă par aglomerate, librăriile largesc spațiul.

A fost captivant să le pun întrebări, să-i ascult și să mâzgălesc paginile unui caiet cu scrisul meu nervos — îl frunzăresc chiar în aceste momente: săgeți și paranteze pe margini, ici și colo aurele unei cești de ceai, cuvinte subliniate, colțuri îndoite și tăieturi furioase. Aici Chema, librarul din acel mic turn vrăjit care este Librería Anónima, mi-a spus că ceea ce îl însuflețea era susținerea unei cauze pierdute. E imposibil să reziști filonului literar din acel romantism inveterat. Ironia și pasiunea, împreună sau separate, au fost registrele cele mai frecvente din vocile celor cinci pe care i-am intervievat. Vremuri grele, bineînțeles. Unii își mai aminteau daunele pe care le-au provocat afacerii fotocopiatoarele; alții se plângeau de rănilor deschise cauzate de vânzarea pe internet. Un risc foarte mare, repetau, amintindu-și de frumoasele proiecte personale care eșuaseră. Ce complicat e să ai azi succes în afaceri ca Mao Zedong, care a creat șase locuri de muncă în librăria lui și s-a putut dedica, fără dureri de cap, planificării demolării capitalismului.

În pădurea misterioasă și orgiastică din Librería Antígona, Julia și Pepito mi-au mărturisit că se simt ca niște medici de familie, recomandând lectura ca tratament — de la oricare dintre ei, glumeți și anarhiști, te poți aștepta să-ți prescrie o carte mai puțin cunoscută sau să-ți interzică una de succes. „Recomandare“ era un cuvânt recurent în gura lui Pablo, de la legendara Librería París, cu atmosfera ei de vapor pilotat de marinari experimentați și joviali. Coincidența mi s-a părut interesantă și m-a făcut să mă gândesc la abilitățile speciale pe care le necesită această meserie milenară; să ții farmacii cu cărți; să înțelegi gusturile, părerile și tendințele cititorilor, să pricepi rațiunile admirației, entuziasmului, bucuriei sau nemulțumirii lor în legătură cu o operă sau alta; adică să te streкори în universul capriciilor și obsesiilor individuale; și să deschizi oblonul zi de zi pentru multe ore de muncă, facturi, transporturi și dureri de spate, adesea idealizate. George Orwell, care a lucrat cu jumătate de normă ca ajutor într-o librărie între anii 1934 și 1936, a comentat în *Bookshop Memories* că, atâta vreme cât nu ai lucrat într-o librărie, foarte ușor ți-o poți imagina ca pe un soi de paradis în care bătrânei venerabili se preumblă la nesfârșit printre volumele legate în piele de vită. În realitate însă, clienții nu erau atât de excentrici și de adorabili cum și-ar fi dorit Eric Blair — adevăratul nume al lui Orwell —, iar scriitorul scrâșnea din dinți văzând cum titlurile pe care le îndrăgea zăceau fără să-și găsească un cămin. Trebuie spus că prietenii lui și-l amintesc pe Eric ca fiind un vânzător arogant și îmbufnat. Se pare că i-a lipsit o oarecare creativitate pentru a-și construi un personaj charismatic care să-i protejeze cu grație regatul de hârtie. Poate că nu a înțeles că librarul este un simulator, iluzionistul unui teatru magic.

În fața imensei vitrine de la Los Portadores de Sueños, care lăsa să intre cascade de lumină în spațiul ei de pace și cuvinte, Eva și Félix mi-au vorbit despre efortul librăriilor de a prelua adunările artistice și literare ale vechilor cafenele. Dorința ca acolo să se petreacă diverse lucruri (întâlniri întâmplătoare, posibilitatea unor reîntâlniri, expoziții, proiecte, efervescente, idei pentru construirea unui habitat cultural), ritualuri în care să se integreze atât cei timizi, cât și persoanele exuberante. Vocația librarilor noștri a deschis calea pentru apariția editurilor, ascensiunea ilustratorilor, efervescența scriitorilor. Când un bârlog precum Los Portadores de Sueños își închide porțile, resimțim o însingurare ciudat de neplăcută.

Trăiesc, știu, pe un teritoriu cu climă aspră și librării ospitaliere, un loc fericit pentru tribul incorigibil și recidivist al cititorilor, cei care avem nevoie să lăsăm să ne treacă timpul printre cărți bine alese, parcurgând, mângâind, întrebând, la vânătoare de descoperiri. Cine știe dacă nu cumva crivățul — care se dezlănțuie aici iarna și ne biciuie, care face copacii că trosnească, ne ciufulește părul, ne fură verticalitatea și ne aruncă praf în ochi, obișnuindu-ne să coabităm cu invizibilul — este cel care a făcut din noi, la adăpostul caselor noastre, una dintre cele mai mari comunități de cititori din Spania.

Odată adunate toate materialele, când articolul părea deja rezolvat, am descoperit dintr-odată un colț tulburător, un ascunziș uitat, umbra unui alt articol ce-mi rămânea de scris. S-a întâmplat pur și simplu, așa cum ajung toate cele care mai apoi par inevitabile. Stăteam de vorbă cu Paco în Librería Cálamo, fără să iau notițe, fără reportofon, relaxați amândoi, cu micile gesturi de încheiere — mici plescăituri, punerea capacului pixului. În grădina lui în care atârnav cărți și păsărele de hârtie în colivii, Paco își amintea de inaugurarea librăriei în urmă cu treizeci de ani, de dorința de a participa la viața orașului prin intermediul cărților, și frica. Datorită lui mi-am dat seama că am avut și noi „nopti de cristal“.

Ori de câte ori îmi vorbește despre Tranziție, mama își duce o mână la piept. Este felul ei de a sublinia prin gesturi cuvintele pe care le folosește întotdeauna pentru a descrie acea perioadă din tinerețe: „ani de infarct“. Ceea ce nimeni nu-mi povestise e că librării au suferit în linia întâi anxietatea acelei tahicardii istorice. Luni de-a rândul — apogeul a durat din 1976 și până în primăvara anului 1977 —, librării din Madrid, Barcelona, Zaragoza, Valencia, Pamplona, Tenerife, Córdoba, Tolosa, Getxo, Valladolid și din alte orașe au fost ținta unei serii de atentate care amintesc de atmosfera ultimelor zile berlineze ale lui Françoise Frenkel. De fapt, mai multe astfel de asalturi au fost revendicate de o grupare intitulată „Comandoul Adolf Hitler“. În comunicatele lor, își justificau acțiunile prin prezența în librării a cărților marxiste, liberale și de stânga. „O librărie atacată la fiecare două săptămâni“, anunța un titlu de presă din epocă. Mai bine de două sute de unități au fost sabotate, iar unele au fost victimele unor atacuri multiple — ca Librería Pórtico din Zaragoza, de exemplu. Agresiunile erau de mai multe feluri: trimiterea de scrisori anonime, amenințări verbale, apeluri telefonice care anunțau amplasarea unor bombe, incendii provocate, rafale de mitralieră,

focuri de armă, lansări de sticle cu cerneală și plasarea de încărcături explozive, ca să nu mai vorbim de ungerea vitrinelor cu excremente.

La colțul străzii Baltasar Gracián se afla Librería Pórtico. Într-o noapte din noiembrie 1976, acolo a explodat o bombă artizanală puternică. Blindajul de oțel care proteja ușile și vitrina magazinului a fost spulberat, iar plăcile groase din metal, transformate în schije, s-au împrăștiat în toate direcțiile. Impactul a afectat colonadele din piatră de pe marginea pieței. Era al cincilea atentat în câteva luni. Nu a fost nimeni arestat. Librarul José Alcrudo a declarat presei: „Eu doar vând cărți. De aceea cred că aceste atentate nu sunt împotriva mea, chiar dacă eu sunt cel care suferă, ci împotriva culturii. Și dacă nu se vor lua măsuri clare, vom fi nevoiți să închidem librăria, deoarece știm că nu există apărare sau blindaj eficient împotriva bombelor“.

Fragila librărie a supraviețuit violenței. Ani mai târziu, mă jucam de-a v-ați ascunselea printre insulele ei complicate de cărți, ascultându-l — fără să știu cine era — pe Charlie Parker, în timp ce tata, cu mânecile suflecate până la coate, își puna în practică pasiunea pentru mineritul livresc sau se întreținea în conversații lungi, întortocheate, cu José Alcrudo. Eu, mică pe atunci, ascultam acele discuții tihnite, fluviale, ciudate și indescifrabile precum descântecurile. Mi se părea că vorbitul este însăși rațiunea de a fi a oamenilor mari.

Librăriile au fost mereu un refugiu asediat. Încă mai sunt. Librarii se definesc drept medici fără halat, dar nu e exclus ca în vremuri de restriște să fie nevoiți să poarte la muncă veste antiglonț. Când Salman Rushdie a publicat în 1988 satiricele sale Versete satanice, s-a dezlănțuit o spirală accelerată a cenzurii și violenței care, pentru prima oară, a avut o acoperire globală. Un ministru din India a aprins fitilul condamnând opera ca fiind blasfemie. O săptămână mai târziu, mii de fotocopii cu pasajele considerate a fi cele mai ofensatoare au început să circule prin centrele de studii islamice. În ianuarie 1989, televiziunile au arătat imagini cu musulmani arzând în stradă exemplare ale cărții. Incidentele s-au extins pe toată planeta, și în câteva săptămâni autorul a primit amenințări cu moartea în casa lui de la Londra. O mulțime furioasă a asaltat Centrul de Informații al Statelor Unite de la Islamabad, unde cinci oameni au fost împușcați în timp ce mulțimea striga: „Rushdie, ești un om mort!“ În februarie, ayatollahul Khomeini a decis să pună capăt ireverențelor

din carte printr-o fatwa care incita la executarea cât mai rapidă a autorului și a tuturor celor care aveau vreo legătură cu editarea și difuzarea cărții. Un dispozitiv exploziv a fost detonat într-o librărie din Berkeley, iar la Londra și în Australia alte asemenea unități au fost atacate cu bombe incendiare. Traducătorul japonez al cărții, Hitoshi Igarashi, a fost asasinat; traducătorul italian, Ettore Capriolo, a fost înjunghiat, iar editorul norvegian, William Nygaard, a fost împușcat de trei ori în propria-i casă. Mai multe librării au fost complet distruse și jefuite. Treizeci și șapte de oameni au murit în timpul unor mișcări de protest. Editura Penguin nu s-a gândit o clipă să retragă cartea din librării, chiar dacă asta a însemnat ca personalul să poarte veste antiglonț. Rushdie a trăit unsprezece ani ascuns. În 1997, recompensa pusă pe capul lui ajungea la 2 milioane de dolari.

Cu câteva zile înainte ca Versetele satanice să ajungă în librării, în plină campanie promoțională, un ziarist indian l-a luat deoparte pe Rushdie. „Sunteți conștient de complicațiile pe care le va crea în curând?“, l-a întrebat. Romancierul i-a răspuns tăios: „E absurd să crezi că o carte poate provoca dezordine. Ce mod ciudat de a vedea lumea!“

În realitate, trecând în revistă istoria universală a distrugerii cărților, se poate observa că maniera ciudată de a vedea lumea — oază, paradis insolit, Shangri-La, pădurea Lothlórien — este mai degrabă libertatea de expresie. Cuvântul scris a fost urmărit cu tenacitate de-a lungul secolelor, și sunt mai degrabă rare vremurile de pace în care librăriile au numai vizitatori liniștiți, care nu arborează stindarde, nici nu agită degete acuzatoare, nici nu sparg vitrine, nici nu aprind focuri, nici nu se abandonează atavicei pasiuni pentru interdicții.

20

Haosul din librării seamănă mult cu haosul din amintiri. Holurile, rafturile, pragurile lor sunt spații locuite de memoria colectivă și de amintirile individuale. Acolo dăm peste biografii, mărturii și rafturi lungi cu ficțiuni în

care scriitorii dezvăluie adevărul multor vieți. Cotoarele groase ale cărților de istorie, precum cămilele unei caravane lungi, se oferă să ne ghideze în drumul spre trecut. Cercetări, visuri, mituri și cronici dormitează laolaltă în aceeași penumbră. Întâmplarea unei întâlniri sau a unei salvări este întotdeauna posibilă.

Nu întâmplător, în Austerlitz de W.G. Sebald, protagonistul își recuperează amintirile suprimate ale copilăriei tocmai într-o librărie. Crescut într-un sătuc din Țara Galilor de părinți adoptivi în vârstă care nu i-au povestit niciodată despre originile sale, Jacques Austerlitz purta mereu cu el o tristețe inexplicabilă. Ca un somnambul căruia îi este teamă să nu se trezească, ani la rând refuzase să cunoască tragedia din care propria lui viață era un capitol smuls. Nu citea ziare, deschidea radioul doar la anumite ore, își perfecționase un sistem de carantină care îl ținea în siguranță și departe de orice contact cu experiențele lui anterioare. Dar această tentativă de a se imuniza împotriva memoriei era însoțită de halucinații și vise neliniștitoare, iar în cele din urmă a izbucnit sub forma unei căderi nervoase. Într-o zi de primăvară la Londra, în timpul uneia dintre plimbările lui abătute prin oraș, a intrat într-o librărie nu departe de British Museum. Proprietara, care stătea ușor aplecată deasupra biroului încărcat de hârtii și cărți, avea mitologicul nume de Penelope Peacefull. Și adevărul e că, fără să știe, călătorul reticent tocmai își găsisese drumul înapoi spre Ithaca.

În librărie domnea calmul. Penelope ridica din când în când capul, îi zâmbea lui Jacques, după care își întorcea privirile spre stradă, dusă pe gânduri. De la radioul cel vechi, care era deschis, izvorau voci șopotitoare, dar delicate, care îl captivau pe noul venit. Pas cu pas, a început să-și găsească locul, ca și cum nu putea să piardă nicio silabă din emisiunea aceea. Două femei își aminteau cum, în vara anului 1939, pe când erau copile, fuseseră trimise în Anglia din Europa Centrală, pentru a fi salvate de persecuția nazistă. Îngrozit, Austerlitz a înțeles că amintirile fragmentare ale acelor femei erau și ale lui. Dintr-odată a văzut din nou apa cenușie a portului, frânghiile și lanțurile ancorei, prova vaporului, mai înaltă decât o casă, pescărușii care zburau pe deasupra lui țipând cu furie. Ecluzele memoriei lui s-au deschis deja ireversibil, eliberând o cascadă de certitudini neliniștitoare. Că era un refugiat evreu. Că își petrecuse prima copilărie la Praga. Că la patru ani fusese despărțit pentru totdeauna de familia lui adevărată. Că avea să-și petreacă tot restul vieții

căutând — probabil în zadar — tot ceea ce pierduse.

— Vă simțiți bine? îl întrebă Penelope, librăreasa, îngrijorată de chipul său împietrit.

Austerlitz a știut în sfârșit motivul pentru care se simțise mereu, peste tot, un trecător, fără țară sau busolă, solitar și pierdut.

Începând cu acea dimineață din librărie, îl urmărim pe protagonist în preumblările lui pe un dureros traseu prin orașe europene, în căutarea identității ce-i fusese furată. Se succed o serie de revelații. Jacques reușește să reconstituie figura mamei, o actriță de varietăți asasinată în lagărul de concentrare din Theresienstadt. La Praga se întâlnește cu o veche prietenă a părinților lui, cu care stă de vorbă. Recuperează fotografii vechi. Examinează cu încetinitor un documentar propagandistic al naziștilor, în căutarea unui chip de femeie care să-i stimuleze memoria. Merge în locuri unde reverberează ecouri: biblioteci, muzee, centre de documentare, librării. De fapt, romanul este un elogiu adus acelor teritorii în care se invocă uitarea.

În cartea lui Sebald, proporția dintre ficțiune și nonficțiune e de obicei necunoscută. Avem impresia că personajele lui provin din zone de graniță. Chiar dacă nu știm dacă melancolicul Austerlitz este un individ real sau un simbol, mergem alături de el, interpelați de spaima și de tristețea din cuvintele lui. Oricum, e clar că scriitorul, ca și personajul său, simte nevoia să lase o mărturie despre o epocă infernală care se risipește precum ceața în vânt. Durerea care traversează povestea nu poate fi alinată, golurile sunt imposibil de umplut, dar lucrarea de documentare și de mărturisire nu va fi niciodată în van. Dacă nu-i opunem efortul dezinteresat de a înregistra ceea ce a fost, uitarea nesfârșită va înghiți totul. Generațiile viitoare au dreptul să ne revendice relatarea trecutului.

Cărțile au voce și vorbesc salvând epoci și existențe. Librăriile sunt acele teritorii magice în care, într-un act de inspirație, ascultăm ecourile delicate și șopotitoare ale memoriei necunoscute.

Începuturile și succesul cărților cu pagini

21

De multă vreme iubitorii de scenarii catastrofale ne anunță ce-i mai rău: cărțile sunt o specie pe cale de dispariție, iar la un moment dat, în viitorul apropiat, vor dispărea, devorate de concurența altor forme mai comode de distracție și de extinderea canibalică a internetului.

Acest pronostic este în concordanță cu sentimentele noastre ca locuitori ai mileniului trei. Totul se mișcă în fiecare zi din ce în ce mai repede. Cele mai noi tehnologii îndepărtează deja noutățile triumfătoare din trecut. Termenele de expirare se scurtează din ce în ce mai mult. Garderoba trebuie reînnoită în funcție de tendințele modei, cel mai nou mobil îl înlocuiește pe cel vechi; echipamentele noastre ne solicită în permanență actualizarea programelor și aplicațiilor. Lucrurile noi le înghit pe cele vechi. Dacă nu suntem mereu vigilenți, concentrați și pe fază, lumea ne-o va lua înainte.

Mass-media și rețelele sociale, cu atracția lor amețitoare, ne alimentează percepțiile. Ne îndeamnă să admirăm toate inovațiile care apar în viteză, cu impetuositatea unor surferi purtați de val. Însă istoricii și antropologii ne amintesc că în apele adânci schimbările sunt lente. Victor Lapuente Giné a scris că societatea contemporană suferă de o clară prejudecată futuristă. Când comparăm ceva vechi cu ceva nou — cum ar fi o carte și o tabletă, sau o călugăriță așezată lângă un adolescent în metrou —, credem că noul are un viitor mai bun. În realitate, se întâmplă invers. Cu cât un obiect sau un obicei există de mai multă vreme în viețile noastre, cu atât are mai multe șanse să dureze. Ce este mai nou, în medie, pierde înainte. E mult mai probabil ca în secolul XXI să existe în continuare călugărițe și cărți, decât WhatsApp și tablete. În viitor vor exista scaune și mese, dar poate că nu ecrane cu plasmă sau telefoane mobile. Vom continua să celebrăm solstițiul de iarnă și atunci când vom fi renunțat să ne mai bronzăm în cabine cu UV. O invenție atât de

antediluviană cum sunt banii are mai multe șanse să supraviețuiască decât cinematograful 3D, dronele și mașinile electrice. Numeroase tendințe care ni se par indiscutabile — de la consumul neînfrânat pe rețelele de socializare — se vor atenua. Iar vechile tradiții care ne-au însoțit din timpuri imemorabile — de la muzică la căutarea spiritualității — nu vor dispărea niciodată. Când vizităm cele mai avansate popoare din punct de vedere socioeconomic, de fapt ne surprinde dragostea lor pentru lucrurile vechi — de la monarhie la protocol și la ritualurile sociale, trecând prin arhitectura neoclasică sau vetustele tramvaie.

Dacă poetul Marțial și-ar putea face rost de o mașină a timpului și m-ar vizita acasă în această după-amiază, ar găsi puține obiecte cunoscute. L-ar uimi ascensoarele, soneria de la ușă, router-ul, sticla de la ferestre, frigiderul, becurile, cuptorul cu microunde, fotografiile, prizele, ventilatorul, fierbătorul, lanțul de la veceu, fermoarele, furculițele și deschizătorul de conserve. S-ar speria auzind șuieratul oalei sub presiune și ar tresări când mașina de spălat ar începe să stoarcă. Alarmat, ar căuta să vadă unde se ascund oamenii care vorbesc la radio. L-ar speria — ca și pe mine, de altfel — țiuitul ceasului deșteptător. La o primă vedere, n-ar avea nici cea mai mică idee la ce folosesc plasturii, spray-urile, tirbușoanele, mopul, burghiurile, uscătorul de păr, storcătoarele de lămâi, discurile de vinil, aparatul de ras, închizătorile cu arici, capsatorul, rujul de buze, ochelarii de soare, pompa de sân ori tampoanele. Dar printre cărțile mele s-ar simți foarte bine. Le-ar recunoaște. Ar ști să le apuce, să le deschisă, să le răsfoiască. Ar urmări rândurile cu degetul arătător. S-ar simți ușurat — ceva a mai rămas din lumea lui printre noi.

De aceea, în fața avalanșei de preziceri apocaliptice despre viitorul cărții, eu vă spun: fiți liniștiți. Sunt atâtea artefacte milenare care nu au rezistat până la noi. Cele care au rămas au demonstrat că sunt supraviețuitori greu de înlăturat (roata, scaunul, lingura, foarfeca, paharul, ciocanul, cartea...). În proiectul lor fundamental și în simplitatea lor rafinată există ceva care deja nu mai permite îmbunătățiri radicale. Au făcut față multor încercări — în primul rând încercării timpului —, fără să se fi putut realiza o invenție mai eficientă pentru îndeplinirea funcției respective, în afara unor mici ajustări legate de materiale și componente. În umila lor sferă utilitară, ele ating perfecțiunea. De aceea cred că și cartea va continua să fie suportul esențial pentru

lectură — sau ceva foarte asemănător cu ceea ce cartea a fost dintotdeauna, încă dinainte de inventarea tiparului.

Mai mult, obiectele longevive, care de secole sunt alături de noi, influențează noutățile, lăsându-și amprenta asupra lor. Cărțile arhaice au servit ca model pentru avansatele noastre computere personale. La sfârșitul anilor 1960, marile computere ocupau camere întregi și costau la fel de mult cât o casă. Acei mastodonți de dimensiunea unei case trebuiau programați folosindu-se cartele perforate. Erau concepute pentru uz militar și comercial. Pe când era un tânăr om de știință informatician angajat la Palo Alto Research Center (PARC) de la Xerox, Alan Kay s-a gândit să ne schimbe viața în mod spectaculos. Reflectând asupra relației pe care o puteau avea oamenii cu computerele, a intuit potențialul acestora ca instrument mai intim. A înțeles că puteau deveni un fenomen de masă și o tehnologie care să poată exista în camera de zi a oricărei case, folosită de milioane de oameni indiferent de meseria lor. Kay a schițat cum ar trebui să fie noul computer: mic și portabil ca o carte, accesibil și ușor de folosit. A construit modele din carton, fiind încredințat că în câțiva ani capacitatea informatică avea să progreseze până în punctul în care ideea lui avea să fie realizabilă. La PARC, Kay a continuat să-și dezvolte viziunea. Și-a numit invenția Dynabook. Numele sugerează ceea ce avea să fie: o carte dinamică. Adică asemănătoare codexurilor din vechime, dar interactivă și controlată de cititor. Urma să furnizeze structurile cognitive, la fel cum făcuseră cărțile și obiectele tipărite în secolele trecute, adăugând avantajele noului mediu informatic.

Primele Dynabooks provizorii au primit numele de „Alto“. În a doua jumătate a anilor 1970, computerul Alto era deja în funcțiune. Se foloseau aproape o mie de aparate, nu doar la PARC, ci și în cadrul universităților, la Senatul și Congresul Statelor Unite, precum și la Casa Albă, toate oferite de Xerox. Apărea o lume nouă. În majoritatea acestor centre, în ciuda numeroaselor funcții pe care le avea, Alto era folosit mai ales pentru procesarea textelor, pentru proiectare și comunicare. În esență, era o carte informatică. În 1979, Steve Jobs a vizitat PARC. A rămas uimit de ceea ce a văzut. Aspectul și estetica Alto au fost integrate în computerele Apple care au apărut mai târziu, iar astăzi fizionomia lor esențială este încă prezentă în cele mai noi produse. Laptopurile, tabletele și smartphone-urile au aprofundat această căutare a unui computer ușor, compact și portabil ca o carte de

buzunar.

În 1984, caligraful Sumner Stone a devenit primul director de tipografie de la Adobe. Și-a angajat o echipă de graficieni pe care i-a însărcinat cu găsirea de noi fonturi, recomandându-le să se inspire din cele mai vechi tradiții. Programul Adobe Originals a selectat trei vârfuri stilistice ale evoluției caligrafiei anterioare tiparului: „Lithos“, o formă de inspirație grecească — graficianul a studiat inscripția dedicatorie de la templul Atenei din Priene, aflată astăzi la British Museum; „Traian“, o încercare meticuloasă de a transcrie sub formă de caractere literele de pe Columna lui Traian de la Roma; și „Charlemagne“, care, în ciuda numelui său, s-a inspirat din majusculele anglo-saxonului Benedictional al Sfântului Æthelwold. Astfel, tradiția occidentală a manuscrisului a ajuns în era digitală. În plus, Adobe a dezvoltat în anii 1980 limbajul de programare PostScript, care oferea un aspect informatic foarte asemănător unei pagini de hârtie. Cu introducerea PDF-ului în 1993, un format de document portabil (portable document format), Adobe a mai făcut un pas înainte — a devenit posibilă urmărirea semnelor pe documentele electronice la fel ca pe originalele dactilografiate sau scrise de mână. Și a consolidat o formă de a înțelege toată arhitectura unui document inspirat din cărțile vechi.

Au fost decizii inteligente. Fără o oarecare corespondență între aspectul și senzația lumii vechi — pe hârtie — și nou — pe ecran —, inițial, computerele ar fi părut publicului niște artefacte străine, confuze și câtuși de puțin viabile. Fără o organizare vizuală identificabilă și o relație strânsă cu documentele zilnice, nimeni nu ar fi perceput atât de repede utilitatea noului instrument. Acesta este paradoxul progresului tehnologic, faptul că păstrarea coordonatelor tradiționale — structura paginii, convențiile tipografice, formele literelor și machetările limitate — a constituit elementul-cheie pentru introducerea schimbărilor transformatoare pe care le aducea era digitală. E o greșeală să ne gândim că fiecare noutate șterge și înlocuiește tradițiile. Viitorul avansează mereu privind cu coada ochiului spre trecut.

În 1976, scriitorul bosniac Izet Sarajlić a scris o poezie intitulată „Scrisoare către anul 2176”: „Cum?/ Îl mai ascultați pe Mendelssohn?/ Mai culegeți margarete?/ Mai sărbătoriți zilele de naștere ale copiilor?/ Încă mai dați străzilor nume de poeți?/ Iar pe mine, în anii șaptezeci de acum două secole, mă asigurau că timpul poeziei trecuse — la fel ca jocul pe dezbrăcate, sau cititul în stele, sau balurile familiei Rostov./ Și eu, fraierul, aproape că i-am crezut!“.

23

„Cartea cu pagini“ pe care o avem astăzi, cartea prin definiție — pe care o lăsăm deschisă, cu fața în jos, ca și cum ar fi acoperișul unei pagode, căreia îi facem semn îndoină colțul paginii dacă nu avem un semn de carte la îndemână și pe care o punem peste alte cărți, în teancuri verticale, ca niște stalagmite de cuvinte —, are cam 2 000 de ani. Este o mare invenție anonimă pentru care nu vom ști niciodată cui să mulțumim. Pentru realizarea acestui lucru a fost nevoie de secole de căutări, încercări și tatonări. La soluția cea mai simplă s-a ajuns, ca de atâtea ori, pe un drum întortocheat.

De când s-a inventat scrisul, strămoșii noștri au privit mereu în jurul lor întrebându-se ce suprafață ar păstra mai bine alunecoasa urmă a literelor (piatra, pământul, scoarța de copac, trestia, pieile, lemnul, fildeșul, pânza, metalul...). Au vrut să sfideze forțele uitării fabricând cartea perfectă, transportabilă, durabilă și comodă. În Orientul Apropiat și în Europa, protagoniștii acestei etape timpurii au fost sulurile de papirus sau pergament și tăblițele rigide. Romanii au folosit ambele metode până când, în urma unei fericite descoperiri, au inventat un nou obiect hibrid care ne însoțește și azi.

Sulurile au fost mereu o marfă de lux, foarte scumpă. Pentru scrisul cotidian — exerciții școlare, scrisori, documente oficiale, note, schițe —, anticii obișnuiau să apeleze la tăblițe. Cititorul care dorea să le consulte într-o

anumită ordine le păstra în cutii ori în saci, sau le făcea o gaură într-un colț și le lega împreună folosind inele sau curelușe. „Codex“ se numeau în latină aceste ansambluri de tăblițe legate. Ideea revoluționară a constat în înlocuirea plăcuțelor de lemn sau metal cu foi flexibile din pergament sau papirus, materialul din care erau făcute sulurile. Rezultatul inițial trebuie să fi fost ceva mai mult decât un caiet rudimentar, chiar dacă îl aștepta un viitor strălucit.

Acest prim hibrid a deschis drumul spre codexul mai avansat, alcătuit din foi de papirus sau pergament, care puteau fi pliate. Romanii au încercat să coasă aceste foi și astfel a apărut arta legării cărților. În curând au învățat să protejeze caietele cu coperti dure, în general din lemn învelit în piele. Corpul cărților a dezvoltat un nou element anatomic pe care îl numim lomo („cotor“)⁹⁵, ca și cum lecturile noastre ar fi pașnice animale de companie. De atunci scriem pe aceste spinări docile titlul fiecărei opere, iar privirea noastră poate călători cu rapiditate de-a lungul rafturilor unei biblioteci identificând după cotor exemplarele care dormitează pe ele.

Le suntem îndatorați celor uitați care au inventat codexul. Datorită lor, speranța de viață a textelor a crescut. În noul format, pagina scrisă, protejată prin legare, reușea să dăinuie, fără să se deterioreze ori să se rupă, mai multă vreme decât sulurile. Datorită formei lor plate și compacte, noile cărți se puteau depozita comod pe rafturile bibliotecilor. Ocupau mai puțin spațiu, se transportau mai simplu și erau mai ușoare. În plus, foile se puteau utiliza pe ambele fețe. Se estimează că, pe aceeași suprafață, codexul oferea o capacitate de șase ori mai mare decât sulul. Economia de material a făcut să scadă prețul produsului încă în număr redus, iar flexibilitatea sa a favorizat apariția primelor cărți de buzunar de care avem știre: codicele pugillares, numite astfel pentru că încăpeau în pumn. Codicele puteau ajunge până la dimensiuni miniaturale (Cicero a spus că văzuse un pergament cu Iliada lui Homer care încăpea în coaja unei nuci).

Noile invenții și progresul material merg de obicei mână în mână cu marile revoluții ale cunoașterii. În civilizația romană, prețul mai accesibil al cărților a permis ca multe persoane până atunci neprivilegiate să poată citi. Între secolele I și III există numeroase dovezi de extindere a culturii către cititorii din afara cercurilor nobilimii. Pe zidurile și în casele din Pompeii — înghițit

și conservat de erupția Vezuviului în anul 79 —, arheologii au descoperit inscripții care includ obscenități, bancuri, sloganuri politice și reclame la bordeluri. Acele graffitiuri indică existența unei populații din clasa de mijloc sau mijlocie inferioară capabilă să înțeleagă cuvântul scris. În plus, pe tot cuprinsul imperiului, mozaicurile, frescele și basoreliefurile din epocă ne înfățișează din ce în ce mai frecvent scene de lectură. Tot în acei ani au înflorit bibliotecile publice romane. Știm că un librar își oferea marfa din ușa în ușa, precum vechii noștri vânzători de enciclopedii.

E riscant să dăm cifre, dar pare evident că numărul cititorilor a crescut semnificativ. Acele prime secole ale mileniului au fost epoca de aur a pamfletelor cu scop prozelitist — printre ele, atrag atenția textele subversive ale rebelilor împotriva dominației Romei. Nu e întâmplător nici faptul că atunci a triumfat, pe marginea genurilor tradiționale, o literatură evazionistă și de consum (tratate de bucătărie și de sport, povestiri erotice cu ilustrații explicite, texte magice sau de interpretare a viselor, horoscoape, romane de dragoste, istorii povestite în viniete — precursorile romanelor grafice). Unii autori de prestigiu se distrau scriind opere frivole sau hibride, între cultura populară și cultura înaltă. Ovidiu, anticipând tutorialele de machiaj din zilele noastre, a publicat o carte în versuri cu sfaturi cosmetice pentru femei. Suetonius era încântat să amestece istoria și bârfele în ale sale biografii ale împăraților. Petronius a scandalizat societatea aleasă cu personajele lui canalii, imorale și bârfitoare. Toți trei îi priveau cu prietenie pe acești noi cititori liberi, care nu erau nobili, și nici experți, ci doar bărbați și femei care citeau de plăcere.

24

Marțial a fost un emigrant hispanic la Roma. În anul 64, când avea în jur de 25 de ani, s-a instalat în ceea ce era pe atunci capitala oportunităților — un precedent al visului american —, care primea valuri de oameni provenind din toate provinciile imperiului. Marțial a descoperit curând că Urbea era un loc foarte dur. Vorbește în poemele lui despre mulțimi palide de foame. Nu era

ușor să te îmbogățești; nici măcar să-ți câștigi existența. Într-o epigramă, Marțial povestește că la Roma erau mulți avocați care nu-și puteau plăti chiria și mulți poeți talentați care tremurau de frig, pentru că nu aveau haine călduroase. Concurența era acerbă; toți voiau să prospere. Bogăția celuilalt era observată și invidiată. Se ieșea la vânțatoare de moșteniri, cu ochii pe bătrânii bogați. Înșuși poetul a ajuns să se gândească la asta, dacă e să ne încredem în cuvintele lui: „Vrea Paula să-mi fie cu orice preț nevastă,/ Dar nu mă ispitește asemenea năpastă./ Să mă însor cu-o babă și să mi-o fac stăpână?/ Aș lua-o, poate, dacă ar fi și mai bătrână”⁹⁶.

Cu siguranță că poetului din Bilbilis i-au clănțănit dinții, în tunica lui găurită, în iernile petrecute la Roma. Frigul, casele sordide și greutățile explică uneori deciziile literare insolite. S-a hotărât să rupă liniștea protocolară și prestabilită ca să ia în râs banii. În poezia lui, încalcând imperativele eleganței, s-a apucat să satirizeze mecena zgârciți, intelectualitatea hotărâtă să-i tapeze de bani, pasiunea socială pentru lux, ostentație și aparență, vanitatea bogaților și marea rețea de stăpâni și adulatori care formau încâlceala vieților tuturor locuitorilor din urbea imperială.

Marțial a fost un poet comic, ireverențios, fără sentimentalisme, interesat de dimensiunea materială a lucrurilor și de enorma lor putere de a defini persoanele care le posedă. Când în poemele lui menționa cărți, ele nu erau simboluri abstracte ale talentului literar, ci obiecte concrete care se dăruiau în vederea ascensiunii sociale sau se vindeau în librării. Acele cărți, care în operele lui Horațiu și Ovidiu întrupau imortalitatea actului creativ, în epigramele lui apăreau drept cărțului perisabile, banale, ieftine sau scumpe, de multe ori pline de greșeli din cauza grabei copistului, vândute în prăvăliile din Roma — prăvălii de care Marțial profită pentru a le face reclamă. Erau cărți de toate felurile (din papirus sau din pergament, suluri sau codexuri care încăpeau într-o mână sau care călătoreau împreună cu cititorul lor; cărți care constituiau marfa cu care un libert — vânzătorul lor — câștiga sau pierdea bani; cărți de succes pe care toți voiau să le citească gratis, pentru care nu erau dispuși să plătească; cărți fără cititori care sfârșeau într-o bucătărie întunecată, învelindu-se în foile lor bucăți de ton sau fiind transformate în cornete pentru păstrat piperul).

Marțial a fost primul autor care s-a interesat de dezvoltarea codexurilor. A

făcut-o într-una din primele lui cărți, intitulată ironic Apophoreta, un cuvânt pompos care în greacă înseamnă „cadou“. Poetul a avut geniala idee de a publica în luna decembrie — sezonul universal al cadourilor — cataloage în versuri cu obiecte de oferit în dar (delicii gastronomice, cărți, cosmetice, vopseluri de păr, haine, lenjerie, ustensile de bucătărie, bijuterii...). Marțial dedică fiecărui produs o epigramă care îl informa pe cititor despre materiale, preț, caracteristici sau la ce era utilizat. În carte, repertoriul de cadouri e organizat în secvențe alternative de propuneri scumpe (pentru bogați) și ieftine (pentru bogații zgârciți): o broșă de aur și un bețișor pentru curățarea urechilor; o statuie și un suport; o sclavă din Cadiz și o cântărea; ultima extravaganță la modă — un frumos flacon pentru băut zăpadă — și un urinal din lut. Aceste poezii ne permit azi să înțelegem viața de zi cu zi din Antichitate, dar și să ne mirăm de naturalețea nerușinată și obscenă a lui Marțial. În legătură cu suportul scrie următoarele: „Ține-ți pieptul cu o piele de taur,/ Căci pielea ta țâțele nu-ți ține“. Iar despre dansatoarea din Cadiz: „Așa răscolitor se unduiește,/ Încât și cel mai cast s-ar masturba“.

Apophoreta era un manual umoristic pentru nehotărâți, un surprinzător exercițiu de poezie aplicată nevoilor vieții cotidiene. Într-o anumită măsură, poetul inventa campaniile publicitare de Crăciun, dar o făcea cu o caustică propunere literară. Pe vremea lui, era o utilizare transgresivă, josnică și frivolă a versurilor. Cu această carte-catalog, Marțial își exprima simpatia pentru noul public, cititor recent ajuns în lumea cărților, căruia îi plăcea poezia ușoară, absența snobismului, umorul fără ocolișuri, nuanțele de realism familiar și prospețimea; publicul care era în mod obișnuit destinatarul codexurilor.

În Apophoreta, Marțial îi propunea cumpărătorului naiv paisprezece opere literare. Cinci dintre ele, descrise drept codice „de buzunar“ din pergament — pugillares membranei —, figurau pe lista cadourilor ieftine. Datorită acestei mărturii, știm că în anii 80 ai secolului I, cartea cu pagini era deja pe piață, la un preț accesibil. Avantajele ei, în plus față de cele economice, erau evidente. Mai multe epigrame arată ce minunat este codexul cu capacitățile lui mai mari, în comparație implicită cu sulurile: „Vergiliu în pergament. Ce mic pergament îl cuprinde pe marele Vergiliu!“; „Titus Livius în pergament. Marele Livius condensat în pieile astea mici“. Marțial afirma că cele cincisprezece cărți — echivalente cu cincisprezece suluri — din

Metamorfozele lui Ovidiu încăpeau într-un singur codex. Această condensare nu însemna doar o economie de spațiu și bani, ci garanta și că părțile aceleiași opere nu mai erau dispartate, riscând să se piardă. De aceea, creșteau exponențial șansele de supraviețuire a cărților. Pentru drumul dificil spre viitor, acest progres avea să fie unul decisiv.

Poetul a recunoscut în codex un tovarăș de drum comod și portabil: „Cicero în pergament. Dacă te însoțește acest pergament, gândește-te că pleci la drum lung cu Cicero“. Peste ani, cu același argument, avea să promoveze și versiunea în codex a propriilor sale poezii: „De vrei, dintre-ale mele, să iei cu tine-o carte,/ La drum să te-nsoțească, acum când pleci departe,/ Alege-o pe aceasta: e mică și ușoară,/ Poți s-o cuprinzi în mână, s-o porți la subțioară,/ Lăsând pe raft acasă prea-grelele volume“.⁹⁷

Cartea cu pagini, așa cum o cunoaștem azi, ajunsese în forță pe piață. Unii autori, precum Marțial, o primeau cu entuziasm. Alți intelectuali mai legați de tradiție țineau cu dinții de aristocraticul sul de papirus, plângându-se că timpurile se schimbau și că totul degenera. Presupunem că cei mai mulți dintre romani pur și simplu se obișnuiseră să conviețuiască cu varietatea de formate. În atelierele de cărți se ofereau ambele variante, la alegerea clientului.

Pentru secolele următoare, nu mai avem un martor la fel de atent, curios și deschis la nou ca Marțial. Știm despre codex că a câștigat teren în fața sulului datorită preferințelor clare ale creștinilor. Victime ale persecuțiilor timp de secole, obligați să caute ascunzișuri și să-și întrerupă brusc reuniunile, se organizau în grupuri clandestine. Cartea de buzunar era mult mai ușor de ascuns în grabă printre pliurile tunicii. Permitea localizarea mai rapidă a unui anume paragraf din text — o epistolă, o parabolă evanghelică, o omilie — pentru a-i fi verificată corectitudinea, căci orice greșeală pune în pericol mântuirea sufletului. Se puteau face adnotări și se puteau pune semne de carte la paginile importante. În plus, aceste cărți erau comod de transportat pe ascuns în călătoriile apostolilor. Toate acestea erau avantaje foarte mari pentru comunitățile de cititori clandestini. Pe de altă parte, creștinii doreau să renunțe la simbolismul iudaic și păgân al sulului, și să-și afirme propria identitate. Ușoarele cărți cu pagini au început să circule abundant în mâinile avide ale publicului cu o cultură medie sau medie-inferioară, acolo unde

mesajul creștin își găsea cei mai mulți prozeiți. Noul format a favorizat lectura individuală secretă, precum și lectura cu voce tare pe timpul periculoaselor reuniuni comunitare. Credincioșii au dezvoltat o legătură foarte puternică cu acele texte religioase, atent selectate. De fapt, peste secole, Coranul avea să-i descrie pe creștini drept „oameni ai cărții“ (ahl al-kitāb), cu un amestec de uimire și respect.

Cei care am citit vreodată pe ascuns, sfidând interdicțiile oamenilor mari — în taina nopții, la ore interzise copiilor, pitiți sub pătură, la lumina unei lanterne pe care o stingeam ori de câte ori auzeam pași apropiindu-se —, suntem descendenții direcți ai acelor primi cititori pe ascuns. Nu ar trebui să uităm că, în mare măsură, cartea cu pagini a triumfat deoarece favoriza lecturile clandestine, interzise, neautorizate.

25

Între secolele al III-lea și al V-lea, codexul s-a impus treptat, mai întâi în Occident, apoi în Orient. În afara lumii creștine, pionierii schimbării au fost profesioniștii în drept, deoarece cartea cu pagini îi ajuta să localizeze mai repede articolele concrete în textele de lege. Însăși compilația de legi comandată de împăratul Iustinian a fost numită Codex — adică codicele prin antonomază —, iar posteritatea a moștenit termenul pentru toate compendiile legale până în zilele noastre. Codexul era foarte util și pentru cărțile de studiu, datorită capacităților și rezistenței sale, și curând a fost adoptat de medici pentru vademecumurile lor, un obiect care era consultat frecvent. Inventarea tablelor de materii a facilitat căutările. Cu timpul, codexul a devenit suportul preferat de literatură — mai ales pentru narațiunile lungi, culegeri de tragedii sau comedii și antologii. Față de manevrarea complicată a sulului, care necesita folosirea ambelor mâini, cititorii visători s-au îndrăgostit de cărțile cu pagini, care se citesc numai cu o mână, ca să folosesc expresia lui Luis García Berlanga referitor la literatura erotică. Codicele își putea însoți cititorul oriunde. Datorită izvoarelor literare, știm că romanii se simțeau liberi să citească la orice oră: când mergeau la vânătoare, în timp ce

așteptau să le cadă prada în plasă; sau noaptea, pentru a învinge plictiseala insomniei. Ele ne descriu o femeie care citește în timp ce merge, un călător în carul său, un comesean lungit și o adolescentă în picioare într-o galerie, cu toții absorbiți de cărțile lor.

Dar niciodată nu a existat o dorință compulsivă de a înlocui vechiul cu noul. Așa cum azi conviețuiesc cărțile din hârtie și cele electronice, timp de multe secole au coexistat sulurile și codexurile. Vechile suluri pentru scris se foloseau pentru texte onorifice și diplomatice — documente ritualice în care tradiția încă își făcea simțită influența. Făceau parte și din peisajul vieții cotidiene a Evului Mediu. Instituțiile și ordinele monastice apelau la ele din dragoste pentru solemnitățile antică. Litaniile și cronicile se potriveau să fie copiate în formatul antic. Sulurile apăreau și în domeniile adversarilor — le recunoaștem în miniaturile care anluminau cele mai luxoase codexuri.

Așa-numitele rotuli mortuorum erau suluri de pergament prin care se anunța moartea unei persoane de rang înalt; un mesager, pe trasee care uneori depășeau o mie de kilometri, transporta sulul pe la diversele instituții legate într-un fel oarecare de cel decedat, iar la fiecare dintre ele se mai adăuga pe sul o propoziție sau o expresie de condoleanțe. „Sulul Matildei“, fiica lui Wilhelm Cuceritorul și stareță a Bisericii Sfânta Treime din Caen, care a ajuns la 20 de metri lungime, a fost distrus în timpul Revoluției franceze. În Anglia și Țara Galilor, arhivarul curții regale e numit și astăzi Master of the Rolls. În absența sufleurului, actorii de teatru medievali obișnuiau să folosească suluri ca ajutor pentru memorie în reprezentațiile lor. De aici derivă și termenul de „rol“ al actorului.

În realitate, nu ne-au abandonat de tot. În tradiția noastră, dar și în cuvintele noastre, în computerele noastre, pe internet, în proiecțiile viitoare, supraviețuiește amintirea sulurilor. Unele universități încă mai acordă diplome sub această formă arhaică. Când vorbim despre o carte „lungă“ sau „extinsă“, moștenim fără să vrem terminologia specifică a sulului. Numim impropriu „volume“ — din latinescul *volvo* („a răsuca, a întoarce“) — codexurile, care nu se mai răsucesc. În limbaj colocvial încă mai spunem es un rollo („e un sul“) despre ceva care ne plictisește și pare că se desfășoară la nesfârșit. Iar azi cuvântul scroll, care în englezește se referă la un sul manuscris, se folosește pentru a descrie actul de a avansa sau de a ne întoarce

pe verticala unui text pe ecranul oricărui aparat informatic, ca și cum am manevra niște vechi rotuli. În plus, cele mai inovatoare companii tehnologice dezvoltă ecrane de televizor pliabile, care pot fi strânse atunci când nu sunt folosite. În istoria formatelor, tendința este conviețuirea și specializarea, nu înlocuirea. Primele cărți refuză să dispară cu totul.

26

Marțial și Perec au dreptate: obiectele, materialitatea și caracteristicile lor, gesturile care le sunt asociate nu sunt o simplă anecdotă. De fapt, sunt decisive. În lupta pentru supraviețuirea cuvintelor — atât de fragile, simple porțiuni de aer —, formatul și materia primă a cărților a jucat întotdeauna un rol crucial; cât rezistă, din ce materiale sunt fabricate, cât costă, la cât timp trebuie copiate din nou.

Schimbările de format lasă pe marginea drumului un mare număr de victime. Tot ceea ce nu este transferat de pe vechiul suport pe cel nou dispare pentru totdeauna. Dacă, după apariția primelor computere în anii 1980, nu am fi fost în stare să ne reciclăm memoria informatică trecând de la floppy-disk la discheta de 3,5 inch, apoi la CD și acum la memorii USB, ne-am fi pierdut datele de o mie de ori, parțial sau integral. E clar că niciun computer nu mai poate citi primele dischete, care aparțin erei preistorice a informaticii.

În secolul XX, cinematograful a suferit valuri succesive de distrugere provocate de schimbările de suporturi. Agustín Sánchez Vidal oferă o estimare a pierderilor: „Materialul cel mai afectat este cel de dinaintea anului 1920, deoarece cam pe atunci au fost distruse benzile, pentru că filmele au trecut de pe una sau două bobine (cu o durată între 10 și 30 de minute) la durata standard de o oră și jumătate. S-a profitat de acest lucru pentru recuperarea sărurilor de argint din emulsie, iar suportul de celuloid s-a folosit la confecționarea de piepteni și alte obiecte. Pierderile înregistrate sunt de aproximativ 80%. În jurul anului 1930 s-au pierdut cam 70% din cauza unui val de distrugeri, încă și mai sistematice, în urma trecerii de la filmul mut la

cel sonor. Iar în anii 1950 a avut loc un al treilea val, când pelicula inflamabilă de nitroceluloză a fost înlocuită cu cea din acetat, mai sigură. În acest caz, pierderile nu sunt ușor de cuantificat. Dacă ne referim la țara noastră, se poate evalua că se mai păstrează doar 50% din filmele din perioada sonoră produse înainte de 1954“. Fiecare pas pe calea progresului a presupus, la rândul său, un val devastator.

Martin Scorsese a recreat acest trist naufragiu în filmul Hugo. Îmi amintesc în special o scenă melancolică în care celuloidul delicioselor filme ale lui Georges Méliès e refolosit în industria pantofilor la fabricarea tocurilor. Acesta este un capitol insolit din istoria obiectelor: frumusețea poveștilor și a imaginilor zămislite de mintea pionierilor cinematografilei a sfârșit reciclată în piepteni și tocuri. În anii 1920, oameni oarecare au călcat pe opere de artă. Le-au scufundat în bălțile de pe trotuare. S-au pieptănat cu ele. Au lăsat pe ele urme din mătreaua lor. N-au bănuț niciodată că acele ustensile erau, de fapt, mici morminte, monumente cotidiene ale distrugerii.

Odată cu înlocuirea vechilor suluri, fără îndoială, am pierdut pe vecie un întreg tezaur de versuri, cronici, aventuri, ficțiuni, idei. De-a lungul secolelor, neglijența și uitarea au distrus încă și mai multe cărți decât cenzura ori fanatismul. Dar știm și că s-au făcut mari eforturi pentru a salva moștenirea cuvintelor. Unele biblioteci — e imposibil să știm exact câte — s-au implicat în munca răbdătoare de a-și transcrie fondurile pe suportul triumfător, copiindu-le din nou de mână, rând cu rând, frază cu frază, carte cu carte. În secolul al IV-lea, filosoful și înaltul funcționar Themistios a lăsat în scris că, în biblioteca de la Constantinopol, pentru împăratul Constanțiu al II-lea lucrau artizani capabili să „transfere gândurile unei opere de pe un sul uzat pe altul nou, confecționat recent“. În secolul al V-lea, Ieronim din Stridon a menționat o altă bibliotecă, în orașul roman Cezareea — situat pe coasta mediteraneeană a Israelului de azi, între Tel Aviv și Haifa —, unde de asemenea toate cărțile au fost transferate în format codex.

Până la recenta apariție a tabletelor și a cărților digitale, timp de douăzeci de secole, cititorii nu au mai suferit cutremurul unei mari schimbări de format. Acele cărți cu pagini pe care Marțial le-a primit cu entuziasm în secolul I rămân lângă noi și în secolul XXI, fidele, simple, păstrându-ne amintirile, transportând înțelepciunea noastră, suportând vitregiile timpului.

Biblioteci pentru toți în băile publice imperiale

27

Pe 15 martie 44 î.Hr. — idele lui Marte, după calendarul roman — a fost asasinat Iulius Cezar, înjunghiat în Senat, în fața statuii vechiului său dușman Pompei, care a fost stropită de picăturile lui de sânge. În numele libertății, un grup de senatori și-au împlântat și ei pumnalele în trupul unui om de 56 de ani, în gât, în spate, în piept și în pânțe. Văzând cuțitele ridicându-se din toate părțile, ultima mișcare a lui Cezar a fost un gest de pudoare. În pragul morții, orbit de sânge, s-a îngrijit să-și tragă tunica peste picioare ca să cadă cu demnitate, fără să-și arate sexul. Pumnalele au continuat să-l lovească cu împunsături sălbatice în timp ce zăcea fără apărare pe treptele porticului. A fost lovit de douăzeci și trei de ori, una singură dintre loviturile de pumnal fiind, după Suetonius, mortală.

Conspiratorilor le plăcea să se numească „eliberatori“. Îl considerau pe Cezar un tiran care aspira să fie rege. Acel asasinat politic, poate crima cea mai faimoasă din istorie, a trezit atât admirație, cât și repulsie. Nu întâmplător, 1 900 de ani mai târziu, John Wilkes Booth avea să folosească „idus“ ca parolă pentru ziua în care l-a omorât pe Abraham Lincoln, iar în timp ce fugea de la locul faptei a strigat în latină: *Sic semper tyrannis* („Acesta e destinul tiranilor“).

Era Iulius Cezar un tiran în devenire? Fără îndoială, a fost un general charismatic și un om politic fără scrupule. Câțiva dintre contemporanii săi au calificat campania lui în Galia ca fiind un genocid. E adevărat că, în ultimii ani din viață, făcea tot mai puține eforturi să-și disimuleze ambiția imensă. Fusesse numit dictator pe viață și i se atribuisse dreptul de a purta ținuta triumfală ori de câte ori dorea — cu coroana de lauri, care era foarte practică

pentru a-și ascunde calviția. Pentru posteritate, numele lui a simbolizat mereu un titlu de putere autoritară (cezar, țar). Totuși, asasinarea lui nu a salvat Republica. Crima de ide a fost o vărsare sălbatică de sânge care nu și-a atins niciunul dintre obiective. A dezlănțuit un lung război civil, mai multe morți, noi distrugerii și, în cele din urmă, peste ruinele fumegânde, Augustus a instaurat monarhia imperială. Tânărul împărat, moștenitor și succesor al unchiului său, a ridicat o structură de ciment pentru a semna și închide scena crimei. În zilele noastre, după atâtea secole, pisicile de pe străzile Romei se refugiază în Largo di Torre Argentina, locul unde a agonizat Iulius Cezar.

Ca o daună colaterală, de idele lui Marte au avut mult de pierdut cititorii săraci. Printre alte planuri, Cezar prevăzuse construirea unei biblioteci publice la Roma, cea mai bogată posibil, și îi încredințase înțeleptului Marcus Varro misiunea de a achiziționa și clasifica cărțile. Numirea era logică, deoarece Varro scrisese un eseu intitulat Despre biblioteci, din care abia dacă au supraviețuit câteva fragmente.

Mulți ani mai târziu, Asinius Pollio, adept al lui Cezar, i-a împlinit visul cu ajutorul bogatei prăzi de război obținute în urma unei expediții militare și a jafurilor care i-au urmat. A inaugurat o bibliotecă chiar în clădirea care — simbolic — găzduia sanctuarul zeiței Libertății. Știm de existența acestui prim templu public al cărților doar pentru că e menționat de diferiți scriitori, el dispărând fără urmă. Știm că spațiul interior era împărțit în două secțiuni, una pentru operele în greacă și alta pentru cele în latină. Această organizare bilingvă, duală, s-a repetat în toate bibliotecile romane ulterioare. Din mândrie națională, cele două secțiuni trebuiau să aibă aceleași dimensiuni, chiar dacă pentru moment una era plină ochi, iar cealaltă aproape goală. În fața a șapte secole de texte grecești, în secția romană abia dacă se puteau aduna două secole de literatură. Fără să țină cont de aceste detalii nesemnificative, mesajul pe care îl transmitea biblioteca oficială a lui Pollio era dublu: operele grecești rămâneau în limba lor originală în bagajul romanilor; în schimb, trebuia să se pretindă că șefii puternicului imperiu erau la fel de valoroși ca și străluciții lor supuși eleni. Niciun aspect al acestei puneri în scenă nu putea să trădeze faptul că, în realitate, colonizatorii se simțeau complexați de uluitorul patrimoniu intelectual al unui teritoriu cucerit.

O altă trăsătură pe care aveau s-o moștenească toate bibliotecile romane erau statuile autorilor celebri. La Roma, acele busturi din spațiile publice erau echivalentul literar al stelelor de pe „Walk of Fame“ de la Hollywood. Cine obținea acest omagiu era deja introdus în canon. Pollio a comandat pentru bibliotecă sa o singură statuie a unui scriitor în viață: Varro. Decenii mai târziu, limbutul Marțial, atent la toate nuanțele bâlciului deșertăciunilor romane, se lăuda că bustul lui deja împodobește mai multe vile aristocratice. De fapt, el și-ar fi dorit o statuie în galeria personajelor ilustre din bibliotecile publice. Totul pare să ne indice faptul că, asemenea veșnicilor aspiranți la Premiul Nobel, el a rămas mereu în așteptare. În epigramele sale, el cerșește mereu, fără ocolișuri, onoruri, favoruri sau bani, dar în general, așa cum el însuși a povestit cu umor și autoironie, speranțele i s-au înecat în mari deziluzii.

Biblioteca lui Asinius era sigur deschisă cititorilor din zori și până la prânz. Acolo putea merge un public variat: scriitori, învățați, iubitori de cunoaștere, dar și copii trimiși de stăpânii lor sau de librari cu însărcinarea să copieze diverse opere. Cel mai probabil, pentru căutarea cărților pe rafturi exista un personal specializat. De asemenea, știm că unele biblioteci autorizau împrumutul. Scriitorul Aulus Gellius povestește o anecdotă care dovedește acest lucru. Se întâlnește cu niște prieteni să cineze și să stea de vorbă. Când au fost serviți cu zăpadă topită, un invitat expert în Aristotel i-a avertizat că, în opinia filosofului, nu era bună pentru sănătate. Cum cineva a contestat afirmația, comeseanul îndărătnic, rănit în orgoliu, s-a deranjat să meargă până la biblioteca orașului, a reușit să intre și s-a întors cu un exemplar din opera lui Aristotel care includea paragraful respectiv — era forma laborioasă de a lămuri pe cineva în cadrul unei discuții înainte de existența motoarelor de căutare pe internet. Și împăratul Marcus Aurelius, și maestrul său Fronto menționează în scrisorile lor că duceau acasă cărți împrumutate. În afară de aceste mărturii întâmplătoare, la Atena s-a păstrat o inscripție din epoca imperială care spune că directorii interziceau serviciul de împrumut, de unde se deduce că în alte locuri era permis. Inscripția spune textual: „De aici nu va ieși nicio carte; așa am jurat“.

Următoarele două biblioteci publice din Urbe au fost construite de Augustus, una pe Dealul Palatin, iar cealaltă pe Porticul Octaviei. Arheologii au găsit vestigii ale Bibliotecii Palatine. Datorită săpăturilor, avem la dispoziție o

imagine fiabilă a proiectului său arhitectonic și a interiorului. S-au găsit două camere alăturate de dimensiuni identice pentru colecția bilingvă. În ambele încăperi, cărțile erau așezate în dulapuri de lemn cu rafturi și uși, încastrate în nișe mari, numerotate cu cifre care se regăseau în catalog. Dată fiind înălțimea nișelor, aveau nevoie de scări mici portabile ca să ajungă la polițele superioare. În ansamblu, clădirea amintește mai mult de sălile noastre de lectură contemporane decât de bibliotecile grecești, unde nu existau facilități pentru cititori. Cititorii greci alegeau un sul de pe rafturi și se duceau să-l citească într-un portic din apropiere. La Roma, sălile erau proiectate să ofere un spațiu amplu, frumos și luxos. Cărțile stăteau în dulapuri, la îndemână, dar fără să încurce trecerea. Existau mese, scaune, lemn sculptat, marmură: o plăcere să privești și o risipă de spațiu.

Pe măsură ce creșteau colecțiile, a fost nevoie de mai multe dulapuri. Problemele cu depozitarea erau greu de rezolvat, pentru că nișele pentru cărți erau integrate în structura arhitectonică a clădirii și nu se putea improviza. Trebuiau construite noi biblioteci. Împăratul Tiberius a adăugat una, poate două în timpul domniei sale, iar Vespasian a ridicat alta în Templul Păcii, probabil pentru a sărbători cu cărți și proclamații de pace faptul că reușise să înece revolta din Iudeea în sânge și foc.

Vestigiile cel mai bine conservate corespund bibliotecilor gemene construite din ordinul lui Traian în anul 112 ca parte a forului său monumental. Sala greacă și cea latină se aflau una în fața celeilalte, separate de un portic, în centrul căruia încă se mai înalță faimoasa Columnă a lui Traian. Arheologii cred că emblematicul monument reprezenta un mare sul din piatră, cu cei 38 de metri ai săi în înălțime, cu scene în basorelief de toate culorile reprezentând războaiele dacice — precum casetele unei benzi desenate cu scene din război. Relatarea campaniilor se desfășoară pe o bandă continuă care urcă în spirală: mii de romani și daci sculptați minuțios mășcăluiesc, construiesc, se luptă, navighează, se furișează, negociază, imploră și pier pe parcursul a o sută cincizeci și cinci de scene — un adevărat roman grafic.

În interiorul celor două biblioteci era un lux nemaivăzut deschis publicului: două etaje de dulapuri, coloane, galerii, cornișe, pereți placați cu marmură multicoloră din Asia Mică și statui. Îmi și imaginez chipurile cu gurile căscate ale oamenilor de rând în fața acestei etalări de frumusețe estetică și a

unor facilități care până atunci fuseseră doar apanajul aristocrației, și o colecție de vreo 20 000 de cărți accesibile oricărui cititor. Datorită primului împărat hispanic, la Roma deja nu mai era nevoie să-i lingusești pe cei bogați ca să citești într-o atmosferă fastuoasă.

28

Biblioteca lui Traian a fost ultima de felul ei. Începând cu secolul al II-lea, noile săli de lectură au fost integrate în băile publice imperiale. În afară de faptul că ofereau toate facilitățile unor terme — săli cu temperatură potrivită, săli încălzite, saune, băi reci, săli de masaj —, acele clădiri au ajuns să fie adevărate complexe de răsfăț, care anticipau centrele noastre comerciale. Termele lui Caracalla, inaugurate în anul 212, includeau gimnazii, spații pentru lectură, săli de conversație, un teatru, băile propriu-zise, grădini, spații destinate exercițiilor și jocurilor, localuri pentru luat masa și bibliotecile greacă și latină separate; totul plătit de stat.

Prin ridicarea acestor băi grandioase și gratuite, împărații își cucereau supușii. „Ce-i mai rău decât Nero?“, se întreba Marțial. „Și ce-i mai bun decât termele lui?“ Acolo mergeau toți romanii, bărbați și femei, tineri și bătrâni, bogați și săraci. Unii se îmbăiau și se întindeau pe paturile de masaj, alții se jucau cu mingea sau criticau jocurile altora cu sfaturi pe care nu le ceruse nimeni, asistau la conferințe, vorbeau cu prietenii, îi bârfeau pe cunoscuți, flecăreau împotriva funcționarilor municipali, se plâneau de prețul grâului, se înfruptau cu cârnăciori sau își băgau nasul prin bibliotecă. Filosoful Seneca, ce încerca cu disperare să se concentreze în biroul lui amplasat chiar deasupra termelor, a făcut o descriere amuzantă a zarvei și bucuriei de la băi: „Când musculoșii se antrenează și ridică greutatea cu brațele, [...] de câte ori își țin suflarea și expiră, aud fluierături și șuierături aprige; când este pe-acolo vreun leneș, care se mulțumește cu un masaj obișnuit, aud plesnetele mâinilor care lovesc spinarea [...]. Și apoi, dacă vin cei ce bat mingea și încep să-și numere loviturile, s-a terminat. Adaugă-i pe cei ce caută cearta, hoțul prins asupra faptei, [...] apoi persoanele care se aruncă în bazin și, împrôșcând apa, fac un

zgomot uriaș. [...] gândește-te la cel ce epilează, care adeseori își va face glasul subțire și strident ca să fie băgat în seamă și care tace numai când epilează subțiorile și îl silește pe altul să țipe în locul său. Apoi mai sunt tot soiul de strigăte ale vânzătorilor de băuturi, ale cârnățarilor, cofetarilor și ale tuturor celor ce lucrează prin cârciumi, care își vând marfa cu o modulație anume a vocii⁹⁸. Fără îndoială, atmosfera cea mai potrivită pentru autorul reflecțiilor despre seninătate din *De tranquillitate animi*.

Spre deosebire de bibliotecile rafinate din foruri, sălile de lectură din băi se orientau către gusturile publicului larg, variat și frivol. Cititorii lor trebuie să fi fost mai întâi de toate oameni curioși în căutarea divertismentului, care se orientau spre cărți ca alternativă la jocurile cu mingea, scufundări și conversațiile fără miez. Presupunem că în colecțiile de cărți erau incluși mai ales clasicii renumiți din ambele limbi, autorii contemporani la modă și poate vreun filosof sau doi. Crearea de biblioteci în interiorul băilor romane aglomerate a fost o realizare imensă. A reunit cultura, distracția, afacerile și educația, într-o fuziune puternică, sub același acoperiș. A presupus un efort enorm de universalizare a cărților, așezându-le într-un mediu popular și plin de oameni care nu-i intimidă pe cititorii neexperimentați.

În plus, bibliotecile din terme au dus lectura în toate colțurile imperiului. Locurile de distracție nu erau prezente numai în capitală, ci formau o adevărată rețea de-a lungul și de-a latul teritoriilor cucerite de romani. De fapt, unii specialiști consideră că băile, cultura lor, constituiau singura instituție publică destinată tuturor, care-i unea pe cetățenii îndepărtați ai imperiului.

Bucuria și plăcerea apei au ajuns să devină un semn distinctiv al culturii păgâne și civilizației Romei, până într-acolo încât creștinii cei mai stricți urau termele ca pe un simptom al sibaritismului, senzualității și corupției spirituale. Se păstrează o scrisoare a unui călugăr țăran din secolul al V-lea care spunea: „Nu vrem să ne spălăm la băi“. Oamenii sfinți considerau putoarea o formă de evlavie ascetică. Respingeau curățenia pentru a-și exprima opoziția față de stilul de viață al romanilor. Simion Stâlpnicul refuza să se lase atins de apă și „atât de puternică și duhnitoare îi era putoarea, încât era imposibil să urce cineva până la el, chiar și numai până la jumătatea scării, fără să i se facă rău; unii dintre discipolii lui care se străduiau să ajungă

până la el nu puteau urca fără să-și ungă nările cu tămâie și uleiuri aromatice“. După ce a petrecut doi ani într-o peșteră, Sfântul Teodor Sicheotul a ieșit „puțin în așa hal, încât nimeni nu suporta să stea aproape de el“. Clement Alexandrinul scria că un bun gnostic creștin nu vrea să miroasă bine: „Nu vrea să știe nici de acele plăceri pe care le produc prveliștile mulțimii și nici de varietatea celorlalte desfătări, cum ar fi parfumurile scumpe, care încântă mirosul, sau dresurile bucatelor, sau plăcerile procurate de fel de fel de vinuri, care momesc gustul, sau coroanele cele din multe flori bine mirositoare, care moleșesc prin simțuri sufletul“⁹⁹. În acele timpuri, „mirosul sfințeniei“ era fetid.

Cu toate acestea, lăsând la o parte minoritățile intransigente, locuitorii provinciilor imperiale au îmbrățișat cu entuziasm plăcerile băilor, iar termele au adus cu ele, printre alte distracții și lux, un potop de cărți.

29

Orașul celor douăzeci și nouă de biblioteci: un catalog al clădirilor emblematice din Roma datat în anul 350 menționează acest număr exact. În afara capitalei, în schimb, e greu să dăm de urma cărților. Avem numai informații inegale, incomplete, uneori descurajante. La Pompeii, arheologii au descoperit rămășițele unei săli de lectură. O inscripție din orașul Comum — azi Como — amintește faptul că scriitorul Plinius cel Tânăr a donat orașului său natal biblioteca și suma de 100 000 de sesterți pentru întreținerea ei. O altă inscripție descoperită pe coastă, nu departe de Napoli, vorbește despre o bibliotecă finanțată de Matidia, soacra împăratului Hadrian. Există urme întâmplătoare ale altor colecții publice donate, în Tibur (actualul Tivoli) și în Volsinii (Umbria).

În general însă, banii pentru finanțarea colecțiilor nu proveneau din vistieria publică, ci din cuferele unor donatori generoși. Pe toată durata Antichității, bogații aveau obligația nescrisă de a-și cheltui o parte din avere în folosul comunității: să finanțeze jocurile de circ, să înalțe amfiteatre, să paveze

drumuri sau să construiască apeducte. Dacă, așa cum a scris Balzac, în spatele oricărei mari averi se află întotdeauna o crimă, investițiile în bunăstarea colectivă li se păreau anticilor cea mai bună modalitate de a compensa societatea pentru acele fărâdelegi inițiale. În clădirile publice apăreau din abundență literele DSPF (de sua pecunia fecit) împreună cu numele unui cetățean. Aceste manifestări filantropice nu erau întotdeauna strict voluntare: potenții care refuzau să contribuie erau supuși la presiuni și nu se puteau împotrivi multă vreme, deoarece riscau să-și piardă prestigiul. Dacă un milionar zgârcit avea nevoie să fie impulsionat cu delicatețe să-și deschidă punga, plebeii se înghesuiau la ușa casei lui să-i cânte cuplete sarcastice și să-și bată joc de el. E foarte posibil ca vreo bibliotecă provincială să se fi născut în urma unui asemenea protest.

În zonele din imperiu unde se vorbea greaca existau biblioteci publice încă din epoca elenistică. Împărații romani au sprijinit prestigioasele centre de înțelepciune investind în colecțiile din Alexandria și Pergam. Venerabilul oraș Atena a câștigat două noi biblioteci în secolul al II-lea: una dintre ele cadou de la Hadrian, iar cealaltă, din partea unui concetățean care a plătit un portic, o încăpere cu cărțile sale și întreaga decorație „din banii lui personali” — așa proclamă o inscripție, cu emfază și, se pare, cu oarece durere pentru buzunarul lui. La Efes, un oarecare Tiberius Iulius Celsus a ridicat o bibliotecă în amintirea tatălui său, mare iubitor de cărți.

În schimb, la prima vedere, Occidentul pare o mare pustietate. Pe toată suprafața geografică ce cuprinde astăzi Anglia, Spania, Franța și coasta septentrională a Africii, doar în două locuri s-au găsit dovezi ale existenței unor biblioteci: Cartagina, în Tunisia, și Timgad, în Algeria. Prima e menționată de un scriitor, iar despre a doua știm datorită arheologiei.

E sigur că, potrivit stereotipurilor epocii, centrul civilizației era în Orient, în timp ce locuitorii din Apus se bălăceau în barbarie, subdezvoltare și incultură. În toate epocile, cele mai mari puteri construiesc anumite opoziții geografice — nord/sud, est/vest — și nu permit ca faptele să strice o prejudecată bună. În Antichitate, Europa Occidentală a cunoscut culturi foarte sofisticate și aproape toate au fost distruse de civilizații lor invadatori. În orice caz, la începutul epocii imperiale, globalizarea romană a mai atenuat diferențele dintre teritorii. Arhitecții și inginerii de la Roma au urbanizat

conștiincios Occidentul, înlocuind satele de acolo cu o rețea de orașe, mici și mari, dotate cu canalizare, apeducte, temple, foruri și terme. În ele trebuie să fi existat și cărți. În anii aceia, cultura scrisă, chiar dacă nu așa de înrădăcinată ca în lumea greacă, s-a extins în comunitățile romanizate. Existau învățători care predau latina în principalele localități, în timp ce marile centre ofereau educație secundară și retorică. În capitale precum Cartagina sau Marsilia, locuitorii mai bogați puteau urma echivalentul învățământului universitar din acea vreme. Marțial, care s-a născut în orașul celtiber Bilbilis și a ajuns la Roma pe când avea 20 de ani, a demonstrat o foarte bună stăpânire a limbii latine. Dacă nu în orașul lui natal, atunci cu siguranță a avut acces la o bibliotecă din Caesaraugusta sau Tarraco. Și la fel ca Bilbilis sau Caesaraugusta, zeci de centre importante din Occident găzduiau cetățeni — bărbați și femei — bogați, cu ambiții culturale și apetență pentru cărți.

Când merg pe străzile de pe traseul roman din orașul meu, mă gândesc că în vreun loc, la fel ca în magicul Oxford, doarme în subteran o mare bibliotecă. Strivite de forfota străzilor, sub asfalt și graba de zi cu zi, de o mie de ori călcate în picioare și jefuite, supraviețuiesc, fără îndoială, ultimele fragmente ale nișelor în care strămoșii noștri îndepărtați au cunoscut cărțile.

Doi hispanici: primul fan și scriitorul experimentat

30

Imaginea adolescenților care țipă, plâng și leșină la vederea idolilor lor muzicali nu s-a născut odată cu Elvis ori The Beatles. În realitate, nici măcar nu este un fenomen apărut odată cu rock'n'roll-ul, ci cu muzica clasică. Castratti din secolul al XVIII-lea trezeau deja pasiuni pe scenă. Iar în civilizatele săli de concerte din secolul al XIX-lea, un pianist maghiar care își

agita pletele când se apleca peste clape a provocat un autentic delir al maselor cunoscut ca lisztomanie, sau „febra Liszt“. Dacă starurilor rock fanii le aruncă lenjeria intimă în față, lui Franz Liszt îi aruncau bijuterii. A fost icoana erotică a epocii victoriene. În vremea aceea se spunea că balansările lui și pozițiile studiate pe care le adopta în timp ce cânta produceau audienței extaze mistice. Mai întâi copil-minune și apoi tânăr histrion, a fost vedeta unor turnee de milioane pe continent. La aparițiile în public ale lui Liszt, fanii se îmbulzeau, țipând, suspinând, cuprinși de amețeli. Îl urmau prin capitalele succesive unde dădea concerte unul după altul. Încercau să-i fure eșarfele și mănușile, și îi purtau portretul în broșe și camee. Femeile încercau să-i taie șuvițe de păr, și ori de câte ori i se rupea o coardă a pianului, izbuneau adevărate bătălii pentru obținerea ei, în vederea fabricării vreunei brățări. Unele admiratoare îl urmăreau pe stradă sau prin cafenele, având la ele flacoane de sticlă în care adunau zațul de cafea din ceașca lui. Într-o zi, o femeie a adunat resturile trabucului său de lângă pedala pianului și le-a purtat la gât, într-un medalion, până în ziua morții sale. Cuvântul celebrity a fost folosit pentru prima oară cu referire la el.

În ciuda tuturor acestor lucruri, ne putem întoarce și mai mult în timp. Cu siguranță, primele staruri internaționale au fost câțiva scriitori din epoca imperială romană (Titus Livius, Vergiliu, Horațiu, Propertius și Ovidiu).

De altfel, primul fan cunoscut din istorie a fost un hispanic din Gades, obsedat să-și cunoască idolul, istoricul Titus Livius. Se spune că la începutul secolului I a pornit într-o călătorie periculoasă „de la capătul pământului“¹⁰⁰, adică din actualul Cádiz, până la Roma, ca să-l vadă de aproape, cu propriii ochi ieșiți din orbite, pe artistul său preferat. Presupunând că a parcurs acest traseu pe uscat, înflăcăratul fan din Cádiz a avut nevoie de mai bine de patruzeci de zile ca să-și ducă la bun sfârșit pelerinajul idolatru, având parte de mâncăruri oribile și de supliciul păduchilor în hanuri prăfuite, bălăbănindu-se pe spinarea mârtoagelor și în căruțe vechi, tremurând de frica tâlharilor la drumul mare prin pădurile solitare. A străbătut drumurile imperiului, pline de cadavrele bandiților executați care putrezeau înfipite în țepe exact pe locul unde comiseseră fapta. Noaptea se ruga ca sclavii care îl însoțeau să nu fugă sau să nu se întoarcă împotriva lui pe pământ străin. A golit mai multe pungi cu bani pe drum. El însuși a slăbit din cauza îngrozitoarelor diarei provocate de apa contaminată. De cum a ajuns la Roma,

a întrebat de faimosul Livius. A reușit să-l vadă de departe, poate că a observat felul în care se pieptăna și-și îmbrăca toga ca să-l imite și, fără ca măcar să cuteze a-i adresa vreun cuvânt, a făcut calea întoarsă — alte patruzeci de zile de călătorie —, înapoi spre casă. Plinius cel Tânăr a povestit anecdota într-una din scrisorile lui, fără să știe că-l prezenta pe primul vânător de celebrități din istorie.

Globalizarea romană a generat cititori în teritorii foarte îndepărtate de Urbe. Horațiu se mândrea cu cărțile lui cunoscute în Bosfor, în Libia, în actualul Caucaz și în Ungaria, în țara pe de Rin și în Hispania. Propertius afirma că gloria lui ajunsese la malurile hibernale ale râului Boristene, azi Nipru. Ovidiu a scris, fără ocolișuri ori modestie, că era foarte citit „în lumea întreagă“. În general, romanii aveau tendința de a confunda granițele imperiului lor cu întreaga planetă. Este o trăsătură tipică viziunii imperiale — regele akkadian Sargon cel Mare, ale cărui domenii se întindeau de la Golful Persic până la Mediterana, se mândrea deja că cucerise lumea întreagă. În cazul scriitorilor romani, lăsând la o parte impreciziile geografice și fanfaronada, era adevărat că frontierele lecturii se extindeau într-o progresie uluitoare: cărțile de succes începeau să traverseze continente, mări, deșerturi, munți și păduri, încă de când autorii lor erau în viață. Ideile și cuvintele circulau pe drumurile moderne. Cărțile lui Marțial se puteau cumpăra la Viena și în Britannia; cele scrise de Plinius cel Tânăr, într-o librărie din Lyon. Iuvenal, un conservator reticent la noua cultură incluzivă și globală, se indigna când își imagina un cantabric slinos cu cărți de filosofie romană în mâinile lui de barbar: „Dar de unde un cantabru stoic, mai cu seamă pe vremea bătrânului Metellus? Acum pământu-ntreg are școli înalte de cultură grecească și de-a noastră. Galia, maestra elocinței, a fost învățătoarea avocaților britani; chiar Thule vorbește acum să-și angajeze un retor“¹⁰¹.

În capitală, cei de prin partea locului și veneticii erau în stare să-i recunoască pe stradă pe scriitorii faimoși, și îi urmăreau așa cum fac admiratorii și groupies din vremea noastră. Vergiliu, care suferea de timiditate patologică, de multe ori ieșea alergând din grupurile de urmăritori care îl asediau, arătându-l cu degetul. Însă nu erau doar neplăceri, desigur. Printre nobilii romani exista obiceiul ca o parte din marile averi să fie lăsată moștenire unor oameni importanți pentru comunitate, caz în care scriitorii nu erau uitați. De fapt, se povestește că cei doi mari autori rivali Tacitus și Plinius cel Tânăr își

măsurau faima în funcție de moștenirile pe care le primea fiecare. Într-o vreme când nu puteau concura în funcție de numărul de exemplare vândute — era imposibil să faci calcule exacte —, top ten-ul starurilor de pe firmamentul literar era evaluat în funcție de ceea ce le lăsau testamentele aristocraților.

De la Livius la Liszt, există o lungă istorie necunoscută a faimei, fetișismului, fanilor persecutori și pasiunilor debordante față de clasici.

31

Asta va fi ultima ta mare călătorie. La aproape 60 de ani, în timp ce lași în urmă Roma, te însuflețește entuziasmul aventurii. Drumul de la Ostia la Tarraco e liniștit; legănat de valuri și de vânturi favorabile, corabia te poartă pe marea memoriei. Ai trăit treizeci și cinci de ani în Urbe. Ai ajuns de foarte tânăr în capitala imperiului, unde ai reușit să supraviețuiești scriind cărți — și tapându-i de bani pe cei bogați. Ai fost un parazit simpatic și plin de duh prezent în vilele nobililor, clovnul nelipsit de la petreceri. Te tratează un pic mai bine decât ca pe un servitor, dar mult mai rău decât ca pe un prieten.

Fără evenimente deosebite, corabia te lasă în Hispania, într-o zi senină cu o lumină orbitoare. În Tarraco angajezi un ghid cu o căruță și doi măgari. Porniți la drum fără grabă: veți petrece șase zile pe drumuri până vei ajunge în ținutul tău natal.

Într-o seară vă surprinde o furtună pe un drum de țară. Ca niște animale, trebuie să trageți de căruță, care se împotmolește în noroi. Când treci de zidul de apărare de la Caesaraugusta, murdar și cu ochii injectați, aduci mai degrabă cu un cerșetor plin de cruste decât cu o celebritate de la Roma. Te duci la terme, unde transpiri, pălăvrăgești și dormitezi. Umbli fără țință prin forfota portului, pe lângă apa gălbuie a fluviului și profiți să cumperi doi sclavi la o licitație. Cineva care a avut succes în străinătate trebuie să revină escortat de hăndrălăi vânjoși și lați în spate.

Din nou pornit la drum, contempli emoționat silueta solitară a muntelui Cayo — care peste secole va fi numit Moncayo și a cărui umbră le va oferi refugiu și inspirație și altor scriitori, precum un oarecare Bécquer și un anume Machado. Când te apropii de râul Jalón, re trăiești bălăcelile zgomotoase din copilărie, laolaltă cu alți copii, în apele nu foarte adânci. Din nou murdar de praful drumului, visezi la termele de la Aquae Bilbilitanorum — aceleași ape călduțe care mai târziu aveau să primească denumirea musulmană Alhama. Recunoști peisajul din copilărie: dealurile, meandrele râului, minele de fier, spicele înalte care așteaptă secerișul, pinii, stejarii, umbra mlădițelor de vie. Un iepure dispăre după un tufiș, trezindu-ți pofta unor mâncăruri din vânat. În sfârșit, se zărește înălțându-se abrupt Bilbilis, acoperișurile înclinate ale caselor, silueta templului, amintirile. Inima stă să-ți sară din piept. Ce te așteaptă acasă: laurii gloriei sau mușcăturile invidiei? Știindu-ți vecinii, mai degrabă vreo frază disprețuitoare aruncată printre dinți. Cel puțin se va sfârși insomnia de la Roma, concertul birjarilor înjurându-se în noapte, obligația de a te trezi devreme și de a transpira în togă alergând spre casa celor puternici, cuvintele ipocrite. Sub cerul liniștit al Celtiberiei, prietene Marțial, vei dormi liniștit.

Încă nu știi, dar vei cunoaște o văduvă matură și bogată, pe nume Marcella, care-ți admiră versurile. Flatată de ideea de a avea un amant faimos la Roma, îți va oferi o moșie cu pajiștile ei, cu grădinile ei, un izvor care șoptește strofe de apă, iazuri acoperite unde înoată anghile, o grădină de zarzavaturi și o hulubărie albă. Datorită ei — trup robust și cald, ultima ta soată, cea mai generoasă mecena a ta —, vei scăpa în sfârșit de amenințarea nefericirii, care la Roma nu te-a cruțat o clipă. Vei mânca pe săturate. Vei lenevi. Îți vei face siesta îndelung, așezat cu burta în sus la umbra copacilor care mai îndulcesc verile fără nori. Iarna vei petrece ore întregi fascinat de dansul hipnotic al focului din sobă. Vei ști în sfârșit ce e tihna, dar nu vei mai scrie. Cu stomacul plin, furia ta se va liniști și vei renunța la masca de copil teribil.

Când erai la Roma, te supăra viața artificială și ipocrizia pe care o vedeai în jurul tău. Erai sătul să-i lingusești pe cei puternici. Și atunci nostalgia îți dicta poezii în care înșirai numele aspre din ținutul tău. Ei bine, acum te-ai întors în micul tău paradis liniștit. Curând vei începe să bombăni, balmăjindu-ți dorul după reuniuni, teatre, bibliotecile din Roma, spiritul caustic al cercului tău social, după plăcerile și efervescența capitalei; pe scurt, după tot ce ai lăsat în

urmă de dragul tihnei.

Herculaneum: distrugerea care conservă

32

Maiestuoasele biblioteci de la Roma care populau visurile nostalgice ale lui Marțial în Hispania aveau să sfârșească în ruine în urma unei succesiuni de dezastre, jafuri, incendii și accidente. În mod paradoxal, singura bibliotecă antică ce s-a păstrat până la noi a supraviețuit datorită acțiunii unor forțe distrugătoare.

Pe 24 octombrie 79, în timpul domniei lui Titus, timpul s-a oprit în loc la Pompeii și Herculaneum, două orașe la modă aflate pe țărmul Golfului Napoli. Acolo își construiseră vile cei mai bogați cetățeni din capitală. Soarele strălucea, apele erau de un albastru pur, mirosul de mirt îndulcea aerul, petrecerile se țineau lanț pentru distracția turiștilor, viața era relaxată, iar plăcerile, ușor de obținut. Totuși, în acea zi de toamnă, la prima oră a dimineții, o dâră de fum negru s-a ridicat sfidătoare din craterul Vezuviului. Imediat a început să cadă pe drumurile din Herculaneum un fel de noroi, amestec de ploaie, cenușă și lavă. A învelit acoperișurile, pătrunzând în interior prin ferestre și crăpături. În cele din urmă, o masă vâscoasă vulcanică cu o temperatură de 600 °C a ras totul. Au mai rămas doar oasele locuitorilor. Pompeii a fost învăluit în vapori de sulf care au făcut aerul irespirabil. După o ploaie fină de cenușă a urmat o grindină de mici pietre vulcanice și, în cele din urmă, de pietre ponce de câteva kilograme. Lumea ieșise îngrozită din case, dar fusese deja prea târziu să mai fugă.

Orașul, îngropat timp de aproape o mie de ani sub un strat de cenușă solidificată și lapilli, s-a transformat într-un soi de capsulă a timpului.

Temperatura uriașă a generat cruste de cenușă vulcanică în jurul trupurilor contorsionate ale locuitorilor. În secolul al XIX-lea, arheologii au injectat ghips în alveolele fantomatice lăsate de trupurile morților în cenușă. Aceste mulaje de ghips ne permit să-i vedem pe locuitorii din Pompeii încremeniți pe veci în ultimul gest din viața lor: un cuplu caută refugiu într-o îmbrățișare nepieritoare, un bărbat moare singur cu capul între mâini, un câine de pază încearcă frenetic să scape din lesă, o fetiță se cuibărește tremurând în poala mamei sale, ca și cum ar fi vrut să se întoarcă în pânțele ei. Unii par să se contorsioneze, cuprinși de frică, și acum, după două mii de ani. În Călătorie în Italia, filmul lui Rossellini, un cuplu aflat în criză asistă cu neliniște la golirea statuilor din ipsos a doi îndrăgostiți care și-au găsit moartea împreună, înghițiți de lavă.

Cu câteva generații înaintea catastrofei, Lucius Calpurnius Piso, socrul lui Iulius Cezar, a comandat construirea la Herculaneum a unui palat de 200 de metri pătrați. Când, la jumătatea secolului al XVIII-lea, arheologii au scos la lumină vestigii din fastuoasa reședință, au găsit mai bine de optzeci de statui din bronz și marmură și singura bibliotecă din lumea clasică ce a reușit să supraviețuiască. Colecția conține în jur de două mii de suluri carbonizate, pe care erupția le-a distrus și le-a conservat în egală măsură. Ca urmare a acestei descoperiri fără precedent, marea vilă a lui Piso e cunoscută ca Vila Papirusurilor. Acel conac îngropat în lavă l-a impresionat atât de mult pe magnatul petrolului Jean Paul Getty, încât a pus să se ridice o vilă identică în Malibu — astăzi, această copie adăpostește Muzeul Getty.

Decenii la rând, vila lui Lucius Calpurnius fusese locul de reuniuni al unui cunoscut cerc de filosofi epicurieni, printre care se număra și poetul Vergiliu. Piso a fost un magistrat puternic și un cititor entuziast al operelor gânditorilor greci. Cicero, dușmanul său politic, l-a înfățișat pe aristocratul extrem de bogat cântând cuplete obscene și distrându-se despuiat „în mijlocul duhorii și mocirlei iubiților săi greci” — subtilitatea nu era chiar o caracteristică esențială a invectivelor politice din epocă. Indiferent dacă Piso organiza sau nu orgii sporadice, judecând după conținutul bibliotecii sale, probabil că invitații la vila lui petreceau după-amiezile în Herculaneum dedicându-se unor distracții pasionante, chiar dacă poate mai puțin senzuale.

Romanii puternici de la sfârșitul perioadei republicane și începuturile

imperiului considerau că divertismentul intelectual era unul dintre privilegiile lor cele mai îndrăgite. Mulți dintre ei își petreceau multe ore din viață, altfel destul de ocupată, în dezbateri pline de spirit și serioase despre zei, despre cauzele cutremurelor de pământ, despre tunete și eclipse, despre ce este bine și ce este rău, despre sensul vieții și arta de a muri. Distrăți de sclavi, în confortul vilelor lor elegante, se agățau de comorile bibliotecilor lor și de acele conversații intelectuale civilizate ca și cum, într-un fel, voiau să se convingă că vechea lor lume rămânea intactă, în ciuda războaielor civile, a violenței, a tensiunilor, a zvonurilor despre tulburările sociale, a creșterii prețurilor la grâu și a lentelor coloane de fum pe care le vomita Vezuviul. Acei oameni privilegiați care locuiau în epicentrul celei mai mari puteri a lumii se refugiau în vilele lor luxoase ca să uite de toate pericolele, reducându-le la niște amenințări îndepărtate, la chestiuni de importanță infimă pentru care nu merita efortul să-ți pierzi cumpătul sau să întrerupi o conversație speculativă despre, să zicem, testiculele castorilor, o temă care îl interesa atât de mult pe Aristotel. De la acea plăcere a nobililor romani de a se tolăni pe divanele lor comode — triclinii sau paturi așezate lângă masă —, pe perne din purpură brodată, în timp ce-și serveau băuturile și bunătățile, ca să stea liniștiți de vorbă unii cu alții, cred că avem și noi expresia „a te întinde la vorbă“.

Săpăturile de la Vila Papirusurilor au arătat că volumele sibaritului Piso erau păstrate într-o cameră de trei pe trei metri cu rafturi pe pereți și într-o bibliotecă din lemn de cedru amplasată în mijloc, cu etajere pe ambele părți. Sulurile erau duse în curtea laterală pentru a putea fi citite la lumină naturală, printre statuile luxoase. În acest proiect, arhitectul vilei urma modelul grecesc.

În acea zi de 24 octombrie, răbufnirea gazelor emanate de vulcan a carbonizat sulurile de papirus înainte ca orașul să fie îngropat sub un strat de cenușă vulcanică fină care apoi s-a răcit și s-a solidificat. Când arheologii și vânătorii de comori au explorat vila în secolul al XVIII-lea, au confundat resturile de suluri cu bucăți de cărbune și bușteni arși. Chiar le-au folosit pe unele drept torțe, în care au pierit vechile cuvinte ale unor cărți pierdute — un caz curios de comunicare prin semnale de fum. Când au înțeles ce aveau în mâini, s-au întrebat dacă ar fi posibil să le citească. În euforia descoperirii, au recurs la metode mai puțin delicate (și-au folosit unghiile sau, mai rău, au apelat la

cuțite de măcelărie ca să le taie, cu consecințe previzibile și lamentabile). La puțin timp după aceea, un italian a inventat un dispozitiv pentru a încerca să deschidă sulurile cu delicatețe, dar munca era îngrozitor de lentă. A fost nevoie de patru ani pentru a desface primul sul. Și, în orice caz, fragmentele recuperate cu ajutorul dispozitivului respectiv, negre ca un ziar ars, erau fragile și greu de conservat pentru că aveau tendința de a se fărâmița.

De atunci, cercetătorii au căutat soluții tehnologice pentru a descifra secretele ascunse în sulurile carbonizate ale lui Piso. Pe unele fragmente nu se distinge nimic; pe altele se pot identifica doar câteva litere la microscop. Însă manipularea constantă a sulurilor le supune riscului de a se transforma într-un praf negru. În 1999, oameni de știință de la Brigham Young University, din Statele Unite, au examinat papyrusurile cu radiații infraroșii. La o anume lungime de undă, au reușit să obțină un contrast bun între hârtie și cerneală. Atinse de lumina invizibilă, literele au început să iasă la iveală. În loc de cerneală neagră pe hârtie neagră, experții au obținut linii întunecate pe un fond gri-pal. Posibilitățile de a reconstitui textele s-au îmbunătățit vizibil. În 2008, imagistica multispectrală a permis să se facă încă un pas înainte. Totuși, niciunul dintre sulurile identificate până acum (toate în greacă) nu conține vreunul dintre tezaurele distruse pe care ni le dorim atât de mult — nici poeme necunoscute ale lui Sappho, nici tragedii pierdute ale lui Eschil și Sofocle, nici dialogurile rătăcite ale lui Aristotel. Cărțile care au ajuns la lumină sunt, în marea lor majoritate, tratate filosofice pe teme foarte specializate. Poate că cea mai importantă descoperire este eseul Despre natură al lui Epicur. Însă mulți experți bănuiesc că la vila lui Lucius Calpurnius a existat și o bibliotecă în latină, încă nedescoperită. Între timp, modernul oraș Ercolano viațuiește și vibrează deasupra vechilor ruine, împiedicând efectuarea unor săpături mai profunde. Poate că în viitor se vor descoperi acolo și vor putea fi citite fascinante cărți pierdute. Poate că în următoarele decenii vom descoperi sub vulcan un mic miracol literar.

Primii arheologi de la Herculaneum au descoperit un număr important de suluri împrăștiate prin Vila Papyrusurilor, îngrămadite pe jos sau bătute în huse de călătorie, ca și cum proprietarul lor de atunci ar fi făcut un ultim efort de a-și transfera colecția chiar înainte de a fi îngropată sub 20 de metri de resturi vulcanice. Mi-l și imaginez pe acel om care, în urmă cu două mii de ani, se căznea să-și salveze cărțile în timp ce lumea lui dispărea, carbonizată

de valul mistuitor de lavă și de aerul arzător care s-a năpustit peste Herculaneum cu 600 °C și 30 de metri pe secundă. Printr-o ciudată ironie a istoriei, pentru noi, acea bibliotecă a apocalipsei este singura care a supraviețuit dintr-o imensă cartografie ștearsă.

33

Locurile trecutului au atras noi pelerini. Când regele Neapolelui și viitorul rege al Spaniei Carol al III-lea a comandat săpăturile de la Pompeii, Herculaneum și Stabiae din secolul al XVIII-lea, s-a dezlănțuit pasiunea pentru antichități. Orașele conservate ca urmare a catastrofei au stârnit noi pasiuni în Europa. O lume până atunci doar imaginată devenea dintr-odată vizibilă, iar civilizația antică făcea furori pe continent. Din acel bastion al unei epoci pierdute s-au profilat și au iradiat unele trăsături ale modernității: Grand Tour și începuturile turismului, arheologia ca disciplină științifică, gravurile reprezentând ruine, arhitectura neoclasică a centrelor de putere, utopia estetică a lui Winckelmann, vocația greco-latină ce palpita în sufletul revoluționar al Luminilor.

Ovidiu se confruntă cu cenzura

34

A avut succes — mult succes — și i-a plăcut. Nu se rușina de cititorii lui fără nume aristocratice. Era amuzant, sociabil, hedonist. Acea dulce vita romană îi plăcea așa cum era — uneori vulgară, fastuoasă, gurmandă; alteori

melancolică, poetică și fragilă. Scria cu ușurință, fără suferințe și, chiar și așa, știa să fie uluitor. Era greu de tolerat un om atât de fericit.

Se născuse într-o familie tradițională de ambițioși proprietari de pământ. Tatăl lui l-a trimis să studieze la Roma cu speranța de a face din el un mare avocat, bogat și respectabil, dar i-a distrus orice speranță: îi plăcea mai mult poezia decât dreptul. Plictisit de tribunale și de cauzele bune, n-a întârziat să-și abandoneze cariera promițătoare și să se dedice complet literaturii. Cu poeziile lui, nu doar că a înșelat așteptările tatălui său biologic, dar la ceva timp după aceea l-a supărat și pe tatăl simbolic al tuturor romanilor, împăratul Augustus. Avea să plătească scump această din urmă rebeliune. Totuși, înainte să alunece în abis, a savurat din plin gloria și aplauzele.

Ovidiu a fost un explorator al noilor teritorii literare și primul scriitor care a acordat o atenție specială cititoarelor sale. Am spus deja că a scris un tratat special dedicat cosmeticelelor și machiajului feminin. Arta iubirii, un manual în versuri care te învață să flirtezi, dedică un capitol destul de mare — al treilea în economia totală a operei — sfaturilor de cucerire adresate femeilor și explicațiilor legate de manevrele la care apelează seducătorii pentru a le înșela în amor. A stabilit cu ele un nivel de intimitate nemaivăzut până atunci între un autor și cititoarele sale. Într-o epocă în care orizonturile de lectură se extindeau rapid, Ovidiu s-a apucat cu plăcere să încalce valorile arhaice și vechile norme. Literatura lui tânără, nonconformistă și erotică le atrăgea pe femeile romane din vremea lui; iar el știa lucrul ăsta și testa limitele. Nu-și dădea seama că pășea pe marginea prăpastiei.

Unii dintre contemporanii săi l-au acuzat de frivolitate, uitând că frivolitatea poate fi profund subversivă. Ovidiu a aruncat o privire revoluționară asupra câtorva aspecte esențiale în Roma secolului I î.Hr.: plăcerea, consimțământul și frumusețea. Pe atunci, căsătoria era un aranjament între familii, care obișnuiau să predea fete adolescente unor bărbați în putere ajunși deja la maturitate. Erau timpuri cu datorii conjugale, timpuri în care sclavii de ambele sexe erau la dispoziția apetitului stăpânilor lor, ca un harem în toată puterea cuvântului. Prin definiție, relațiile sexuale nu erau reciproce și nici egalitare: erai pasiv sau activ, erai penetrat sau penetrai. Existau diferențe foarte complicate, reguli asumate și limite codificate — ca întotdeauna, totul ținea de privilegiu. Ceea ce era acceptabil pentru un bărbat bogat nu era

pentru unul sărac; ceea ce le era permis bărbaților le era interzis femeilor. Pedofilia era permisă cu cineva de rang inferior — un sclav, un străin, cineva care nu era cetățean. Marțial nu s-a rușinat să-și facă publică dorința și atracția pe care le resimțea față de una dintre sclavele sale, pe care în poemele lui o numește Erotion, decedată la vârsta de 6 ani. Ovidiu a făcut praf toate aceste convenții și locuri comune când a scris că-i plăceau femeile mature, nu copilele. Și că plăcerea lui erotică depindea de plăcerea amantei. Traduc liber un pasaj din Arta iubirii: „Nu cerceta vârsta lor [...] / de-i mai cu seamă trecută de vârstă, de floarea juniei, / Și de pe cap smulge-acum firele albe cu sâng. / Tineri, și vârsta aceasta, și chiar mai târzie-i plăcută: / E un ogor de lucrat ce va rodi din belșug. / Cât îți îngăduie anii și-a ta bărbăție, muncește; / Căci bătrânețea curând spatele-ți va îndoi. [...] / Dar socotește că-s mai pricepute femeile-n vârstă; / Timpul, el însuși, e cel care ne-nvață pe toți. / Prin îngrijiri ele știu ale anilor urme să șteargă/ Și prin mijloacele lor vârsta ușor și-o ascund. / Legii Venerei vor fi după voile tale supuse; / Nici în picturi n-ai să vezi cum o știu ele-mplini. / Dragostea nu e silită la ele și iau cu bărbatul / Parte, o dată-amândoi, la ai iubirii fiori. / Nu-mi place îmbrățișarea ce n-are decât un răsunet; / Iată de ce nu pot fi pentru iubiri nefirești. / Nici când se face în silă, că-asa se cuvine făcută, / Și ea gândește atunci cum a tors lâna pe fus. / Dragostea ce ți se dă că așa-i datoria nu-mi place / Și pe iubită-o scutesc de un asemenea dar. / Sunt mulțumit s-aud bucuria sa mărturisindu-mi / Și să îmi ceară încet: «nu mai m-atinge, te rog!»¹⁰².

Regula tradițională spunea că, pentru bărbații liberi, sentimentul era o slăbiciune, iar voința de a se pune în locul altuia, o nebunie. După cum scrie Pascal Quignard, Ovidiu este primul susținător al dorinței reciproce și, de asemenea, primul roman care susține că impulsul masculin trebuie stăpânit pentru a aștepta plăcerea femeii.

Arta iubirii a fost considerată o carte imorală și periculoasă. Peste ani, amintindu-și de începutul nefericilor sale, Ovidiu a scris că din cauza acestei opere mulți l-au numit „maestrul adulterelor obscene“. E adevărat că jocurile erotice pe care le explica pentru a fi puse în practică aveau loc în afara căsătoriei. Și nici nu putea fi altfel: dorința și atracția rareori intrau în orizontul vieții conjugale. Căsătoriile romanilor bogați erau mai ales o decizie dinastică, un calcul de alianțe și pacte familiale. Părinții își foloseau

fiicele ca pioni în manevrele lor politice, și nu aveau nicio reținere în a le determina să divorțeze de soțul lor pentru a le căsători cu altul, chiar dacă erau însărcinate cu primul, dacă lucrul ăsta îi ajuta mai mult din punct de vedere politic. Nu era ieșit din comun ca doi patricieni să facă schimb amical de soții: Cato din Utica, rămas în istorie ca un om plin de virtuți, „și-a împrumutat” soția, pe Marcia, unui prieten — adică a cerut divorțul pentru a-i ceda locul noului pretendent — și s-a căsătorit cu ea a doua oară de cum a rămas văduvă, dobândind astfel și o moștenire imensă. Când pune la cale această manevră nupțială, Cato l-a consultat pe tatăl Marciei, dar pe ea nu a întrebat-o ce părere are: în mentalitatea tradițională, femeile erau supuse și adolescente pe viață. Felul de a acționa al ambițioșilor capi de familie nu stimula nici afecțiunea, nici loialitatea dintre soți și soții. În acest context, pasiunile izbucneau în afara căsătoriei. Ovidiu a avut nerușinarea de a vorbi în versurile lui despre această realitate. Din păcate, a nimerit foarte prost momentul: a intrat în conflict cu programul moralizator al împăratului Augustus și, mai ales, cu Leges Iuliae, promulgate între anii 18 î.Hr. și 9 d.Hr., care pretindeau că apărau familia și vechile tradiții, pedepsind adulterul cu exilul și cu amenzi pe cei care nu aveau copii.

În anul 8, când abia împlinise 50 de ani, Ovidiu a fost dintr-odată exilat, prin edict imperial, în Tomis — actualul oraș Constanța (din România). A treia lui soție a rămas la Roma, ca să administreze proprietățile lor comune și să implore indulgența. Poetul a plecat singur în exil. Nu s-au mai văzut niciodată. Augustus alesese pentru el o pedeapsă severă, de o cruzime calculată. Nu s-a mulțumit să-l expulzeze într-una din insulele din Mediterana folosite în mod obișnuit în acest scop, ci l-a expediat într-un teritoriu sălbatic, de la marginile imperiului, la granița cu necunoscutul, unde Ovidiu avea să rămână departe de tot ceea ce, după părerea lui, făcea ca viața să merite a fi trăită: prieteni, iubire, cărți, conversații și, mai ales, pace. În acea regiune dezolantă, supus frigurilor unei clime ostile, printre oameni care vorbeau o limbă de neînțeles pentru el, fiindu-i mereu teamă de raidurile hoardelor nomade, Ovidiu era condamnat la moarte. A supraviețuit nouă ani, trimițând întruna scrisori de implorare la Roma și scriindu-și Tristele, un precedent pentru De profundis pe care, secole mai târziu, avea să o scrie în închisoare un alt mare bon viveur pedepsit, Oscar Wilde.

Legat de motivele exilului său, Ovidiu a spus că i-au adus pierzania două

păcate: „poezia și-o oarbă rătăcire“¹⁰³. Nu explică niciodată care a fost rătăcirea pentru a nu răsuci cuțitul în rană — poate că a fost martorul unor orgii clandestine ale cuiva de rang înalt sau a fost implicat în vreo conspirație politică. În ceea ce privește poezia, nu prea sunt îndoieli. E vorba despre manualul lui pentru îndrăgostiți. „...Eu nu-s Arta iubirii: / Ea și-a luat pedeapsa ce i se cuvenea!“¹⁰⁴, a scris el din exil. Două secole mai târziu, un istoric afirma tăios: „[Augustus] pe poetul Ovidius [...] l-a condamnat la un exil fără întoarcere pentru faptul de a fi scris trei cărți despre arta de a iubi“¹⁰⁵. Ovidiu a plâns știind că în absența lui se luau măsuri împotriva operelor scrise de el. După exilarea poetului, Augustus a avut grijă să-i elimine versurile din bibliotecile publice.

Din câte știm, acest episod a inaugurat în Europa cenzura de tip moralizator, obsesia de a controla, care și-a găsit atunci și acolo primul ei eșec. Arta iubirii, această cărticică veselă și erotică, persecutată de unul dintre cei mai puternici împărați ai imperiului și de mai multe ori interzisă în epocile ulterioare pentru că era considerată obscenă și scandaloasă, și-a găsit drumul până în bibliotecile noastre. Istoria ei este cea a unei lungi salvări, pusă în practică secol după secol de cititorii în care Ovidiu a avut încredere, în fața autorităților. Chiar și operațiunile subversive îi consolidează pe clasici.

Dulcea inerție

35

La începutul secolului al II-lea, Roma cunoscuse deja un lung șir de împărați suspicioși, fără prea mult simț al umorului. Cenzura și frica începeau să strice atmosfera. Istoricul Tacitus a atins rădăcinile răului și a îndrăznit să spună lucrurilor pe nume. Nostalgic după un trecut inexistent, visa la „fericirea neașteptată a unei epoci când este îngăduit să gândești orișice vrei și să

exprimi ceea ce gândești¹⁰⁶. A hotărât să cerceteze ce îi rănește pe cei puternici, de ce se scandalizează oamenii care obișnuiesc să se scandalizeze, care sunt interdicțiile și fobiile lor, ce încearcă să cufunde în tăcere și tot ceea ce pândește din spatele tăieturilor din textele mutilate.

Tacitus relatează în detaliu episodul represiunii care a avut loc în timpul domniei lui Tiberius, la scurtă vreme după moartea lui Ovidiu în surghiun. Istoricul Cremutius Cordus, cu idei republicane, a fost judecat din cauza unei fraze îndrăznețe. El scrisese în Analele sale (Istoria războaielor civile din Roma) că Brutus și Cassius, asasinii lui Iulius Cezar, au fost „cei din urmă dintre romani”. Acuzat pentru aceste cuvinte de lezmajestate, a fost nevoit să se înfățișeze în fața Senatului. S-a apărat cu curaj, dar la ieșirea de la interogatoriu deja se hotărâse să moară de foame pentru a scăpa de condamnarea la care se aștepta din partea justiției independente a vremii. După cum era obiceiul, procesul a continuat, în ciuda micului detaliu al morții acuzatului. În cele din urmă, verdictul a fost să se ardă toate exemplarele din opera sa. La Roma, executarea pedepsei a fost lăsată în seama edililor, iar în celelalte orașe ale imperiului, magistraților în funcție.

Analele sale au fost salvate de la distrugere datorită curajului Marciei, fiica lui Cremutius, care și-a asumat riscul să ascundă singurul exemplar. Marcia știa valoarea cărților: era o mare cititoare, cu o apetență specială pentru filosofie. Seneca i-a dedicat un eseu în care spune despre firea femeilor: „Deopotrivă le este vigoarea, crede-mă, deopotrivă înclinația către cele cuvenite — dacă e cu puțință —, la fel suportă, dacă s-au obișnuit, durerea și truda”¹⁰⁷. Fără îndoială, o admira pe tânăra Marcia pentru că avusese curajul să nu se supună. Chiar dacă își punea viața în pericol riscând o percheziție, a păstrat ascuns ultimul manuscris al tatălui său până când noul împărat Caligula a anulat interdicția. După ce a obținut o indulgență, fiica a comandat noi copii ale operei și a pus-o din nou în circulație. Generațiile următoare au citit cu aviditate acea cronică istorică ce a ofensat atât de mult puterea. Unele fragmente — cele mai polemice — au ajuns până la noi.

Cenzorii din toate timpurile riscă să declanșeze un efect contraproductiv, iar asta e marele lor paradox: atrag atenția celorlalți tocmai spre ceea ce vor să ascundă. Tacitus a scris: „Cu atât mai mult putem râde de prostia acelor care cred că sunt în stare, cu puterea ce au acum, să stingă amintirea faptelor și

pentru vremurile care vor veni. Tocmai, dimpotrivă, atunci când geniile sunt supuse prigoanei, strălucirea lor crește: nici regii [popoarelor] străine, nici cei care s-au folosit de aceleași cruzimi n-au cules pentru ei înșiși decât rușine; în schimb, cei prizonieri au avut parte de slavă”¹⁰⁸. În vremea noastră, internetul și rețelele sociale atrag imediat atenția asupra oricărui mesaj interzis de autorități. Dacă se comandă retragerea unei opere de artă, toată lumea începe să vorbească despre ea. Dacă un rapper este condamnat pentru injurii, descărcările cântecelor lui ating niveluri inimaginabile. Dacă un denunț provoacă o hotărâre judiciară de sechestrare a unei cărți, lumea se grăbește să o cumpere.

Chiar dacă cenzura rareori face să dispară ideile pe care le urmărește — iar uneori chiar le dă aripi —, guvernării posedă o ciudată vână recidivistă. Lui Caligula i-a trecut prin minte să retragă exemplarele din Homer din biblioteci, urmând recomandările lui Platon. Commodus a interzis lectura biografiei lui Caligula scrisă de Suetonius, sub pedeapsa condamnării la moarte prin sfârșirea în amfiteatru de către fiare sălbatice. Caracalla, un mare admirator al lui Alexandru cel Mare, considera că Aristotel nu fusese străin de moartea lui și nu i-a displicut ideea de a-i arde toate operele. În timpul persecuției lui Dioclețian, la începutul secolului al IV-lea, a fost o adevărată nebunie arderea cărților creștine, comparabilă cu acțiunea naziștilor din 1934. Se știe că au existat martiri care s-au sacrificat pentru a-și proteja scrierile. Trei surori din Tesalonic, Agape, Chionia și Irina, au murit arse pe rug pentru că ascunseseră în casa lor cărți interzise. Și, la fel ca ele, Filip, Euplo, Vincenzo, Felix, Dativus și Ampelius au fost martiri pentru că au refuzat să-și predea cărțile. Mai târziu, când creștinismul a devenit religie oficială, s-au dezlănțuit arderi la fel de violente ale cărților păgâne.

Toate acele eforturi distructive au avut un efect nesemnificativ: împărații au avut succes influențând scrierile celor pe care îi protejau, dar rareori au reușit să-și impună interdicțiile, așa cum o arată încercările eșuate de a distruge poemele erotice scrise de Ovidiu sau cronica republicană a lui Cremutius Cordus. Sistemul de circulație a cărților în Antichitate — fără distribuitori sau editori — era destul de greu de controlat pentru ca cenzura puterii să reușească să se impună. Prin intermediul sclavilor antrenați să copieze cărți sau al copiștilor profesioniști, era ușor să se multiplice clandestin operele condamnate.

Așa cum bine a înțeles Tacitus, scopul principal al acestui impuls persecutoriu era terorizarea celorlalți, a celor mai puțin curajoși, a creativității însăși. Întotdeauna e mai eficientă autocenzura decât cenzura. Istoricul a numit-o *inertiae dulcedo* („dulcea inerție”). Se referea la renunțarea de bunăvoie la asumarea de riscuri, la tendința intimă de a nu transgresa scara valorilor în vigoare pentru a evita conflictele sau neplacerile; periculoasa lășitate care îi torturează pe creatori. Tacitus a fost martorul unei epoci supuse, în care până și rebelii tăceau și se supuneau. El a scris: „De bună seamă, am dat o însemnată dovadă de răbdare [...]. Am fi pierdut chiar odată cu glasul și memoria, dacă ar fi deopotrivă în puterea noastră să uităm pe cât ne este să tăcem”¹⁰⁹. Textele lui ating rana dureroasă, ne deschid ochii: în toate epocile, câmpul de luptă îl constituie mai curând fricile interioare decât cenzura puterii.

Călătoria în adâncul cărților și cum să le numim

36

Până la inventarea tiparului, cărțile erau obiecte artisanale, adică lucrate manual, unice și incontrolabile. Fiind copiate una câte una, la cerere, de multe ori chiar în casa cititorului de către sclavii săi, ce ordin ar fi putut opri difuzarea lor?

Cărțile electronice de azi sunt antiteza acelor manuscrise antice: obiecte ieftine, eterice, fără greutate, ușor de multiplicat la nesfârșit, adăpostite liniștit în servere și unități de stocare din centrele de date împrăștiate prin toată lumea; dar controlate strict. În 2009, într-o nebunească încercare de cenzură, Amazon a șters discret de pe kindle-urile clienților romanul 1984 de George Orwell, pe baza unui presupus conflict legat de drepturile de autor. Mii de cititori au denunțat faptul că le dispăruse dintr-odată cartea din dispozitive,

fără niciun avertisment anterior. Un student din Detroit care își pregătea lucrarea de diplomă a protestat că, împreună cu arhiva aceea, i-au dispărut și notițele de lectură. Nu știm dacă Amazon era conștient de simbolismul literar implicit. În 1984, cenzorii guvernamentali șterg toate urmele literaturii supărătoare pentru Fratele cel Mare aruncându-le într-un incinerator pe care îl numeau „gaura de memorie“.

Pe internet, multe comentarii denunță dispariția edițiilor digitale ale mai multor titluri. În realitate, când alegem opțiunea „Cumpără acum“ pentru a adăuga în cont încă o carte în format PDF, nu cumpărăm nimic palpabil. Aproape că nu avem niciun drept asupra acelor texte care plutesc pe ecran. Gaura de memorie stă la pândă, putându-ne înghiți bibliotecile virtuale.

Eu, care de mică mă gândeam că toate cărțile fuseseră scrise doar pentru mine și că singurul exemplar din lume se afla în casa mea, cedez ușor tentației de a idealiza acele manuscrise unice din Antichitate. În realitate, erau cărți mult mai puțin plăcute decât ale noastre. Scrierea din vechime arăta ca o pădure plină de hățișuri și epuizantă, în care cuvintele se îngrămădeau fără spații între ele, nu se distingeau minusculele de majuscule, iar semnele de punctuație se foloseau doar la întâmplare. Cititorul trebuia să-și deschidă drum prin acel desiş de litere cu mari eforturi, respirând greu, ezitând și întorcându-se pentru a fi sigur că nu s-a pierdut. De ce nu lăsau anticii textul să respire? În parte, pentru a profita la maximum de papirus sau pergament, care erau materiale scumpe. În plus, primele cărți se adresau unor oameni care citeau cu voce tare, dezlegând cu auzul ceea ce pentru ochi era doar o succesiune neîntreruptă de semne. Nu în cele din urmă, aristocrații, mândri de superioritatea lor culturală, nu aveau niciun interes să le ușureze cititorilor parveniți — care aveau un acces mai redus la educație — pătrunderea în feuda lor exclusivă a cărților.

Progresul spre simplificarea lecturii a fost lent, nehotărât, treptat. Erudiții de la Biblioteca din Alexandria au inventat un sistem de accente și semne de punctuație. Ambele sunt atribuite unui bibliotecar cu o memorie fabuloasă, Aristofan din Bizanț. Pe când cuvintele nu erau încă separate, plasarea câtorva accente — ca puncte de referință pe un drum întortocheat — îl ajuta foarte mult pe cititor.

Separarea literelor în cuvinte și fraze s-a făcut treptat. Exista o metodă de

scriere care consta în împărțirea textului în rânduri cu înțeles complet, pentru a-i ajuta pe cititorii mai nesiguri să urce sau să coboare vocea la sfârșitul unei idei. La sfârșitul secolului al IV-lea, descoperind acest sistem în exemplare din Demostene și Cicero, Ieronim din Stridon a fost primul care l-a descris și l-a recomandat. Chiar și așa, sistemul nu s-a impus, iar vicisitudinile punctuației au continuat. Începând cu secolul al VII-lea, o combinație de puncte și linii indicau punctul final; un punct ridicat echivala cu virgula noastră, iar punct și virgulă se folosea deja ca și în zilele noastre. În secolul al IX-lea, cititul în tăcere era probabil deja destul de obișnuit pentru ca scribii sau copiiștii să înceapă să separe fiecare cuvânt de celelalte, chiar dacă o făceau probabil și din rațiuni estetice.

În manuscrise, chiar și ilustrațiile erau, obligatoriu, lucrate manual. De la originile lor, în Cărțile egiptene ale morților, aveau o funcție mai degrabă explicativă decât ornamentală. Imaginea a apărut ca ajutor vizual pentru a clarifica și completa textele, deoarece erau greu de citit. Când conținutul era științific, se foloseau diagrame; când era literar, scene narative. În tradiția greco-latină, capul sau bustul scriitorului apărea uneori desenat într-un medalion ca o marcă a autorității. Primul exemplu cunoscut este *Hebdomades vel de imaginibus de Varro*, o operă pierdută, dar descrisă de Plinius, care vorbea despre viețile a șapte sute de greci și romani celebri. Apărută în jurul anului 39 î.Hr., această carte ambițioasă combina portretele fiecărei celebrități cu o epigramă și o descriere. Anvergura proiectului sugerează că e posibil ca romanii să fi dezvoltat o metodă de gravură în scop comercial literar.

Adoptarea creștină a cărții ca simbol teologic a deschis noi căi decorative. Cuvintele înseși au devenit forme ornamentale. Paginile erau colorate în purpură imperială, scrierea era executată cu cerneală aurie și argintie. Cărțile nu mai erau doar instrumente destinate lecturii, ci bijuterii și opere de artă în sine care îi evidențiau pe proprietarii lor. Lucrările s-au specializat: scribul obișnuia să lase indicații precise și rezerva spații destinate ilustrațiilor; apoi pergamentele erau transmise realizatorilor de miniaturi și anluminuri. Deja în secolul al XIII-lea spațiile de pe pagină erau din abundență, complexe și utopice. Acolo își are originea banda desenată. Practic: primele benzi desenate din istorie apar pe marginile acelor manuscrise vechi. În jurul literelor au apărut pe pagini incredibile încolăcirii de dragoni, șerpi și plante

agățătoare care se înlănțuiau și se încrucișau într-o mare bogăție de forme răsucite. Au fost populate cu ființe umane, animale, peisaje, scene vii desfășurate într-o serie de desene. Micile ilustrații aveau un cadru de ornamente vegetale — de aici derivă și termenul „vinieta”¹¹⁰, deoarece fiecare cadru era mărginit de benzi cu frunze de viță-de-vie. Începând cu epoca medievală gotică, din gurile personajelor ies mici benzi cu fraze rostite, antecedentele baloanelor de vorbire din benzile noastre desenate. Dincolo de text, miniaturile s-au născut pentru a revitaliza apetitul omului pentru miraculos. Detaliat sau fantezist, luate din natură sau imaginate, aceste ilustrații demonstrează cum se pot naște și cum pot triumfa noi forme artistice plecând de la spațiile marginale. Banda desenată, moștenitoarea acestui elegant trecut grafic, a păstrat trăsături care ne amintesc de originile sale. Personajele din albumele de astăzi, ca și ființele care locuiau spațiul manuscriselor de odinioară, aparțin adeseori unor lumi de graniță, stranii, hipnotice, deformate. Și la fel ca ele, au nevoie de privirea noastră, luptându-se să nu fie lăsate în afară.

Marea schimbare în cartografia interioară a cărților a ajuns la pagina tipărită, care încerca să faciliteze lectura rapidă prin intermediul unei structuri aerisite. Textul, până atunci îndesat în blocuri compacte, a început să fie împărțit în paragrafe. Titlurile, capitolele și paginația serveau drept busolă pentru orientarea în lectură. Cum tiparul producea exemplare identice la fiecare ediție, s-a dezvoltat un nou instrument pentru consultare: table de materii cu trimitere la pagini, note de subsol și convenții fixe de punctuație. Cărțile tipărite au devenit din ce în ce mai ușor de citit și, prin urmare, mai primitoare. Datorită tablelor de materii, cititorii aveau la dispoziție o hartă a interiorului cărților, astfel încât le puteau aprofunda, navigând prin ele din ce în ce mai liber. Cu trecerea secolelor, jungla ermetică a literelor prin care se avansa transpirând, cu maceta în mână, a devenit treptat o grădină ordonată de cuvinte pentru cei care doreau să se plimbe în liniște.

Dacă o carte e o călătorie, titlul ei va fi busola și astrolabul celui care se aventurează pe drumurile sale. Totuși, titlul nu a fost dintotdeauna prezent pentru a-i orienta pe navigatori. Primele povestiri, cele mai vechi, au ajuns pe lume fără titlu sau nume. Strămoșii noștri ar fi spus, de exemplu: Mamă, spune-mi povestea cu fetița care și-a pus un munte în coșuleț; sau: Vrei să asculți povestea cocorului care fura vise?

E sigur că în cele mai timpurii epoci ale poemelor și narațiunilor scrise nu a existat o formă unică pentru a le numi. Listele cu cărți din primele biblioteci din istorie, în Orientul antic, menționau operele în funcție de tema lor. „Să ne rugăm la Zeul Furtunii“, se poate citi pe o tăbliță de argilă găsită la Hattusa. Următoarea intrare din listă spune: „Despre purificarea unui asasinat“. Cu toate acestea, cea mai obișnuită metodă a fost folosirea primelor cuvinte din text: Enûma Elish (în akkadiană: „când din înalt...“). La fel ca străvechile cataloage de lut, și Pinakes de la Biblioteca din Alexandria ofereau liste cu opere identificate prin intermediul frazei inițiale. Încă din Roma secolului I găsim forme fluctuante pentru a numi cărțile. Uneori se menționează Odiseea ca „Ulise“, anticipându-l cu douăzeci de secole pe Joyce. Marțial numește Eneida „Arma virumque“, iar Ovidiu, „Eneas, fugarul“. Deși aproape dispărute, aceste formule antice supraviețuiesc în unele locuri: enciclicele papale încă își iau titlul în latinește din cuvintele inițiale ale textului.

Mênin áeide theá. E frumoasă modalitatea veche de a numi poveștile prin începutul lor — e ca și cum, fără să vrem, atrași de farmecul lor, am începe deja să le citim. Italo Calvino a salvat această metodă antică atunci când și-a intitulat unul dintre cele mai fascinante romane ale lui: Dacă într-o noapte de iarnă un călător.

Primele titluri fixe, unice și inamovibile au aparținut pieselor de teatru. Dramaturgii atenieni au fost primii care și-au intitulat piesele, cu care participau la concursuri publice; așa încât trebuia să nu existe nicio confuzie când erau anunțate, promovate sau declarate câștigătoare. Prometeu înlănțuit, Oedip Rege sau Troienele nu au avut niciodată un alt titlu. Proza, în schimb, a întârziat mai mult până să primească titluri durabile; iar când le-a avut, adeseori au fost pur descriptive: Războiul peloponesiac, Metafizica, Războiul gallic, Despre orator.

În general, numele pe care grecii și romanii le-au dat operelor lor literare sunt

concișe, simple, lipsite de ambiție. Sună monoton, sunt lipsite de originalitate și birocratice. În esență, îndeplinesc o funcție de identificare. Aproape fără excepție, recurg la substantive proprii sau comune, fără conjuncții sau verbe — nu găsim nimic comparabil cu Omul care era Joi de Chesterton, sau Pe patul de moarte de Faulkner. Nici substantivele și nici adjectivele nu au o mare densitate expresivă, și le lipsesc de obicei calitățile poetice — nu găsim nimic asemănător cu Întinsa Mare a Sargaselor de Jean Rhys, sau Istoria universală a infamiei de Borges. Totuși, au ajuns până la noi și câteva titluri misterioase și sclipitoare prin simplitatea lor, cum ar fi Munci și zile de Hesiod — pe care Alejandra Pizarnik l-a transformat în Munci și nopți, titlul unuia dintre volumele ei de poezii; Vieți paralele de Plutarh; Arta iubirii de Ovidiu — pe care Erich Fromm l-a imitat; sau Cetatea lui Dumnezeu de Augustin de Hippona — care a dat titlul filmului trepidant al lui Fernando Meirelles despre favelele din Rio de Janeiro.

Pe vremea sulurilor de papirus, locul preferat pentru notarea titlului și numelui autorului era la sfârșitul textului, partea cea mai protejată din cartea înfășurată — începutul, la exteriorul cilindrului, se deteriora cel mai adesea, și de multe ori se rupea. În formatul codexului, titlul și-a cucerit poziția inițială, pe coperta cărții — luând în stăpânire și cotorul. Augustin de Hippona ne arată clar că încă din secolul al IV-lea era ceva obișnuit să se caute această informație „pe pagina preliminară“, adică la început, înainte de povestire. Azi titlul e primul lucru pe care îl citim când cartea este încă necunoscută, și sperăm ca în mai puțin de zece cuvinte să-și definească universul. Dacă vraja funcționează, cineva va lua cartea în mână și va dori să afle mai multe despre ea.

În realitate, abia în secolul al XIX-lea titlurile au început să-și dezvolte propria poezie și propriile elemente de atracție. Când s-au consacrat ziarele, piața, concurența și, prin urmare, necesitatea de a atrage atenția cititorului, scriitorii s-au lansat în jocul seducției încă de pe copertele cărților. De-a lungul secolului al XIX-lea și până în secolul XXI au apărut, fără îndoială, cele mai frumoase, cele mai îndrăznețe titluri. Schițez aici un catalog incomplet și contestabil.

Pentru densitatea poetică: Inima-i un vânător singuratic de Carson McCullers; În căutarea timpului pierdut de Marcel Proust; Blândețea nopții de F. Scott

Fitzgerald; Un veac de singurătate de Gabriel García Márquez; Mâine în bătaie să te gândești la mine de Javier Marías; Generalul armatei moarte de Ismail Kadare.

Pentru încărcătura ironică: Opere complete (și alte povestiri) de Augusto Monterroso; Conjurația imbecililor de John Kennedy Toole; Viața: manual de întrebuințare de Georges Perec; O noapte proastă și naști fată de Angélica Gorodischer; Taci, te rog! de Raymond Carver.

Pentru sonoritatea tulburătoare: Stârpiți răul de la rădăcină, împușcați copiii de Kenzaburō Ōe; Sinuciderea fecioarelor de Jeffrey Eugenides; Va veni moartea și va avea ochii tăi de Cesare Pavese; Să ucizi o pasăre cântătoare de Harper Lee; Sinucigașii de la capătul lumii de Leila Guerriero; Cățea mincinoasă de Marta Sanz.

Pentru neașteptat și mister: La Marea Gară Centrală am stat jos și am plâns de Elizabeth Smart; Un tramvai numit dorință de Tennessee Williams; Tot trecutul nostru de Natalia Ginzburg; Zgomotul lucrurilor în cădere de Juan Gabriel Vásquez; Visează androizii oi electrice? de Philip K. Dick.

Pentru arta secretului: Ar fi trebuit să-ți spun că te iubesc de Juan Gelman; Paradisul nelocuit de Ana María Matute; Închis pentru melancolie de Isidoro Blaisten; Vârsta inocenței de Edith Wharton; Jocuri ale vârstei târzii de Luis Landero; Ideea ridicolă de a nu te mai vedea de Rosa Montero.

E un mister cum apare un titlu bun. Uneori e primul care se manifestă — „La început era Cuvântul“ —, iar toată cartea se desfășoară ca un big bang verbal plecând de la acea izbucnire diafană. Alteori se lasă așteptat și îl martirizează pe scriitor pe timpul unui îndelungat periplu al indeciziei, sau apare de unde ne așteptăm mai puțin, dintr-o frază auzită la întâmplare, sau i-l propune o terță persoană mai inspirată. Există mai multe anecdote celebre despre cărți cărora autorul voia să le dea niște titluri ofilite sau imposibile și care, datorită altor persoane — prieteni scriitori, editori, agenți literari —, și-au găsit calea spre titlul perfect. Totul e bine când se termină cu bine ar fi vrut Tolstoi să-și intituleze romanul Război și pace; Lesbiennele a fost titlul la care s-a gândit Baudelaire pentru culegerea lui de poezii care avea să se numească Florile răului; Onetti a propus Conacul, dar i s-a sugerat Când nu mai contează; Bolaño a fost avertizat că Furtuna de căcat nu era chiar o idee strălucită și l-a

înlocuit cu Nocturnă în Chile. Arareori, o traducere liberă oferă titlul fericit pe care nu l-a putut găsi autorul însuși. Căutătorii e un titlu destul de palid pentru romanul și filmul pe care John Ford avea să-l transforme într-un clasic. Totuși, un distribuitor spaniol anonim, într-o străfulgerare de inspirație, a folosit la premieră minunatul titlu Centaurii deșertului (Centauros del desierto). Leila Guerriero scrie că atunci când se produce revelația unui titlu exact, se resimte un fel de fericire, pentru că titlul unei cărți nu e o succesiune de cuvinte ingenioase, ci „o urzeală lipită de inima poveștii, de care deja nu se va mai putea despărți“.

După o lungă călătorie prin indiferența secolelor, titlurile s-au transformat în mici poeme; barometre, vizoare, găuri de chei, panouri luminoase, reclame cu neon; cheia muzicală care definește partitura viitoare; o oglindă de buzunar, un prag, un far în ceață, un presentiment, vântul care rotește aripile morilor de vânt.

Ce este un clasic?

38

Artistul modern are obligația de a fi original; trebuie să ofere ceva nou, ceva nemaivăzut. Cu cât pare să încalce mai mult tradiția și normele, cu atât mai bune vor fi recenziile primite. Fiecare creator încearcă să fie rebel în felul său — ca toți ceilalți. Rămânem fideli unui set de idei romantice: libertatea este oxigenul adevăraților artiști, iar literatura care contează pentru noi este aceea care își construiește propriile lumi, un limbaj eliberat de convenții și de moduri narative neexplorate.

Nu la fel era și pentru romani. Ei doreau o literatură cât mai asemănătoare cu cea greacă. De aceea i-au copiat unul câte unul genurile — epopeea, lirica,

tragedia, comedia, istoria, filosofia, oratoria. De aceea au adoptat formele metrice ale grecilor, care nu se prea potriveau cu limba latină și care la început făceau ca poeziile lor să sune artificial, fals. De aceea, au construit biblioteci duble — ca niște turnuri gemene — pentru a sublinia înfrățirea. Au crezut că-i pot depăși pe cei mai buni dacă îi imitau în mod deschis. Și-au asumat voluntar un ansamblu enorm de limitări și modele importate. Și în mod surprinzător, cu norme atât de rigide, literatura aceasta schizofrenică a creat niște opere minunate.

Emulația obsesivă se exprimă în critica literară a unui personaj interesant: Quintilian. S-a născut la Calagurris Nassica Iulia — îmi place sonoritatea acestui nume —, azi Calahorra, la nici 120 de kilometri de locul unde scriu eu acum. În anul 35, să vii pe lume într-un colț îndepărtat al imperiului nu constituia un inconvenient pentru reușita personală: dacă erai dintr-o familie bogată, geografia nu era o problemă. Quintilian a cunoscut foarte repede succesul profesional. Avocat și profesor de elocință, a fost primul profesor din istorie al cărui salariu era plătit din vistieria publică. Împăratul Vespasian i-a acordat această onoare fără precedent, iar Domițian l-a ales să-i educe nepoții. El i-a adulat fără pudoare pe cei doi împărați care i-au dat de lucru. Pe acele timpuri, elogiile erau limbajul protocolar la palat, și era greu să urci pe scara socială fără să cazi în servilism. În orice caz, lui Quintilian îi plăcea să se afle în compania celor puternici. Era un conservator liniștit, răsfățat, mulțumit de realizările sale. Abia la maturitate a avut parte de nenorociri. După ce și-a pierdut foarte tânăra soție — în vârstă de 19 ani — și pe cei doi copii ai săi, a scris: „Există un fel de invidie care nimicește speranțele mari”¹¹¹.

Cele douăsprezece cărți din *Arta oratorică*, eseul pedagogic în care și-a condensat toată experiența lui de profesor, lansează mesaje inedite. Așa cum am spus deja, într-o epocă în care se practica flagelarea sistematică, Quintilian respingea pedepsele violente în educație. Credea că erau mai eficiente laudele decât violența, iubirea față de profesor, care treptat se transformă în iubire față de materia învățată. Nu credea în valabilitatea universală a preceptelor, prefera să-și adapteze metodele circumstanțelor și capacităților individuale. El afirma că scopul învățării este să-i lași pe elevi să găsească ei înșiși răspunsurile și să facă în așa fel încât profesorul să fie inutil. A fost unul dintre primii apărători ai educației continue. Îi încuraja pe

profesioniștii discursului să citească cât mai mult după ce-și încheie studiile, știa că lectura te ajută să vorbești mai bine. Și, ca să-i ghideze pe drumurile literaturii, a redactat două liste paralele ale celor mai buni scriitori din Grecia și Roma (treizeci și unu de greci, față de treizeci și nouă de romani).

În listele lui Quintilian, concurența devine obsesivă. Încearcă să stabilească o simetrie perfectă: fiecare autor grec trebuie să aibă alături un geamăn latin pe măsura lui. Vergiliu era Homer al romanilor. Cicero era Demostene și Platon al romanilor — cine a spus că un roman nu putea valora cât doi greci? Titus Livius era Herodot resuscitat, iar Sallustius, noul Tucidide. Citind acest text, ai impresia că mândria națională impunea clonarea, unul câte unul, a tuturor marilor scriitori ai Greciei. Era pus în funcțiune un ciudat experiment de imitație programată. Așa se înțelege nevoia patriotică de a exista Eneida chiar înainte de a fi fost scrisă. Tot așa se explică și succesul cărții Vieți paralele pe care vicleanul Plutarh a scris-o cu laitmotivul împerecherii marilor personaje ale Greciei și ale Romei: Tezeu și Romulus; Alexandru și Iulius Cezar și așa mai departe.

Spiritul de emulație, ambiție și competiție se potrivea cu mentalitatea elitelor societății romane. Dar concurența neînfrânată trebuie să fi fost epuizantă pentru creatori. Îmi imaginez că pentru fiecare scriitor stimulat de provocare trebuie să fi existat cel puțin un altul oprimat de povara tradiției. Comparațiile erau permanente, până la sufocare. Poeții și naratorii lucrau mereu în umbra unui complex de inferioritate colectiv.

În mod paradoxal, după toate acestea, romanii au reușit să fie originali. Au creat un metisaj fără precedent. Pentru prima dată, o civilizație a adoptat o literatură străină, a citit-o, a păstrat-o, a tradus-o, a îngrijit-o și a iubit-o mai presus de orice bariere șoviniste. La Roma s-a înnodat un fir care ne leagă și acum de trecut și de alte culturi, limbi, orizonturi. Deasupra, ca niște funambuli, trec dintr-un secol în altul ideile, descoperirile științei, miturile, gândurile, sentimentele, precum și greșelile (pe care, de asemenea, le inspiră). Unele alunecă și cad; altele reușesc să-și mențină echilibrul (devenind în cele din urmă clasice). Această legătură, această transmitere neîntreruptă, această infinită conversație, care continuă și acum, constituie un miracol.

Pasiunea nostalgică, durerosul complex al romanilor, suveranitatea lor militară, invidia lor și apropierea lor sunt fenomene fascinante. Pentru că

acea iubire dificilă, construită cu dorință și cu furie, țesută din diverse resturi, a deschis calea spre viitorul care suntem noi.

39

Până de curând, se dedicau literaturii numai bogații sau persoanele care viermuiau în jurul lor pândind funcții și bani. După cum spune Steven Pinker, istoria este scrisă nu atât de învingători, cât de oamenii bogați, acea mică fracțiune a umanității care dispune de timp și de educația necesară pentru a-și permite să reflecteze. Tindem să uităm suferințele altor epoci, în parte pentru că literatura, poezia și legendele îi celebrează pe cei care au trăit bine și îi uită pe cei care s-au sufocat în tăcerea sărăciei. Perioadele de lipsuri și foamete au fost mitizate, ba chiar sunt amintite ca epoci de aur ale simplității pastorale. Nu au fost așa.

Care este originea clasicilor literari, a celor mai admirați scriitori și a operelor lor emblematice? Nu ar trebui să fim surprinși să aflăm că însuși cuvântul „clasic“ derivă din vocabularul bogăției și al proprietății. La început nu a avut nici cea mai mică legătură cu creația sau cu arta. Vorbim de chestiuni serioase; detaliile vor veni mai târziu. Classici provine din terminologia specifică recensămintelor. Romanii numeau classis cea mai bogată clasă socială, în contrast cu gloata celorlalți cetățeni, numiți pur și simplu infra classem. Recensământul avea o importanță foarte mare în Roma antică, deoarece definea drepturile și obligațiile fiecărui cetățean și servea la înarmarea legiunilor. Cantitatea de bunuri — sau, în majoritatea cazurilor, lipsa lor — decidea locul pe care fiecare individ îl ocupa în societate.

Conform unei tradiții străvechi, recensământul fusese creat de legendarul rege Servius Tullius și trebuia efectuat o dată la cinci ani. Când se încheia, avea loc o ceremonie de purificare prin care se cerea zeilor binecuvântarea pentru cadastru și protecție împotriva catastrofelor. Ritualul se numea lustrum — de aceea numim „lustru“ o perioadă de cinci ani. Era obligatoriu să se prezinte fiecare cap de familie și să-și declare, sub jurământ, bunurile, precum și

numărul de membri ai familiei, adică copiii și sclavii, cu valoarea corespunzătoare fiecăruia. Aceste date stabileau cine participa la adunări și cine nu avea dreptul să o facă. Proletarii erau cei care nu aveau bunuri, singura lor avere fiind copiii (prole). Nu erau chemați sub arme decât în situații de maximă urgență și erau scutiți de plata impozitelor. În schimb, nu participau la luarea deciziilor politice prin vot. Cei care declarau că au bunuri erau numiți adsidui, erau apti pentru serviciul militar și puteau fi membri în adunări. În funcție de câte proprietăți aveau, puteau intra în una dintre cele șase clase cenzitare. Sistemul era transparent. Bogații plăteau impozite și, în compensație, aveau influență politică. Săracii, în schimb, nu aveau nicio contribuție și nu contau la nimic.

Avocatul și scriitorul Aulus Gellius precizează că așa-ziii „clasici“ erau la crème de la crème economică, marile averi, sângele albastru republican, bogații până la extravaganta care dețineau monopolul primei clase. În literatură, cuvântul a ajuns ca o metaforă. Cu un jargon care transfera în artă obsesia pentru afaceri, unii critici au stabilit că existau autori de primă clasă, adică de încredere și solvabili, cărora li se putea acorda credit (atenție) și în care era recomandabil să investești (timp). La cealaltă extremă a ierarhiei se aflau scriitorii „proletari“, bieții mângălitori de papirus, fără patrimoniu sau mecena. Nu știm dacă termenul „clasic“ a ajuns să fie folosit în mod obișnuit: abia dacă apare în câteva texte latinești păstrate. Adevăratul succes al cuvântului a apărut atunci când mai mulți umaniști l-au salvat începând din 1496 și când mai târziu s-a extins în toate limbile romanice. Timp de secole, a continuat să fie folosit, iar utilizarea lui s-a extins și în alte domenii. Acum nu se aplică doar la literatură; nici măcar numai în cazul creației; pentru mulți oameni, termenul „clasic“ ține de vocabularul fotbalistic.

E adevărat că a vorbi despre „clasici“ presupune să folosești o terminologie de origine clasistă, cum indică și numele. Conceptul ajunge la noi dintr-o epocă având o viziune ierarhică asupra lumii, impregnată de arogante noțiuni de privilegiu, ca aproape toate epocile, de altfel. Totuși, e ceva emoționant în faptul de a considera cuvintele o formă — fie și metaforică — de bogăție, în fața mereu asupritoarei suveranități a proprietăților imobiliare și a banilor.

La fel ca stirpea celor bogați, clasicii nu sunt cărți izolate, ci hărți și constelații. Italo Calvino scria că un clasic este o carte care preexistă altor

clasici; dar cine i-a citit mai întâi pe ceilalți, și apoi pe acela, recunoaște imediat locul lui în genealogie. Datorită lor descoperim origini, relații, dependențe. Se ascund unii în faldurile altora: Homer face parte din același lanț genetic ca Joyce și Eugenides; mitul platonician al peșterii revine în Alice în Țara Minunilor și în Matrix; doctorul Frankenstein al lui Mary Shelley a fost imaginat ca un Prometeu modern; bătrânul Oedip se reîncarnează în nefericitul rege Lear; povestea lui Eros și Psyché, în Frumoasa și bestia; Heraclit în Borges; Sappho în Leopardi; Ghilgamesh în Superman; Lucian în Cervantes și în Războiul stelelor; Seneca în Montaigne; Metamorfozele lui Ovidiu în Orlando de Virginia Woolf; Lucrețiu în Giordano Bruno și Marx; iar Herodot în Orașul de sticlă de Paul Auster. Pindar cântă: „Omul este visul unei umbre“. Shakespeare reformulează: „Plămadă suntem precum cea din care / Făcute-s visele; și scurta viață / Înconjurată ni-e de somn“¹¹². Calderón a scris Viața e vis. Schopenhauer intră în dialog: „Viața și visele sunt pagini din aceeași carte“. Firul cuvintelor și metaforelor traversează timpul, depășind epocile.

Problema, pentru unii, este accesul la clasici. Integrați în programele școlare și universitare, au devenit lecturi obligatorii. Riscăm să îi percepem ca niște constrângeri respingătoare. În *The Disappearance of Literature* (Dispariția literaturii), Mark Twain propunea o definiție ironică: „Clasică este o carte pe care toată lumea vrea să o fi citit, dar pe care nimeni nu vrea să o citească“. Pierre Bayard împrumută această fibră umoristică pentru eseul său Cum vorbim despre cărțile pe care nu le-am citit, unde analizează resorturile care ne împing spre ipocrizia lecturii. Din cauza fricii copilărești de a dezamăgi, pentru a nu fi excluși dintr-o conversație, mergând la cacealma în cadrul unui examen, aproape fără să ne dăm seama că mințim, spunem că am citit cutare carte, deși n-am avut-o niciodată în mâini. Proaspăt îndrăgostiți, afirmă Bayard, ne putem preface că am citit cărțile pe care cealaltă persoană le iubește ca să ne apropiem de ea. Odată ce am mințit, nu mai putem da înapoi: suntem obligați să vorbim despre anumite texte fără să le cunoaștem, orbește, ținând seama de părerile pe care le au alții despre ele. Acest tip de impostură e mai ușor de susținut când e vorba despre clasici, pentru că ni se par oarecum familiari. Dacă nu au intrat pe altă rută în viețile noastre, se află acolo ca zgomot de fond, ca o prezență atmosferică. Fac parte din biblioteca colectivă. Cunoscându-i coordonatele, reușim să ieșim din bucluc.

Dar să revenim la Italo Calvino. Potrivit lui, cărțile clasice sunt cărți care, cu cât credem că le cunoaștem mai bine din auzite, cu atât devin mai noi, mai neașteptate, mai inedite atunci când le citim cu adevărat. Niciodată nu termină ceea ce au de spus. Sigur, se întâmplă așa numai când reușesc să-l emoționeze și să-l lumineze pe cel care le citește. Nu cititorii constrânși au fost cei care au protejat aceste texte ca pe niște talismane în lungile vremuri periculoase, ci acei care erau îndrăgostiți de ele.

Operele clasice sunt marile supraviețuitoare. În limbajul ultracontemporan al rețelelor sociale, am putea spune că puterea lor — bogăția, în termeni de recensământ — se măsoară în numărul de followers. Sunt opere care continuă să atragă noi cititori, la o sută, două sute, două mii de ani după ce au fost scrise. Se strecoară printre variațiile gusturilor, mentalităților, ideilor politice; revoluții, cicluri în schimbare, indiferența noilor generații. Și pe acest traseu, unde le-ar fi atât de ușor să se piardă, reușesc să ajungă în universul altor autori, pe care îi influențează. Continuă să urce pe scenele teatrelor din toată lumea, sunt adaptate la limbajul cinematografic și al emisiunilor de televiziune, chiar și atunci când s-au debarasat de legături și cerneală pentru a deveni lumină pe internet. Fiecare nouă formă de expresie — publicitate, manga, rap, jocuri video — le adoptă și le adăpostește.

În spatele supraviețuirii celor mai vechi clasici se află o mare poveste aproape ignorată, cea a tuturor anonimilor care au reușit să păstreze, prin pasiune, o fragilă moștenire de cuvinte, povestea misterioasei lor loialități față de acele cărți. În timp ce textele și chiar limbile primelor civilizații care au inventat scrisul în Semiluna Fertilă — Mesopotamia și Egipt — au căzut în uitare odată cu trecerea secolelor și, în cele mai bune cazuri, au fost descifrate abia multe secole după aceea, Iliada și Odiseea nu au rămas niciodată fără cititori. În Grecia a început un lanț de transmitere și de traducere care nu s-a rupt niciodată, reușind să țină în viață posibilitatea de a ne aminti și de a conversa peste timp, dincolo de distanță și de frontiere. Noi, cititorii de azi, ne putem simți singuri, în mijlocul vieții noastre agitate, cultivându-ne ritualuri lente. Dar avem în spate o lungă genealogie și nu ar trebui să uităm că, noi toți, fără să ne cunoaștem, am fost protagoniștii unei salvări fantastice.

Nu orice inovație merită atenție: armele chimice sunt o invenție mai recentă decât democrația. Nici tradițiile nu sunt mereu convenționale, rigide și plictisitoare. Revoltele de azi se inspiră din curențele din trecut, ca aboliționismul ori sufragiul universal. O moștenire poate fi revoluționară, cum la fel de bine poate fi retrogradă. Clasicii au fost uneori extrem de critici, față de lumea lor și a noastră. Nu am avansat chiar atât de mult încât să ne putem permite să renunțăm la reflecțiile lor despre corupție, militarism sau nedreptate.

În anul 415 î.Hr., Euripide și-a prezentat tragedia Troienele în timpul unui festival religios, într-un teatru arhiplin. Opera pune în scenă sfârșitul Războiului din Troia — mitul întemeietor al grecilor, marea victorie patriotică a strămoșilor lor. Imensa majoritate a atenienilor care aștepta la balcoane începutul piesei mâncând pâine, brânză și măslina era la fel de mândră de faptele de vitejie ale lui Ahile la Troia precum suntem noi pentru că am învins nazismul în al Doilea Război Mondial. Dar dacă se așteptau la un Spielberg atic care să le mângâie orgoliul că se află de partea corectă a istoriei, precum în Lista lui Schindler, decepția avea să le fie de dimensiuni epice. Euripide le-a înfățișat un măcel feroce, o răbufnire de distrugere răzbunătoare, violuri colective, asasinarea cu sânge-rece a unui copil aruncat în gol din înaltul zidurilor, ororile războiului abătându-se asupra femeilor învinse...

Ceea ce au auzit atenienii în acea după-amiază convulsivă din secolul al V-lea î.Hr. a fost furia și disperarea mamelor din tabăra dușmană, care îi acuzau de cruzime. La sfârșit, bătrâna regină Hecuba, luminată de un incendiu apocaliptic, denunță cu gura ei știrbă disperarea universală a victimelor („Vai mie, vai sărmana, iată culmea / Și capătul a toată suferința. / Mă duc din țară, iar cetatea mea/ E închinată focului. Bătrâne / Picioare, hai, urniți-vă, să duc / Salutul meu cetății întristate: / O, tu, cea mare-odată, tu cea plină / Între barbari de-un duh trufaș, tu vei pierde, / O, Troia, în curând vestitu-ți nume. / Ei îți dau foc, pe noi ne duc ca roabe / Din țară-acum. O, zei, dar de ce oare / Să mai invoc pe zei? Și altădată / Chemați au fost și nu m-au ascultat”¹¹³).

Inutil să mai spun că Euripide nu a câștigat premiul la festivalul de teatru din acel an. Pe timp de război — lumea antică era într-un război permanent —, într-o producție finanțată din bani publici, a cutezat să ia partea femeilor în fața bărbaților, inamicilor în fața compatrioților lui, celor învinși în fața învingătorilor. Nu a primit premiu, dar după fiecare mare conflict european — recent, în onoarea văduvelor și a mamelor din Sarajevo — această operă a fost pusă în scenă, iar Hecuba cea știrbă a vorbit din nou, din tranșeele și ruinele încă fumegânde, în numele celor biruiți de război, înainte de a începe să uităm.

Imaginea consacrată și de neatins a clasicilor ne împiedică să ne imaginăm că unii dintre ei au fost puși la îndoială, iar operele lor au provocat revolte teribile. Dacă a existat vreodată un personaj extrem de polemic, acela a fost multimilionarul Seneca. Investitor priceput, a organizat ceea ce azi am numi o bancă de credit și s-a îmbogățit prin perceperea unor dobânzi exorbitante. A cumpărat proprietăți în Egipt, pe atunci paradisul investițiilor imobiliare. Și-a înmulțit de mai multe ori averea și, prin prebende și rețele de contacte, a reușit să strângă una dintre cele mai mari averi ale secolului, mai mult decât a zecea parte din impozitele care se adunau anual de pe tot cuprinsul Imperiului Roman. Ar fi putut să se dedice luxului, să-și etaleze averea în vile imense și scumpe cu mii de olane — la Roma, dimensiunea caselor nu se măsura în metri pătrați de suprafață locuibilă, ci în numărul de țigle care protejau capul proprietarului —, să colecționeze antichități, sclavi și trofee de vânătoare. Dar era pasionat de filosofie, filosofia stoică, culmea ironiei. A dedicat pagini întregi convingerilor sale, pagini în care afirmă că un om e bogat atunci când nevoile lui sunt cumpătate. Contemporanii lui nu aveau nevoie de listele din Forbes ca să știe că averea lui atingea niveluri extravagante. Era foarte tentant să faci glume și să-i iei peste picior toate acele apologii ale indiferenței, frugalității și avantajelor de a te mulțumi cu pâine goală. De foarte multe ori, Seneca a fost ridiculizat pentru că-și apăra crezul în cumpătate și filantropie în timp ce-și administra afacerile cu metodele capitalismului sălbatic. E greu să-ți dai seama la ce să te aștepti din partea acestui personaj ambivalent, bancher și filosof, care nu a reușit niciodată să rezolve contradicția dintre ceea ce gândea și viața pe care o ducea. Totuși, unele dintre textele care i-au adus atâta batjocură în viață ne sfidează încă și azi. Un pasaj din Epistole către Lucilius marchează un punct fără întoarcere în istoria pacifismului occidental: „Ținem în frâu omuciderile și crimele răzlețe: ce e de spus însă

despre războaie și despre nimicirea unor populații întregi, crime ce sunt pricină de fală? [...] Oare nu aprobăm delictele acelea care, săvârșite pe ascuns, ar fi pedepsite cu moartea, doar pentru că au fost săvârșite de unii care au autoritate în stat? Oamenii, cu toate că sunt o specie plină de blândețe, nu se rușinează să se bucure unii de necazurile altora, să poarte războaie și să le lase moștenire fiilor lor, ca să le ducă mai departe“¹¹⁴.

Textele acestea sunt vechi de secole, dar recreează lumea care ne înconjoară cu o verosimilitate uluitoare. Cum e posibil așa ceva? Pentru că încă din vremea Greciei și a Romei ne reciclăm fără încetare semnele, ideile, revoluțiile. Cei trei filosofi ai suspiciunii — Nietzsche în metafizică, Freud în etică și Marx în politică — au plecat de la studiul anticilor pentru a da un ocol modernității. Chiar și cea mai inovatoare creație conține, printre altele, fragmente și furturi de idei anterioare. Clasice sunt acele opere care, precum vechii rockeri veșnic activi, îmbătrânesc pe scenă și se adaptează noului public. Fanii își golesc buzunarele pentru a merge la concertele lor, cei necuviincioși îi parodiază, dar nimeni nu-i ignoră. Ceea ce dovedește că noul are cu vechiul o relație mai complexă și mai creativă decât s-ar părea la prima vedere. După cum scria Hannah Arendt: „Acest trecut, a cărui forță se întinde până la origine, nu trage înapoi, ci împinge înainte și, spre deosebire de ceea ce ne-am așteptat, viitorul este cel ce ne duce înapoi în trecut“¹¹⁵.

Canon: istoria unei trestii

41

Această poveste începe în stufărișul unui râu care se oglindește în bătaia soarelui, la latitudini orientale aproape lipsite de copaci. Apa mângâie malurile umede, unde crește o vegetație încâlcită, greierii cântă cu încăpățănare și scânteiază zborul albastru al libelulelor. În zorii zilei, un

vânător care își urmărește prada de-a lungul malului ascultă clipocitul slab al apei și fâșâitul stufului mișcat de briză.

Într-un asemenea loc creșteau, înălțate precum chiparoșii, tulpinele trestiilor orientale (*Arundo donax*). Numele acestei specii conține o rădăcină semitică foarte veche (în asiro-babiloniană, qanu; în ebraică, qaneh; în aramaică, qanja). Din acea rădăcină străină provine grecescul canon, care înseamnă literal „drept ca o trestie“.

Ce era un canon? Un băț de măsurat. Zugravii și constructorii din vechime numeau astfel niște simple șipci de lemn care serveau la trasarea liniilor drepte și la fixarea cu precizie a dimensiunilor, proporțiilor și scărilor. În agora, unde negustorii și clienții se certau ținând, acuzându-se reciproc de pungășii, exista de obicei un etalon pentru greutate și măsuri sculptate în piatră. Cineva mormăia: „Bucata asta de pânză nu măsoară trei coți; bețivule, javră ce ești, ai să mă ruinezi!“ Iar cel interpelat urla: „Sărăntocule, păduchiosule, îndrăznești să mă acuzi de hoție?“ Cu ajutorul canoanelor — precursorii metrului nostru etalon din platină cu iridiu — se rezolvau majoritatea certurilor și târguielilor strămoșilor noștri greci. Într-un salt spre abstractizare, sculptorul Policlet și-a intitulat Canon tratatul său despre proporțiile fizice ideale. Trupul uman perfect măsoară, spunea el, de șapte ori dimensiunea capului. Se pare că sculptura lui Doryphoros exemplifică aceste dimensiuni masculine ideale, inaugurând astfel dictatura imaginii: tinerii se torturau în gymnasion visând să-și sculpteze trupul după chipul și asemănarea acelui model din marmură.

Umila noastră trestie a ajuns, prin intermediul lui Aristotel, pe îndepărtatul teren al eticii. Filosoful a scris că norma de a acționa — canonul moral — nu trebuia să o constituie ideile absolute și eterne ale lui Platon, ci „omul superior se distinge cel mai mult prin aceea că în toate este capabil să descopere adevărul, ca și când ar fi el însuși canonul și măsura acestora“¹¹⁶. Această rețetă aristotelică pentru rezolvarea dilemelor de conștiință îmi amintește de o frază a lui Cary Grant din filmul Vacanța: „Când mă aflu într-o asemenea poziție, mă întreb: cum ar proceda General Motors? Și apoi fac exact pe dos“. Oricât de arhaic ne-ar putea părea, Codul nostru civil încă ne cere să ne asumăm obligațiile „cu sânguința unui bun tată de familie“.

Listele cu cei mai buni scriitori și cele mai bune opere nu s-au numit

niciodată canoane pe vremea grecilor și romanilor. Cum am ajuns atunci la controversatul nostru concept de „canon literar”? Prin filtrul creștin. În mijlocul agitatelor discuții despre autenticitatea relatărilor evanghelice, autoritățile ecleziastice au definitivat conținutul Noului Testament: Evangheliile după Sfântul Marcu, Sfântul Matei, Sfântul Luca și Sfântul Ioan — aceștia patru și nu alții —, Faptele Apostolilor și Epistolele. Dezbateră dăntre comunitățile creștine care a dus la excluderea textelor considerate apocrife a fost lungă și de multe ori înverșunată. În secolul al IV-lea, când repertoriul era aproape închis, istoricul Eusebiu de Cezareea a numit „canon ecleziastic” selecția cărților pe care autoritățile le-au declarat de inspirație divină și în care credincioșii puteau găsi un model de viață. După mai bine de o mie de ani, în 1768, un erudit german a folosit pentru prima oară expresia „canonul scriitorilor” cu sensul actual. Problema este că termenul venea încărcat cu anumite trăsături și conotații. Prin analogie biblică, canonul literar părea să se profileze ca o ierarhie verticală, dictată de experți, sprijinită de autoritatea unui grup de aleși, intenționat închis, permanent și atemporal. Nu e de mirare că, de atunci, numeroși cititori pasionați, apărându-și libertatea, s-au simțit tentați, la fel ca Cary Grant față de General Motors, să facă — și să citească — exact invers.

În realitate, mulți clasici au ajuns să fie considerați astfel impunându-se în fața autorităților care încercau să-i distrugă. De exemplu, cărțile lui Ovidiu l-au învins pe Augustus; versurile lui Sappho, pe papa Grigore al VII-lea. Amenințările lui Platon la adresa poezilor nu au avut niciun rezultat, nici măcar acolo unde filosoful a avut influență politică. Caligula nu a distrus poemele lui Homer, nici Caracalla operele lui Aristotel. Au supraviețuit în canon texte considerate eretice și periculoase, precum *De rerum natura* de Lucrețiu; *Gargantua și Pantagruel* de Rabelais; sau narațiunile lui Sade. Naziștii nu au reușit să convingă lumea că toate operele scrise de evrei erau lipsite de orice valoare.

Canonul literar are foarte puține lucruri în comun cu cel religios. Repertoriul biblic, susținut de credință, se pretinde a fi imuabil; cel literar, nu. Pentru cel din urmă se potrivește mult mai bine imaginea aleasă de romani: recensământul, o clasificare ierarhică, da, însă permanent actualizată. Dacă poate ajunge să fie un instrument util, este tocmai pentru că flexibilitatea lui îi permite să înregistreze schimbările. În cultură nu există rupturi totale, nici

măcar o continuitate absolută. Unele opere sunt primite mai bine sau mai rău, în funcție de schimbările circumstanțelor istorice. Criticii Luminilor, în obsesia lor pentru operele didactice și moralizatoare, erau mult mai puțin captivați de Shakespeare decât noi. Azi abia dacă mai avem chef să citim predici sau discursuri, care erau genuri majore în alte epoci. În secolul al XVIII-lea, intelectualii au condamnat cam la unison romanul, fără să bănuiască că va ajunge pe culmile canonului actual. Literatura pentru copii nu a triumfat până când copilăria nu a ajuns să fie considerată o etapă vitală și valoroasă — și reinventată. Odată cu ascensiunea feminismului, romanele cu eroine persecutate, precum cele scrise în Secolul de Aur de María de Zayas, n-au mai fost considerate curiozități minore și au început să aibă o importanță înnoită. Ca în afaceri, unii autori deschid sau închid prăvălia în funcție de schimbările de sensibilitate ale publicului. Baltasar Gracián a trebuit să aștepte anii 1990 pentru ca directorii agresivi din Statele Unite și Japonia să-i transforme cartea *Oracolul manual și arta prudenței* într-una de căpătâi și un bestseller internațional. Aproape că nici nu se mai pune în scenă teatrul impozantului premiant Nobel Jacinto Benavente, în schimb ne pasionează contemporanul său Valle-Inclán, un bizar marginal care a avut o relație complicată cu publicul și cu succesul. Marțial trebuia să se apere de acuzația de a fi scris poezii prea scurte, în timp ce acum scurtimea epigramelor sale — de dimensiunile unui tweet — acționează în favoarea lui. Romanele cavalești, care au provocat furori timp de secole, au intrat într-un con de umbră, în timp ce se consacră parodia lor, *Don Quijote*. Umorul și ironia au câștigat teren — azi preferăm cărțile ambigue celor care încearcă să ne îndoctrineze.

De-a lungul timpului au conviețuit numeroase canoane, cu infinite ramificații parțiale. În aproape toate perioadele, diferiți critici se înfruntă și construiesc liste rivale. Cei care aduc obiecții au mereu nevoie de ceva față de care să obiecteze. Fiecare generație face diferența dintre bunul-gust — al meu — și vulgaritate — a ta. Fiecare curent literar golește pedestalele ca să-și ridice pe ele favoriții. În cele din urmă, timpul are ultimul cuvânt. Cicero credea că inovatorul Catullus era un tinerel vanitos fără niciun strop de talent, iar Catullus îl detesta pe Iulius Cezar. Totuși, toți trei au ajuns împreună în canonul roman. Emily Dickinson abia dacă a publicat șapte poeme cât a fost în viață, iar editorii ei considerau că trebuie să i se corecteze sintaxa și punctuația. André Gide a respins manuscrisul lui Proust la Gallimard. Borges

a publicat în revista Sur o critică devastatoare la adresa Cetățeanului Kane, pe care mai târziu avea s-o retracteze.

Ca mai toate taxonomiile, canoanele spun foarte multe despre cine le formulează și despre epoca lor. Astfel, în numele alese înfloresc prejudecăți, aspirații, sentimente, unghiuri moarte, structuri de putere și autovalidări. Studiul operelor clasice care au încetat să mai fie clasice, al celor care au ieșit la suprafață după ce au fost îndepărtate și al celor care și-au păstrat neîntrerupt influența, adică istoria metamorfozelor din interiorul canonului de-a lungul secolelor, oferă o fascinantă perspectivă asupra vieții noastre culturale. Să recunoști contextul variabil în care se succed judecățile noastre cu vocație de eternitate e un progres în înțelegerea istoriei, care constă, potrivit lui J.M. Coetzee, în a percepe trecutul ca pe o forță care modelează prezentul. „Ce mai rămâne dintr-un clasic, dacă mai rămâne ceva după ce a devenit istorie, care să ne poată încă vorbi dincolo de veacuri?“, se întreabă scriitorul sud-african. Clasicul transcende limitele temporale, păstrează un sens pentru epocile viitoare, trăiește. Iese nevătămat din procesul de încercare la care este supus zi de zi. Chiar dacă traversează epoci întunecate, continuitatea lui e neîntreruptă. Supraviețuiește răsturnărilor istorice, chiar și sărutului morții consacrării sale de către fasciști sau dictaturi. Ceva continuă să ne impresioneze în filmele de propagandă ale lui Eisenstein pentru comuniștii sovietici, sau în cele ale lui Leni Riefenstahl pentru naziști.

Studiile culturale au atacat canonul pentru că e autoritar și opresiv și s-au lansat în propunerea unor canoane alternative, acordând importanță celor excluși. Dezbaterea, inițiată în anii 1960, s-a revitalizat la sfârșitul secolului XX. În contextul lumii academice care devenise conștientă de multiculturalism, criticul nord-american Harold Bloom, pe un ton elegiac, a denunțat perspectiva moralizatoare a ceea ce el numește „școala resentimentului“ și și-a publicat propria versiune — nerușinat de anglo-saxonă, albă și masculină — a canonului occidental. Niciodată până la el nu mai existaseră atâtea obiecții și, în același timp, atâta activitate canonizatoare. Internetul găzduiește infinite liste de cărți, filme și cântece. Suplimentele culturale propun fără încetare clasamente cu noutățile anului. Premiile și festivalurile oferă selecții din cele mai bune opere publicate. Se editează numeroase cărți intitulate Cele mai bune o sută... Rețelele sociale adăpostesc milioane de recomandări difuzate de cititori experți și amateurs. Nu suportăm

listele și, în același timp, suntem dependenți de ele. Indispensabil dar imperfect, canonul exprimă această pasiune contradictorie. Și, în mijlocul avalanșei de cărți, înfloarește dorința noastră de a ne detașa de agitația unui spațiu de necuprins.

Dar să ne întoarcem la stufărișul unde a început acest lung traseu. Îțite printre trestii și papură, cu măciuliile lor negricioase, cred că ne-am ales o metaforă imperfectă. Tulpinele drepte și rigide ale stufărișului nu evocă traseul sinuos al canonului. Ar fi fost mai bun râul care șerpuiește, desenează meandre, se umple și se golește, dar rămâne mereu acolo și pare mereu același, cântându-și versul nesecat, dar cu altă apă.

42

De fiecare dată când, în vreun loc anume, ultimul exemplar dintr-o carte ardea, se umezea până putrezea sau era devorat lent de insecte, murea o lume. Nimeni nu l-a mai putut citi, copia ori salva. De-a lungul secolelor, mai ales în Antichitate și Evul Mediu, numeroase voci s-au stins pentru totdeauna. E greu să ne imaginăm prin ce coclauri bizare au umblat unele opere minuscule, infantile sau nerușinate până ce au ajuns la noi, în timp ce altele au sucombat, victime ale celor mai extravagante sisteme distructive.

Înțelepții din Alexandria erau foarte conștienți de fragilitatea cuvintelor. În principiu, uitarea e destinul cel mai previzibil al oricărei povestiri, al oricărei metafore, al oricărei idei. Anii furați tăcerii și dispariției sunt, în schimb, o excepție; o excepție care, înainte de apariția tiparului, putea fi susținută numai datorită unor eforturi imense de a copia textele de mână, literă cu literă, pentru a le multiplica și a le menține în circulație. Canonul bibliotecarilor alexandrini a fost, mai ales, un plan de salvare; o concentrare a energiilor disponibile asupra câtorva opere alese, dat fiind că era de neconceput să poată fi păstrate toate în viață; un pașaport pentru viitor acordat anumitor texte, poeme și reflecții, cele care contau cel mai mult pentru ei.

Mecanismele canonului au fost o chestiune de supraviețuire — în acea epocă, cuvântul scris era o specie pe cale de dispariție. Din cărțile alese existau mai multe exemplare; prestigiul lor se traducea în cifre, care nu erau cifre de afaceri, ci de speranțe. Toate se regăseau în bibliotecile publice, care le protejau de intemperii. Celălalt mare refugiu era școala. Textele utilizate la lecțiile de scris și citit erau copiate în toate colțurile teritoriului: cea mai durabilă asigurare de viață pentru o carte. În fața unui sistem educațional fără nici cel mai mic semn de centralizare și fără autorități academice, fiecare învățător putea alege liber titlurile pe care le citea cu elevii săi. Toate aceste decizii individuale se inspirau din canon, influențându-l și transformându-l în același timp.

În Grecia și la Roma, un singur gen literar a reușit să-și consacre propriii clasici fără să aibă origini aristocratice sau pretenții de cultură superioară: fabulele animaliere. Figura ștearsă a lui Esop a avut — cum să nu — geamănul său roman: fostul sclav Fedru. Fabulele antice priveau realitatea de jos în sus, ca pe o înfruntare între animalele cele mai mici și mai umile — oile, găinile, broaștele, vrăbiile — și creaturile cele mai puternice — leii, acvilele, lupii. Analogia e transparentă, la fel și diagnosticul: ființele neajutorate ies de obicei ciufulite. De foarte puține ori, și numai datorită istețimii, cel slab reușește să învingă; în general însă, e lovit cu nonșalanță de cel puternic. În una dintre aceste povești pesimiste, un cocor își bagă capul în gura unui leu ca să-i scoată un os cu care se înecase, dar nu primește recompensa promisă — nu-i oare suficient că nu i-a smuls capul dintr-o mușcătură? În altă fabulă, un miel încearcă să combată acuzațiile arbitrare ale unui lup, însă raționamentele lui sunt bune numai pentru ca prădătorul să se apropie de el pe nesimțite în fierbințeala discuției și să-l înghită fără prea multe comentarii. Morala genului pare să fie aceea că fiecare trebuie să facă față propriului destin. Cei mai vulnerabili nu vor găsi ajutor în nicio lege, acea pânză de păianjen care prinde muștele, dar lasă să treacă păsările fără nicio problemă. Nu există nimic asemănător, prin cruzime și deziluzie, în tot canonul. Și, dacă aceste fabule atât de îndepărtate de elite și-au deschis o nișă, a fost, fără îndoială, numai pentru că timp de secole învățătorii le-au folosit la lecții.

Unul dintre acei învățători romani, Quintus Caecilius Epirota, a luat hotărârea revoluționară de a studia cu elevii săi opera scriitorilor în viață. Datorită

școlii, unii autori din secolul I au început să savureze, fără să fie nevoiți să moară mai întâi, statutul de clasic. Vergiliu a fost cel mai privilegiat. Așa cum explică Mary Beard, s-au descoperit cincizeci de citate din poezia vergiliană scrijelite pe zidurile din Pompeii. Majoritatea versurilor proveneau de la începutul cărților I și II din Eneida, cu siguranță pasajele preferate de învățători. Se pare că în anul 79 toată lumea cunoștea începutul poemului, „Arma virumque cano“, fără să trebuiască a-l citi de la un cap la altul, așa cum azi nu e nevoie să fii expert în Cervantes ca să poți cita „Într-un sătuc din La Mancha, de-al cărui nume nu țin să-mi aduc aminte...“. Un glumeț a parodiat Eneida pe peretele unei spălătorii din Pompeii, ca să-și rădă de proprietarii ei. Făcând aluzie la pasărea care era mascota vopsitorilor, necunoscutul umorist a scris: „Piuarii îi cânt și cucuveaua, nu armele și bărbatul“¹¹⁷. Ironia este limpede, dar Beard scoate în evidență faptul că presupune un uimitor cadru de referință împărtășit de lumea străzii și literatura clasică. Alți vagabonzi erau mai puțin subtili în insulte — și mai aproape de cei care decorează azi ușile veceurilor publice: „eu am futut-o pe stăpână“, a scris un îndepărtat pompeian pe zidul unei taverna.

Secolul I î.Hr. a fost pentru scriitori o epocă a speranțelor. Anumite titluri alese se copiau și se distribuiau pe un teritoriu imens, integrându-se într-o rețea fără precedent de biblioteci publice și private, precum și în școli. Poate că pentru prima oară în istorie, autorii cei mai aplaudați aveau motive întemeiate să se încreadă într-o faimă durabilă pe viitor. Iar condiția pentru a o dobândi era să figureze pe acele liste. În unul dintre cele mai explicite pasaje despre dorința de a intra în canonul roman, Horațiu îi sugerează fără ocolișuri protectorului său Mecena să-l includă pe podiumul celor mai buni: „Printre poeții lirici un loc de-mi dăruie mie,/ Cu capul pân-la stele mă-nalț plin de mândrie!“¹¹⁸ Cu verbul inserere traducea grecescul enkrinein — a separa bobul de pleavă, a cerne —, metaforă care în limbajul bibliotecarilor din Alexandria însemna să selectezi un autor. Încântat să se citească, Horațiu se considera demn de a fi coleg cu cei nouă faimoși poeți lirici greci, și nu s-a sfiit să le împărtășească cititorilor săi o părere atât de imparțială despre sine însuși. În aceeași carte de ode, ne asigură că poeziile lui, scrise pe fragile foi de papirus, vor supraviețui metalului și pietrei: „Mi-am ridicat deci monumentul ce-i mai durabil decât bronzul / Mai falnic își ridică vârful decât regeasca piramidă; / nici veșnic rozătoarea ploaie, nici crivățul răvășitor / nu vor fi-n stare să-l dărâme, nici nesfârșita-nșiruire / a trecătoarelor veleături și

nici a vremurilor goană! / Nu voi muri în întregime“¹¹⁹. Câtiva ani mai târziu, Ovidiu și-a exprimat aceeași încredere în durabilitatea Metamorfozelor: „Am încheiat o lucrare pe care mânia lui Joe, / Focul sau fierul sau timpul cel lacom n-o pot nimici“¹²⁰. Chiar dacă aceste profeții ar putea părea imprudente, adevărul e că cel puțin până azi s-au împlinit.

Nu toți scriitorii au îndrăznit să-și imagineze o viață atât de lungă pentru operele lor. Marțial, un autor nestudiat la școală, avea fantezii mai puțin optimiste. În Epigramele sale glumește despre soarta cărților respinse, grupul nefericiților excluși de pe culme: morituri te salutant. Ne arată că multe cărți au sfârșit ca ambalaj pentru mâncare sau în alte feluri la fel de lipsite de solemnitate. Și acesta este sfârșitul care amenință propria lui carte: „Prea bine s-ar putea ca, dusă într-o bucătărie întunecată, / Să acoperi cu foile-ți umede bucăți de ton / Ori s-ajungi în formă de cornet pentru tămâie sau piper“. Imaginile umoristice ale eșecului literar se succed în versurile lui: suluri transformate în togi de împachetat tonul, tunici pentru măslina sau glugi pentru brânză. Probabil că lui Marțial îi era teamă să nu ajungă în acea lume inferioară a literaturii care murea în bucătărie, printre resturile de solzi și putoarea de pește stricat.

De secole, negustorii și-au împachetat marfa în pagini rupte din cărți vechi. Visurile unui scriitor și eforturile unui copist — sau, mai târziu, ale unui tipograf — piereau într-o nefericită vânzare la mâna a doua. Cervantes spune în Don Quijote aceeași istorie tristă ca și Marțial, dar cu un final fericit. De cum începe cartea, într-un capitol metaliterar îndrăzneț, îl găsim pe naratorul poveștii preumblându-se prin piața din strada Alcaná din Toledo. Îl vede trecând pe un băiat încărcat cu niște saci plini de caiete și hârtii vechi ca să le vândă unui țesător de mătase. Chiar dacă încă nu bănuiește, acele documente vechi conțin cronică a aventurilor lui Don Quijote de La Mancha. „Și cum eu mă dau în vânt după citit, chiar de n-ar fi să fie decât bucăți de hârtie aruncate pe jos, împins de această înclinare firească, pusei mâna pe un caiet din cele pe care le vindea băiatul“¹²¹, scrie naratorul. Datorită curiozității acestui cititor în extremis, manuscrisul e salvat de la a împacheta bucăți de pânză, iar romanul poate să continue. Acest episod e un joc literar, o ficțiune urzită de Cervantes ca o parodie a locului comun al manuscrisului găsit ce se întâlnea atât de des în romanele cavalești. Totuși, imaginea băiatului care vinde hârtie pentru comercianții din strada Alcaná are savoarea vieții de zi cu zi, și ne lasă să

zărim o realitate paralelă în care marele nostru clasic ar fi putut fi distrus foaie cu foaie într-o anonimă prăvălie de mățasuri din Toledo.

În pragul secolului XX, bibliofilul britanic William Blades a cumpărat resturile unui valoros volum salvat de la un naufragiu escatologic. Blades povestește că, în vara anului 1887, un prieten al lui a închiriat un apartament în Brighton. A găsit la toaletă niște foi de hârtie disponibile pentru a se șterge. Le-a pus pe genunchii dezgoliți și, înainte să le folosească în scop igienic, și-a trecut privirea pe text, scris cu litere gotice. A avut presentimentul unei descoperiri. Emoționat, și-a rezolvat în grabă nevoile fiziologice și problemele curățirii și a ieșit să întrebe dacă mai erau și alte foi în locul de unde fuseseră luate acelea. Proprietara i-a vândut resturile rupte și i-a povestit că tatăl ei, pe care îl încântau antichitățile, avusese cu ceva timp în urmă un cufăr plin cu cărți. După moartea lui ea le-a păstrat, până ce s-a săturat să se tot împiedice de ele. Gândindu-se că oricum nu aveau nicio valoare, le-a pus la toaletă, unde erau pe punctul să naufragieze ultimele epave ale bibliotecii moștenite. Cartea pe care o avea în mâini s-a dovedit a fi unul dintre puținele și cele mai rare exemplare de la tipografia lui Wynkyn de Worde, o operă intitulată Gesta Romanorum, din care se inspirase Shakespeare pentru piesele lui de teatru. Mai rămânea doar să-și imagineze ce alte comori bibliografice aprovizionaseră zilnic latrinele acelei pensiuni englezești.

În zilele noastre, distrugerea cărților este organizată în mod rațional. Așa cum spune Alberto Olmos, societățile noastre respectabile extermină anual la fel de multe cuvinte scrise ca și naziștii, Inchiziția sau Shi Huangdi la un loc. În deplină discreție, fără regia rugurilor publice, în fiecare an doar în Spania sunt eliminate milioane de exemplare. Depozitele editurilor au devenit camere funerare care adăpostesc exemplarele returnate de librării. Soldul negativ este enorm: în 2016, în țara noastră s-au publicat 224 de milioane de cărți, din care aproape 90 de milioane au ajuns în purgatoriu. Dintre titlurile cu pretenții de bestseller se tipăresc cu bună-știință mult mai multe exemplare decât pot fi absorbite de cititori, deoarece se crede că teancurile uriașe de cărți fac să se vândă cărțile. Calculele eronate și speranțele frustrate ale editorilor duc și ele sute de mii de exemplare direct la camera funerară. Cum depozitarea are un cost ridicat pentru companiile din domeniu, acele milioane de cărți eliminate ajung în ateliere de la periferie unde sunt măcinate, strivite

și preschimbate într-o masă amorfă: pastă de hârtie. În tăcere, se transformă în alte cărți, născute prin canibalizarea predecesoarelor lor nefericite, sau sunt reciclate în alte produse noi și utile, cum ar fi cutii de sucuri, șervețele, batiste, suporturi de pahare, cutii de pantofi, ambalaje — versiunea contemporană a togilor pentru ton ale lui Marțial —, sau chiar în suluri de hârtie igienică, ceea ce ne transformă în emuli intestinali ai oaspeților de la pensiunea aceea din Brighton.

Scriitorul ceh Bohumil Hrabal a lucrat ca ambalator la o presă de reciclat hârtie. Pe baza acelei experiențe, romanul său *O singurătate prea zgomotoasă* transcrie monologul unui operator care lucrează în subteran — cu șobolanii și propriile gânduri — în timp ce formează, unul după altul, baloți de hârtie veche pe care trebuie să-i predea transportatorilor. Peștera lui pute ca în infern pentru că hârtia îngrămădită nu e uscată, ci umedă și putrezită, și începe să fermenteze — „Hârtia udă și mucegăită a început cu timpul să dospească, a ajuns să miroasă ca bălegarul”¹²². De trei ori pe săptămână camioanele duc baloții la stație, le pun în vagoane și le transportă la fabricile de hârtie, unde muncitorii le aruncă în bazine tulburi pline de substanțe alcaline și de acizi care le dizolvă. Protagonistul, îndrăgostit de cărți, știe că la presă sunt ucise opere minunate, dar nu poate opri fluxul distrugerii. „Mereu mă murdăream de sânge ca un șorț de măcelar”¹²³, scrie el. Ritualul lui de supraviețuire constă în a fi ultimul cititor al cărților care ajung în subsolul unde muncește și în a le pregăti cu atenție mormintele, adică, pachetele pe care le lucrează: „Nu doar citesc fiecare asemenea carte, dar, după ce o citesc, trebuie s-o așez într-un pachet împodobit, iar fiecărui pachet trebuie să-i insuflu caracterul meu, să-i aplic semnătura mea. [...] Luna trecută mi-au adus și am acuns în pivniță șase sute de kilograme de reproduceri ale marilor maeștri. Mai mult de o jumătate de tonă de [...] barosani ai picturii europene. Și astfel, fiecare pachet e tapetat cu reproduceri. Spre seară, când pachetele sunt așezate în fața liftului, în rând, nu mă satur privind frumoasele ornamente din Rondul de noapte, din Saskia, din Mic dejun în iarbă, din Casa spânzuratului, din Guernica. Și numai eu, din toată lumea asta, știu că în inima fiecărui pachet zace un Faust sau un Don Carlos, aici, copleșit de această hârtie respingătoare, atârână Hyperion, iar aici, înăuntrul acestui pachet din sacul de ciment, odihnește Așa grăit-a Zarathustra. [...] eu singur sunt în același timp și actor, și spectator”¹²⁴. Hrabal a scris acest roman când opera lui fusese interzisă de regimul comunist. În

acel timp al scrisului prizonier, îl obsedau problemele creației și distrugerii, rațiunea de a fi a literaturii și motivele singurătății sale. Monologul bătrânului operator este o poveste despre cruzimea timpului. Este, indirect, o mărturie avizată despre fantastica și improbabila aventură pe care o presupune supraviețuirea unei cărți de-a lungul mileniilor.

Cioburi de voci feminine

43

Într-un peisaj de umbre, ele au corp, prezență, voce. Este un caz unic la Roma: o tânără independentă și cultă care insistă asupra dreptului ei la iubire; o poetă despre ale cărei viață și sentimente ne vorbește chiar ea, cu propriile-i cuvinte, fără medieri masculine.

Sulpicia a trăit în epoca de aur a împăratului Augustus. A fost o femeie excepțională din mai multe motive — cel mai important dintre ele era că aparținea aceluși procent de 1% din populația romană pe care azi o clasificăm drept elită, situată pe culmile unei lumi dure și ierarhice. Mama ei era sora lui Marcus Valerius Messalla Corvinus, un puternic general și mecena literar. La vila unchiului ei i-a cunoscut pe cei mai apreciați poeți din epocă, precum Ovidiu sau Tibullus. Favorizată de bogăție și de poziția familiei sale, Sulpicia a îndrăznit să scrie poezii autobiografice, singurele versuri de iubire scrise de o femeie romană din epoca clasică ajunse până la noi. În poeziile ei ne vorbește o voce feminină care își dorește ceva foarte puțin obișnuit pe vremea aceea: libertate și plăcere. Convinsă că își putea permite orice îndrăzneală, se plânge că e supravegheată de unchiul ei, numindu-l — cu ironie și nerușinare — „părinte fără suflet“.

Doar șase dintre poeziile Sulpiciei au ajuns până la noi. Patruzeci de versuri

În total, șase episoade ale pasiunii ei pentru un bărbat pe nume Cerinthus. E clar că nu este soțul ales de familie. Dimpotrivă, părinții și unchiul ei tutore se tem că se va culca cu el. Ea însăși spune că unii suferă chiar și numai la gândul că i-ar ceda, lăsându-se dusă într-un „pat ignobil“. Cu siguranță Cerinthus aparține altei lumi, altei clase sociale, poate fi chiar un libert. Cine știe. În orice caz, nu pare un pretendent potrivit pentru aristocrata Sulpicia; un detaliu cu care tânăra nu prea-și bate capul. Dacă suferă, și uneori suferă, e din alte motive. De exemplu, își reproșează lipsa de curaj, se întristează pentru că strălucirea educației o împiedică să-și manifeste dorința.

Poemul Sulpiciei care m-a emoționat cel mai mult este o declarație publică, provocatoare și sfidătoare, a sentimentelor sale. Traduc liber distihurile elegiei:

Ai venit, în sfârșit, Iubire!

Ai venit cu atâta intensitate

încât mai rușine îmi este

să te neg

decât să mă destăinui.

Și-a împlinit promisiunea Iubirea,

te-a adus aproape de mine.

Mișcată de cântecele mele,

Iubirea mi te-a adus la sân.

Mă bucur că am făcut această greșală.

Să o destăinui și să o strig în gura mare.

Nu, nu vreau să-mi încredințez plăcerea

intimității prostești a notițelor mele.

Voi sfida regula,

mă dezgustă să mă prefac gândind la ceea ce vor spune.

Am fost demni unul de altul,

să se spună asta.

Iar cine nu-și are o poveste a ei

s-o spună pe-a mea.

Ce s-a întâmplat cu cei doi iubiți? Nu știm, dar e puțin probabil ca relația lor să fi supraviețuit obstacolelor familiale. Mai devreme sau mai târziu, trebuia să cedeze. În clasele aristocratice, cărora le aparținea Sulpicia, pater familias decidea căsătoriile pe baza unor motivații de oportunitate strategică. Clanurile uneau astfel doi oameni prin convenție socială, politică și economică, nu din pasiune. Cu siguranță, mult îndrăgitul Cerinthus a fost expulzat din viața Sulpiciei, rămânând doar amintirile și poeziile — „pat deșert și tulbure oglindă și inimă pustie“, cum scria Machado.

Să te revolți împotriva moralei sexuale, fie și numai într-o scurtă paranteză juvenilă, a presupus pentru Sulpicia o călătorie pe marginea prăpastiei. Comitea practic o infracțiune. Cu puțin timp înainte, Augustus promulgase o lege — lex Iulia de adulteriis — care condamna în procese publice relațiile sexuale ale femeilor în afara căsniciei, chiar și atunci când erau singure sau văduve. Atât ele, cât și complicitii lor erau supuși unei pedepse severe. Doar prostituatele și concubinele erau excluse de la asemenea condamnări. De aceea, se spune că femeile patriciene, de rang senatorial sau ecvestru, au început să declare public că practicau prostituția. Era un act de nesupunere civilă, de sfidare pe față a tribunalelor. Protestele au reușit ca, în practică, legea să fie foarte rar aplicată. Iar la sfârșitul secolului I, Iuvenal, în diatriba lui feroce împotriva genului feminin, exclama exasperat: „Unde dormi, lege Iulia?“¹²⁵

Cealaltă mare abatere a Sulpiciei a fost să-și facă publice sentimentele și revolta, în scris. Ca și grecii, romanii vedeau în cuvinte, instrumente fundamentale în lupta politică, o prerogativă masculină. Aceste idei au ajuns chiar și în universul religios, prin cultul unei zeițe feminine a tăcerii, numită Tacita Muta. Legenda spune că Tacita a fost o nimfă nerușinată care obișnuia să vorbească prea mult și, mai ales, când nu trebuia. Pentru a pune capăt atâtor discuții și pentru a arăta clar cui îi revenea autoritatea verbală, Jupiter i-a smuls limba. Nemaiputând să vorbească, Tacita Muta era un simbol elocvent. Romanele nu puteau exercita funcții publice și nici nu participau la viața politică. O singură generație a permis existența oratoarelor, în prima jumătate a secolului I î.Hr., dar foarte curând acea activitate a fost interzisă prin lege. Firește, femeile romane de familie bună aveau de obicei acces la lectură, însă rostul era să o aplice în rolul lor de mame și profesoare ale viitorilor oratori. Educate să educe, învățau să vorbească bine în beneficiul copiilor lor, nu ca să exerseze ele însele, pentru că asta ar fi însemnat să iasă din sfera privată care le era proprie și să uzurpe un post în domeniul ocupațiilor masculine. Puține erau ocaziile în care să iasă în evidență sau în care să se facă auzite în afara cadrului familial. Când biograful Plutarh a încercat să repete succesul Vieților paralele cu o operă despre faptele de vitejie ale femeilor greco-romane și barbare, a fost primit cu răceală. De fapt, cărții i s-a acordat foarte puțină atenție și nu a fost studiată până foarte recent.

E interesant să vedem ce a contribuit la supraviețuirea versurilor Sulpiciei. Nu s-au păstrat sub numele ei, ci au fost inserate printre alte poeme atribuite unui scriitor din cercul unchiului ei, Tibullus. Îndoielile legate de persoana autorului și marele prestigiu al lui Tibullus au contribuit la păstrarea acelor texte peste secole. Azi, după o atentă analiză filologică, cercetătorii au ajuns, aproape în unanimitate, la concluzia că poemele ar fi opera Sulpiciei, chiar dacă mai sunt și sceptici care continuă să obiecteze că au un conținut prea îndrăzneț pentru o doamnă romană. În același timp, până de curând nu i se acorda prea multă atenție, ca și cum ar fi fost o simplă amatoare — tristă redundanță, pentru că la vremea aceea nicio femeie nu putea face din literatura ei o profesie. Femeile romane din acele timpuri nu aveau posibilitatea ca operele lor să fie cunoscute și difuzate. Cele mai multe nici nu se gândeau la așa ceva. Și, ce este mai important, cei care apreciau dacă o carte merita să rămână pentru posteritate nici măcar nu luau în considerare

scrierile femeilor. În realitate, nu ar trebui să ne surprindă că aceste poezii au supraviețuit doar pentru că au fost încorporate în cartea altcuiva.

În ciuda impedimentelor, Sulpicia nu a fost singura care a scris. Ne-au rămas fragmente scurte, citate sau referințe de la douăzeci și cinci de autoare. Toate au avut trăsături comune: erau bogate, făceau parte din familii importante și au scris sub protecția unor bărbați puternici. După cum spune Aurora López, aveau zestre, avere și putere asupra sclavilor lor; orașul le oferea timp liber; domneau numai peste un spațiu privat, casa lor, dar în care, în definitiv, erau stăpâne. Adică, așa cum își dorea Virginia Woolf, aveau bani și o cameră a lor, condiții necesare pentru ca o femeie să fie scriitoare. Dintre ele se evidențiază Iulia Agrippina — fiica lui Germanicus, soția lui Claudius, mama lui Nero —, ale cărei memorii pierdute le cunoaștem numai din aluzii; sau Cornelia, mama faimoșilor frați Gracchus, de la care ne-au rămas două scrisori incomplete.

Dar îndrăznețele doamne patriciene care și-au propus să invadeze domeniul bărbaților au fost nevoite să respecte anumite limite și reguli. Li s-a permis să practice numai genuri considerate minore sau asociate cu viața interioară: lirica — Hostia și Perila —, elogiile — Aconia Fabia Paulina —, epigramele — Cornificia —, elegiile — Sulpicia —, satira — o altă Sulpicia —, scrisorile — Cornelia, Servilia, Clodia, Pilia, Caecilia Attica, Terentia, Tulia, Publilia, Fulvia, Acia, Octavia Minor, Iulia Drusilla —, memoriile — Agrippina. Cunoaștem numele a trei oratoare care și-au practicat meseria în scurtă perioadă când li s-a permis — Hortensia, Mesia și Carfania —, dar nu a ajuns până la noi niciun paragraf original din discursurile lor. Nu există nici cea mai mică urmă despre autoare ale genului epic, nici de tragedii sau comedii, pentru că sub nicio formă nu și-ar fi putut reprezenta operele pe scenă.

Textele pe care le-au scris aceste femei romane au ajuns până la noi sub formă de fragmente, pe care le-am putea citi cam într-o oră sau două. Aici se vede cât de multe s-au pierdut. Sulpicia a profitat de o greșală și a reușit să ajungă în viitor sub un involuntar pseudonim masculin. Celelalte s-au cufundat lent în tăcere. În interiorul canonului, ele sunt excepții fragmentare. Ca și Euridice, se cufundă iarăși în întuneric de îndată ce încearcă cineva să le salveze. Pe urma pașilor lor șterși, sondăm un peisaj de umbre în care nu se

mai aud decât ecourile.

44

Și totuși, din cele mai vechi timpuri, femeile au spus povești, au cântat balade și au înșirat versuri de iubire la gura focului. Când eram mică, mama mi-a desfășurat universul poveștilor șoptite, și nu din întâmplare. De-a lungul timpului, mai ales femeile au fost cele care au însuflețit în noapte amintirea poveștilor. Au fost țesătoarele de povești și de resturi. Timp de secole, au depănat povești în timp ce învârteau roata sau mânuiau suveica războiului de țesut. Au fost primele care au redat universul prin intermediul urzelii și al firelor. Și-au împletit cele mai intime bucurii, iluzii, temeri, terori și credințe. Vopseau monotonia în culori. Înlănțuiau verbe, lână, adjective și mătase. De aceea textele și țesăturile au atât de multe cuvinte în comun: urzeala, intriga poveștii, nodul argumentului, firul unei povești, deznodământul narațiunii; a depăna amintiri, a croi un discurs, a țese fin, a urzi o intrigă. De aceea vechile mituri ne vorbesc despre pânza Penelopei, despre Nausicaa și tunicile ei, despre broderiile lui Arahne, despre firul Ariadnei, despre firul vieții pe care-l torceau Moirele, despre pânza destinului pe care o coseau Nornele, despre tapiseria magică a Șeherezadei.

Acum mama și cu mine șoptim poveștile nopții la urechea fiului meu. Chiar dacă eu nu mai sunt o fetiță, scriu, ca să nu se sfârșească poveștile. Scriu pentru că nu știu să cos sau să tricotez; nu am învățat niciodată să brodez, dar mă fascinează urzeala delicată a cuvintelor. Îmi povestesc fanteziile depănate cu vise și amintiri. Mă simt moștenitoarea acelor femei care dintotdeauna au țesut și au depănat povești. Scriu ca să nu se rupă vechiul fir al vocii.

Ceea ce părea etern era de fapt efemer

Într-o zi a anului 212, mai bine de 30 de milioane de oameni s-au culcat cu o identitate diferită de cea cu care aveau să se trezească a doua zi dis-de-diminează. Motivul nu a fost o invazie masivă a hoților de buzunare, ci uluitoarea decizie a unui împărat roman. Izvoarele nu ne spun cum a fost primită schimbarea, cu neîncredere sau cu entuziasm. Cu siguranță predomina surpriza: nu exista niciun precedent istoric pentru așa ceva — și sunt sigură că nu voi vedea nimic asemănător, nici pe departe, în secolul nostru XXI.

Care a fost motivul unei bulversări atât de bruște? Împăratul Caracalla decretase ca toți locuitorii liberi din imperiu, indiferent unde s-ar afla, din Britannia până în Siria, din Cappadocia până în Mauritania, să primească din acel moment cetățenia romană. A fost o decizie revoluționară care a șters dintr-o trăsătură de condei distincția dintre autohtoni și străini. Un lung proces integrator a culminat în secunda promulgării decretului. A fost una dintre cele mai mari acordări de cetățenie înregistrate în istorie, dacă nu chiar cea mai mare: peste noapte, zeci de milioane de provinciali au devenit legal romani. Acest dar neașteptat încă îi mai descumpănește pe istorici, deoarece a marcat o ruptură față de politica străveche — și atât de contemporană —, potrivit căreia deplina cetățenie se acorda doar unui mic procent de candidați, gradual și restrictiv. Politicianul și istoricul roman Dio Cassius bănuia că sub aparenta generozitate a lui Caracalla se ascundea nevoia de a strânge bani, pentru că noii romani se angajau ipso facto să plătească impozitul pe moștenire și taxa pentru dezrobirea sclavilor. După cum afirmă Mary Beard, dacă acesta era motivul, a fost o manieră destul de jenantă de a aborda chestiunea. Cred că niciun stat actual nu-și pune problema să naturalizeze 30 de milioane de indivizi dintr-odată, oricât de atrăgătoare li s-ar părea perspectiva de a-i pune să plătească impozite. Fără îndoială, decizia împăratului a avut o importantă încărcătură simbolică. Pe timpuri de criză, să dai mai multor oameni motive personale de a se identifica cu Roma putea fi o măsură inteligentă.

Desigur, extinderea cetățeniei i-a diminuat importanța. Odată căzută bariera privilegiului, s-a ridicat rapid o alta în locul ei. De-a lungul secolului al III-lea s-a accentuat distincția dintre honestiores — elita îmbogățită și veteranii din armată — și humiliores — cei mai săraci, un concept atemporal care nu are nevoie de nicio traducere. Legislația recunoștea drepturi inegale pentru aceste două grupuri: honestiores erau scutiți, prin lege, de pedepse degradante sau crude cum era crucificarea sau flagelarea, în timp ce humiliores rămâneau expuși umilințelor rezervate odinioară doar sclavilor și celor fără cetățenie. Granițele bogăției au înlocuit frontierele geografice.

Chiar dacă nu a lipsit, în practică, o mare doză de prejudecăți, fricțiuni și hoție, civilizația romană a avut încă de la origini o clară vocație integratoare. Caracalla a desăvârșit o evoluție care, potrivit legendei, fusese inițiată de Romulus cu o mie de ani înainte, când a oferit adăpost — fără a pune întrebări — tuturor străinilor care veniseră în tânăra cetate romană. Diferită în noul oraș era acea atitudine generoasă față de cei mai disperați fugari și solicitanți de azil. Și, de fapt, descendenții lui Romulus au pus în practică o politică de fuziune fără precedent în istoria universală: considerau irelevantă puritatea stirpei, nu le păsa prea mult de culoarea pielii, eliberau sclavii prin proceduri foarte simple și îi recunoșteau libertului un statut aproape egal cu cel al cetățeanului — copiii libertilor erau cetățeni cu drepturi depline. Nu știm cât era de multiculturală populația romană, printre altele, pentru că nu se acorda atenție acestui aspect; probabil că a fost grupul etnic cel mai divers dinainte de epoca modernă. Firește, la Roma erau și oameni care susțineau că atât de mulți sclavi ajungeau să submineze sentimentul patriotic, iar mulți îi acuzau pe străini că făceau prea puține eforturi de a se integra. Dar nici cel mai recalcitrant dintre protestatari nu ar fi înțeles conceptele noastre moderne de „migranți ilegali“ sau „fără documente“.

E adevărat că populația se deplasa de-a lungul și de-a latul teritoriilor romane cum nu se mai întâmplase înainte: negustori, militari, administratori și birocrați, traficanți de sclavi, provinciali bogați cu ambiții de succes în capitală. În Britannia existau cetățeni din clasa superioară proveniți din nordul Africii. În fiecare an, guvernatorii și înalții funcționari erau trimiși spre destinații îndepărtate. Legiunile erau formate din soldați proveniți din toate mediile. Chiar și cei mai defavorizați s-au alăturat fluxului de migrații. Morala unei fabule spunea: „săracii, având bagaje mai ușoare, trec cu mai

mare ușurință dintr-un oraș în altul“.

Împărații erau obsedați de iconografia globală, căreia îi făceau propagandă. Se proclama că Roma nu numai că domina lumea, dar era și patria comună a întregii umanități; marele oraș mondial, cosmopolit, capabil să ofere adăpost tuturor oamenilor dispersați prin ținuturile îndepărtate. Acest ideal și-a găsit poate expresia cea mai caracteristică în pomposul și adulatorul discurs Elogiu Romei al retorului Aelius Aristides: „Nici marea, nici toate distanțele pământului nu pot împiedica obținerea cetățeniei, iar în asta nu există diferențe între Asia și Europa. Totul este deschis tuturor. La Roma, nimeni dintre cei demni de încredere nu e străin“. Filosofii din epocă au insistat să spună că imperiul își realiza visul cosmopolit moștenit de la elenism. Cu a sa Constitutio antoniniana din anul 212, Caracalla a dat încărcătură juridică acestei idei. În rest, de la el nu au mai rămas alte amintiri grozave ca împărat. Capricios și ucigaș, a fost asasinat la 29 de ani de unul dintre gardienii lui, în timp ce se ușura pe marginea unui drum din Mesopotamia. Chiar dacă în timpul domniei lui nu a dat multe dovezi de idealism, îl admira pe Alexandru și a vrut să-i imite proiectul unui imperiu bazat pe cetățenia lumii. El însuși, născut la Lugdunum, actualul Lyon, era metis: tatăl lui, Septimius Severus, era de origine berberă și avea tenul închis la culoare; iar mama lui, Iulia Domna, se născuse la Emesa — actualul Homs, în Siria. Și nu a fost o excepție. Când a ajuns la putere, de multă vreme împărații nu mai erau dintre cei născuți la Roma, nici măcar italieni. Elitele puterii romane nu aveau pielea atât de albă precum marmura statuiilor lor.

Dacă nu era rasa, culoarea pielii sau locul nașterii, ce-i unea atunci pe locuitorii din Scoția, Galia, Hispania, Siria, Cappadocia și Mauritania? Care erau legăturile care, de-a lungul și de-a latul unor ținuturi atât de întinse, îi ajutau pe romani să se înțeleagă, să-și împărtășească aspirațiile și să se considere membrii aceleiași comunități? O urzeală de cuvinte, idei, mituri și cărți.

Să te simți roman însemna să locuiești în orașe cu bulevarde largi, care se intersectau în unghi drept; să ai acces la gimnazii, terme, foruri, temple de marmură, biblioteci, locuri cu inscripții în latinește, apeducte, canalizare; să știi cine erau Ahile, Hector, Enea, Dido; să contempli fără surprindere suluri și codexuri ca elemente ale peisajului cotidian; să plătești impozite temuților

perceptori; să izbucnești în hohote de râs la o glumă a lui Plaut în gradenele unui teatru; să cunoști episoadele Romei primitive povestite de Titus Livius în *Ad urbe condita*; să fi ascultat un filosof stoic vorbind despre controlul de sine; să ai o bună cunoaștere despre — sau chiar să fi fost înrolat în — imbatabila mașină de război a legiunilor. Mozaicuri, banchete, statui, ritualuri, frontoane, basoreliefuri, legende cu triumfuri și dureri, fabule, comedii și tragedii, toate modelau — cu aer, piatră și papirus — acea identitate romană extinsă până la limite inimaginabile, prima poveste europeană comună.

Pe drumurile imperiului globalizat, eseuri și ficțiuni călătoreau de la un capăt la celălalt al geografiei cunoscute. Și-au găsit adăpost în numeroase biblioteci publice și private cum nu se mai văzuseră până atunci. Au fost copiate și scoase la vânzare în librării din orașe îndepărtate, precum Brindisi, Cartagina, Lyon sau Reims. Au sedus oameni de diverse origini, pe care școlile romane i-au învățat să citească după generații de analfabetism imemorial. Ca și aristocrații din capitală, provincialii cei mai bogați au cumpărat sclavi specializați în copierea de texte — inventarul bunurilor unui cetățean roman avut, proprietar al unei moșii în Egipt, include, printre cei cincizeci și nouă de sclavi ai lui, cinci notari, doi copişti, un scrib și un restaurator de cărți. Erau mulți copişti care, în serviciul persoanelor fizice sau al comercianților, petreceau zile întregi la pupitru, dotați cu călimări cu cerneală, rigle și calamusuri, pentru a satisface cererea de scrieri. Niciodată până atunci nu mai existase o asemenea comunitate de cititori dispersată pe mai multe continente și unită de aceleași cărți. E adevărat că nu erau milioane de oameni; nici măcar sute de mii; să fi fost, poate, în cele mai bune timpuri, câteva zeci de mii. Dar privite din perspectiva acelei epoci, sunt cifre foarte mari.

După cum spune Stephen Greenblatt, în Antichitate a fost o vreme — de altfel foarte lungă — când era posibil ca una dintre principalele probleme culturale să fi fost producția inepuizabilă de cărți. Unde puteau fi puse? Cum să fie aranjate pe rafturi? Cum să ții minte o cantitate atât de mare de cunoștințe? Pierderea unei asemenea bogății ar fi fost pur și simplu de neconceput pentru oricine ar fi trăit în vremea aceea. Apoi, încet-încet, cu logica treptată a unei extincții, toată acea întreprindere a ajuns la un sfârșit. Ceea ce părea a fi stabil era de fapt foarte fragil, iar ceea ce părea etern a sfârșit prin a-și dovedi caracterul efemer.

Pământul s-a cutremurat. Au urmat secole de anarhie, de fragmentări, de invazii barbare, de seisme religioase. Copiștii au fost probabil primii care au conștientizat gravitatea situației: primeau tot mai puține comenzi. Munca de copiere s-a întrerupt aproape complet. Bibliotecile au început să decadă, jefuite în timpul războaielor și ciocnirilor, sau pur și simplu neglijate. De-a lungul unor decenii succesive îngrozitoare, au suferit tâlhăria barbarilor sau distrugerile provocate de creștinii fanatici. La sfârșitul secolului al IV-lea, istoricul Ammianus Marcellinus se plângea că romanii abandonau lecturile serioase. Dintr-o perspectivă moralizatoare caracteristică clasei lui sociale, îl indigna faptul că compatrioții lui se complăceau în cele mai absurde trivialități, în timp ce imperiul se destrăma inexorabil, iar legăturile culturale se dizolvau: „Puținele case frecventate altădată pentru cultivarea studiilor serioase au devenit acum localuri de petreceri și trândăvie [...]. La catedra de unde vorbea filosoful a apărut cântărețul și în locul retorului este angajat profesorul de arte ale plăcerii. Bibliotecile stau întotdeauna închise ca mormintele, se fabrică orgi hidraulice, lire mari cât căruțele, flaute și alte instrumente enorme, pentru a acompania gesturile pantomimice”¹²⁶. În plus, comenta el cu durere, oamenii erau preocupați să-și mâne în viteză carele — ca niște șoferi sinucigași — pe drumurile înțesate de lume. Teama care prevestea naufragiul plutea în aer.

În secolul al V-lea, comunitatea culturii clasice a suferit lovituri teribile. Invadatorii barbari au distrus puțin câte puțin sistemul școlar roman în provinciile occidentale. Au făcut ca orașele să intre în declin. Publicul cult a scăzut până la cifre infime — chiar și în cele mai bune perioade fusese o minoritate la nivelul populației, dar era o minoritate considerabilă, încât în anumite locuri reușea chiar să constituie o adevărată mulțime. Din nou, cititorii au devenit atât de rari încât, în micile lor insule, au pierdut contactul unii cu alții.

După o lungă și lentă agonie, Imperiul Roman de Apus s-a prăbușit în anul

479, când Romulus Augustulus — ultimul împărat — a abdicat fără prea multă agitație. Triburile germanice care s-au succedat la putere în provincii nu erau atrase de lectură. Cu siguranță acei barbari care au asaltat clădirile publice și au ocupat vilele particulare nu se împotriveau neapărat științei sau studiului, dar nu erau câtuși de puțin interesați să păstreze cărțile ce conțineau comorile intangibile ale cunoașterii și creației. Romanii alungați din vilele lor, transformați în sclavi sau exilați la vreo veche fermă izolată, aveau nevoi mai stringente și dureri mai profunde decât nostalgia după bibliotecile lor pierdute. Cititorii de altădată au fost absorbiți de griji mult mai urgente: nesiguranță, boli, recolte proaste, violența perceptorilor de impozite care storceau munca celor umili până la ultima picătură, molime, creșterea prețurilor la alimente, teama de a rămâne pe partea greșită a pragului de subzistență.

A început o nouă epocă, un traseu lung de sute de ani, în care mare parte din ideile care ne definesc s-au aflat pe marginea prăpastiei. Prins între torțele soldaților și lenta lucrare secretă a moliilor, visul lui Alexandru a ajuns din nou în pericol. Până la inventarea tiparului, milenii de înțelepciune au rămas în mâinile unui număr foarte mic de oameni, angajați într-o eroică și aproape neverosimilă misiune de salvare. Nu s-a scufundat chiar totul în neant; dacă ideile, realizările științifice, imaginația, legile și revoltele grecilor și romanilor au supraviețuit, acest lucru îl datorăm simplei perfecțiuni pe care cărțile, după secole de căutări și experimente, reușiseră să o atingă. Datorită lor și în ciuda călătoriilor în profunzimea nopții, istoria europeană este, după cum a spus filosoafa María Zambrano, un drum mereu deschis renașterilor și culturii.

47

Odată cu prăbușirea lentă a Imperiului Roman, au urmat secole în care cărțile au trăit periculos. În anul 529, împăratul Iustinian le-a interzis celor care rămăneau „sub egida nebuniei păgâne”¹²⁷ să mai predea orice învățătură, „pentru a nu corupe sufletele învățăcelor”¹²⁸. Edictul său a impus închiderea

Academiei din Atena, ale cărei origini mergeau cu mândrie până în mileniul anterior, până la însuși Platon. Sufletele răzlețite aveau nevoie de protecția autorităților în fața pericolelor literaturii păgâne. De la începutul secolului al IV-lea, funcționari zeloși intrau în băi și în case particulare pentru a rechiziționa cărți „eretice și magice“, pe care le transformau în scrum pe rugurile publice. Nu e de mirare că a scăzut vertiginos numărul de copii ale operelor clasice — și ale oricărui text.

Mi-l și imaginez pe unul dintre acei filosofi proscriși plimbându-se melancolic printr-o Atenă fantomatică. Avea destule motive să fie pesimist. Templele păgâne au rămas închise, dărăpănate din cauza abandonului, iar minunatele statui din alte timpuri au fost desfigurate și îndepărtate. Teatrele au amuțit, iar în spatele ușilor încuiate bibliotecile sunt regate ale prafului și viermilor. În capitala luminilor, ultimilor discipoli ai lui Socrate și Platon li s-a interzis să predea filosofia. Nu-și pot câștiga pâinea. Dacă refuză să se boteze, trebuie să plece în exil. Barbarii care invadează și jefuiesc bătrânul imperiu în declin dau foc minunățiilor culturii antice cu ferocitate sau, și mai rău, cu indiferență. Ce soartă le este rezervată ideilor care deja nu mai pot fi predate mai departe, cărților condamnate la ardere pe rug?

Acesta e sfârșitul.

Și atunci, ca într-un vis, filosoful este asaltat de un val de viziuni bizare. Într-o Europă dominată de căpetenii războinice analfabete, când sfârșitul pare inevitabil, fabulele, ideile și miturile Romei își găsesc un refugiu, în mod paradoxal, chiar în mănăstiri. În acele vremuri îngrozitoare, fiecare abație, cu școala, cu biblioteca și scriptorium-ul ei, adăpostește o scânteie din Muzeul din Alexandria. Acolo, unii călugări — dar și unele călugărițe — devin cititori neobosiți, păstrători și artizani librari. Învăță laborioasa artă a fabricării pergamentelor. Literă cu literă, cuvânt cu cuvânt, copiază și păstrează cele mai bune cărți păgâne. Inventează chiar arta realizării de anluminuri, care transformă paginile codexurilor medievale în mici vitralii în care strălucește o pădure de personaje, în aur și culori. Datorită răbdării minuțioase a acestor copişti și miniaturiști — bărbați și femei —, cunoașterea avea să reziste în fața loviturilor haosului, în colțuri izolate și bine apărute.

Însă toate aceste lucruri par atât de improbabile — își spune el, căzând din nou în fatalism —, încât nu poate fi decât un vis.

Dintr-odată, filosoful se simte invadat de imaginea efervescentă a primelor universități în orașe precum Bologna și Oxford — Academia resuscitată —, câteva secole mai târziu. Profesorii și studenții, însetați de bucurie și de frumusețe, ca și cum s-ar fi întors acasă, caută din nou cuvintele vechilor clasici. Și noi librari își deschid larg atelierele pentru a-i aproviziona cu hrana cuvintelor.

De la distanțe neverosimile, de-a lungul rutelor musulmane și al teritoriilor de graniță care despart diverse civilizații, negustori prăfuiți aduc din China și Samarkand o minunată noutate până în Peninsula Iberică: hârtia (papel), numită astfel pentru că amintește de vechiul papirus (papiro). Cum totul se întâmplă la momentul potrivit, acest material nou, mult mai ieftin decât pergamentul și mai ușor de produs în cantități mari, avea să ajungă la răscrucile Europei la timp pentru a hrăni dezvoltarea tiparului care avea să revoluționeze cultura occidentală.

Însă toate aceste fantezii — își spune el, apelând la logica rece — nu pot fi decât halucinații provocate de o digestie proastă; imagini induse de o bucată de brânză mucegăită sau de o tocăniță de pește stricat.

Îi apar atunci, ținând în pumn pene de păsări, figurile unor visători încăpățânați, umaniștii, hotărâți să restaureze splendoarea Antichității. Cu toții se apucă să citească, să copieze, să editeze și să comenteze cu pasiune textele păgâne pe care le au la dispoziție — resturile naufragiului. Cei mai curajoși s-au aventurat călare pe drumuri îndepărtate, prin văi înzăpezite, păduri întunecate și pe poteci de munte aproape nevăzute în căutarea unor cărți unice păstrate prin mănăstiri medievale izolate. Cu aceste manuscrise naufragiate ale vechii înțelepciuni aveau să încerce să modernizeze Europa.

Între timp, un tăietor de pietre prețioase pe nume Gutenberg inventează un ciudat copist metalic, care nu obosește niciodată. Cărțile se răspândesc din nou. Europeanii recuperează visul alexandrin al bibliotecilor infinite și al cunoașterii fără limite. Hârtia, tiparul și curiozitatea eliberată de frici și păcate aveau să-i conducă până în pragul modernității.

Însă toate aceste viziuni — își spune filosoful, cufundându-se din nou în pesimismul său — nu-s decât niște prostii.

Iar când imaginația lui debordantă se adâncește și mai mult, cu câteva secole mai departe, întrezărește niște oameni acoperiți cu peruci ciudate care, în onoarea anticei paideia, se lansează în aventura Enciclopediei pentru a răspândi cunoașterea și a învinge îndărătnica lucrare a distrugerii. Revoluționarii intelectuali din acel îndepărtat secol al XVIII-lea aveau să ridice pe temelia străvechii splendori edificiul credinței lor în rațiune, știință și drept.

Și, chiar dacă oamenii din viitorul secol XXI vor venera inovațiile tehnologice — în special acele bizare tăblițe luminoase pe care le mângâie cu buricele degetelor —, vor continua să dea formă ideilor lor fundamentale despre putere, cetățenie, responsabilitate, violență, imperiu, lux și frumusețe în dialogul cu cărțile din care le vorbesc clasicii. Și așa se face că tot ceea ce iubim va fi salvat pe o cale accidentată și aventuroasă, plină de bifurcații și ocolișuri, care de multe ori va risca să se piardă în neant.

Însă toate acestea sunt la fel de neverosimile precum un vis, și niciun om cu mintea întreagă nu s-ar putea încrede într-o ipoteză atât de nebunească, își spune el. Numai o minune — sau un miracol dintre cele la care visează creștinii — ne-ar putea salva înțelepciunea, adăpostind-o în imposibilele biblioteci de mâine.

Îndrăznește să-ți aduci aminte

48

Inventarea cărților a fost poate cel mai mare triumf al luptei noastre tenace împotriva distrugerii. Trestiei, pieii, peticelor, arborilor și luminii le-am încredințat cunoașterea pe care nu am fost dispuși să o pierdem. Cu ajutorul lor, umanitatea a trăit o accelerare fabuloasă a istoriei, dezvoltării și

progresului. Gramatica împărtășită pe care ne-au oferit-o miturile noastre și cunoașterea ne multiplică posibilitățile de cooperare, unind cititori din diferite părți ale lumii și generațiile succesive de-a lungul secolelor. După cum afirmă Stefan Zweig în memorabilul final din Buchmendel: „Cărțile sunt scrise pentru a-i uni pe oameni dincolo de moarte și pentru a ne apăra astfel în fața celui mai implacabil dușman al existenței noastre: efemerul și uitarea“.

În diferite epoci, am încercat să facem cărți din fum, piatră, pământ, frunze, trestii, mătase, din piele, petice, copaci, iar acum din lumină — computere și cărți electronice. Au variat în timp gesturile de a deschide și a închide o carte, de a călători printr-un text. Și-au schimbat formele, rugozitatea sau netezimea, interiorul labirintic, modul lor de a foșni și de a șopti, durata, animalele care le devorează și experiența de a le citi cu voce tare sau în gând. Au avut multe forme, însă incontestabil este succesul copleșitor al descoperirii lor.

Le datorăm cărților supraviețuirea celor mai bune idei ale speciei umane. Fără ele, poate că i-am fi dat uitării pe cei câțiva greci temerari care s-au hotărât să dea puterea poporului — și au numit „democrație“ acest experiment îndrăzneț; pe medicii hipocratici, care au creat primul cod deontologic din istorie prin care se angajează să aibă grijă și de săraci și de sclavi: „Ține cont de mijloacele pacientului tău. Uneori e nevoie chiar să-ți oferi serviciile gratuit; și, dacă ai ocazia să ajuți un străin care întâmpină dificultăți economice, acordă-i întru totul ajutorul tău“; pe Aristotel, care a întemeiat una dintre primele universități și care le spunea studenților săi că diferența dintre un înțelept și un ignorant e aceeași ca dintre un om viu și unul mort; pe Eratostene, care și-a folosit puterea raționamentului pentru a calcula circumferința Pământului cu o eroare de nici 80 de kilometri folosindu-se doar de un băț și o cămilă; sau codurile de legi ale acelor nebuni romani care într-o zi le-au acordat cetățenia tuturor locuitorilor din imensul lor imperiu; sau pe acel grec creștin, Pavel din Tars, care a rostit probabil primul discurs egalitar atunci când a spus: „Nu mai este iudeu, nici elin; nu mai este nici rob, nici liber; nu mai este parte bărbătească și parte femeiască“. Cunoașterea tuturor acestor precedente ne-a inspirat idei atât de extravagante în regnul animal, precum drepturile omului, democrația, încrederea în știință, asistența medicală universală, educația obligatorie, dreptul la un proces echitabil și asistența socială pentru cei nevoiași. Cine am mai fi azi, dacă am fi pierdut

amintirea acestor descoperiri, așa cum am uitat timp de secole limbile și cunoștințele civilizațiilor egipteană și mesopotamiană? Scriitorul Elias Canetti, un bulgar sefard de limbă germană cu nume spaniol — strămoșii săi paterni l-au schimbat pe Cañete în Canetti —, a răspuns: dacă fiecare epocă ar pierde legătura cu epocile anterioare, dacă fiecare secol ar tăia cordonul ombilical, n-am mai putea construi decât o fabulă fără viitor. Ar fi sufocant.

Nu intenționez să omit zonele de umbră ale acestei istorii. Cuvântul „cooperare“ are o aură benefică și altruistă care uneori poate acoperi realități obscure. Adeseori, rețelele de colaborare servesc și la exploatarea și asuprirea altora. Numeroase societăți s-au organizat pentru a garanta continuitatea sistemului lor sclavagist; iar naziștii, pentru orchestrarea soluției finale. Cărțile pot fi și vehiculul unor idei periculoase. Platon, care credea în reîncarnare, a inventat un mit pentru a explica existența sexului femeiesc: a te naște femeie e pedeapsa și ispășirea greșelilor pentru bărbații care au fost nedrepti într-o viață anterioară. Aristotel spunea că sclavii sunt inferiori prin natura lor. În colecția lui de epigrame, Marțial nu pare să aibă scrupule când adulează până la dezgust un împărat crud, nici când face glume pe seama unora cu defecte fizice. Majoritatea scriitorilor romani considerau luptele de gladiatori o parte a civilizației lor, la care publicul se distra contemplând agonia luptătorilor. Cărțile ne transformă în moștenitorii tuturor acestor relatări: cele mai bune, cele mai rele, cele ambigue, cele problematice, cele cu două tăișuri. Să le ai pe toate la dispoziție e bine pentru gândire și îți permite să faci alegeri. E greu să nu fii uimit de amestecul ciudat de creativitate, splendoare, violență și ultraj caracteristic civilizațiilor care au pus bazele Europei. Această neliniște e aproape axiomatică pentru modernitatea târzie. În 1940, unul dintre cei mai întunecați ani din istoria europeană, Walter Benjamin, fugăr din Franța ocupată, a scris celebra lui reflecție incendiară: „Nu există document de cultură care să nu fie în același timp și barbar“. În fața dovezii dezolante că barbaria rămânea prezentă în regiunile rațiunii și că educația nu disipase răul, un alt european entuziast, Stefan Zweig, s-a sinucis în 1942.

Ajunși aici, știm că orice imagine edulcorată sau reverențioasă a culturii este naivă, nu doar sterilă. Orbit de admirația lui sentimentală față de Roma antică, Petrarca s-a înfuriat când a descoperit epistolele lui Cicero, pe care îl considerase mereu sufletul său geamăn. Documentele intime ale acestui alter

ego al lui i-au arătat un personaj ambițios, uneori meschin, alteori cinic, și foarte puțin clarvăzător în manevrele lui politice. Petrarca a tranșat chestiunea scriind și el o scrisoare moralizatoare adresată mortului, încărcată de reproșuri. Cu toții ne-am putea lansa în acuzații juste împotriva strămoșilor noștri câtuși de puțin perfecți — și cu siguranță am putea suferi același tratament din partea descendenților noștri, care ne-ar putea diagnostica toate contradicțiile și insensibilitățile pe care le avem. Dar, dacă am rezista impulsului de a simplifica literatura cu judecăți mediocre, am citi-o mai bine. Cu cât e mai sensibilă și mai perspicace înțelegerea noastră istorică, cu atât vom fi mai capabili să protejăm ceea ce prețuim. Așa cum scrie poetul și călătorul Fernando Sanmartín: „Trecutul ne definește, ne conferă o identitate, ne împinge spre psihanaliză sau deghizare, spre narcotice sau misticism. Acei dintre noi care sunt cititori avem un trecut în cărți. De bine, de rău. Pentru că citim lucruri care azi ne-ar nedumeri, poate chiar ne-ar plictisi. Dar citim și pagini care încă ne entuziasmează sau ne oferă certitudini. O carte este întotdeauna un mesaj“.

Cărțile au legitimat, este adevărat, evenimente teribile, dar au și susținut cele mai bune relatări, simboluri, cunoștințe și invenții pe care umanitatea le-a construit în trecut. În Iliada observăm sfâșietoarea apropiere dintre un bătrân și ucigașul fiului său; în versurile lui Sappho descoperim că dorința e o formă de revoltă; din Istoriile lui Herodot învățăm să căutăm versiunea celuilalt; în Antigona întrezărim existența unei legi internaționale; în Troienele ne confruntăm cu propria noastră barbarie; într-o epistolă a lui Horațiu găsim celebra maximă „îndrăznește să știi“; în Arta iubirii a lui Ovidiu am urmat un curs intensiv despre plăcere; din cărțile lui Tacitus am înțeles mecanismele dictaturii; iar în vocea lui Seneca am auzit primul strigăt pacifist. Cărțile ne-au lăsat moștenire câteva idei ale strămoșilor noștri care nu au îmbătrânit câtuși de puțin: egalitatea dintre ființele umane, posibilitatea de a ne alege conducătorii, intuiția că poate copiilor le e mai bine la școală decât la muncă, voința de a folosi — și de a reduce — avutul comunității pentru a-i îngriji pe bolnavi, pe bătrâni și pe cei slabi. Toate aceste invenții au fost descoperite de antici, de cei pe care îi numim clasici, și au ajuns până la noi pe drumuri ocolite. Fără cărți, cele mai bune lucruri din lumea noastră ar fi căzut în uitare.

68. Titus Livius, De la fundarea Romei, I, VII, traducere de Villan Janina, studiu introductiv de Toma Vasilescu, note de Paul H. Popescu, Editura Științifică, București, 1959, vol. I, p. 14.
69. Ibidem, I, IX, p. 19.
70. F. Scott Fitzgerald, Marele Gatsby, traducere din limba engleză și note de George Volceanov, Polirom, Iași, 2017, p. 58.
71. Mary Beard, SPQR. O istorie a Romei antice, traducere din engleză de Mihnea Gafița, Trei, București, 2017, p. 179.
72. Alberto Manguel, Istoria lecturii, ed. cit., p. 320.
73. Ibidem.
74. Ibidem, pp. 320–323.
75. Bucolice, X, 53-54, traducere, prezentări și note de Teodor Naum, în Vergiliu, Bucolice. Georgice, Editura pentru Literatura Universală, București, 1967, p. 51.
76. Marțial, Epigrame, VI, 82, traducere de Tudor Măinescu, note de Traian Costa, Editura pentru Literatură Universală, București, 1961, p. 267.
77. Iuvenal, Satire, VI, prefață, traducere și note de G. Guțu, Univers, București, 1986, pp. 84–85.
78. Satire, I, VI, 100–103, traducere de Al. Hodoș și Th. Măinescu, în Horatius, Opera omnia 2. Satire. Epistole. Arta poetică, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Mihai Nichita, Univers, București, 1980, p. 59.
79. Actualul oraș Zaragoza.
80. Quintilian, Arta oratorică, I, 3, 8-9, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note și indici de Maria Hetco, 3 vol., Minerva, București, 1974, vol. I, pp. 34, 36.
81. Vladimir Nabokov, Foc palid, traducere din limba engleză și note de

Veronica D. Niculescu, ediție îngrijită de Anca Băicoianu, Polirom, Iași, 2014, p. 246.

82. Ibidem, p. 247.

83. Umberto Eco, *Numele trandafirului*, ed. cit., p. 83.

84. Lucian din Samosata, *Împotriva unui ignorant care cumpăra multe cărți*, în *Dialoguri și conferințe*, traducere din grecește de Ștefan și Elefterie Bezdechi, Tipografiile „Române Unite“, București [f.a.], pp. 316–317, 323.

85. Catullus, *Carmina*, XIV, 12–15, 16–23, traducere, studiu introductiv și note de Teodor Naum, Teora, București, 1999, pp. 37–38.

86. Marțial, *Epigrame*, II, 1, ed. cit., p. 91.

87. Ibidem, I, 117, p. 85.

88. Ibidem, I, 2, p. 32.

89. *Epistole*, I, XX, 1–8, traducere de Lelia Teodosiu, în *Horatius, Opera omnia* 2, ed. cit., p. 271.

90. Ibidem, 11–13, 17–18.

91. Autoarea parafrazează primul paragraf din *Don Quijote*: „Într-un sătuc din La Mancha, de-al cărui nume nu țin să-mi aduc aminte, nu-i mult de când trăia un hidalgo, din cei cu lance în panoplie, scut vechi, cal ogârjit și ogar de hăituit vânatul. Câte-un ghiveci, mai mult cu carne de vacă decât de berbec, și seara cele mai adeseori tocană; jumări cu slănină sâmbăta, linte vinerea și câte-un porumbel fript duminica, pe deasupra, îi mistuiau trei sferturi din venit“ (Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, traducere din limba spaniolă și note de Ion Frunzetti și Edgar Papu, Polirom, Iași, 2016, vol. I, pp. 25–26).

92. Françoise Frenkel, *O librărie în Berlin. Extraordinara evadare a unei femei din calea nazismului*, traducere din limba franceză de Andreea Năstase, Litera, București, 2020, p. 13.

93. Ibidem, p. 18.
94. Ibidem, p. 41.
95. Lomo înseamnă „spinarea, coama unui animal“, dar și „cotor de carte“.
96. Marțial, Epigrame, X, 8, ed. cit., p. 332.
97. Marțial, Epigrame, I, 2, ed. cit., p. 32.
98. Seneca, Epistole către Lucilius, VI, 56, 1–2, traducere din limba latină, studiu introductiv, note și indice de Ioana Costa, Polirom, Iași, 2007, vol. I, p. 176.
99. Clement Alexandrinul, Stromatele, VII, 7, 36 (PSB 5), traduceri, cuvânt înainte, note și indici de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982, p. 498.
100. Plinius cel Tânăr, Epistole, II, 3, în Opere complete, traducere, note și prefață de Liana Manolache, Univers, București, 1977, p. 64.
101. Iuvenal, Satire, XV, ed. cit., p. 174.
102. Ovidiu, Arta iubirii, traducere și note de Maria-Valeria Petrescu, prefață și tabel cronologic de Grigore Tănăsescu, Minerva, București, 1977, p. 230.
103. Ovidiu, Tristele, II, 207, în Publius Ovidius Naso, Scrisori din exil, în românește de Teodor Naum, studiu introductiv și comentarii de N. Lascu, ESPLA, București, 1957, p. 63.
104. Ibidem, I, I, 67–68, p. 35.
105. Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, I, 24, editio bilinguis, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“, Iași, 2012, p. 139.
106. Tacitus, Istории, I, 1.2, studiu introductiv, traducere, note și index

prozopografic de Gheorghe Ceaușescu, Paideia, București, 2002, p. 73.

107. Seneca, Consolație pentru Marcia, XVI, 1, traducere de Ioana Costa, în Dialoguri II, ediție îngrijită, note și indice de Ioana Costa, studiu introductiv de Anne Bănățeanu, Polirom, Iași, 2004, p. 36.

108. Tacitus, Anale, IV, 35, traducere de Andrei Marin, studiu introductiv și note de N.I. Barbu, în Opere III, Editura Științifică, București, 1964, p. 274.

109. Tacitus, Despre viața și caracterul lui I. Agricola, traducere, prefață și note de N.I. Niculiță, în Opere I, Editura Științifică, București, 1958, p. 62.

110. În spaniolă, viñeta, de la viña, „viță-de-vie“.

111. Quintilian, Arta oratorică, VI, Prefață, 10, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Hetco, Minerva, București, 1974, vol. II, p. 129.

112. William Shakespeare, Furtuna, actul IV, scena 1, traducere de Leon D. Levițchi, în Opere complete 8, Univers, București, 1990, p. 397.

113. Euripide, Troienele, traducere de Dan Botta, în Eschil — Sofocle — Euripide, Teatru, prefață de Tache Aurelian, Editura Tineretului, București, 1962, p. 230.

114. Seneca, Epistole către Lucilius, XV, 95, 30–31, ed. cit., vol. II, p. 113.

115. Hannah Arendt, Între trecut și viitor. Opt exerciții de gândire politică, traducere de Louis-Rinaldo Ulrich, Antet, București, 1997, pp. 14–15.

116. Aristotel, Etica nicomahică, IV, 1113a, introducere, traducere, comentarii și index de Stella Petecel, IRI, București, 1998, p. 69.

117. Mary Beard, SPQR. O istorie a Romei antice, traducere din engleză de Mihnea Gafița, Trei, București, 2017, p. 412.

118. Ode, I, 1, 43–44, în Horatius, Ode. Epode. Cântecele Seculare. Satire. Epistole. Arta poetică, traduceri de Constantin I. Niculescu, D.C. Ollănescu și Ion Acsan, selecție, prefață și note de Ion Acsan, Mondero, București, 2007,

p. 8.

119. Ibidem, III, 30, 1, p. 135.

120. Ovidiu, *Metamorfoze*, XV, 872–873, traducere de Ioan Florescu, revizuirea traducerii, prefață, note, anexe de Petru Creția, Editura Academiei Române, București, 1959, p. 317.

121. Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, ed. cit., vol. I, p. 103.

122. Bohumil Hrabal, *O singurătate prea zgomotoasă*, traducere din limba cehă și note de Sorin Paliga, cu două texte însoțitoare de Marin-Mălaicu Hondrari și Dan Coman, ilustrații de Mircea Pop, Art, București, 2015, p. 46.

123. Ibidem, p. 64.

124. Ibidem, pp. 19–20.

125. Iuvenal, *Satire*, II, ed. cit., p. 34.

126. Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XIV, 6, 18, studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu, Editura Științifică, București, 1982, p. 59.

127. Catherine Nixey, *Epoca întunecării. Cum a distrus creștinismul lumea clasică*, traducere din engleză de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, Humanitas, București, 2019, p. 17.

128. Ibidem, pp. 248–249.

Epilog

Cei uitați, cei anonimi

O mică armată de cai și măgari se aventurează în fiecare zi pe alunecoșii versanți și prin defileele munților Apalași, cu desagii plini cu cărți. În marea lor majoritate, călăreții sunt femei — amazoane ale literelor. La început, localnicii din estul Kentucky-ului, în văile lor izolate de restul Statelor Unite și de restul lumii, se uitau la ele cu suspiciuni ancestrale. Ce om cu mintea întreagă ar călări prin frigul iernii, străbătând un ținut fără drumuri, pământ plin de noroaie, cu poduri fragile care se balansează peste prăpăstii și albi de râuri în care picioarele animalelor alunecă pe stratul de pietriș? Își mijesc ochii, scuipă energic. În alte vremuri au văzut venind străini chemați la muncă în mine sau la gaterie, dar asta s-a întâmplat înainte de Marea Depresiune. Cu siguranță, nu sunt obișnuiți cu imaginea sinistră a acestor femei singure, tinere, ce par a fi, în mod neliniștitor, în slujba unor autorități îndepărtate, umblând ca niște trapeuri. Când apare una dintre ele, se simte în aer prezența sumbră a unei amenințări. Familiile din comitatele montane resimt o teamă difuză, primitivă, la sosirea străinilor. Sunt săraci și le e la fel de frică și de autorități, și de criminali. Doar o treime dintre acei oameni vrednici de la țară știu să citească, dar chiar și lor le e teamă când un necunoscut agită o bucată de hârtie. O datorie de plătit, un denunț rău intenționat sau un proces de neînțelese le-ar putea distruge puținul lor avut. Nu vor recunoaște niciodată, dar acele femei călare le inspiră teamă. Frica se transformă în uimire când le văd că descalecă, își deschid desagii și scot — teroare și scrâșnit din dinți — niște cărți.

Misterul se risipește, iar localnicilor nu le vine să creadă. Să fie adevărat? Bibliotecare călare? Aprovizionare literară? Nu prea pricep jargonul bizar pe care îl folosesc femeile: proiect federal, New Deal, serviciu public, planuri

pentru încurajarea lecturii. Încep să se mai relaxeze. Nu zice nimeni nimic de impozite, tribunale sau evacuări. În plus, tinerele bibliotecare par prietenoase, par să creadă în Dumnezeu și în bunătate.

Să combați șomajul, criza și analfabetismul cu doze mari de cultură finanțate de stat: ăsta era unul dintre obiectivele de la Work Progress Administration. În jurul anului 1934, când a fost conceput proiectul, statisticile înregistrau doar o carte pe cap de locuitor în statul Kentucky. În ținutul muntos și sărac din est, fără drumuri și electricitate, era de neconceput lansarea unui sistem de biblioteci mobile în vehicule, care se bucurau de un succes atât de mare în alte zone din țară. Singura alternativă era trimiterea unor bibliotecari înverșunați pe cărările din Apalași, pentru a căra cu ei cărți până în cele mai izolate redute. O asemenea bibliotecară, Nan Milan, glumea spunând despre caii ei că aveau picioarele mai scurte într-o parte, ca să nu alunece pe potecile abrupte din munți. Fiecare călăreață străbătea trei sau patru rute diferite în fiecare săptămână, cu trasee de până la treizeci de kilometri pe zi. Cărțile, provenind din donații, erau depozitate în oficii poștale, barăci, biserici, judecătoria sau locuințe particulare. Femeile, care își luau munca la fel de în serios ca neobosiții poștași din vremea aceea, adunau cărțile în diferite locuri și le distribuiau la școlile rurale, la centre comunitare și pe la casele țăranilor. Nu le lipsea un anume aer epic acestor călătoare solitare: documentele menționează relatări despre cai care mureau în mijlocul pustietății, iar femeile își continuau drumul pe jos, trăgând după ele desagii grei ai lumilor imaginare. „Dă-mi o carte să citesc“, strigau copiii când le vedeau venind pe străine. Chiar dacă în 1936 circuitul ajungea la 50 000 de familii și 155 de școli, cu un total de 8 000 de kilometri parcurși pe lună, bibliotecarele călare din Kentucky abia dacă reușeau să acopere o zecime din cereri. Odată ce și-au învins prima răbufnire de neîncredere, muntenii deveniseră cititori pasionați. În Whitley County, cele care aduceau cărțile erau întâmpinate de comitete de primire de până la treizeci de localnici. Uneori, câte o familie refuza să se mute în alt loc pentru că acolo nu exista serviciul bibliotecarelor. O veche fotografie alb-negru arată o tânără amazoană citind cu voce tare lângă patul unui bătrân bolnav. Afluența de cărți a îmbunătățit sănătatea și obiceiurile igienice din regiune — familiile au învățat, de exemplu, că era mult mai bine să se spele pe mâini ca să evite colicile decât să sufle fum de tutun peste o lingură de lapte. Adulții și copiii s-au îndrăgostit de umorul lui Mark Twain, însă cel mai solicitat titlu a fost de departe Robinson Crusoe.

Clasicii i-au pus în legătură pe noii cititori cu un tip de magie care până atunci le fusese mereu refuzată. Școlarii care învățaseră să citească le citeau părinților analfabeți. Un tânăr i-a spus bibliotecarei: „Cărțile pe care ni le-ai adus ne-au salvat viața“.

Programul a implicat aproape o mie de bibliotecare călări timp de un deceniu. Finanțarea s-a încheiat în 1943, anul dizolvării WPA, când al Doilea Război Mondial a înlocuit cultura ca antidot împotriva șomajului.

Suntem singurele animale care fabulează, care alungă întunericul cu povești, care datorită acestor relatări învață să conviețuiască cu haosul, care ațâță jarul focului cu aerul cuvintelor, care străbat distanțe lungi pentru a transmite străinilor poveștile noastre. Iar când împărtășim aceleași povești, încetăm să mai fim străini.

E uimitor faptul că s-au păstrat ficțiuni inventate cu mii de ani în urmă. De când cineva a povestit pentru prima oară Iliada, peripețiile vechiului duel dintre Ahile și Hector pe plajele Troiei, ele nu au mai căzut în uitare. După cum scrie Harari, un sociolog care ar fi trăit acum 20 000 de ani ar fi putut ajunge la concluzia că mitologia avea foarte puține șanse să supraviețuiască. La urma urmei, ce e o poveste? O secvență de cuvinte. O adiere. Un curent de aer care iese din plămâni, traversează laringele, face să vibreze coardele vocale și prinde formă definitivă când limba mângâie cerul gurii, dinții și buzele. Pare imposibil să poată fi salvat ceva atât de fragil. Dar omenirea a sfidat suveranitatea absolută a distrugerii și a inventat scrisul și cărțile. Datorită acestor descoperiri, s-a născut spațiul imens de întâlnire cu alții și s-a produs o fantastică creștere a speranței de viață a ideilor. Într-un mod misterios și spontan, dragostea de cărți a creat un lanț invizibil de oameni — bărbați și femei — care, fără să se cunoască, au salvat de-a lungul timpului comoara celor mai bune povești, visuri și gânduri.

Aceasta este povestea unui roman coral în continuă formare. Relatarea unei fabuloase aventuri colective, a pasiunii tăcute a atâtor ființe umane unite prin această loialitate misterioasă: povestitori orali, inventatori, scribi, creatori de anluminuri, bibliotecari, traducători, librari, vânzători ambulanți, învățători, înțelepți, spioni, rebeli, călători, călugări, sclavi, aventurieri, tipografi. Cititori

în cluburile lor, în casele lor, pe vârfuri de munte, lângă marea care vuieste, în capitalele unde se concentrează energiile și în eclavele îndepărtate unde știința se refugiază în perioade de haos. Oameni obișnuiți ale căror nume, de cele mai multe ori, istoria nu le reține. Cei uitați, cei anonimi. Persoane care s-au luptat pentru noi, pentru chipurile difuze din viitor.

Mulțumiri

Mulți oameni m-au ajutat, în diferite feluri, în călătoria scrisului. Le mulțumesc tuturor:

Rafael Argullol, care și-a imaginat această carte chiar înaintea mea, și a desfășurat sub ochii mei harta acestei călătorii.

Julio Guerrero, care mi-a întins o mână de ajutor.

Ofelia Grande, pentru delicata generozitate cu care mi-a dăruit înțelepciune și speranță.

Elena Palacios, pentru o prietenie de neuitat și pentru că a făcut să devină realitate ceea ce nu îndrăzneam să visez.

Echipa de redacție de la Siruela, pentru magia lor prodigioasă în vechea meserie a trestiei infinite.

Marina Penalva, María Lynch, Mercedes Casanovas și alte persoane, foarte multe, de la Casanovas & Lynch, pentru că au fost aripile care au făcut această carte să zboare departe, în nenumărate țări și limbi.

Alfonso Castán și Francisco Muñiz, pentru insolita lor generozitate.

Carlos García Gual, care m-a ghidat cu semnalele lui luminoase.

Agustín Sánchez Vidal, care mi-a împărtășit cunoștințele și cheia lui magică.

Luis Beltrán, pentru că m-a făcut să văd mai bine lucrurile.

Ana María Moix, care m-a primit într-o grădină nevăzută din exterior.

Guillermo Fatás, pentru lecțiile lui de istorie, jurnalism și ironie.

Encarna Samitier, pentru primele șanse și prietenia durabilă.

Antón Castro, care sprijină fragilul nostru peisaj de litere.

Fergus Millar, pentru că mi-a deschis ușile la Oxford și pentru călătoriile în timp.

Mario Citroni, pentru ospitalitatea lui florentină, înțelepciunea și atenția sa.

Ángel Escobar, pentru că m-a învățat rigoarea.

Personalul bibliotecilor din Oxford, Cambridge, Florența, Bologna, Roma, Madrid și Zaragoza, care mi-a facilitat explorarea acelor ținuturi de hârtie.

Neuitații mei profesori Pilar Iranzo, Carmen Romeo, Inocencia Torres și Carmen Gómez Urdáñez.

Anna Caballé, care lărgeste orizonturile cu cuvintele sale.

Carmen Peña, Ana López-Navajas, Margarita Borja, Marifé Santiago, pentru că m-au inspirat.

Andrés Barba, pentru conversațiile despre răs și viitor.

Luis Landero, pentru că a crezut în mine.

Belén Gopegui, pentru ecourile unei conversații și pentru misteriosul început al prieteniei.

Jesús Marchamalo, pentru jovialitate și o pălărie comună.

Fernando López, pentru zilele dionisiace.

Stefania Ferchedau și Natalie Tchernetska, prezențe de la distanță.

Prietenele mele creatoare Ana Alcolea, Patricia Esteban, Lina Vila, Sandra Santana și Laura Bordonaba.

Oamenii care îmi fac viața mai blândă: María Ángeles López, Francisco Gan,

Teresa Azcona, Valle García, Reyes Lambea, Leticia Bravo, Albano Hernández, María Luisa Grau, Cristina Martín, Gloria Labarta, Pilar Pastor, María Jesús Pardos, María Gamón, Liliana Vargas, Diego Prada, Jului Cristellys și Ricardo Lladosa.

Primilor cititori, librarii Pepe Fernández, Julia Millán și Pablo Muñío.

Toți profesorii de la liceu care seamănă entuziasm, în special Chus Picot, Ana Buñola, Paz Hernández, David Mayor, Berta Amella, Laura Lahoz, Fernando Escanero, José Antonio Escrig, Marcos Guillén, Amaia Zubilaga, Eva Ibáñez, Cristóbal Barea, Irene Ramos, Pilar Gómez, Mercedes Ortiz, Félix Gay și José Antonio Laín.

Formidabila echipă de pediatrie neonatală de la Spitalul Miguel Servet din Zaragoza, infirmierele care ne-au dăruit atâta viață și atâția copii care, și azi, luptă cu toate forțele să se agațe strâns de viață.

Îngrijitoarele: Esther, Pilar, Cristina, Zara, Nuria și dădaca mea María.

Mama mea, Elena, îmblânzitoarea haosului.

Enrique, farul și busola mea.

Micul Pedro, doctorand în sabotaj, care m-a învățat ce e speranța.

Familia mea, prietenii și cititorii mei, care-mi sunteți o a doua familie de prieteni.

Notă pentru tribul trestiei

„Voi,
care în dulceața și în profunzimea
viitorului
ați învățat din nou
a citi și a scrie,
să nu uitați nicicând:
nimic nu-i mai frumos
decât să fii fragil într-o lume infinită.“

JUAN F. RIVERO,

Focurile albastre (2020)

Într-una dintre amintirile mele preferate din copilărie, merg ținându-mă de palma uriașă a bunicului, pigmentată de acele pete maronii pe care le pictează trecerea anilor. Lângă el aveam un sentiment de siguranță absolută. Nu doar că veghea asupra mea, dar simțeam că posedă un instinct protector universal și nediscriminatoriu. Parcă îl văd și acum ghemuit pe stradă, încercând să închidă o gură de canal sau ridicând coji de fructe de pe trotuar, pentru a evita un posibil accident. Verificând dacă schela unei clădiri în construcție e sigură. Cărând găleți cu apă de acasă pentru a uda copacii care agonizau în

verile caniculare din Zaragoza. Bunicul meu voia să prevină relele ce puteau fi evitate, să salveze necunoscuți, plante, pe toată lumea. Să împiedice toate dezastrele și să le remedieze. Când a eliminat amenințarea unei perfide coji de banană rămasă pe trotuar, mi-a spus: „Ai observat? Binele nu se vede. Aici nimeni n-o să alunece, n-o să cadă și n-o să-și rupă piciorul. Și nu va ști nimeni niciodată“. Această carte este despre oameni ca bunicul meu. Despre salvatori invizibili. Despre distrugerea pe care cineva a evitat-o printr-un efort tăcut. Despre haosul care ar fi putut fi, dar nu a fost. Despre binele care nu se vede.

În mod neașteptat, Infinitul într-o trestie a ajuns în mâinile primitoare ale cititorilor într-un moment ciudat, în vremuri întunecate care ne-au amintit de fragilitatea noastră incurabilă. Copleșiți de incertitudine, am simțit protecția îngrijitorilor anonimi care se confruntă zilnic cu un virus invizibil, dar și cu propriile temeri. Ida Vitale a scris: „Din moment ce nu ești ferit de nimic, încearcă să te ferești de ceva“. În aceste luni, căutând veste și bărci de salvare în fața dezordinii, ne-am întors spre cărți, acele obiecte — vulnerabile, ca și noi — care ne-au fost mereu alături, de partea noastră, care ne salvează de tot felul de îngrădiri prin mișcări simple, ușoare ale ochilor și mâinilor, amintindu-ne că întregul univers poate fi cuprins în rândurile unei pagini tipărite.

A citi înseamnă a asculta muzică transformată în cuvinte. E o senzație deopotrivă familiară și ciudată. Uneori înseamnă să vorbești cu morții, ca să te simți mai viu. E o călătorie imobilă. E un miracol zilnic. În această perioadă de izolare, s-a observat cum cărțile calmează anxietatea și oferă posibilitatea unei evadări. Astăzi apreciem — poate mai mult ca oricând — rolul pe care cărțile îl joacă în viața noastră zdruncinată de frământări și consternare. De-a lungul secolelor, aceste comori de cuvinte au supraviețuit războaielor, dictaturilor, secetelor, crizelor și catastrofelor. În ele, utopiile așteaptă zile mai bune. Iar și iar, ele ne oferă în paginile lor — cu brațele deschise, parcă — ideile, istoriile și poveștile de care avem nevoie pentru a scrie viitorul.

Am fost dintotdeauna pesimista din oficiu a familiei. De altfel, am început să scriu acest text în circumstanțe personale ceva mai întunecate. Și, în mod paradoxal, când împrejurările au scăpat cu adevărat de sub control, am

dezertat. Am abandonat corabia fatalismului în mijlocul furtunii. La mulți ani după patrulele noastre stradale în căutarea cojilor de fructe, am îmbrățișat ideile bunicului despre abundența bunătății invizibile. Și nu întâmplător: pe măsură ce progresam, literă cu literă, rând cu rând, în scris, mă aflam zilnic în contact cu oameni dedicați îngrijirii — profesioniști ai atenției, catarge tăcute. Într-un fel, ei au creat laboratorul acestei cărți, s-au infiltrat în crăpăturile imaginației mele. Ei au fost peisajul meu. Experiențele modelează întotdeauna ideile și, în aceste condiții, miezul textului a gravitat ușor spre aventurile tăcute ale salvatorilor anonimi de cărți.

Infinitul într-o trestie s-a născut mică, vulnerabilă, la antipodul marilor speranțe. Sunt emoționată că a crescut datorită generozității unor necunoscuți intimi, a unor entuziaști secreți. Câtă vreme rămâne închisă, o carte este doar o partitură mută, care conține cuvintele și muzica unei posibile simfonii. Nu există poveste, nici pagină care să palpите în absența atingerii unor ochi străini. Pentru a prinde viață, e nevoie de interpreți care să facă să vibreze corzile, să parcurgă febril pentagrama, să șoptească melodiile cu propriul accent, să moduleze melodia în ritmul amintirilor lor. Cititul presupune să crezi în poveste, dar și să o creezi. După cum spunea Ursula K. Le Guin, literatura propune o colaborare între narator și public, între scriitor și cititor; este fabulație și confabulație. Astfel, a scrie presupune și a te încredința altor mâini, priviri și voci. Și aici se produce neobișnuitul, această copleșitoare polifonie de lecturi ritmice și măsurate. După cum ar spune Blanche DuBois, în Un tramvai numit dorință, și bunicul, aceasta este o carte salvată de bunătatea străinilor. Vouă, tuturor care ați păstrat vie această aventură milenară, vă sunt veșnic recunoscătoare.

IRENE VALLEJO

August 2020

Prolog

Apuleius, Măgarul de aur, III, 28 (o poveste cu bandiți din Antichitate);
Horațiu, Satire, I, 5, 7 (diareea călătorilor din cauza consumului de apă stătută); L. Casson, Las bibliotecas del mundo antiguo, Bellaterra, Barcelona, 2003, p. 44 (agenții trimiși de regii Egiptului să cumpere cărți); Scrisoarea lui Aristeas, 9 (Biblioteca din Alexandria aspiră să adune toate cărțile din lume); Galenus, Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate“, XVII, p. 607, ed. Kühn (înșelarea atenienilor pentru a păstra originalele tragediilor); Galenus, Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate“, XVII, p. 601, ed. Kühn („fonduri din corăbii “); Epiphanes, Despre măsuri și greutate, XLIII, p. 252, Migne, Patrologia Graeca (scrisoare către toți suveranii de pe pământ); Galenus, Comentariu la „Despre umorile lui Hippocrate“, XV, p. 109, ed. Kühn (falsificări); Marcellinus, Viața lui Tucidide 31–34 (ce nu a spus Tucidide); Scrisoarea lui Aristeas, 10 (câte cărți avem deja?).

I. Grecia

Capitolul 1: Herodas, Mimiambos, I, 26–32 (o codoașă înșiră atracțiile Alexandriei).

Capitolul 2: Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, IX, 58, 119–121 (perla dizolvată în oțet); Plutarh, Vieți paralele. Antoniu, 58, 5 (Marcus Antonius

dăruiește 200 000 de cărți) și 27 (descrierea Cleopatrei).

Capitolul 3: Plutarh, Despre norocul sau vitejia lui Alexandru, I, 5 = Moralia 328C (Alexandru a întemeiat șaptezeci de orașe); Plutarh, Vieți paralele. Alexandru, 8, 2 (Alexandru dormea cu Iliada sub pernă) și 26, 5 (visul homeric și întemeierea Alexandriei); Homer, Odiseea, IV, 351–359 (insula Pharos); Strabon, Geografia, XVII, 1, 8 (proiectul Alexandriei).

Capitolul 4: Plutarh, Vieți paralele. Alexandru, 21 (generozitatea față de familia lui Darius); 26, 1 (cufărul Iliadei).

Capitolul 5: Arrianus, Anabasis Alexandrou (Expediția lui Alexandru), V, 25–29 (ofițerii macedoneni refuză să meargă mai departe).

Capitolul 6: Arrianus, Anabasis Alexandrou (Expediția lui Alexandru), VII, 4 (nunta colectivă din Susa).

Capitolul 8: Vechiul Testament, 1 Macabei, 1, 1–9 (Alexandru în Biblie); Asura XVIII, versetele 82–98 (Alexandru în Coran); Diodorus Siculus, Biblioteca istorică, XVII, 72 (Alexandru incendiază Persepolisul); Strabon, Geografia, II, 1, 9 (toți cei care scriu despre Alexandru preferă mai degrabă să redea partea miraculoasă decât adevărul).

Capitolul 9: Astronomical Diaries from Babilonia, vol. I, 207, ed. A.J. Sachs și H. Hunger (un scrib babilonian menționează moartea lui Alexandru); Diodorus Siculus, Biblioteca istorică, XVIII, 1, 4 și urm. (luptele dintre prietenii lui Alexandru după moartea lui); Plutarh, Vieți paralele. Alexandru, 77 (Roxana, însărcinată, își elimină rivalele, și alte crime în familie); Strabon, Geografia, XV, 2, 9 (Seleucus vinde India pentru cinci sute de elefanți de război).

Capitolul 10: Greek Historical Inscriptions 404–323 BC 433, ed. P.J. Rhodes și R.G. Osborne (Alexandru proclamă printr-un decret că el consideră că întregul Pământ îi aparține); Diodorus Siculus, Biblioteca istorică, XVIII, 4, 4 (Alexandru visa să creeze o comunitate între Asia și Europa); Tzetzes, De comoedia, p. 43, ed. Koster (traduceri din cărțile tuturor popoarelor pentru Biblioteca din Alexandria); Scrisoarea lui Aristeas, 30 și urm. (Septuaginta); Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, XXX, 2, 4 (traducerea textelor atribuite

lui Zarathustra); Flavius Josephus, *Contra lui Apion*. Despre vechimea poporului evreu, I, 14 (istoricul egiptean Manethon); Flavius Josephus, *Antichități iudaice*, III, 6 (istoria lui Berosos caldeeanul); Arrianus, *Anabasis Alexandrou* (Expediția lui Alexandru), V, 6, 2 (menționarea tratatului despre India scris de Megasthenes).

Capitolul 12: Lawrence Durrell, *Justine*, partea a III-a (hamsin); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 22, 71 (descrierea plantei de papirus și a felurilor în care era folosită); Vechiul Testament, Exodul, 2, 3 (Moise abandonat într-un coș din papirus).

Capitolul 13: Enciclopedia bizantină *Suda*, s.v. Leonatos (un comandant al lui Alexandru îi imită pieptănătura și stilul); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 6, 2, și Teocrit, *Idile XVII*. Elogiu lui Ptolomeu, 20–34 (aluzii la Ptolomeu ca frate vitreg al lui Alexandru); Plutarh, *Vieți paralele*. Eumenes, 13, 6–8 (Eumenes vorbește în vis cu Alexandru); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XIX, 15, 3–4 (reuniunea prezidată de tronul gol al lui Alexandru) și XVIII, 26–28 (carul funebru și sechestrarea cadavrului lui Alexandru); Olaf B. Rader, *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, Siruela, Madrid, 2006, pp. 165–186 (peripețiile cadavrului lui Alexandru); Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Augustus, 18, 1 (Augustus în fața trupului îmbălsămat al lui Alexandru); Dio Cassius, *Istoria romană*, LI, 16, 5 (Augustus rupe nasul mumiei); Vita Marciana, 6 (Aristotel, „cititorul”); Strabon, *Geografia*, XIII, 1, 54 (Aristotel a fost primul care a adunat o colecție de cărți și le-a arătat regilor din Egipt cum să organizeze o bibliotecă).

Capitolul 14: Scrisoarea lui Aristeas, 29 (raportul lui Demetrios către rege despre achizițiile de la bibliotecă), 35–40 (scrisoarea către Eleazar), 301–307 (traducerea Septuagintei).

Capitolul 15: Plutarh, *Despre norocul sau vitejia lui Alexandru*, I, 5 = *Moralia* 328D (Homer se citește în Asia și tragicii în Persia, Susa și Gedrosia); Flavius Josephus, *Contra lui Apion*, II, 35 (evreii ocupă cel mai bun cartier din Alexandria); Diodorus Siculus, *Biblioteca istorică*, XL, 3, 4 (Hecateu se plânge de xenofobia iudaică) și I, 83, 8–9 (un străin linșat pentru că a omorât o pisică).

Capitolul 16: Tucidide, Războiul peloponesiac, II, 41 (Atena, școala din Grecia); Plutarh, Non posse suaviter vivi secundum Epicurum, 1095d (Ptolomeu I întemeiază Muzeul); Strabon, Geografia, XVII, 1, 8 (descrierea Muzeului); Dio Cassius, Istoria romană, LXXVIII, 7 (privilegiile materiale ale membrilor Muzeului); Athenaios, Banchetul înțelepților, I, 22D (ciorovăieli în cușca muzelor); Callimachos, Iambi I (membrii Muzeului sunt ranchiunoși unii față de alții).

Capitolul 17: Judith McKenzie, Architecture of Alexandria and Egypt 300 B.C. to A.D. 700, p. 41 (descrierile farului făcute de arabi).

Capitolul 18: Strabon, Geografia, XVII, 1, 6 (digul, portul și Farul din Alexandria); Synesius, Elogiul cheliei, 6 (statuile din Muzeul din Alexandria).

Capitolul 19: Agustin, Confesiuni, VI, 3 (cititul în gând al lui Ambrozie).

Capitolul 20: Strabon, Geografia, XVII, 1, 8 (sarcofagul din aur al lui Alexandru este înlocuit cu un sicriu mai ieftin); Aphthonius, Progymnasmata, XII (descrierea bibliotecii din Serapeum, care a pus orașul să filosofeze); Tzetzes, De comoedia, XX (numărul de cărți din bibliotecile alexandrine); Epiphanes, Despre măsuri și greutate, 324–329 (54 800 de cărți ale Marii Biblioteci); Scrisoarea lui Aristeas, 10 (200 000 de cărți ale Marii Biblioteci); Aulus Gellius, Noptile atice, VII, 17, 3, și Ammianus Marcellinus, Istorie romană, XXII, 16, 13 (700 000 de cărți ale Marii Biblioteci).

Capitolul 21: <http://www.bodleian.ox.ac.uk/bodley/news/2015/oct-19> (în fiecare zi trebuie găsit loc pentru o mie de cărți noi la Biblioteca Bodleiană); <http://www.oxfordtoday.ox.ac.uk/features/oxfordunderground> (tunele de cărți pe sub orașul Oxford); <http://www.cherwell.org/2007/11/16/feature-the-bods-secret-underbelly/> (o vizită în tuneluri).

Capitolul 22: H.M. Vernon, A History of the Oxford Museum, p. 15 (primul muzeu în sens modern).

Capitolul 23: L. Casson, Las bibliotecas del mundo antiguo, Bellaterra, Barcelona, 2003, p. 23 (biblioteci în Orientul Apropiat antic).

Capitolul 24: Diodorus Siculus, Biblioteca istorică, I, 49, 3 (biblioteca, „loc pentru îngrijirea sufletului“); F. Báez, Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico, Fórcola, Madrid, 2013, p. 108 (avantajele de a fi scrib în Egipt); Bulletin de la Société Française d'Égyptologie, 131, 1994, pp. 16–18 (ultima inscripție hieroglifică); <http://rosettaproject.org> (Proiectul Rosetta).

Capitolul 25: Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, XIII, 23, 74–77 (opt varietăți de papirus); N. Lewis, Papyrus in Classical Antiquity, p. 92 (comerțul cu papirus); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Aristophanes Byz. (bibliotecarul băgat la închisoare pentru că a încercat să fugă în Pergam); Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, XIII, 21, 70 (interzicerea furnizării de papirus Bibliotecii din Pergam și descoperirea pergamentului).

Capitolul 26: Herodot, Istorii, V, 35, 3, și Polienus, Stratageme, I, 24 (mesajul tatuat).

Capitolul 27: P. Watson, Ideas, historia intelectual de la humanidad, 2006, p. 601 (calculul numărului de piei necesare pentru un manuscris).

Capitolul 28: P. Nelles, „Renaissance Libraries“, în D.H. Stam, International Dictionary of Library History, 2001, p. 151 (Biblioteca Mănăstirii San Marcos și conceptul modern de bibliotecă publică).

Capitolul 29: Quintilian, Arta oratorică, I, 8, 20 (Didymos Uită-cărți); Seneca, Epistole către Lucilius, 88, 37 (Didymos a scris 4 000 de cărți); Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, pref. 25 (porecla lui Apion).

Capitolul 30: Herodot, Istorii, II, 53, 2 (Homer a trăit în secolul al IX-lea î.Hr.); B. Graziosi, Inventing Homer, 2002, pp. 98 și urm. (dezbateri despre epoca și locul în care s-a născut Homer); Athenaios, Banchetul înțelepților, VIII 277E (firimiturile de la banchetul homeric); Platon, Republica, X, 606d–607a (Platon expulzează scrierile lui Homer din republica sa ideală); Vitruviu, Despre arhitectură, VII, prefață 8–9 (Zoilos, „biciuitorul lui Homer“); Iliada, XXIV, 475 și urm. (lacrimile lui Ahile și ale regelui troian); Homer, Odiseea, V, 1–270 (Ulise o părăsește pe Calypso).

Capitolul 31: Robin Lane Fox, El mundo clásico. La epopeya de Grecia y

Roma, p. 52 (primul erou epic din Europa, un negru); Matías Murko, *La poésie populaire épique en Yougoslavie au début du XXe siècle*, Paris, 1929 (recitatorii slavi).

Capitolul 34: Homer, *Odiseea*, I, 356–359 (Telemah îi poruncește mamei sale să tacă); Homer, *Iliada*, I, 545–550 (Zeus o ceartă pe Hera); Mary Beard, *Mujeres y poder. Un manifiesto*, Crítica, Barcelona, 2008, p. 15 (vocile femeilor făcute să tacă în sfera publică); Homer, *Iliada*, II, 212 și urm. (Ulise îl repede pe plebeul Thersites.)

Capitolul 35: Eric A. Havelock, *La musa aprende a escribir*, 1994, pp. 135 și urm. (scrisul transformă conștiința, gândirea, sintaxa și vocabularul); Ioan, 8, 8 (Iisus scrie cu degetul pe pământ); Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, 1960, pp. 272–275 (bardul Milovan Vojičić compune în 1933 „Cântecul lui Milman Parry”); Daniel Sánchez Salas, *La figura del explicador en los inicios del cine español*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002 (figura lămuritorului); No lo comprendo, no lo comprendo. *Conversaciones con Akira Kurosawa*, Confluencias, 2014, pp. 41 și urm. (Heigo Kurosawa, narator de filme mute).

Capitolul 38: Fernando Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola, Madrid, 2013, p. 36 (originea multiplă a scrierii).

Capitolul 39: Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, pp. 19 și urm. (fundamentele scrisului).

Capitolul 40: Chinua Achebe, *Me alegraría de otra muerte*, Debolsillo, Barcelona, 2010, p. 146 (un nigerian analfabet reflectează asupra cuvântului scris).

Capitolul 41: Sergio Pérez Cortés, „Un aliento poético: el alfabeto“, *Éndoxa: Series filológicas* 8, 1997, UNED, Madrid (un grec adaptează sistemul de scriere fenician).

Capitolul 42: Sergio Pérez Cortés, „Un aliento poético: el alfabeto“, *Éndoxa: Series filológicas* 8, 1997, UNED, Madrid (cele mai vechi inscripții grecești); Homer, *Odiseea*, VIII, 382 (concursuri de dans la banchete).

Capitolul 43: Hesiod, Munci și zile, 633–640 (Hesiod își critică satul natal); Hesiod, Teogonia, 22 și urm. (lui Hesiod i se arată muzele); Hesiod, Munci și zile, 27 și urm. (se judecă cu fratele său Perses).

Capitolul 44: Eric A. Havelock, La musa aprende a escribir, 1994, p. 123 (progresul lent al alfabetizării în Grecia); Platon, Phaidros sau despre frumos, 274d și urm. (Socrate împotriva scrisului); B. Sparrow, J. Liu și D.M. Wegner, „Google Effects on Memory: Cognitive Consequences of Having Information at Our Fingertips“, Science, august 2011, vol. 333, pp. 776–778; <http://science.sciencemag.org/content/333/6043/776> („efectul Google“).

Capitolul 45: Jorge Luis Borges, Borges oral, Madrid, 1999, p. 9 (cartea, extensie a memoriei și a imaginației).

Capitolul 46: Hölderlin, „Grecia“, Poesía completa. Edición bilingüe, Barcelona, 1995, p. 37 (Hölderlin visează la vechiul oraș Atena).

Capitolul 47: Fernando Báez, Nueva historia universal de la destrucción de libros, Barcelona, 2011, pp. 50 și 102 (incendiul din Persepolis și rugurile din China lui Shi Huangdi); Anna Caballé, El bolso de Ana Karenina, Barcelona, 2009, p. 27 (prietenii Annei Ahmatova îi memorează poemele pentru a le salva); Augustin de Hippo, Despre natura și originea sufletului, IV, 7, 9 (Simplicius, cititorul cu memorie bună).

Capitolul 48: Tucidide, Războiul peloponesiac, I, 6, 3 (grecii și armele); Pausanias, Călătorie în Grecia, VI, 9, 6 (masacru într-o școală din Arhipelagul Dodecanez); Alberto Manguel, Una historia de la lectura, Alianza, Madrid, 2002, p. 109 (ritualul iudaic de inițiere în lectură); Herodas, Mimiambos, III, 59–73 (învățătorul își biciuiește elevul).

Capitolul 50: Arhiloh, fragmentul 6 Diehl (scutul abandonat); fragmentul 72 Diehl (dorința erotică); fragmentul 64 Diehl (nimeni nu primește onoruri după moarte); Richard Jenkyns, Un paseo por la literatura de Grecia y Roma, Barcelona, 2015, p. 45 („primul obraznic al Europei“).

Capitolul 51: Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor, IX, 5 (Heraclit își depune cartea la templul Artemisei, și restul datelor biografice); IX, 5–6 (Heraclit enigmaticul); Cicero, Despre supremul bine și supremul

râu, II, 5, 15 (Heraclit obscurul); Heraclit, fragmentele 111 și 62 DK; Platon, Cratylos, 402a (Heraclit spune că nu te poți scălda de două ori în același râu); Jorge Manrique, Coplas por la muerte de su padre, 25–27 („Viețile noastre sunt râuri...“); Jorge Luis Borges, Obra poética, Alianza, Madrid, 1993, p. 322 (poem dedicat lui Heraclit).

Capitolul 52: Strabon, Geografia, XIV, 1, 22; Valerius Maximus, Fapte și cuvinte vrednice de luare aminte, VIII, 14, ext. 5; și Elianus, Istoria animalelor, VI, 40 (piromanul din Efes); Plutarh, Vieți paralele. Alexandru, 3, 5 (Alexandru s-a născut în aceeași noapte în care a ars templul Artemisei, una dintre minunile lumii).

Capitolul 53: Aristomene, fr. 9K; Theopompus, fr. 77K; Nicophonte, fr. 19, 4K (poetii comici îi menționează pe librarii din Atena); Eupolis, fr. 304K și Platon, Apărarea lui Socrate, 26d-e (vânzarea cărților în agora); Lucian, Sofistul, 30 (o carte vândută pentru exorbitanta sumă de 750 de drahme); Aristofan, Broaștele, 943 („sos de cărți“); Alexis, fr. 135K (Heracle alege o carte de bucate); Xenofon, Anabasis, 7, 5, 14 (cărți printre resturile unui naufragiu); Zenobius, 5, 6 (un discipol al lui Platon îi comercializează cărțile în Sicilia); Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor, IV, 6 (Aristotel cumpără biblioteca lui Speusip pentru trei talanți); Strabon, Geografia, XIII 1, 54 (Aristotel a fost primul care a adunat o colecție de cărți și le-a arătat regilor din Egipt cum să-și organizeze biblioteca).

Capitolul 54: Aristotel, Retorica, 1413b, 12–13 (cărțile de „mare circulație“); Dionisie din Halicarnas, Despre oratorii antici. Despre Isocrate, 18 (librării transportă cărțile cu carul); http://elpais.com/elpais/2014/11/24/eps/1416840075_461450.html (librării ambulante, articol de Jorge Carrión).

Capitolul 55: Aulus Gellius, Noptile atice, XIII, 17, 1 (paideia tradus în latinește humanitas); Pseudo-Platon, Axiochus, 371cd (viața de după moarte pentru oamenii culti: pajiști, teatre, coruri, concerte, banchete); H.-I. Marrou, Historia de la educación en la Antigüedad, Akal, 2004, pp. 136–137 (religia culturii); Pseudo-Plutarh, Despre educația copiilor, 8 (singurul lucru care chiar merită efortul în viață este educația); http://elpais.com/diario/1984/06/27/cultura/457135204_850215.html (M. Foucault reflectează asupra vieții ca operă de artă, în cadrul unui interviu

acordat cu puțin timp înainte să moară, în 1984).

Capitolul 56: P.E. Easterling și B.M.W. Knox (eds.), *Historia de la literatura clásica*, Gredos, 1990, pp. 36–39 (amploarea cărților în epoca elenă); W. Dittemberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, 577–579 (legile școlare din Milet și Teos).

Capitolul 57: P.E. Easterling și B.M.W. Knox (eds.), *Historia de la literatura clásica*, Gredos, 1990, pp. 36–39 (amploarea cărților în epoca elenă); Vitruviu, *Despre arhitectură*, VII, prefață 4–7 (Aristofan din Bizanț și hoții de versuri); enciclopedia bizantină *Suda*, s.v. Kallimachos (Pínakes, un catalog pe 120 de suluri).

Capitolul 58: Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, III, 4 (adevăratul nume al lui Platon); R. Pfeiffer (ed.), *Callimachos I. Fragmenta*, 1949, Oxford (fragmente din Pínakes ale lui Callimachos); Fragmentul 434–435 (secțiunea miscelanea, cu cele patru cărți de patiserie); G. Murray (ed.), *Aeschylus: The Creator of Tragedy*, 1955, Oxford, p. 375 (lista cu operele lui Eschil în ordine alfabetică).

Capitolul 59: Biblioteci publice spaniole în cifre: <http://www.mecd.gob.es/cultura-mecd/areas-cultura/bibliotecas/mc/ebp/portada.html>; F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barcelona, 2011, p. 49 (numărul bibliotecilor care au existat în orașele antice din Orientul Apropiat); Ángel Esteban, *El escritor en su paraíso*, Cáceres, 2014 (scriitori bibliotecari); E. Rodríguez Monegal, *Borges por él mismo*, Laia-Literatura, Barcelona, 1984, p. 112 (Borges, orb, se orientează în Biblioteca Națională din Buenos Aires); Julia Wells, „The female librarian in film: Has the image changed in 60 years?“, *SLIS Student Research Journal*, 2013, 3 (2) (arhetipuri ale bibliotecarelor în filme); Rosa San Segundo Manuel, „Mujeres bibliotecarias durante la II República: de vanguardia intelectual a la depuración“, *CEE Participación Educativa*, număr extraordinar 2010, pp. 143–164 (bibliotecare din Spania în perioada de după război); Inmaculada de la Fuente, *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner, Madrid, 2011, pp. 175–198 (procesul epurării Mariei Moliner); <http://www.mecd.gob.es/revista-cee/pdf/extr2010-san-segundo-manuel.pdf> (bibliotecare în a Doua Republică: avangarda intelectuală în fața epurării).

Capitolul 60: Gabriel Zaid, *Los demasiados libros*, Debolsillo, Barcelona, 2010, p. 20 (o carte la fiecare 30 de secunde); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Dinarh și Licurg; Focio, *Biblioteca*, 20b 25 (enkrithéntes); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Téléphos (un manual intitulat Cunoașterea cărților); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Philón (un manual intitulat Despre alegerea și achiziționarea cărților).

Capitolul 61: Athenaios, *Deipnosophistai*, IX, 379E (cei Șapte Bucătari Legendari din Grecia); Plutarh, *Moralia*, 841f (decretul pentru protejarea operelor celor trei autori de tragedii).

Capitolul 62: Alberto Bernabé Pajares și Helena Rodríguez Somolinos (eds.), *Poetisas griegas, Clásicas*, Madrid, 1994 (fragmente de poeme scrise de femei).

Capitolul 63: Gwendolyn Leick, *The A to Z of Mesopotamia*, 2010, s.v. Enheduanna (preoteasa și poeta Enheduanna); Clara Janés, *Guardar la casa y cerrar la boca*, Siruela, Madrid, 2015, pp. 17 și urm. (Enheduanna, prima voce poetică cunoscută); Democrit, fragmentele B110 și B274 DK (femeile trebuie să vorbească cât mai puțin); Platon, *Republica*, IX, 575d (patria e numită „matria”); Herodot, *Istории*, VII, 99 (Artemisia din Halicarnas) și VIII, 94 (recompensa pusă pe capul ei); Plutarh, *Banchetul celor șapte înțelepți*, 3 = *Moralia*, 148c-e (Cleobulina la banchetul înțelepților); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Kleoboulíne (cartea de cimilituri a Cleobulinei); Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, I, 89 (comedia lui Cratinus intitulată Cleobulinele); Carlos García Gual, *Los siete sabios (y tres más)*, Alianza, Madrid, 2007, p. 117 (grecoaicele aleg să se exprime prin intermediul enigmelor).

Capitolul 64: Seneca, *Epistole către Luciliu*, 88, 37 (eseul lui Didymos în care se întreabă dacă Sappho nu a fost prostituată); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, p. 441 (papa Grigore al VII-lea ordonă distrugerea tuturor exemplarelor din poemele lui Sappho).

Capitolul 65: Pseudo-Demostene, *Contra Neera*, 122 (hetaire, concubine, soții); Plutarh, *Vieți paralele*. Pericle, 24, 8 (Pericle și Aspasia); Platon, *Menexenos*, 236b (Aspasia a compus, printre altele, și Discursul funebru);

Tucidide, Războiul peloponesiac, II, 36 și urm. (Discursul funebru); Juan Carlos Iglesias-Zoido, El legado de Tucídides. Discursos e historia, Coimbra, 2011, p. 228 (discursurile lui Obama și Kennedy sunt inspirate din Discursul funebru); Euripide, Medeea, 230 și urm. (jalea Medeei); 1088–1089 (o muză ne însoțește în căutarea înțelepciunii); Platon, Timaios, 90e–91d (bărbații nedrepți se reîncarnează în femei); Platon, Republica, V, 455c–456b (nicio ocupație nu i se potrivește femeii, pentru că e femeie); Diogenes Laertios, Despre viețile și doctrinele filosofilor, III, 46 (filosoafele de la Academie); VI, 96–98 (Hipparchia, cinica); X, 4–6 (epicureica Leontion); Cicero, Despre natura zeilor, I, 93 („o curviștină ca Leontion“); José Solana Dueso, Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres: Wilamowitz frente a Bruns, Amazon E-book, 2014 (mișcare de emancipare la Atena).

Capitolul 67: Pseudo-Plutarh, Viețile a zece oratori. Licurg, 10 = Moralia, 841F, și Pausanias, Călătorie în Grecia, I, 21, 1–2 (statuile celor trei autori de tragedii la poalele Acropolei din Atena); Pausanias, Călătorie în Grecia, I, 14, 5 și Athenaios, Deipnosophistai, XIV, 627C (epitaful lui Eschil).

Capitolul 68: Jacques Lacarrière, Heródoto y el descubrimiento de la tierra, Espasa-Calpe, Madrid, 1973, p. 56 (linia despărțitoare dintre civilizație și barbarie); Herodot, Istorii, I, 1–5 (originea dușmăniei dintre occidentali și orientali).

Capitolul 69: Emmanuel Levinas, Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad, Sígueme, Salamanca, 2006, p. 100 (Celălalt este decisiv în evoluția lucrurilor).

Capitolul 70: Ovidiu, Metamorfoze, II, 833 (răpirea Europei și căutarea ei de către Cadmos); Hatem N. Akil, The Visual Divide between Islam and the West, 2016, p. 12 (etimologia cuvântului „Europa“).

Capitolul 71: Ryszard Kapuściński, Viajes con Heródoto, 2006, pp. 56, 292 și 305 (revendicarea lui Herodot); Herodot, Istorii, III, 38 (puterea obiceiurilor); Luciano Canfora, Conservazione e perdita dei classici, pp. 9 și 29 (împărțirea operelor în suluri și importanța cutiilor pentru păstrarea lor); Plinius cel Bătrân, Naturalis historia, XIII, 26, 83 (durata de viață a unui sul de papirus); J.M Coetzee, „¿Qué es un clásico?, una conferencia“, în Costas extrañas. Ensayos 1986–1999, 2004, p. 27 (clasic este ceea ce supraviețuiește oricărui

barbarii).

Capitolul 72: Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, pp. 574–577 (scânteia luciferică); Luis Beltrán, *Anatomía de la risa*, 2011, pp. 14–25 (cultura primitivă era, în esență, egalitară și veselă); Andrés Barba, *La risa caníbal*, 2016, p. 35 (Aristofan a instaurat posibilitatea ca umorul să fie folosit ca armă politică); Ortega y Gasset, *Meditaciones del Quijote*, *Obras completas I*, 1983, p. 396 (comedia este genul literar al partidelor conservatoare);

Capitolul 73: Isocrate, *Panegiric*, 50 (cetățenia culturală); Iulian Apostatul, *Contra galileenilor*, 229E (posibilitățile profesionale pentru un student grec din Antichitate); W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig, 1917, 578.2–13 (inscripția din Teos) și 577.4–5, 50–53 (inscripția din Pergam).

Capitolul 74: E.G. Turner, *Greek Papyri: An Introduction*, Oxford, 1980, p. 77 (o mumie însoțită de Iliada în eternitate); Plutarh, *Vieți paralele*. Nicias, 29, 2 (sunt lăsați în viață grecii care știu să recite versuri din Euripide); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 61–67 (biblioteci elene).

Capitolul 75: Plutarh, *Vieți paralele*. Nicias, Demostene, 4 și 11 (legenda despre depășirea problemelor de către Demostene); Quintilian, *Arta oratorică*, X, 3, 30 (Demostene învață să se concentreze în ciuda zgomotului valurilor); Aristofan, *Viespile*, 836 și urm. (judecarea unui câine pentru că a mâncat o bucată de brânză); Herodot, *Istории*, VIII, 74–83 (cearta din ajunul bătăliei de la Salamina); Pseudo-Plutarh, *Viața celor zece oratori*, I, 18 (Antiphon deschide un cabinet pentru consolări); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 2004, p. 248 (conferințele itinerante din Antichitate); Gorgias, *Elogiul Elenei*, 8 (cuvântul este un stăpân puternic); Matei, 8 (un cuvânt al tău va fi de ajuns pentru a-mi vindeca servitorul).

Capitolul 76: <https://www.nytimes.com/roomfordebate/2011/01/05/does-one-word-change-huckleberry-finn> (dezbateră despre edițiile „igienizate” din Huck Finn și Tom Sawyer de Mark Twain); James Finn Garner, *Cuentos infantiles políticamente correctos*, Barcelona, 1995, p. 15 (versiunea Scufiței Roșii sensibile la minorități); Pausanias, *Călătorie în Grecia*, I, 30, 1

(descrierea Academiei platoniciene); Platon, Republica, VI, 514a–517a (mitul peșterii); Platon, Republica, III, 386a–398b (cenzura literară a statului ideal); Platon, Legile, VII, 801d–802b (poetii nu vor putea compune nimic care să contrazică ceea ce orașul consideră legal, corect, frumos sau bun); George Orwell, 1984, Barcelona, 2000, pp. 58–60 (până în anul 2050, toată literatura va fi complet rescrisă); Platon, Legile, VII, 811c-e (propria sa operă ca program educativ); Flannery O'Connor, „La esencia y el alcance de la ficción“, în *El negro artificial y otros escritos*, Madrid, 2000, p. 12 (cărțile edificatoare ca drum sigur, dar fără speranță); Santiago Roncagliolo, „Cuentos para niños malos“, *El País*, 15/12/2013 (cenzura literară și PlayStation); <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/soas-university-of-london-students-union-white-philosophers-curriculum-syllabus-a7515716.html> (sindicatul studenților de la Universitatea din Londra propune eliminarea din programa de studii a lui Platon, Descartes, Kant și Bertrand Russell).

Capitolul 77: Callimachos, Epigrame, 25 (moartea lui Cleombrotos pentru că citise un dialog al lui Platon); Ramón Andrés, *Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente*, Acantilado, Barcelona, 2015, pp. 325–328 (febra suicidară provocată de Werther); H.P. Lovecraft, „Historia del Necronomicón“, în *Narrativa completa*, vol. II, Valdemar, Madrid, 2007, pp. 227–229 (povestea fictivă a cărții *Necronomicon* și a traducerilor sale); Rafael Llopis Paret, prolog la *Los mitos de Cthulhu*, Alianza, Madrid, 1969, pp. 43–44 (glume și escrocherii în jurul cărții *Necronomicon*); *Las mil y una noches*, traducere și note de Juan Vernet, Planeta, Barcelona, 1990, p. 44 (cartea otrăvită a medicului Ruian); Alexandre Dumas, *La reina Margot*, Catedra, Madrid, 1995, pp. 655–663 (tratatul de șoimărie otrăvit); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, p. 572 (victima se otrăvește singură, citind); Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, pp. 390–391 (cărți-bombă).

Capitolul 78: Galenus, XV, p. 24, ed. Kühn (focul și cutremurele de pământ sunt cele mai frecvente cauze ale distrugerii cărților); F. Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Destino, Barcelona, 2011, pp. 270 și 297 (biblioclastia nazistă și atacurile împotriva cărților lui Joyce); J. Marchamalo, *Tocar los libros*, Fórcola, Madrid, 2016, p. 92 (Joyce speră să treacă mai ușor prin purgatoriu); Heinrich Heine, *Almanzor*, vv. 242–243

(„Acolo unde se ard cărți se vor arde, până la urmă, și oameni“); Jorge Luis Borges, „El congreso“, în *Obras completas*, vol. III, Emece, Barcelona, 1989, p. 31 („O dată la câteva veacuri, trebuie arsă Biblioteca din Alexandria“).

Capitolul 79: Plutarh, *Vieți paralele. Cezar*, 49 (Cleopatra înfășurată într-un covor); Lucanus, *Farsalia*, X, 439–454 (Cesar asediat în palatul din Alexandria) și 486–505 (soldații lui Cezar au provocat incendiul din port); Cezar, *Războiul civil*, III, 111 (ard corăbii); Hirtius, *De bello alexandrino*, 1 (clădirile din Alexandria nu erau făcute din lemn); Seneca, *Despre liniștea spiritului*, 9, 5 (în Alexandria au ars 40 000 de cărți); Dio Cassius, *Istoria romană*, XLII, 38, 2 (incendiul a distrus depozitele de cereale și de cărți); Orosius, *Istorie*, VI, 15, 31 (sulurile arse se aflau întâmplător în depozitele din port).

Capitolul 80: Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVII, 7, 3 (amenințări și atacuri ale lui Caracalla la adresa înțelepților de la Muzeu) și 22, 1–23, 3 (un Zid al Berlinului la Alexandria); Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, XXII, 16, 15 (biblioteca din cartierul Bruchion a fost distrusă în anul 272 î.Hr.), Paul Auster, *El país de las últimas cosas*, Edhasa, Barcelona, 1989, pp. 106–132 (Anna printre ruinele Bibliotecii Naționale); Michael Holquist, prolog la ediția *The Dialogic Imagination* de M. Bahtin, Texas University Press, 1981, p. 24 (Bahtin răsucindu-și țigările din paginile singurului manuscris al cărții sale).

Capitolul 81: Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXII, 16, 15 (înclinația locuitorilor de Alexandria către revolte de stradă); Rufinus, XI, 22–30 și Sozomen, *Istorie ecleziastică*, VII, 15 (tulburări și jafuri la Serapeum); Socrate Scolasticul, *Istoria ecleziastică*, V, 16 (distrugerea de la Serapeum) și VI, 15 (asasinarea Hypatiei); enciclopedia bizantină Suda, s.v. Théon (ultimul oaspete la Muzeu); Damascius, *Viața lui Isidor*, fragmentul 102 (Hypatia își oripilează elevul arătându-i sângele ei menstrual); Juan de Nikiu, *Crónica*, LXXXIV, 87–103 (Hypatia, vrăjitoarea care folosea farmece satanice); Palladas în *Antologia greacă*, IX, 400 (poem dedicat Hypatiei); Maria Dzielska, *Hipatia de Alejandría*, Siruela, Madrid, 2004 (biografia Hypatiei).

Capitolul 82: Eutychius, *Anale*, II, p. 316, ed. Pococke (scrisoarea lui Amr: „Am cucerit Alexandria“); Ibn al-Kifti, *Crónica de hombres sabios* (întâlnirea lui Amr cu eruditul creștin și tragicul destin al cărților); Luciano Canfora, *La*

biblioteca desaparecida, Trea, Gijón, 1998, pp. 79–92 (Amr și Omar); Fernando Báez, Nueva historia universal de la destrucción de libros, Destino, Barcelona, 2011, pp. 78–81 (dovezi pro și contra tezei distrugerii musulmane).

Capitolul 83: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2334707.stm (inaugurarea noii Biblioteci din Alexandria).

Capitolul 84: Ivan Lovrenovic, „The Hatred of Memory“, New York Times, 28 mai 1994 (un martor descrie bombardarea Bibliotecii din Sarajevo); Arturo Pérez Reverte, „Asesinos de libros“, Patente de corso (1993–1998), Suma de Letras, Madrid, 2001, pp. 50–53 (impresii despre dezastru); Ray Bradbury, Fahrenheit 451, Debolsillo, Barcelona, 2015, p. 90 („fluturi negri“); Națiunile Unite, Comisia de Experți din fosta Iugoslavie, 1994, anexa VI, paragrafele 183–193 (distrugerea intenționată a bunurilor culturale); Juan Goytisolo, Cuaderno de Sarajevo, anotaciones de un viaje a la barbarie, El País Aguilar, Madrid, 1993, pp. 56–57 (ziua în care a ars biblioteca); Jorge Carrión, Librerías, Anagrama, Barcelona, 2014, p. 111 (Mein Kampf pe acoperiș); L.D. Reynolds și N.G. Wilson, Copistas y filólogos, Gredos, Madrid, 1995, pp. 18 și urm. (simboluri și urme textuale ale lucrărilor alexandrine în operele care au supraviețuit).

Capitolul 85: Jesús Marchamalo, Tocar los libros, Fórcola, Madrid, 2016, p. 51 (cărți consolatoare în cele mai sinistre locuri); Leonora Carrington, Memorias de abajo, Alpha Decay, Barcelona, 2017, p. 68 (Leonora Carrington îl citește pe Unamuno într-un spital de psihiatrie din Santander); Nico Rost, Goethe en Dachau, ContraEscritura, Barcelona, 2016, p. 35 (biblioteci în lagăre de concentrare), p. 237 (vitaminele L și V), p. 146 (clubul de lectură), p. 251 (refuz), p. 56 (un fel de comunicare europeană); Monika Zgustová, Vestidas para un baile en la nieve, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017, pp. 13–14 și 215 (cărțile Galiei și Elenei în gulag); Viktor Frankl, El hombre en busca de sentido, Herder, Barcelona, 1983, p. 24 (distrugerea manuscrisului conținând opera sa) și p. 44 (în mod paradoxal, intelectualii suportau mai ușor condițiile de la Auschwitz, în comparație cu alți prizonieri mai zdraveni); Michel del Castillo, Tanguy, Ikusager, Vitoria-Gasteiz, 2010, p. 104 (Tolstoi la Auschwitz); Javier Barrio, „Eulalio Ferrer, la memoria de El Quijote“, El País, 26 aprilie 1990 (Don Quijote la schimb cu

țigări).

Capitolul 87: Amelia Valcárcel conversând cu Emilio Lledó în „Crisis de valores y ética democrática“, dialog care a avut loc pe 22 noiembrie 2013 în cadrul ciclului intitulat „El Mundo que Queremos“, https://www.youtube.com/watch?v=c_gZcZFq-YE (grecii au început să fie la fel de ciudați ca noi); René Berger și Solange Ghernaouti-Hélie, *Technocivilisation*, EPFL Press, 2010, p. 1 (etimologia termenului „ordinator“); Paul Auster, *The Invention of Solitude*, Sun Publising, 1982, p. 136 (gânduri despre traducere); Plutarh, *Despre norocul sau vitejia lui Alexandru*, I, 6, 329cd (a ordonat tuturor să considere că lumea întreagă era patria lor); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK, Oviedo, 2017, pp. 88–94 (visul lui Alexandru, Eratostene și noua hartă a lumii); George Steiner, *La idea de Europa*, Siruela, Madrid, 2005, p. 68 (ei nu au trimis niciodată vreo corabie ca să întrebe de noi), Rafael Argullol, *Visión desde el fondo del mar*, Acantilado, Barcelona, 2010, p. 708 („A călătorit!“).

II. Roma

Capitolul 1: Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, 7 (fratricid întemeietor), 8 (primii romani, indivizi condamnați și oameni cu origine dubioasă) și 9 (răpirea sabinelor); Mithridates, în Sallustius, *Istории*, IV, 69, 17 („Chiar de la început, romanii nu au avut nimic, doar ceea ce au furat“).

Capitolul 2: Orosius, *Istории contra păgânilor*, IV, 12 (singurul an fără războaie); Mary Beard, *SPQR, Crítica*, Barcelona, 2016, pp. 187 și urm. (efortul de război roman); Iulius Cezar, *Războiul gallic*, II, 33 (53 000 de prizonieri vânduți ca sclavi la fața locului).

Capitolul 3: Michael von Albrecht, *Historia de la literatura romana*, Herder, Barcelona, 1997, p. 78 (context cultural); Mary Beard și John Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, Alianza, Madrid, 2015, p. 38 (Grecia

inventează, iar Roma dorește); Horațiu, Epistole, II, 1, 156 (Grecia cucerită și-a invadat ferocele învingător); Valerius Maximus, Fapte și cuvinte vrednice de luare aminte, II, 2, 3 (o delegație din Grecia se adresează Senatului roman în limba greacă); George Steiner și Cécile Ladjali, Elogio de la transmisión, Siruela, Madrid, 2005, p. 159 (fabula fără viitor a lui Canetti).

Capitolul 4: Cicero, Brutus, 72 (locul nașterii literaturii latine); Hipólito Escolar, Manual de historia del libro, Gredos, Madrid, 2000, p. 88 (romanii adaptează alfabetul etrusc); Titus Livius, De la fundarea Romei, XXVII, 37, 7 (poetul Livius Andronicus primește sarcini); Michael von Albrecht, Historia de la literatura romana, Herder, Barcelona, 1997, p. 127 (biografia lui Livius Andronicus); Jesús Marchamalo, Tocar los libros, Fórcola, Madrid, 2016, p. 62 (o carte la fiecare 30 de secunde).

Capitolul 5: Plutarh, Vieți paralele. Aemilius Paullus, 28, 6 (biblioteca macedoneană); Strabon, Geografia, XIII, 1, 54 (biblioteca lui Sulla); Canfora, La biblioteca desaparecida, Trea, Gijón, 1998, pp. 29–32 și 51–56 (peripețiile bibliotecii lui Aristotel); Isidor, Etimologii, VI, 5, 1 (biblioteca lui Lucullus); Plutarh, Vieți paralele. Lucullus, 42, 1 (recepția muzelor în biblioteca lui Lucullus); F. Scott Fitzgerald, El gran Gatsby, Plaza y Janés, Barcelona, 1975, p. 56 (biblioteca adusă din Europa pentru Gatsby); Iuvenal, Satire, III, 60 (nu poate suporta orașul plin de greci); Terențiu, Soacra, al doilea prolog (la Roma, teatrul intră în competiție cu spectacolele pugilistice și acrobatice); Mary Beard, SPQR, Crítica, Barcelona, 2016, p. 215 (Plaut glumește numindu-se pe sine însuși „barbar“).

Capitolul 6: Francine Prose, Peggy Guggenheim: The Shock of the Modern, Yale University Press, 2015, pp. 28 și urm. (Peggy Guggenheim fuge de la Paris și Marsilia); Serge Gilbaut, De cómo Nueva York robó la idea de arte moderno, Mondadori, Madrid, 1990, pp. 86–93 (dorința intensă de a transforma orașul New York în noua capitală a culturii); Irving Sandler, El triunfo de la pintura norteamericana, Alianza, Madrid, 1996, p. 65 (relații dintre artiștii emigranți și cei nord-americani); Jackson Pollock, „My Painting“, în Barbara Rose (ed.), Pollock: Painting, New York, 1980, p. 97 (e foarte important ca marii artiști europeni să fie cu noi); Vladimir Nabokov, „Carta a Altagracia de Jannelli del 16 de noviembre de 1938“, în Dmitri Nabokov, Vladimir Nabokov Selected Letters, 1940–1977, Harcourt Brace

Jovanovich, 1989 („Ceea ce mă fascinează la civilizația nord-americană este tocmai această atingere a lumii vechi“); Román Gubern, *Historia del cine*, Dánae, Barcelona, 1971, p. 117 (originea creatorilor marilor studiouri cinematografice); Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16, Madrid, 1997, p. 79 (valuri de emigranți europeni în cinematografia nord-americană); Joseph McBride, *Tras la pista de John Ford*, T&B, Madrid, 2004, p. 40 (mitul originii irlandeze a lui John Ford).

Capitolul 7: Diogenes Laertios, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, III, 19 (Platon vândut ca sclav); P. Hunt, *Ancient Greek and Roman Slavery*, Wiley-Blackwell, Hoboken, 2017, pp. 93 și urm. (sclavii greci și cultura romană); Mary Beard, *SPQR, Crítica*, Barcelona, 2016, p. 351 (sclavia în cifre); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 76 și urm. (sclavii bibliotecari ai lui Cicero); Cicero, *Scrisori către Atticus*, VI, 4a, 1 (minunata lucrare de bibliotecar a lui Tiron); Cicero, *Scrisori către membrii familiei*, 13, 77, 3 (Dionysios, hoțul de cărți); Janet Duisman Cornelius, *When I Can Read My Title Clear: Literacy, Slavery, and Religion in the Antebellum South*, Columbia S.C., 1991 (pedepsele pentru sclavii nord-americani care învață să citească); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza, Madrid, 2002, p. 388 (stăpânii de sclavi credeau în forța cuvintelor; din acest motiv le interziceau sclavilor să citească); Jesper Svenbro, „La Grecia Arcaica y Clásica: La invención de la lectura silenciosa“, în G. Cavallo și R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, pp. 81–82 (lectura ca sodomie).

Capitolul 8: Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 21 (cărți scrise pe scoarță de copac); Callimachos, *Aitia*, fragmentul 73 Pfeiffer (mesaj de iubire scrijelit pe un copac); Vergiliu, *Bucolice*, X, 53–54 (numele iubiților cresc odată cu scoarța copacilor pe care au fost scrise).

Capitolul 9: Charles W. Hedrick Jr., „Literature and communication“, în Michael Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, Oxford University Press, New York, 2011, pp. 180 și urm. (cărți și relații sociale); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, IV, 7, 2 (Regulus organizează promovarea cărții sale oribile); Marțial, *Epigrame*, V, 16, 10 („Paginile mele sunt apreciate doar dacă-s gratis“) și VI, 82 („De ce porți o togă-atât de rea?“); Cato citat de Aulus Gellius în *Noaptea atice*, X, 2, 5

(„Poezia nu stă la loc de cinste“); Mario Alighiero Manacorda, *Historia de la educación*, 1. De la antigüedad al 1500, Siglo XXI, Mexic, 2006, pp. 131 și urm. (învățămintul, o profesie umilă și disprețuită); Tacitus, *Anale*, III, 6, 4 (origini obscure).

Capitolul 10: Cicero, *Scrisori către Atticus*, XIII, 21a, 2 (copia piratată de Caerellia); Valerius Maximus, *Fapte și cuvinte vrednice de luare aminte*, IV, 4 (Cornelia se îngrijește de educația copiilor săi); Plutarh, *Vieți paralele*. Caius Gracchus, 19 (salonul literar al Corneliiei); Sallustius, *Conjurația lui Catilina*, 25, 2 (Sempronia, cititoare în latină și greacă); Cicero în Lactanțiu, *Instituțiile divine*, I, 15, 20 (fiica extrem de erudită a lui Cicero); Plutarh, *Vieți paralele*. Pompei, 55 (soția lui Pompei cânta la liră și îi plăceau geografia, literatura și discuțiile filosofice); Suetonius, *Despre grămăticii iluștri*, 16, 1 (relații suspecte între un sclav cult și fiica stăpânului); Iuvenal, *Satire*, VI, 434–456 (caricaturizarea femeilor care au citit mai mult decât bărbații); Martha Asunción Alonso, Wendy, *Pre-Textos*, Valencia, 2015, p. 74 („nu mereu și nu tuturor la fel / ne rămâne indestructibil, / ca un zeu ori un diamant, / cuvântul“).

Capitolul 11: W.V. Harris, „Literacy and Epigraphy“, *ZPE*, 1983, 52, pp. 87–111 (date despre alfabetizare în Pompeii); Ausonius, *Exortație către nepotul meu*, 2, 15 și urm. („Nu te speria dacă la școală răsună multe lovituri de biciușcă“); Agustin, *Cetatea lui Dumnezeu*, XXI, 14 („Cine nu ar da înapoi, cu groază, preferând să moară, în caz că ar avea de ales între moarte și întoarcerea la copilărie?“); H.-I. Marrou, *Historia de la educación en la Antigüedad*, Akal, Madrid, 2004, p. 347 (meseria prost plătită a învățătorilor); Horațiu, *Satire*, I, 6, 74 (copiii pe drumul spre școală, cu punga și tăblițele lor); Ovidiu, *Arta iubirii*, II, 395 (tăblițele și infidelitățile); Persius, *Satire*, III, 10–14 (picături mari de cerneală); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, pp. 96 și 122 (cerneluri și tăblițe antice).

Capitolul 12: Prudentius, *Peristephanon*, IX (martiriul învățătorului Sf. Casian, asasinat de elevii săi); Quintilian, *Arta oratorică*, I, 3, 14–17 (împotriva pedepselor corporale la școală), Horațiu, *Satire*, I, 25–26 (preceptorii simpatici oferă biscuiți copiilor ca să învețe primele litere); Petronius, *Satyricon*, IV, 1 (acum copiii învață jucându-se); H.-I. Marrou,

Historia de la educación en la Antigüedad, Akal, Madrid, 2004, pp. 352–353 (teorii pedagogice indulgente în școala romană).

Capitolul 13: Yuval Noah Harari, *Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad*, Debate, Barcelona, 2014, p. 15 (cronologia umanității); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, p. 328 (graffiti); Vladimir Nabokov, *Pálido fuego*, Anagrama, Barcelona, 2006, p. 143 (suntem absurd de obișnuiți cu miracolul scrisului).

Capitolul 14: Marțial, *Epigrame*, XIV, 5 (ceara închisă la culoare să nu-ți întunece ochii istoviți); Quintilian, *Arta oratorică*, X, 3, 31 (recomandare pentru cititorii cu vederea slabă); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXVII, 16, 64 (smaraldul lui Nero); Edward Grom și Leon Broitman, *Ensayos sobre historia, ética, arte y oftalmología*, Caracas, 1988 (istoria ochelarilor); Umberto Eco, *El nombre de la rosa*, Lumen, Barcelona, 1983, p. 95 (un misterios instrument optic produce uimire); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XIII, 23, 74–77 (papirus nefinisat și papirus fin); Marțial, *Epigrame*, I, 117, 16 (suluri netezite cu piatră ponce) și IV, 89, 2 („ombilicurile“ cărților); Vitruviu, *Despre arhitectură*, II, 9, 13 (proprietățile uleiului de cedru împotriva insectelor); Lucian din Samosata, *Contra un ignorante que compraba muchos libros*, Barcelona, 2013, pp. 46 și 67 (satirizarea colecționarului incult).

Capitolul 15: Marțial, *Epigrame*, II, 1, 5 (o carte copiată într-o oră); Catullus, *Poeme*, XIV („...mă voi duce / Pe la librari“); Marțial, *Epigrame*, I, 117, 9 (publicitate ascunsă pentru o librărie anume); I, 2 și 113, și IV, 72 (librarii menționați de Marțial); Horațiu, *Epistole*, I, 20 (cartea impertinentă și exhibiționistă); Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995, pp. 12–15 (apar cititorii anonimi, dincolo de cerul de prieteni).

Capitolul 17: Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2014, pp. 53–54 (despre dialogul dintre biblioteci și librării); Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Domițian, 10, 1 (executarea unui istoric incomod, a copiștilor și librarilor care îi difuzau opera); George Borrow, *La Biblia en España*, Cid, Madrid, 1967, pp. 223, 234, 247, 289 și 300 (portrete de librari spanioli).

Capitolul 18: Françoise Frenkel, *Una librería en Berlín*, Seix Barral, Barcelona, 2017, p. 20 (învățarea meseriei de librăreasă); Jorge Carrión, *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2013, pp. 112–114 (iubire-ură față de cărțile lui Hitler și Mao Zedong); Jonathan Spence, *Mao Zedong. A Life*, Penguin Books, New York, 2006 (cum a deschis Mao Zedong o librărie și cum, datorită succesului comercial al acestei aventuri, a putut să se dedice în tihnă distrugerii capitalismului); <http://www.abc.es/cultura/libros/abci-mein-kampf-exito-ventas-alemania-201801180148> (Hitler, autor de bestseller).

Capitolul 19: C. Pascual, F. Puche și A. Rivero, *Memoria de la librería*, Trama, Madrid, 2012 (energia librăriilor, influența asupra străzilor pe care se află); Jon Kimche, în Stephen Wadhams (ed.), *Remembering Orwell*, vol. I: *An Age to Read*, Harmondsworth, 1984 (experiența lui Orwell ca librar); *Barómetro de los hábitos de lectura y compra de libros en España en 2017*, Federación de Gremios de Editores de España (numărul cititorilor din Aragón); Aránzazu Sarría Buil, *Atentados contra librerías en la España de los setenta, la expresión de una violencia política*, în Marie-Claude Chaput, Manuelle Peloille (eds.), *Sucesos, guerras, atentados*, PILAR, Paris, 2009, pp. 115–144 (atacuri împotriva librăriilor în timpul Tranziției); https://elpais.com/diario/1976/11/27/ultima/217897202_850215.html (noiembrie 1976: explozia unei bombe la librăria Pórtico din Zaragoza); https://elpais.com/diario/1976/05/25/sociedad/201823203_850215.html (mai 1976: o librărie jefuită la fiecare două săptămâni); Salman Rushdie, Joseph Anton, Barcelona, 2012 și Fernando Báez, *Nueva historia universal de la destrucción de libros*, Barcelona, 2011, pp. 300–301 (afacerea Rushdie).

Capitolul 21: John W. Maxwell, *Tracing the Dynabook: A Study of Technocultural Transformations*, University of British Columbia, 2006 (computerul personal ca evoluție a cărții); Ewan Clayton, *La historia de la escritura*, Siruela, Madrid, 2015, p. 322 (tradiția manuscrisă ajunge în epoca digitală).

Capitolul 22: Izet Sarajlić, *Después de mil balas*, Seix Barral, Barcelona, 2017, p. 90 („Și eu, fraierul, aproape că i-am crezut!“).

Capitolul 23: C.H. Roberts și T.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, p. 76 (într-un codex încapă de șase ori mai mult text decât într-un sul); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, VII, 21,

85 (Cicero afirmă că a văzut o Iliada care încăpea în coaja unei nuci); E.G. Turner, *Greek Papyri. An introduction*, Oxford, 1980, p. 204 (un vânzător de cărți la domiciliu în Roma antică); Guglielmo Cavallo, „Entre el volumen y el codex. La lectura en el mundo romano“, în G. Cavallo și R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, pp. 111 și urm. (nașterea codexului și creșterea numărului de cititori).

Capitolul 24: Marțial, *Epigrame*, X, 8 („Vrea Paula să-mi fie cu orice preț nevastă,/ Dar nu mă ispitește asemenea năpastă“); Marțial, *Apophoreta*, 183–196 (epigrame despre cărți); Marțial, *Epigrame*, I, 2 (promovarea propriei cărți în format de codex); Guglielmo Cavallo, „Entre el volumen y el codex. La lectura en el mundo romano“, în G. Cavallo și R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Taurus, Madrid, 2001, p. 143 (preferința creștinilor pentru codex).

Capitolul 25: Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, pp. 120–135 (de la sul la codex); https://elpais.com/tecnologia/2019/01/07/actualidad/1546837065_279280.htm (televizoare pliabile); Hipólito Escolar, *Manual de historia del libro*, Gredos, Madrid, 2000, pp. 99–100 (înlocuirea și supraviețuirea sulului).

Capitolul 26: Agustín Sánchez Vidal, *Historia del cine*, Historia 16, Madrid, 1997, pp. 9–10 (pelicule de film transformate în piepteni); Themistios, *Discursuri*, IV 59d–60c, și Ieronim, *Epistole*, 141 (efortul de a salva bibliotecile din Constantinopol și Cezareea).

Capitolul 27: Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Caius Iulius Cezar, 82, 2 (asasinarea lui Cezar); Barry Strauss, *La muerte de César*, Palabra, Madrid, 2016 (cel mai faimos asasinat din istorie); Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Caius Iulius Cezar, 44, 2 (Cezar avea în plan să construiască o bibliotecă publică la Roma); Ieronim, *Epistole*, 33, 2 (Varro a scris un tratat despre biblioteci); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, VII, 30, 115 și XXXV, 2; Isidor, *Etimologii*, 6, 5, 1 (date despre biblioteca lui Asinius Pollio); T. Keith Dix, „Public Libraries in Ancient Rome: Ideology and Reality“, *Libraries & Culture* 29, 1997, p. 289 (biblioteci ca mijloc de recunoaștere oficială și de integrare în canon); Marțial, *Epigrame*, IX, prefață (Marțial și busturile din biblioteci); Aulus Gellius, *Noaptele atice*, XIX, 5 (discuții nocturne despre Aristotel și zăpadă); Fronto, *Epistole*, IV, 5, 2

(Marcus Aurelius și Fronto duc acasă cărți împrumutate de la bibliotecile romane); Filippo Coarelli, *La Colonna Traiana*, Colombo, Roma, 1999 (Columna lui Traian ca un sul din piatră); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 88–94 (reconstrucția bibliotecilor romane).

Capitolul 28: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 95–98 (bibliotecile din băile romane); Marțial, *Epigrame*, VII, 34, 4–5 („Ce-i mai rău decât Nero?”); Seneca, *Epistole către Lucilius*, 56, 1–2 (hărmălaia de la terme); *Viața Sfântului Teodor Sicheotul*, 20 (putoarea sfinției sale); Clement Alexandrinul, *Stromatele*, VII, 7, 36 (un bun creștin nu vrea să miroasă bine); Jerry Tonner, *Setenta millones de romanos*, Crítica, Barcelona, 2012, pp. 230–231 (desfătărilor apei la Roma).

Capitolul 29: *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), 5.5262 (Plinius cel Tânăr donează o bibliotecă orașului său natal); CIL 10.4760 (biblioteca donată de Matidia); CIL 11.2704 (biblioteca Volsinii); W.V. Harris, *Ancient Literacy*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., și London, 1989, p. 273 (numai două biblioteci cunoscute în Occident); Apuleius, *Florida* XVIII, 8 (biblioteca din Cartagina); L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 113 și urm. (bibliotecile din afara Romei).

Capitolul 30: Oliver Hilmes, *Franz Liszt: Musician, Celebrity, Superstar*, Yale University Press, 2016 (fenomenul fanilor a început cu Liszt); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, II, 3 (călătoria plină de aventuri făcută de un admirator hispanic al lui Titus Livius pentru a-și cunoaște idolul); Horațiu, *Ode*, II, 20; Propertius, *Elegii*, II, 7, și Ovidiu, *Tristele*, IV, 9 și 10 (autorii de succes se simt vedete internaționale); Marțial, *Epigrame*, VII, 88 și XI, 3 (ultimele cărți ale lui Marțial se puteau cumpăra la Viena și în Britannia); Plinius cel Tânăr, *Epistole*, IX, 11 (o librărie la Lyon); Iuvenal, *Satire*, XV, 108 („Dar de unde un cantabru stoic?”); Suetonius, *Viața lui Vergiliu*, 6, 11 (Vergiliu fuge de admiratorii săi).

Capitolul 31: Marțial, *Epigrame*, XII, 31 (descrierea vilei pe care i-a dăruit-o lui Marțial văduva Marcella); Marțial, *Epigrame*, prefața cărții a XII-a (Marțial duce dorul bibliotecilor, teatrelor, reuniunilor, subtilităților, spiritului caustic: desfătărilor Romei).

Capitolul 32: Cicero, Împotriva lui Piso, 22 (Piso „în mijlocul duhorii și mocirlei iubiților săi greci”); Stephen Greenblatt, *El giro*, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 65 și urm. (conversațiile filosofice de la vila lui Lucius Calpurnius Piso); Mary Beard, *Pompeya*, Crítica, Barcelona, 2009, pp. 7 și urm. (vieți întrerupte).

Capitolul 34: Mario Citroni, *Poesia e lettori in Roma Antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995, pp. 459–464 (Ovidiu și expansiunea publicului cititor); Ovidiu, *Tristele*, IV, 10, 21–26 (avertismente paterne: poezia nu-ți dă de mâncare); Marțial, *Epigrame*, V, 34; V, 37 și X, 61 (pasiunea lui Marțial pentru Erotion, sclava lui decedată la 6 ani); Ovidiu, *Arta iubirii*, II, 665 și urm. (prefer o amantă care a depășit vârsta de 35 de ani); Pascal Quignard, *El sexo y el espanto*, Minúscula, Barcelona, 2014, p. 15 (Ovidiu este primul roman care crede că dorința trebuie să fie reciprocă); Ovidiu, *Tristele*, II, 212 (maestrul adulterelor obscene); Plutarh, *Vieți paralele*. Cato cel Tânăr, 25 (Marcia, soția împrumutată); Ovidiu, *Tristele*, II, 207 (i-au adus pierzania două păcate: „poezia și-o oarbă rătăcire”); Ovidiu, *Tristele*, I, 1, 67 („...Eu nu-s Arta iubirii: / Ea și-a luat pedeapsa ce i se cuvenea!”); Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*. Epitomă despre împărați, I, 24 (Augustus l-a pedepsit cu exilul pe poetul Ovidiu pentru că a scris trei cărți despre arta de a iubi); Ovidiu, *Tristele*, III, 1 (versuri surghiunite).

Capitolul 35: Tacitus, *Istorii*, I, 1 (fericirea neașteptată a unei epoci în care este permis să gândești orice vrei și să spui ce gândești); Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Tiberiu, 45, și Tacitus, *Anale*, IV, 34 (procesul lui Cremutius Cordus); Seneca, *Consolație pentru Marcia*, XVI, 1 (femeile au aceeași putere intelectuală ca și bărbații, și aceeași capacitate de a întreprinde acțiuni nobile și generoase); Tacitus, *Anale*, IV, 35 (strălucirea geniilor supuse prigoanei); Luis Gil, *Censura en el mundo antiguo*, Alianza, Madrid, 2007, pp. 190 și urm. (cenzura imperială romană); Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Caligula, 34 (Caligula se gândește să retragă din biblioteci cărțile lui Homer); Aelius Lampridius, *Historia Augusta*. Commodus, 10, 2 (Commodus interzice lectura operelor lui Suetonius sub pedeapsa cu moartea, sfâșiat de fiare sălbatice în amfiteatru); Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVIII, 7 (Caracalla a cochetat cu ideea de a da foc tuturor operelor lui Aristotel); Tacitus, *Viața lui Iulius Agricola*, 2 (ne-am fi pierdut și memoria odată cu vocea, dacă ar fi depins de noi să uităm așa cum tăcem).

Capitolul 36: K. Houston, *The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time*, W.W. Norton & Company, London, 2016, introducere;
<https://www.nytimes.com/2009/07/18/technology/companies/18amazon.html>
(Amazon șterge fără niciun avertisment 1984 din dispozitivele de lectură);
L.D. Reynolds și N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, Gredos, Madrid, 1995, p. 19 (Aristofan din Bizanț inventează un sistem de punctuație); Alberto Manguel, *Una historia de la lectura*, Alianza, Madrid, 2002, pp. 76–79 (vicisitudinile punctuației și separării cuvintelor); Elisa Ruiz García, *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, Madrid, 2002, p. 283 (primele ilustrații au fost introduse în cărți pentru facilitarea lecturii); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXV, 11 (De imaginibus de Varro); Marțial, *Epigrame*, XIV, 186 (un portret al lui Vergiliu pe frontispiciul unui codex); F. Báez, *Los primeros libros de la humanidad*, Fórcola, Madrid, 2013, p. 501 (manuscrise cu anluminuri).

Capitolul 37: L. Casson, *Las bibliotecas del mundo antiguo*, Bellaterra, Barcelona, 2003, pp. 19–20 (cum se intitulau cărțile în primele biblioteci); Xaverio Ballester, *Los mejores títulos y los peores versos de la literatura latina*, Universitat de Barcelona, 1998, și „La titulación de las obras en la literatura romana“, *Cuadernos de Filología Clásica* 24, 1990, pp. 135–156 (monotonia titlurilor din literatura antică); Agustin de Hippona, *Epistole*, II, 40, 2 (titlul pe prima pagină); Leila Guerriero, „El alma de los libros“, http://cultura.elpais.com/cultura/2013/06/26/actualidad/1372256062_358323.1

Capitolul 38: Suetonius, *Viețile celor doisprezece cezari*. Vespasian, 18 (Quintilian, primul profesor universitar); Quintilian, *Arta oratorică*, I, 3, 14–17 (critică pedepsele corporale în școală); X, 1, 4 (în apărarea educației permanente); II, 5, 13 (elevul să facă în așa fel încât profesorul să fie inutil); X, 1, 46–131 (liste paralele cu marii autori); VI, prefață, 10 („Există un fel de invidie care nimicește speranțele mari“).

Capitolul 39: Steven Pinker, *En defensa de la Ilustración*, Paidós, Barcelona, 2018, p. 113 (istoria este scrisă nu atât de învingători, cât de oamenii bogați); Aulus Gellius, *Noptile atice*, VI, 13, 1 (clasicii sunt stăpânii marilor averi); Cicero, *Academica Priora*, 73 (scriitori de a cincea clasă); Fronto citat de Aulus Gellius, *Noptile atice*, XIX, 8, 15 (autori clasici, nu proletari); Silvia

Rizzo, *Il lessico filologico degli umanisti*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 1973, p. 379 (Filippo Beroaldo cel Bătrân recuperează termenul „clasic” în 1496); Irene Vallejo, „Una fábula con porvenir”, în Luis Marcelo Martino și Ana María Risco (eds.), *La profanación del Olimpo*, Teseo, Buenos Aires, 2018, pp. 335–355 (istoria cuvântului „clasic”); Italo Calvino, *Por qué leer los clásicos*, Siruela, Madrid, 2009; Mark Twain, *Disappearance of Literature*, https://www.gutenberg.org/files/3188/3188-h/3188-h.htm#link2H_4_0053; Pierre Bayard, *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, Anagrama, Barcelona, 2007.

Capitolul 40: Euripide, *Troinele*, 1295 și urm. (lamentația Hecubei); Seneca, *Epistole către Lucilius*, 95, 30–31 (despre război); Hannah Arendt, *Entre el pasado y el presente*, Península, Barcelona, 1996, p. 16 („viitorul este cel ce ne duce înapoi în trecut”).

Capitolul 41: Herbert Oppel, „KANWN. Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes und seiner lateinischer Entsprechungen (Regula-norma)”, *Philologus Supplementband XXX*, 1–116 (istoricul termenului „canon”); Plinius cel Bătrân, *Naturalis historia*, XXXIV, 19, 55 (Doryphoros arată proporțiile canonului lui Policlet); Aristotel, *Etica nicomahică*, 1113a 29 (omul superior ca model de comportament); Eusebiu, *Istoria ecleziastică*, VI, 25, 3 (canonul ecleziastic); David Ruhnken, *Historia critica oratorum Graecorum*, Leiden, 1786, p. 386 (prima apariție a conceptului de „canon literar”); Terry Eagleton, *Cómo leer literatura*, Península, Barcelona, 2016, pp. 195–227 (schimbări istorice ale preferințelor literare); J.M Coetzee, „¿Qué es un clásico?, una conferencia”, în *Costas extrañas. Ensayos 1986–1999*, 2004, p. 25 (trecutul ca forță care modelează prezentul).

Capitolul 42: Suetonius, *Despre grămăticii iluștri*, 16, 2 (Quintus Caecilius Epirota se hotărăște să studieze la școală autori în viață); Mary Beard, *SPQR, Crítica*, Barcelona, 2016, p. 503 (versuri vergiliene la Pompeii); Horațiu, *Ode*, I, 1, 35–36 („Printre poeții lirici un loc de-mi dăruie mie”) și III, 30, 1 („mai durabil decât bronzul”); Ovidiu, *Metamorfoze*, XV, 871 („Am încheiat o lucrare pe care mânia lui Iov, Focul sau fierul sau timpul cel lacom n-o pot nimici”); Marțial, *Epigrame*, III, 2 („cornet pentru tămâie sau piper”); Miguel de Cervantes, *Don Quijote de La Mancha*, prima parte, capitolul IX (hârtii pentru mătăsarul din strada Alcaná); William Blades, *Los enemigos de los*

libros, Fórcola, Madrid, 2016, p. 62 (o carte valoroasă e folosită într-o toaletă); https://www.elconfidencial.com/cultura/2015-06-27/asi-muerenlos-libros-que-no-se-venden_899696 (distrugerea și reciclarea cărților care nu se vând). Alberto Olmos, „Los nazis no quemaron tantos libros como nosotros“, https://blogs.elconfidencial.com/cultura/malafama/2016-07-20/nazis-quemar-destruir-libros_1235594.

Capitolul 43: Tibullus, Elegii, III, 13 (= IV, 7) și III, 14, 6 (Sulpicia își mărturisește iubirea și se plânge că e atent supravegheată de unchiul ei); traducerea liberă a versurilor Sulpiciei e inspirată din rescrierea făcută de Leonor Silvestri; Suetonius, Viețile celor doisprezece cezari. Tiberiu, 35, 2; Tacitus, Anale, II, 85, 1, și Digesto, 48, 5, 11 (femei de rang înalt se declară public prostituate pentru a protesta împotriva legii adulterului); Iuvenal, Satire, II, 37 („Unde dormi, lege Iulia?“); Ovidiu, Fastele, II, 583–616 (legenda zeiței Tacita Muta); Eva Cantarella, *Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Cátedra, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997, pp. 181–188 (poemele Sulpiciei supraviețuiesc grație unei erori); María Dolores Mirón, „Plutarco y la virtud de las mujeres“, în Marta González González (ed.), *Mujeres de la Antigüedad: texto e imagen*, ediții digitale ale Universității din Málaga, 2012 (fapte eroice făcute de femei, după Plutarh); Aurora López, *No sólo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso*, Clásicas, Madrid, 1994 (douăzeci și patru de femei romane au publicat cărți).

Capitolul 44: Agustín Sánchez Vidal, *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra, Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011, pp. 38 și urm. (texte și textile).

Capitolul 45: Dio Cassius, *Istoria romană*, LXXVIII, 9, 4 (Caracalla acordă cetățenia tuturor locuitorilor liberi din imperiu); Mary Beard, *SPQR, Crítica*, Barcelona, 2016, p. 561 (edictul lui Caracalla); Aelius Aristides, *Elogiu Romei*, XXVI, 60 („nimeni dintre cei demni de încredere nu e străin“); Luca Scuccimarra, *Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII*, KRK, Oviedo, 2017, pp. 127–140 (cosmopolitism roman); Stephen Greenblatt, *El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno*, Crítica, Barcelona, 2014, p. 81 (ceea ce părea a fi stabil era de fapt foarte fragil).

Capitolul 46: Ammianus Marcellinus, Istorie romană, XIV, 6, 18 („Bibliotecile stau întotdeauna închise ca mormintele”); Erich Auerbach, Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media, Seix Barral, Barcelona, 1966, pp. 229 și urm. (numărul de cititori la trecerea dinspre Antichitate spre Evul Mediu).

Capitolul 47: Catherine Nixey, La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico, Taurus, Barcelona, 2018, pp. 19 și urm. (împăratul Iustinian le interzice păgânilor să mai predea și desființează Academia); L.D. Reynolds și N.G. Wilson, Copistas y filólogos, Gredos, Madrid, 1995, pp. 81 și urm. (biblioteci monastice în secolele întunecate); F. Báez, Los primeros libros de la humanidad, Fórcola, Madrid, 2013, pp. 501 și urm. (anluminurile manuscriselor); S. Greenblatt, El giro, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 23 și urm. (căutătorii de cărți în perioada umanistă); L.D. Reynolds și N.G. Wilson, Copistas y filólogos, Gredos, Madrid, 1995, p. 121 (apetitul umaniștilor pentru textele clasice); Reinhard Wittmann, „¿Hubo una revolución en la lectura a finales del siglo XVIII?”, în G. Cavallo și R. Chartier (eds.), Historia de la lectura en el mundo occidental, Taurus, Madrid, 2001, pp. 497–537 (mania cititului și cifre ale alfabetizării).

Capitolul 48: Stefan Zweig, Mendel el de los libros, Acantilado, Barcelona, 2015, p. 57 (cărțile se scriu pentru a uni ființele umane); Walter Benjamin, „Tesis de filosofía de la historia“, Discursos interrumpidos I, Taurus, Madrid, 1973, p. 182 („Nu există document de cultură care să nu fie în același timp și barbar”).

Epilog

Jeanne Cannella Schnitzer, „Reaching Out to the Mountains: The Pack Horse Library of Eastern Kentucky“, The Register of the Kentucky Historical Society, vol. 95, nr. 1, 1997, pp. 57–77 (bibliotecare călare în Kentucky); Yuval Noah Harari, Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad, Debate, Barcelona, 2014, p. 122 (mitologia avea foarte puține

șanse să supraviețuiască).

Bibliografie

Adichie, Ch.N., El peligro de la historia única, trad. de Cruz Rodríguez Juiz, Random House, Barcelona, 2018 (ed. orig.: The Danger of a Single Story, 2009).

Aguirre, J., Platón y la poesía, Plaza y Valdés, Madrid, 2013.

Altares, G., Una lección olvidada. Viajes por la historia de Europa, Tusquets, Barcelona, 2018.

Andrés, R., Semper dolens. Historia del suicidio en Occidente, Acantilado, Barcelona, 2015.

Argullol, R., Visión desde el fondo del mar, Acantilado, Barcelona, 2010.

Auerbach, E., Lenguaje literario y público en la Baja Latinidad y en la Edad Media, trad. de Luis López Molina, Seix Barral, Barcelona, 1966 (ed. orig.: Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter, 1957).

Báez, F., Los primeros libros de la humanidad. El mundo antes de la imprenta y el libro electrónico, Fórcola, Madrid, 2013.

Báez, F., Nueva historia universal de la destrucción de los libros. De las tablillas sumerias a la era digital, Destino, Barcelona, 2011.

Bahtin, M., La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento. El contexto de François Rabelais, trad. de Julio Forcat și César Conroy, Barral, Barcelona, 1971 (ed. orig.: M. Bahtin, Tvorschestvo Fransua Rable i narodnaia kul'tura srednevekov'ia i Renessansa, 1965).

Barba, A., La risa caníbal. Humor, pensamiento cínico y poder, Alpha Decay,

Barcelona, 2016.

Basanta, A., (ed.), *La lectura, CSIC y Los libros de la Catarata*, Madrid, 2010.

Basanta, A., *Leer contra la nada*, Siruela, Madrid, 2017.

Bayard, P., *Cómo hablar de los libros que no se han leído*, trad. de Albert Galvany, Anagrama, Barcelona, 2008 (ed. orig.: *Comment parler des livres que l'on n'a pas lus?*, 2007).

Beard, M., *Mujeres y poder: un manifiesto*, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *Women & Power*, 2017).

Beard, M., *SPQR. Una historia de la antigua Roma*, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2016 (ed. orig.: *SPQR. A History of Ancient Rome*, 2015).

Beard, M. și J. Henderson, *El mundo clásico: Una breve introducción*, trad. de Manuel Cuesta, Alianza, Madrid, 2016 (ed. orig.: *Classics. A Very Short Introduction*, 1995).

Beltrán, L., *Estética de la risa. Genealogía del humorismo literario*, Ficticia, México, 2016.

Beltrán, L., *La imaginación literaria. La seriedad y la risa en la literatura occidental*, Montesinos, Barcelona, 2002.

Benjamin, W., *Desembalo mi biblioteca. Un discurso sobre el coleccionismo*, trad. de Fernando Ortega, José J. de Olañeta, Mallorca, 2015 (ed. orig.: *Ich packe meine Bibliothek aus. Eine Rede über das Sammeln*, 1931).

Benjamin, W., *Discursos interrumpidos I*, trad. de Jesús Aguirre, Taurus, Madrid, 1973.

Bernal, M., *Atenea negra*, trad. de Teófilo de Lozoya, Crítica, Barcelona, 1993 (ed. orig.: *Black Athena. The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 1987).

Blades, W., Los enemigos de los libros. Contra la biblioclastia, la ignorancia y otras bibliopatías, trad. de Amelia Pérez de Villar, Fórcola, Madrid, 2016 (ed. orig.: The Enemies of Books, 1896).

Blom, P., El coleccionista apasionado. Una historia íntima, trad. de Daniel Najmías, Anagrama, Barcelona, 2013 (ed. orig.: To Have and to Hold, 2002).

Blom, P., Gente peligrosa. El radicalismo olvidado de la Ilustración europea, trad. de Daniel Najmías, Anagrama, Barcelona, 2012 (ed. orig.: A Wicked Company, 2010).

Bloom, H., El canon occidental, trad. de Damián Alou, Anagrama, Barcelona, 1995 (ed. orig.: The Western Canon: The Books and School of Ages, 1994).

Boardman, J., J. Griffin și O. Murray, Historia Oxford del mundo clásico. 1. Grecia, trad. de Federico Zaragoza, Alianza, Madrid, 1993 (ed. orig.: The Oxford History of the Classical World, 1986).

Brottman, M., Contra la lectura, trad. de Lucía Barahona, Blackie Books, Barcelona, 2018 (ed. orig.: The Solitary Vice. Against Reading, 2008).

Caballé, A., Una breve historia de la misoginia, Lumen, Barcelona, 2005.

Calvino, I., Por qué leer los clásicos, trad. de Aurora Bernárdez, Siruela, Madrid, 2009 (ed. orig.: Perché leggere i classici, 1995).

Canfora, L., Conservazione e perdita dei classici, Stilo, Bari, 2016.

Canfora, L., La biblioteca desaparecida, trad. de Xilberto Llano Caelles, Trea, Gijón, 1998 (ed. orig.: La biblioteca scomparsa, 1990).

Cantarella, E., Pasado próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpicia, trad. de Isabel Núñez, Cátedra, Universitat de València e Instituto de la Mujer, Madrid, 1997 (ed. orig.: Passato prossimo: donne romane da Tacita a Sulpicia, 1996).

Cantarella, E., La calamidad ambigua: condición e imagen de la mujer en la antigüedad griega y romana, trad. de Andrés Pociña, Ediciones Clásicas,

Madrid, 1991 (ed. orig.: *L'ambiguo malanno. La donna nell'antichità greca e romana*, 1981).

Carrère, E., *El Reino*, trad. de Jaime Zulaika, Anagrama, Barcelona, 2015 (ed. orig.: *Le Royaume*, 2014).

Carrión, J., *Librerías*, Anagrama, Barcelona, 2014.

Carson, A., *Eros. Poética del deseo*, trad. de Inmaculada C. Pérez Parra, Dioptrías, Madrid, 2015 (ed. orig.: *Eros the Bittersweet*, 1986).

Casson, L., *Las bibliotecas del mundo antiguo*, trad. de María José Aubet, Bellaterra, Barcelona, 2003 (ed. orig.: *Libraries in the Ancient World*, 2001).

Cavallo, G. și R. Chartier (eds.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, trad. de María Barberán și Mari Pepa Palomero, Taurus, Madrid, 2001 (ed. orig.: *Histoire de la lecture dans le monde occidental*, 1997).

Cervelló, J., *Escrituras, lengua y cultura en el antiguo Egipto*, UAB, colección *El espejo y la lámpara*, Barcelona, 2016.

Citroni, M., *Poesia e lettori in Roma antica*, Laterza, Roma – Bari, 1995.

Clayton, E., *La historia de la escritura*, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2015 (ed. orig.: *The Golden Thread. The Story of Writing*, 2013).

Coetzee, J.M., *Costas extrañas. Ensayos 1986-1999*, trad. de Pedro Tena, Debate, Barcelona, 2004 (ed. orig.: *Stranger Shores*, 2001).

Cribiore, R., *Gymnastics of the Mind: Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

De la Fuente, I., *El exilio interior. La vida de María Moliner*, Turner, Madrid, 2011.

Dzielska, M., *Hipatia de Alejandría*, trad. de José Luis López Muñoz, Siruela, Madrid, 2009 (ed. orig.: *Hypatia of Alexandria*, 1995).

Eagleton, T., *Cómo leer literatura*, trad. de Albert Vitó i Godina, Península,

Barcelona, 2016 (ed. orig.: How to Read Literature, 2013).

Easterling, P.E. și B.M.W. Knox (eds.), Historia de la literatura clásica. Cambridge University. 1. Literatura griega, trad. de Federico Zaragoza Alberich, Gredos, Madrid, 1990 (ed. orig.: The Cambridge History of Classical Literature. 1. Greek Literature, 1985).

Eco, U., El vértigo de las listas, Lumen, Barcelona, 2009 (ed. orig.: Vertigine della lista, 2009).

Eco, U. și J.-C. Carrière, Nadie acabará con los libros. Entrevistas realizadas por Jean-Philippe de Tonnac, trad. de Helena Lozano Miralles, Lumen, Barcelona, 2010 (ed. orig.: N'espérez pas vous débarrasser des livres, 2009).

Escolar, H., Manual de historia del libro, Gredos, Madrid, 2000.

Esteban, Á., El escritor en su paraíso, Periférica, Cáceres, 2014.

Fränkel, H., Poesía y filosofía de la Grecia arcaica, trad. de Ricardo Sánchez Ortiz, Visor, Madrid, 1993 (ed. orig.: Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums, 1962).

García Gual, C., La muerte de los héroes, Turner, Madrid, 2016.

García Gual, C., Los siete sabios (y tres más), Alianza, Madrid, 2007.

Gentili, B., Poesía y público en la Grecia antigua, trad. de Xavier Riu, Quaderns Crema, Barcelona, 1996 (ed. orig.: Poesia e pubblico nella Grecia antica, 1984).

Gil, L., Censura en el mundo antiguo, Alianza, Madrid, 2007.

Gómez Espelosín, F.J. și A. Guzmán Guerra, Alejandro Magno, Alianza, Madrid, 2005.

Greenblatt, S., El giro. De cómo un manuscrito olvidado contribuyó a crear el mundo moderno, trad. de Juan Rabaseda și Teófilo de Lozoya, Crítica, Barcelona, 2014 (ed. orig.: The Swerve. How the World Became Modern, 2011).

Harari, Y.N., Sapiens: de animales a dioses. Una breve historia de la humanidad, trad. de Joandomènec Ros, Debate, Madrid, 2014 (ed. orig.: Sapiens: A Brief History of Humankind, 2011).

Harris, W.V., Ancient Literacy, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, 1989.

Havelock, E.A., La musa aprende a escribir. Reflexiones sobre oralidad y escritura desde la Antigüedad hasta el presente, trad. de Luis Bredlow Wenda, Paidós, Barcelona, 1996 (ed. orig.: The Muse Learns to Write, 1986).

Havelock, E.A., Prefacio a Platón, trad. de Ramón Buenaventura, Visor, Madrid, 1994 (ed. orig.: Preface to Plato, 1963).

Houston, K., The Book: A Cover-to-Cover Exploration of the Most Powerful Object of Our Time, W.W. Norton & Company, London, 2016.

Hustvedt, S., Vivir, pensar, mirar, trad. de Cecilia Ceriani, Anagrama, Barcelona, 2013 (ed. orig.: Living, Thinking, Looking, 2012).

Janés, C., Guardar la casa y cerrar la boca. En torno a la mujer y la literatura, Siruela, Madrid, 2015.

Jenkyns, R., Un paseo por la literatura de Grecia y Roma, trad. de Silvia Furió, Crítica, Barcelona, 2015 (ed. orig.: Classical Literature, 2015).

Jullien, F., De lo universal, de lo uniforme, de lo común y del diálogo entre las culturas, trad. de Tomás Fernández și Beatriz Eguibar, Siruela, Madrid, 2010 (ed. orig.: De l'universel, de l'uniforme, du commun et du dialogue entre les cultures, 2008).

Jullien, F., La identidad cultural no existe, trad. de Pablo Cuartas, Taurus, Barcelona, 2017 (ed. orig.: Il n'y a pas d'identité culturelle, 2016).

Kapuściński, R., Viajes con Heródoto, trad. de Agata Orzeszek, Anagrama, Barcelona, 2006 (ed. orig.: Podróże z Herodotom, 2004).

Laín Entralgo, P., La curación por la palabra en la antigüedad clásica, Anthropos, Barcelona, 2005.

Landa, J., Canon City, Afínita, México, 2010.

Landero, L., El balcón en invierno, Tusquets, Barcelona, 2014.

Landero, L., Entre líneas: el cuento o la vida, Tusquets, Barcelona, 2001.

Lane FoX, R., Alejandro Magno. Conquistador del mundo, trad. de Maite Solana Mir, Acantilado, Barcelona 2007 (ed. orig.: Alexander the Great, 1973).

Levinas, E., Totalidad e infinito. Ensayo sobre la exterioridad, trad. de Daniel E. Guillot, Sígueme, Salamanca, 2006 (ed. orig.: Totalité et infini, 1971).

Lewis, N., Papyrus in Classical Antiquity, Clarendon Press, Oxford, 1974.

Lledó, E., Los libros y la libertad, RBA, Barcelona, 2013.

Lledó, E., El silencio de la escritura, Austral, Barcelona, 2015.

Lledó, E., Sobre la educación, Taurus, Barcelona, 2018.

López, A., No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y en verso, Ediciones Clásicas, Madrid, 1994.

Loraux, N., Los hijos de Atenea: Ideas atenienses sobre la ciudadanía y la división de sexos, trad. de Montserrat Jufresa Muñoz, Acantilado, Barcelona, 2017 (ed. orig.: Les enfants d'Athéna. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes, 1981).

Lord, A.B., The Singer Resumes the Tale, Cornell University Press, Ithaca, London, 1995.

Madrid, M., La misoginia en Grecia, Cátedra, Madrid, 1999.

Manguel, A., Una historia de la lectura, trad. de José Luis López Muñoz, Alianza, Madrid, 2002 (ed. orig.: A History of Reading, 1996).

Marchamalo, J., Tocar los libros, Fórcola, Madrid, 2016.

Marrou, H.-I., Historia de la educación en la Antigüedad, trad. de Yago Barja de Quiroga, Akal, Madrid, 2004 (ed. orig.: Histoire de l'éducation dans l'Antiquité, 1948).

Martino, G. și M. Bruzzese, Las filósofas: Las mujeres protagonistas en la historia del pensamiento, trad. de Mercè Otero Vidal, Cátedra, Madrid, 1996 (ed. orig.: Le filosofe. Le donne protagoniste nella storia del pensiero, 1994).

Ménage, G., Historia de las mujeres filósofas, trad. de Mónica Poole, Cátedra, Madrid, 2000 (ed. orig.: Historia mulierum philosopharum, 1690).

Morson, G.S. și M. Schapiro, Cents and Sensibility. What Economics Can Learn from the Humanities, Princeton University Press, Princeton, 2017.

Movellán, M. și J. Piquero (eds.), Los pasos perdidos. Viajes y viajeros en la Antigüedad, Abada, Madrid, 2017.

Muñoz Páez, A., Sabias, Debate, Barcelona, 2017.

Murray, S.A.P., Bibliotecas. Una historia ilustrada, trad. de J.M. Parra Ortiz, La Esfera de los Libros, Madrid, 2014 (ed. orig.: The Library. An Illustrated History, 2009).

Nixey, C., La edad de la penumbra. Cómo el cristianismo destruyó el mundo clásico, trad. de Ramón González Férriz, Taurus, Barcelona, 2018 (ed. orig.: The Darkening Age, 2017).

Ordine, N., Clásicos para la vida, trad. de Jordi Bayod Brau, Acantilado, Barcelona, 2017 (ed. orig.: Classici per la vita, 2017).

Otranto, R., Antiche liste di libri su papiro, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2000.

Padró, J., Historia del Egipto faraónico, Alianza Universidad, Madrid, 1999.

Pascual, C., F. Puche și A. Rivero, Memoria de la librería, Trama, Madrid, 2012.

Pennac, D., Como una novela, trad. de Joaquín Jordá, Anagrama, Barcelona,

1993 (ed. orig.: *Comme un roman*, 1992).

Pfeiffer, R., *Historia de la filología clásica. De los comienzos hasta el final de la época helenística*, trad. de Justo Vicuña și M. Rosa Lafuente, Gredos, Madrid, 1981 (ed. orig.: *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, 1968).

Pinker, S., *En defensa de la Ilustración. Por la razón, la ciencia, el humanismo y el progreso*, trad. de Pablo Hermida Lazcano, Paidós, Barcelona, 2018 (ed. orig.: *Enlightenment Now*, 2018).

Popper, K.R., *La sociedad abierta y sus enemigos*, trad. de Eduardo Loedel Rodríguez, Paidós, Barcelona, 2010 (ed. orig.: *The Open Society and Its Enemies*, 1945).

Quignard, P., *El sexo y el espanto*, trad. de Ana Becciú, Minúscula, Barcelona, 2014 (ed. orig.: *Le sexe et l'effroi*, 1994).

Rader, O.B., *Tumba y poder. El culto político a los muertos desde Alejandro Magno hasta Lenin*, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2006 (ed. orig.: *Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Großen bis Lenin*, 2003).

Reynolds, L.D. și N.G. Wilson, *Copistas y filólogos*, trad. de Manuel Sánchez Mariana, Gredos, Madrid, 1995 (ed. orig.: *Scribes and Scholars*, 1974).

Roberts, C.H. și T.C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

Robinson, M., *Cuando era niña me gustaba leer*, trad. de Vicente Campos González, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017 (ed. orig.: *When I Was a Child I Read Books*, 2012).

Ruiz García, E., *Introducción a la codicología*, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, colección Biblioteca del libro, Madrid, 2002.

Sánchez Vidal, A., *La especie simbólica*, Universidad Pública de Navarra,

Cátedra Jorge Oteiza, Pamplona, 2011.

Saunders, N.J., Alejandro Magno: El destino final de un héroe, trad. de Emma Fondevila, Círculo de Lectores, Barcelona, 2010 (ed. orig.: Alexander's Tomb: The Two-Thousand Year Obsession to Find the Lost Conquerer, 2007).

Scuccimarra, L., Los confines del mundo. Historia del cosmopolitismo desde la Antigüedad hasta el siglo XVIII, trad. de Roger Campione, KRK, Oviedo, 2017 (ed. orig.: I confini del mondo. Storia del cosmopolitismo dall'Antichità al Settecento, 2006).

Solana Dueso, J., Aspasia de Mileto. Testimonios y discursos, Anthropos, Barcelona, 1994.

Solana Dueso, J., Aspasia de Mileto y la emancipación de las mujeres, Amazon e-Book, 2014.

Steiner, G., La idea de Europa, trad. de María Condor, Siruela, Madrid, 2005 (ed. orig.: The Idea of Europe. An Essay, 2004).

Straten, G., Historia de los libros perdidos, trad. de María Pons, Pasado & Presente Ediciones, Barcelona, 2016 (ed. orig.: Storie di libri perduti, 2016).

Sullivan, J.P., Martial: The Unexpected Classic, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

Todorov, T., La literatura en peligro, trad. de Noemí Sobregués, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2009 (ed. orig.: La Littérature en péril, 2007).

Tonner, J., Sesenta millones de romanos. La cultura del pueblo en la antigua Roma, trad. de Luis Noriega, Crítica, Barcelona, 2012 (ed. orig.: Popular Culture in Ancient Rome, 2009).

Turner, E.G., Greek Papyri: An Introduction, Clarendon Press, Oxford, 1980.

Valcárcel, A., Sexo y filosofía. Sobre „mujer“ y „poder“, Horas y Horas, Madrid, 2013.

Veyne, P., Sexo y poder en Roma, trad. de María José Furió, Paidós, Barcelona, 2010 (ed. orig.: Sexe et pouvoir à Rome, 2005).

Watson, P., Ideas, historia intelectual de la humanidad, trad. de Luis Noriega, Crítica, Barcelona 2006 (ed. orig.: Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud, 2006).

Zafra, R., El entusiasmo. Precariedad y trabajo creativo en la era digital, Anagrama, Barcelona, 2017.

Zaid, G., Los demasiados libros, Debolsillo, Barcelona, 2010.

Zambrano, M., La agonía de Europa, Trotta, Madrid, 2000.

Zgustová, M., Vestidas para un baile en la nieve, Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2017.